

Чотири броди

Михайло Стельмах

Ой думай, думай
Чи переплинеш Дунай
Народ

Максиму Тадейовичу Рильському — моему доброму навчителю і старшому
другові

ЧАСТИНА ПЕРША

I

За татарським бродом коні топчуть яру руту і туман. За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк.

А в татарському броді глухо бухикають весла: похилі, пеначо давнина, діди лодь-лодь снують на човнах-душогубках, і не знати, що вони виловлюють — рибу чи далеку минувшину, бо тут, над берегом, і соняшники, немов щити, бо тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла, бо тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чийсь таляри, чийсь щерблені стріли і щерблені кості.

О пам'ять і смуток землі, чи минулися ви? Чи минулись? Бо й тепер од печалі сивіє жито над Ханським і Чорним шляхами, бо й тепер є татарські броди й козачі могили. Це давнина, це наша гірка, немов полин, давнина, її вже забуває час по книгах і кобзарі по майданах.

Але й досі в хатах-білянках, що підсніжниками зійшли на долонях узлісь і степів, печаляться матері котовців і червоних козаків; і досі в накупаних сонцем і грозами полях з-під серпа і сльози поглядають матері на приїмлені шляхи, по яких пролетіли та й залетіли в югу історії коники-коні.

О наші передчасно посивілі матері, із сапкою в руках, із серпом на плечі та болючою в очах югою. Ви не проходили гімназій, ні вищих, ні нижчих шкіл. Вашою єдиною школою і книгою була книга землі, зерно у землі, сонце над землею, і діти біля персів, і діти біля ніг.

Золоте Відродження змалювало людству мадонн. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дитям біля персів, що знали не шовки, а лише нерівне, шорстке полотно? І чи зрозуміють це ті, що вже не знатимуть полотна і полинового смутку давнини? Чи будуть довіку не як ношу, а як вдячність нести в душі свято і сум материнських очей і синівську вірність батькам, що шаблями вирубували новий час на чорних та ханських шляхах, щоб вони, ці шляхи, zostалися тільки полином пам'яті, а не шрами сьогодення?..

Послухав би ці роздуми цинік типу Магазаника, загелготів би гусаїюм:

— Ге-ге-ге, нащо мені отой романтики чад, коли краще срібний карбованець у кишені чи півлітра на столі.

Цьому нечестивцю і тридцять срібляників по обтяжать ні кишоні, ні совісті... Та що це я в таку піч про казна-що? Чи це з болота нечиста сила налягає?

З пшеничного поля Данило поглянув на той обшир, який густіше проростав туманом та й зникав у тумані. Цей гиблий шмат землі, що колесом одкочувався від татарського броду й козачої долини, і досі по мав власної назви, хоча тут люди не раз знаходили неповний притулок від давніх і д'недавніх ординців. Біда, буває, жене чоловіка навіть до гаддя. А посеред цього болота є плесо, де вода така темна, ніби на чорному камені настояна, і місяць-білогривець не може просвітити її. Чи є там риба? Напевне є, бо недарма на купинах у заростях тілорізу, а то й на воді мають гніздування чорні крячки.

Данило так виразно уявив їх, що навіть почув хрипкі, простуджені голоси дружного птаства, яке вміє вберегти себе і від хижака, і від людини.

За татарським бродом, недалеко від присілка, голосисто озвався молодий погонич-птах:

— Крийок-крок, крийок-крок!

І він, малий, покинувши батьків, уже робить свої перші кроки в житті. Чого ж, ще навіть не навчившись літати, шукає пташеня у цьому світі і кому, і для чого подає свій самотній голос?

— Крийок-крок...

Отак і він, Данило, ще неоперений, залишився без батька-матері. Батька на далекій Золотій Липі забрала війна, коли йому, Данилові, було вісім років, а мати ще кілька літ і на шляхах, і на торжищах, і в спілому сріблі жита, і коло бродів допитувалась у людей: чи десь не бачили, чи, бува, не чули... Та й, не допитавшись на цьому світі, пішла на той, мов стеблина сивого жита. І на землі не стало ще однієї жниці, а на небі зажеврила ще одна зірка. І вже ніхто не почує її земного голосу.

Розлилися води

На чотири броди,

Що в першому броді

Соловей співає,

Соловей співає —

Весну розвиває...

Це весною, коли нуртувала і шаленіла хмільна вода. А влітку, як тільки задзвонять коси па лузі, для нього, малого, в неї була інша пісенька: "Був собі журавель та журавка, накосили сінця повні ясельця".

І навіть у снах він бачив і чотири броди, і солов'я, і журавля з журавкою, що старались на сіно, тільки довго не міг збагнути, як це соловей весну розвиває, а коли збагнув — здивувався і зрадів, ніби руками доторкнувся до таємничої квітки образу. Та в цю пору мати його вже не співала...

Якогось синього-синього вересневого вечора він поспішав до неї з робітфаку. Ось і його річка, що має чотири броди, ось і принишкле село з корогвами тополь, ось і його могутні ясени над стемнілим тином, і старенькі вдовині ворітця, що кигикають, мов чайка, і під солом'яною шапкою хатина, що тримає у віконцях сповійпість місяця. Прикладеш до них руку і теж маєш на ній місячний посів. Він постукав у віконце, щоб мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи. Та не почув більше материних кроків і ніхто не відчинив йому дверей.

Як страшно людині, коли їй нема кому відчинити дверей. І все одно він і досі, вертаючись пізно додому, стукає в це віконце з місячним маревом чи клубками темені і прислухається до хати, до материної ходи. Коли б він міг повернути її кроки, її руки, що іноді шорстко і м'яко лягали йому на голову, її тихий, заспокійливий голос, що струмком бринів біля його сну і струмками видобував зі сну:

— Данилку, вже скоро сонце зійде.

Вона ні разу в житті не проспала сонце. Ні разу! Якби він був маляром, то намалював би її з сонцем на плечі. Та не сонце, а вишню і хрест вона має в узголів'ї. Влітку на хресті краплинами крові червоніють вишні, восени здригається лист, узимку намерзає сніг, а весною він нанизується селянкою сліз... Був собі журавель та журавка. І не стало їх. А журавлина оболонь так само заростає травою, от лишень рани не заростають...

Тільки й рідні зосталось у Данила — бідова тітка Марина в Копайгородку та двоюрідна сестра у присілку. І чи зітхає, чи не зітхає вода в татарському броді, а Оксана все очікує брата з дороги. Стрічає вона його віястим усміхом, проводить печаллю, і тоді в її прижурених очах стоять такі сині сльози, як роса на розквітлому льоні.

— Не сумуй, сестро, — пригорне до себе, схилиться підкучерявленим житнім чубом над нею.

— То не я, то моє бездолля сумує, — так скаже, що несамохіть оглянешся, чи не причаїлася десь поблизу жіноча судьба...

Красивим доля не поспішає важити щастя. Не відважила його й Оксані.

Ще зовсім недавно, де не йшла вона, людські очі, немов здивовані зорі, осявали її. А дівчина під ними соромливо, занепокоєно и радісно нахилила голову. Не одне молоде серце вразила її врода, не один човен вечорами прибивався до татарського броду, та ні в один не поспішала сісти Оксана. Все їй не було часу, все вона вививалась і в жіночій, і в чоловічій роботі, вививалась, як у танці, бо хто ж, як не свої руки, принесуть у її сирітство і щматок хліба, і сорочку білу, і такі чоботята, якими можна лихо топтати, в яких можна й на люди вийти. Навіть клятї господині, яким не догодить ні чоловік, ні наймит, пі сам пекельник, полювали за сирітськими руками. І тільки нечупари витріщувались на дівчину: чого, мовляв, щодня навіть на поління йти в чистій сорочці?

— Так у нас же вода не купована, — віджартовувалась Оксана і лебідкою проходила між захланністю тих, що з потом і брудом греблись до багатства.

— То вона отак хлопців принаджує, — сичали ті, які помічали, що жодні парубоцькі

очі не оминають Оксанине личко і стан.

Та сама Оксана не зважала ні на ті очі, ні на ті слова, бо їй треба хліб заробляти, честь берегти.

А час ішов: весною — сіячем, улітку — косарем, восени — молотником, узимку — мірошником. Весною на дівочі голови час клав вінки, узимку — намітки. І вже на весіллях своїх подруг у душу Оксани забивався тривожний холодок: чому ж я не думаю ні про кого?

Це не любов, а неясна тривога материнства приходила до неї раніше любові. Не раз ця тривога материнства передчасно підштовхує дівчину до того, що не стало коханням. Це підсвідоме відчувала й Оксана і дедалі частіше вечорами дивилася на татарський брід, на дорогу за бродом і на Чумацький Шлях над світом.

Між туманними зорями ловили вітер вітряки, під туманними зорями лежала вся її хліборобська сторона, що трималась на рахманному житті і добрих спокійних орачах. І хтось же повинен прийти звідти, сказати неказане, розбудити те, що вже, немов дитя, похливно ворухилося під серцем. Юна любов завжди починається з очікування. Іще не полюбивши нікого, дівчина в незрозумілій тривозі ждала його, і чиїсь таємничі очі з'являлися їй з вечорів, і чиїсь кроки бентежили її, і комусь на всі чотири броди посилала свій голос, щоб по ньому хтось прийшов до неї.

І він прийшов.

Коли і по селах люди поволеньки потягнулися до книги, до вченого слова, до науки, до них із міста приїхав хмаробровий статурний агроном. З його засмаглого обличчя, либонь, ніколи не сходило літо, а з чорних очей допитливість. Розповідали, що він цілими днями придивлявся до зарослих пирієм дядківських нивок та все розмовляв з хліборобами, як хоча б подвоїти вро"• "жав. Легко сказати — подвоїти! Як уродить, то вродить, а як ні, ТИ' Що? Та Ярослав Хоралець вірив, що й на бідняцькому полі вродить не тільки золота пшениця, але й краща доля, і до цієї її наперва повертав інших, тому й стрічали його одні усміхом, другі — шипінням. Уперше вона побачила його в своїх сусідів Гримичів, де зібралися на раду хлібороби з присілка. І чи то запальне слово, чи то сміливі очі його стривожили, збентежили дівчину. Тихцем вона зайшла до Гримичів, тихцем і вийшла від них, та не було вже спокою біля її серця.

А то якось осіннім надвечірком прийшов Ярослав і до неї, прийшов із видруватим Семеном Магазаником, який збирав податок. Не зв'язавши й кількох слів, Ярослав залишив під заставу душу: дівоча врода одразу приголомшила його.

У хаті про щось без угаву торохтів Семен Магазаник, набивав собі вченістю ціну й набивався на вишняк, а Ярослав, непомітно зиркаючи на дівчину, темнів, неначе в хмару входив. Він розумів, що не для нього зросла така краса. Змалюй оцю стриману гнучкість стану, оці чорні приламані брови, що тримають і ніжність, і рішучість, оцей довірливий, із скіфським смутком погляд, то й назвуть її чи любов'ю, чи сподіванням, — і, дивлячись на неї, захочеться самому стати кращим і добрішим. А які очі! їх, напевне, дав татарський брід — блакитні, аж сині, з несподіваним відблиском осінніх зірок. І сама вона чиста, мов світанкова година. А він прийшов з цим викрутнем Магазаником,

що теревенить несусвітне. Бридня, та й годі! І тоскно, і сутінно стало на душі в хлопця, і вмовкло його слово, підстрелене їй вродою.

— Став, Оксано, могорич, не скупись, бо знаю, які чари і на виду, і в відерковім барильці! — пасталакав присадкуватий, тугим вузлом зав'язаний Магазаник, що мав жорнувате обличчя і грушкою — ніс. — А ви чого, товаришу агроном, на мовчаники перейшли, а слово на прив'язь припнули? Чом не куєте, не мелете? У нас не полюбляють крепко сурйозних, у нас гості повинні орудувати язиком, щоб і якась кумерція, і якась політика була. Це, дороженька Оксано, хе-хе-хе, той чоловік, що назубок знає науку — ґрунтознавство й усе, що коловоротиться біля селянського пожитку. От, к приміру, почали ненаситні щури пожирати в Шевчука бджіл, а товариш агроном і порадив йому обвести вулики червоним кольором. І, не повіриш, враз ізслизла напасть.

— Усі щури бояться червоного, — насмішкувато кинув Ярослав.

Магазаник навіть бровою не повів, лише поглянув на молоду голівку соняшника, що стояла в глечики на столі, і начебто сам до себе сказав:

— За мудрість соняху зрізали голову. — А далі без лихомовства заговорив до Оксани: — А ще, дівчино, твій гість неодмінно хоче всім виорати щастя. Не більше і не менше!

— Справді? — ворухнулися вії і приламані брови, а в синім підсмутку очей причаїлась недовіра, посміх і ще щось.

— Справді, Оксано, — на хмарнім обличчі агронома заворушились темні рум'янці.

— От бачиш, якого я тобі плугатаря привів, а ти і в підпіччя не заглянеш, і до печі не метнешся. Може, не варила, не пекла? — галагонив одне й те саме збірщик, а його весело шахраювате око все прицілювалося то до печі, то до мисника та насмішкувато виміряло відстань між чубом Ярослава і косами Оксани.

Дівчина вже не зводила зачудованого погляду з агронома. "І що вона думає собі про все і... про нього? Потрібний він їй, як торішній сніг".

— Скільки про щастя говорять, а його так мало на світі, — зітхнула Оксана. — Яким же ви плугом думаете виорати те щастя? Золотим?

— Ні, не золотим і не срібним, а ґуртовим, — нахабнувато зареготав Магазаник.

— Це так смішно, дядьку? — шарпнув стрілчастими бровами Ярослав і став ще кращим у молодому гніві.

— Таки смішно! Їй-богу, смішно, коли повернути вашу, як пишуть у грубих книжках, романтику до мужицької практики. — Магазаник не так для агронома, як для Оксани підбив ученістю свою мову і вже іншим поглядом зміряв відстань між чубом і косами, — От розкажу я вам про це притчу-казочку. Колись давно, ще за царя Тимка, як земля була тонка, виорав на полі один мудригайло баняк із золотими побрязкачами, ледве їх на воза висадив, притрусив соломкою, привіз додому, та й то щастя не зазнав, бо знайшлись на нього різні та всякі ложкохвати, і від скарбу залишився один надщерблений баняк. А ви хочете, щоб усі наші предковічні нуждарі вибились у люди. Та на всіх і сонце світити не хоче: теж своє поняття, реалізм і політику має. Одне слово,

став, Оксано, як не вечерю, то хоч бурду на стіл: треба ж не лише язика, а й кендюху мати роботу.

— Ой, таке скажете... — поморщилась на цю мову Оксана.

— А ви, товаришу агроном, із яких позицій дивитесь на вечерю?

— Спасибі.

— І даремно оце зарання відмовляєтесь, їй-бо, прогадаєте! — не вгавав Магазаник.

— Оксана хоч і сирота, проте справжня господиня. У неї навіть вівсяник місяцем сяє. Я на неї давно подобросусідськи оком накидаю, — і так глипнув своєю зеленню з піщаником, що дівчина знітилася. — А з яких ви принципів дивитесь на сяку-таку чарупину, хоча б слабосилої медівки? В Оксави вона теж є.

— Я не п'ю.

— Ніскілечки? — не повірив Магазаник.

— Поки що ніскілечки.

— Щось ми дуже ідейні! — По грубому виду Магазаника пробігло невдоволення, скривило тлустуваті зморшки на важкому чолі. — З якою ідейністю, натурально, можна й копита відкинути.

— Ви не відкинете, — осудливо пообіцяв Ярослав. — Ви своїми копитами з підземелля виб'єте!

— Чи не глибоко ви, вчені, дивитесь? — спалахнув Магазаник.

— Як уміємо, так і дивимось, — картаючи себе і тривожачись дівочою вродою, Ярослав похапцем вийшов із темної хати, що вразила і притьмарила ясність його молоді душі.

За старосвітським • звичаєм дівчина мала провести хлопця до порога чи до присінка. Вагаючись, Оксана вийшла за Ярославом у сіни. Тут їх одразу обступила темрява, обгорнули пахощі прив'ялої калини, що висіла на бантинах, обгорнула тиша, в якій чути було, як брід броду подає голос.

— Може б, ви й справді повечеряли? — збентежено запитала дівчина.

Він чув її подих, чув довірливий трепет молодості, калиновий хміль її кіс і не знав, що з ним робиться і що йому треба робити.

— Спасибі, Оксано, — сказав наче з хворості. Він і справді відчув, як входило в нього нездужжя, шарпнув двері, і його обдало росяне зітхання молодого вишняку. На порозі помовчали, невміло попрощались, і Оксана з острахом відчула, що зустріла свою долю. Ось так і приходить воно — радість чи горе і прихиляє До себе дівочу довіру.

За порогом густою синню курились береги, за порогом непокоїлась осіння вода, підмиваючи зоряні краї неба. Він пішов туди, де непокоїлась вода, де глухо стогнали припнуті човни і де з чийогось весла скапували чи то краплини води, чи то краплини часу. А вона, думаючи про нього, і станом, і руками потяглася до броду.

Гей, бродє татарський, явори й калина бережками та човни біля самих зірок, а щастя так мало...

— Кого це .ти виглядаєш? — вийшов із хати Магазаник, обережненько поклав руку на дівоче плече. — Хе-хе-хе, і тепло, і силу чуєш.

Оксана бридливо скинула руку і з серцем відказала:

— Дядьку, ваша губа як на коловороті літає, то хоч руку ув'яжіть.

Магазаник не образився, а зітхнув.

— Нема гірше в світі, як удівцеві. Кому не покладеш руку на плече — скидає. А коли був я парубком, то й мене вечорами шукали чиїсь очі, чиїсь руки.

— Тоді, певне, дядьку, й ваші очі та руки шукали чиеїсь приязні.

— А що ж вони шукають тепер?

— Карбованцяі — вгатила це слово, наче ножа, та й майнула, обдавши його повівом чогось таємничого, недосяжного, перед чим розгубились його захланність і знахабилість.

— Он воно як, тиха ти, та не дуже, — пробурмотів уже дверям і чомусь поклав на них руки, потім подивився на їхні темні ковші, стиснув їх і почув, як у дуті озвалася тоскність минулих років. Хіба ж він такий старий? У Польщі значно старших за нього вовуть кавалерами. От тільки Стьопочка в нього... — чи не вперше з неприязню подумав про своє хитрувате чадо. — Аби не було його, то, може, й Оксана не в'їдала б оцим "дядьку". І хоч яка збісована ця порода — жіноцтво, а проте ми стоїмо перед нею прошаками...

Більше Ярослав не приходив до її тінявої хати. Оксана ще кілька разів бачила його в селі, але він, здоровкаючись, хмарнів, одводив од неї потемнілий погляд і одразу кудись поспішав. Чогось агрономам ніколи немає часу...

І защеміло дівоче серце, і меншало те, що полохливо ворухилось у грудях.

А час ішов: то скапував з рибальського весла, то поскрипував у крилах вітряка, то відлітав у далечінь пташиним граєм.

Минула осінь, одвіяла-відхурделила зима, настала бентежна пора рясту, пора зацвітань і одцвітань. І тоді знову ж таки від Семена Магазаника, який допитливо заглядав своєю зеленню і піщаником під дівочі вії, Оксана дізналась, що Ярослав має Виїжджати з села.

— Як це виїжджати? — вихопилось у неї. І це насторожило Магазаника, на його важкому чолі зависла тінь.

— Натурально виїде: у повіт на возі, до округи — балагулою, далі вже поїздом. Наговорив, розтривожив дядьківське серце двома колосками замість одного, та й подалі від них, бо книжки легше гортати, ніж коло землі ходити. А в тебе в грудях щось не забилося, як заячий хвіст? Га?

— Помовчте, дядьку.

— І помовчав би, але люблю мені з тобою погомоніти. Та чого ти мене тримаєш на порозі?

— Бо я вже податки сплатила.

— Боїшся, що моє око попасеться на твоєму личку? Не бійся. А ти часом не примітила, що я хоч і вдівець, але маю не копійчане господарство і когось мені треба шукати.

— То й шукайте вдову, що теж має не копійчане господарство, та й будете в парі

складати копійки в карбованці.

Магазапика од цього аж засудомило, а в очах побільшало піщаника.

— Я почекаю, коли ти станеш удовою. Я ще маю час.

Та Оксана й не збагнула його лихої мови, бо переляк приголомшив дівчину. Як зупинити, привернути хлопця до себе? Невже він не зглянеться на неї? Хоч би ще раз прийшов... правити податок, бо не можна їй прийти до нього. Вона пересилила, переломила б свою гордість, але, крім гордості, є дівочий сором, отой, що переходив од матері, од звичаїв, од пісні, од калини в лузі і ромен-зілля в діброві. Усе це так, але на душі від цього не легше.

І тоді їй пригадалася призабута розповідь діда Корпія. Старий дзвонар одного давнього вечора розповідав, як десь дівчата дзвонами привертали парубочі серця. То чом би і їй не спробувати?.. Хоч і мало віри в це, та гірше, мабуть, по буде. А що буде з нею, як не стане ні слуху, ні прослуху про Ярослава?..

Коли затих присілок і коли, ростучи, побільшали в ньому дерева, дівчина набрала з криниці горнятко непочатої води, завинула його в хустину і, скрадаючись, не дорогою, а бездоріжжям подалася в село. Так хотілося, щоб ніхто не побачив її! Але не встереглася: з корчуватого вільшаника вийшов з бреднем на плечі майданщик Стах Артеменко, найміцніший парубок у солі, що з шести років, як перекотиполе, покотився по заробітках. Тут його ломили чужі холодні десятини, чужі пекучі батogi, чужа худоба, чужа злоба та безжалісна скаредність, що й з дитячої сльози вичавлює гріш. Але, наперекір усьому, хлопець набирався сили, мов дуб у полі, тільки у його великих очах зачілася полинева печаль степів. Побачивши Оксану, Стах здивувався, зрадив, і усмішка гарно освітила його округле обличчя.

— Ти ж куди, Оксано, проти ночі?

— В село, — чує, як од його одежі віє лісом і смолокурнею.

— Вечерю комусь несеш? — кивнув на горня. Оксана похилила голову:

— Та несу ж.

— Є щасливі люди, — аж зітхнув парубок.

— Це про кого ти, Сташку?

— Про того, кому ти вечерю несеш, — торкнувся рукою до її горнятка, поправив бредень па плечі та й пішов, похнюпившись, до татарського броду.

І вона, жаліючи його, мимоволі оглянулась, згадала, що, де б не йшла, Стах здалеку позирав на неї, і теж зітхнула — з жалю до нього, з ікалю до себе.

Над тихим світом леліла-курилася зоряна імла, за татарським бродом па облогах бродив долиппий туманець, і в ньому по груди паслися селянські вироблені копі, що пахли оранкою, туманом і молодого м'ятою. Знайомий світ і вужчав, і ширшав перед нею і обдавав її то страхом, то надіями. Отак і дійшла до високої громобитної. дзвіниці, що мовчала всі ці дні страсного тижня, як нібито мовчали колись у цю пору апостоли. Унизу в пій було замкнuto зерно і запорозькі при зброї святі, видерті за велінням владики з прадавнього іконостаса, а вгорі, біля дзвонів, дрімали і прокидались весняні вітерці.

Оксана плечем налягла па дубові двері дзвіниці, нони заскрипіли, сполохали відлуння, сполохали кажана, а віп, шугнувши шматком темені над головою, налякав її — і вода з горнятка хлюпнула па землю. Ось тобі й маєш недобру прикмету. Іти чи не йти до тих високих дзвонів? Оксана притулилась до одвірка, подумала і, не чуючи серця, ввійшла в дзвіницю; знизу, з глибинних засіків, пахнуло підопрілим зерном, старими корогвами, задавненим воском, а згори шерехкотіло перестояним деревом.

Скрипливими східцями дівчина почала підійматися до дзвонів, вони дрімотно озвалися на її ходу, наче хотіли заговорити до неї. Найбільший дзвін чимсь нагадував діда Корпія, коли той у потемнілому солом'яному брилі виходив із степових вечорів.

З високості Оксана глянула на землю. Таємнича, мов недоказана казка, вона піднімала вгору підсинені, оброшені зорями хати і підпирала небо темними лапатими руками яворів. Біля самого лісу, мов квітка папороті, розцвів самотній вогник, пригас і знову розкрив сполохані пелюстки. Хто там біля нього гріє руки, чи душу, чи виглядає когось? І, скрадаючись, любов іде до любові, щоб мати вечоровий хміль і поранковий жаль, як мали їх її посестри.

Подумавши про це, про кохання своїх подруг, Оксана знітилась, і все її чарування здалося забобоном. Ну що з того, коли вона обміє дзвона водою і скаже йому:

— Дзвоне мій співучий, дзвопо голосистий, як у тобі б'ється серце, хай так заб'ється серце Ярослава; як тебе здалека всі чують, хай мене почує Ярослав; як ти привертаєш до себе людей, хай до мене привернеться Ярослав...

Хіба може мертва мідь привернути любов, коли по привертає її навіть серце? Не судьба, виходить. Тож не обмануй повір'ям ні себе, ні час.

Оксана знову з тугою подивилась на землю — тепер вона кудись пливла з підсиненими і оброшеними зорями хатами, з вибіленими дорогами, з купинами дерев, і в невідоме пливла дзвіниця з принишклими вітерцями, з принишклими дзвонами, що ждали великодня. Дзвони завжди, не так як людина, мають свій великдень. Уже прощаючись, дівчина припала до великого дзвона, а віп щось зашепотів їй. От тільки що? Бо дзвони мають у собі великодні, і похоронні голоси. Оксана, постоявши щн в мідному товаристві, як сновида, почала спускатися вниз. Перед нею ворушилась темінь, навкруг неї снував чігі[кий острах... Хоч би тепер зустрівся їй Стах — усе було б спокійніше.

Біля вітряка, що стояв па пагорбі", підіймався владар нічного неба; росячи росу, він погойдував тіні і амовницьки поглядав на всю землю; Оксана, схрестивши руки на грудях, благальне подивилась на місяць, а той лагідно посміхнувся їй. І цього було досить, щоб повеселішати дівчині й спошніше поспішити зі своєю самотиною до своєї самотини. І враз за річкою зацвів золотий куц багаття. Чи не Стах просвіщає їй доріжгіу?

Неподалік од татарського броду, де навшпиньки спинався долинковий туманець, окреслилась постать людини. Доброї чи лихої? Оксана завмерла, а далі не повірила сама собі: назустріч ішов Ярослав. З несподіванки він вражено зупинився, спохмурнів. Але в дівочих очах просвічувалась не провина, а сама любов. Значить, Оксані так гарно

було з кимось зустрічати нічку, що навіть збентеження не лягло на її обличчя. Кому ж висяють ці очі?

— Хіба ж, дівчино, можна так пізно ходити? — сказав з докором, з тугою і для чогось, як на свідка, кивнув головою на місяць. — Уже он скоро перші півні заспівають.

— Я люблю, коли співають півні — вони людям ранок виспівують, — довірливо поглянула на хлопця і непомітно для себе потягнулась до нього.

— Оце так! — оторопів Ярослав, потім запитав грубо, щоб приголомшити її і приглушити власні болі: — А ще кого ти любиш?

— А вам ніби не байдуже? — болісно посміхнулась йому. Хлопець у думці вилаяв себе за грубість.

— Не байдуже, Оксано. Але ж ти не скажеш.

— І не сказала б, та мушу.

— Мусиш?

— Авжеж, бо ви, кажуть, їдете з села, — зажурено дивиться на нього і на придолинковий туманець, що стоїть за ним.

— То й що, Оксано? — дрогнув голос Ярослава, і тепер уже він потягнувся до неї.

— А їдете ж?

— Їду.

— Ой!

Чорні птахи шарпнули її плечі, груди. Чи це вони прилетіли з тієї дзвіниці, де вона даремно сподівалася привернути хлопця. Борючись із плачем, дівчина відвела погляд од броду, де біглаграла вода: доганяй — не здоженеш.

— То й що, Оксано? — Крихітка надії ворухнулась у душі хлопця.

І вона, чавлячи болі й сором, глянула собі під ноги:

— Би поїдете, а я буду сохнути за вами.

— Ти що говориш! — мало не скрикнув Ярослав. — Такого не може бути.

— Чому ж не може?

— Бо ти ж гарна, як мальована...

— То й що з того малювання?

Ярослав заглянув їй у вічі: може, там одпа насмішка? Але там були дві довірливі зорі.

— Справді будеш сохнути за мною?

Вона оглянулась довкола, на ті трави, що дрімали в синім мерехтінні, на той блакитнаво-срібний сон, що натрушував місяць на землю.

— От увесь світ бачить, що ви перший, перед ким я відкрилася.

— Оксано!.. Оксанко!.. Оксаночко!.. — нахилились над нею його здивовані й радісні очі, а великі руки несміло майнули, застигли над нею, мов крила вітряка. Дівчина злякалася, що ці руки можуть одлетіти од неї, а він боявся, що Оксана відсахнеться од них. Потім вони, мов саме щастя, схрестились на її плечах, охопили її, підняли вгору, і в дівочі збентежені сльози бризнуло місячне марево. Невже таке може бути? Невже це не сон? І наче крізь сон вона почула його шепіт:

— Оксано, Оксанко, це ти?

— Ніби я на когось іншого схожа? — вже крізь радість і ніяковість лукавив її голос і дивувався, що вміє лукавити.

На трави й туман упали її коси. Ярослав однією рукою тримав дівчину, а другою визбирував, виважував їх і п'янів од їхніх пахощів, од місячної пороші, що збризкала їх, од хвилі з татарського броду...

Ой бродє татарський, явори, та калина бережками, та любов, що не зна берегів...

II

За шість років вопа вродила йому двох голубооких синів. Коли в клубі звіздили її первенця, голова сільради Геннадій Шевчук страшенно хотів, щоб дитя назвали Карпом — на честь людини, яка дала світові "Капітал". Але Оксанипа тітка Марина благально простягла заляпані фарбами руки до села.

— Людоньки, нема в нас капіталу, і не хочемо його, і не хочу, щоб мого небожа отак звали. Хіба він од шведів прибився до нас?

— Ти мені, бабо, не мішай шведських Карлів з міжнародним комунізмом! Ти ще англійських Генріхів згадаєш нам! — витріщився на неї ображений Шевчук. — І хіба я про той капітал говорив, який у калитці лежить? Я про той, що в науці лежить і движить движенієм уперед... А сина можна назвати і Володимиром. Що на це мама скаже?

— Володимиром, — глянула так, наче увесь світ уходив у здивовано-радісні очі, й притулила сина до грудей...

Шість років, як одну жадану днину, прожив Ярослав із Оксаною, було йому щасно і в широкому полі, і в своїй ошатній хаті, що в усі пори року пахла всяким зерном і калиною. А на сьомому, коли він у громовицю підпливав додому, його в татарському броді наздогнала потайна куля, пройшла крізь нього і впала у воду; спершу почув її схлип, а потім уже свій біль. Не розуміючи, що діється з ним, чоловік сперся руками на весло, звівся на весь зріст у човні і ввійшов головою у небо. Воно лягло на його плечі, він притримав його, пізнаючи і не пізнаючи тепер течію світу, землі і води.

Зітхнула хвиля, і зітхнув Ярослав, і побачив вечір, коли стрівся з Оксаною, коли визбирував її коси, що впали в туман. А тепер чогось усе туманіє перед ним і з темряви вививаються Оксанині коси.

Невже отак приходить небуття?.. Ще ж не нажився він, не нажився...

Блиснула блискавка, в її маревному світлі гойднулося червоне поле пшениці, над якою він бився і тремтів кілька років... Коли він думає і про пшеницю, — то це ще не смерть. От тільки серце обважніло, побільшало, та від яскравого кольору пшениці стало щеміти в очах. Йому захотілося напиться, він ліг у човен і відчув, як іюда идіюсігп. кудись його чуба чи життя.

На човні й принесли Ярослава до Оксани. З човна капала вода, з людини — кров.

Падаючи на коліна, припадаючи до Ярославових рук, з яких уже витекло тепло, так заголосила горювальниця, що душа чоловіка ще на мить затрималась у хаті.

Він через силу розплющив вії і побачив на Оксаниних очах чорпі сльози... Чого ж

вони чорні, а не сині, як роса на розквітлому льоні?.. І коси чорними стали в неї. А куди ж сплигло з них сонце?.. І чого усе відходить, даленіє од нього — і очі, і сльози, і коси? Невже отак прощаються із світом, де є любов, де є сини, де є червона пшпиця, і човпи, і сонце, і грім, що й зараз підворушує його тіняву хату, яка не кинула тіні па жодну людину? На жодну!.. І хата його ніби опинилась на річці, попливла, мов човен, а Оксанині сльози випали з очей, наче роси... Прощавайте, очі, прощавайте, коси, прощавайте, сини. Як вам без батька буде на білому світі, на чорній землі?..

Уже не очима, а маревом побачив їх і не голосом, а душею заговорив до дружини: "Не плач, Оксанко, не треба. Хай не стікають твої зорі сльозою. Чуєш? От прихились до мене, бо я вже не можу... Отак. Я любив тебе на цьому світі, любитиму й на тому. Тільки ти не вдовуй — виходь заміж, бо я; діти... Мій час минув".

І час зупинився в його очах, а вона стала вдовою.

Хапаючись руками за груди, за одвірки, за двері, сліпнучи од сліз і горя, вона якось вибралась із хати, за якою стугоніла хвиля. Усе-усе, що було перед нею, здалось безкраєю пустелею. Земля вибивалась із-під ніг, і тоді вдова потягнулася руками й очима до неба. Хмара, провисаючи над бродом, насварила на неї огненною різкою, а далі заплакала на весь світ: вона теж збагнула — не стало людини.

Із хати вибіг старшенький, ревно притулився до маминих ніг, охопив їх ручатами.

— Мамо, а чого наш татко все мовчить? — злякано запитав, іще не знаючи, що таке смерть і що таке людська злоба...

У селі десь стрепенулася чутка, що Ярослава присочив Семен Магазаник, або, як звали його по-вуличному, "Чорт із свічкою". Та зразу ж знайшлися свідки, що в ніч убієння були з Семеном в окрузі, де він збував саморобні вовняні паліжники, які ще ткала його полохлива дружина. Все життя Семен Магазаник у будні рвався до багатства, у свята — до святенництва. З багатством у нього не витанцювалось через більшовиків, а з святенництвом переборщив: куди раніше не йшов, брав із собою свічку, запалював її і перед богами, і перед наволоччю, тому й прилипло до нього прізвисько — Чорт із свічкою.

Правда, коли й тугодуми зрозуміли, що за границя з усіма Скоропадськими, допiкшими і Врангелями по звоюс молоду державу, пронозуватий Семен вирішив перебудуватися. Він закинув свічки, помаленьку, крадькома продав троян коней і воли, хазяйство перевів на хазяйствечко та на миколаївське золото, зробився аж малоспроможним середняком та й хитромудро-втерся в активісти, вибиваючи собі язиком і нахрапистістю видноти й вигоди.

— Зараз "нейтралом" сидіти не можна, бо епоха! — просвіщав свою, затуркану ним і роботою жінку. — Зараз головне — знати ідеї і пропорції: когось потрібно гробити, комусь треба насолити, а якомусь і ура кричати. Ось тоді до чогось і докричишся. Ну, і ще одне треба знати: де не можна перескочити, там услужінням, поклоном підлізь — від поклону не згорбатієш. Політика — це крутіж і дуже тонке діло, як золота нитка. Політика може кого хоч узяти на решето і пересіяти. Чого ж ти мовчиш? — набирал гніву на жорнувате обличчя.

Жінка з шовкової куделі льону чи з вовни витягувала нескінченну нитку, прислухалась до гудіння садка, в якому вже розморожувався сік, і тоскно думала про свою долю: чом їй не трапилась добросердна людина, без лихої іскри у грудях, без кротячих потайників у мізку, без хитрувань перед богом і людьми. Як би вона однією любов'ю стрічала його з поля чи лугу, як би хmeliною увивалась біля нього, з якою відрадою виколихувала б побіля грудей оті тугі вузлики, що приносять спочатку радість, а потім старість. Та не випало їй це просте селянське щастя. Магазанику треба було тільки одне дитя. За своїм хитрим господарем вона стала не господинею, а наймичкою, без слова, без пісні. Напідпитку Магазаник не раз сікався до неї, чому вона, маючи янгольський голос, не співає ні йому дома, ні богам у церкві.

— Колись заспіваю, — понуро відповідала, відводячи од нього згаслі очі, на які напливали сльози.

— Дурна баба, — сердився Магазаник. — Хоч перед богом плач, а й він знає, що сльози — вода. Кажу, краще заспівай...

І заспівала вона вже перед смертю, та так заспівала, що й у Магазаника прокинулись совість, жаль і страх: бо, все думаючи про свою золоту нитку, він обірвав льняну нитку життя дружини.

Оця золота нитка політиканства згодом почала Семенові приносити зиск, а люди стали побоюватися новоспеченого активіста, бо він, прикриваючись криком та ідеями, міг провчити й прищемити менш рухливого односельця. На це в Магазаника вистачало і хисту, і нахабства, і жорстокості.

Довго придивлявся до цього крутіства старий Мирон Магазаник, який, відділивши сина, перейшов жити на хутірець, де мав утіху під пасіки, під садочка, від невеликого ставка, де наспінпо перечищалися води і хлюпались чирки та качки. Вечорами, коли затихали бджоли, він у незмінному кожусі підходив до ставка, сідав па траву насупроти кладки, що лежала поверх з'їжджених коліс, і прислухався, як на ній підтикані молодиці похапцем прали та полоскали шмаття.

Тоді над водою славно стелилися голоси, соковито гупали праники і гарно окреслювалися жіночі постаті, і святістю віяло від їхніх персів, що вибивалися з грубих полотняних сорочок. Часом якась молодиця проворно кидалась з берега, підіймала з трави біленький вузлик, агукаючи або щось наспівуючи, притуляла його до себе, і немовля, причмокуючи, спивало з материних грудей молоко і місячну дрімоту.

От змалюй таку вечорину, і матір з дитям, і перса, побризкані росою та місяцем, то хоч трохи збагнеш, що таке скороминуще життя і як треба його шанувати. Однак за дрібним крутежем людина втрачає і велике, і себе. На очах втрачав себе і його син. Надивившись і наслухавшись усякого про Семена, старий уже не заходив до нього в село: соромився лкдай. А син, коли й приїжджав на хутір, то тільки для того, щоб хватопеком набрати садовини, сушні чи меду на потаємний продаж. Ох це ненаситство і потаємні хитрування з кимось і з самим собою! Не доведуть вони до добра!

Якось на святвечір уже підпилий Семен привіз батькові вечерю — узвар, кутю і в'язку в'ялених, гарних, як утемніле золото, лящів. Відчинивши скрипливі двері, він

одразу пірнув у настояний святешний півморок, де все тепер мало втаємнене життя: і полохливе сяйво лампадки, і розімлілий мерех воскових свічок, за якими вгадувався подих літечка, і причаєний, із сизою дрімотою в очах вогонь у печі, і строгість вихудлих святих на божнику, і шелест житнього снопа на покутті, якому снилася свіжа рілля і він тихо стікав зерном на долівку.

Усе це одразу повернуло Семена до тих далеких років, коли й він був дитиною у своїх батьків і самого щастя чекав од першої святовечірньої зірки; як тільки затепліє вона, з хати виходила тиха, з привечірніми ласкавцями під віями матір і, посміхаючись і вклоняючись, кликала свого мужа і свого сина на вечерю.

Клубки суму і чогось болючого, навіки втраченого стиснули груди, щем набіг на огрубілі повіки, і Семен відчув, як в ньому почали злущуватися нарости мізерії, якої поназбирувалось за роки більше піж треба. Він хотів поглузувати з себе, але з цього нічого не вийшло: не глузлива, а розгублена посмішка кривить уста. Що ж так розтривожило його? Чи давня святовечірня зірка, чи згадка про матір, яка так чекала від своєї дитини тільки доброго? Та дитина розгубила усі материні сподівання і вже навряд чи вибирає їх.

З вапкпра вийшов ошатпо зодягіїсшій батько, в руці віп тримав пучок якоїсь сушениці — чи для горілки, чи для чаю. Бо ні того, ні другого питва старий не цурався. Літа лежали на його кощавих плечах, а зима на голові, і син, притлумивши сантименти, статечно привітався, шанобливо подав вечерю, а потім вдихнув пахощі хати і здивувався: на свіжовимитому дубовому столі в мисках і полумисках стояло аж дванадцять пісних страв, вбираючи в себе тремтливий одсвіт півтемряви.

— Навіть саламаха є! Яка це спасенна душа так до ладу готувала усе?

— Василина, — засмутився старий. — Така ж молодюсінька — і вже овдовіла.

— Не треба було за бандита виходити! — одразу згріб з душі пом'якшення, бо для чого воно? А сам пригадав круглолицю дорідну вдову, пригадав і щось прикинув собі.

Батько перехопив потаємну гультайську думку, і на високому його чолі в усіх зморшках прогнулось невдоволення:

— Хіба ж вона в отій завірюсі могла знати, що її чоловік стане бандитом?

— Треба було знати! — В голосі Семена забриніла жорстока байдужість.

Тоді старий і наостричився, наче птах у негоду:

— Достобіса розумні ви стали! А хіба я знав, що ти будеш харцизнити у німецького полизача Скоропадського?

На обличчі Семена одразу вибилися гарячі копійки рум'янців.

— Як вам, тату, повертається язик отаке говорити, та ще в святий вечір?

— Не я святий вечір переводив на грішний, — розлив у гранчасті чарки кореневу горілку, що аж ятрилась і ярилася хмелем та чаклунством.

Син zarazом вихилив питво, хекнув, вибалушив очі на богів, які одразу ожили — закліпали перестояними віями, — і почав запихати рота що теплою балабухою. Потім, заливаючи неспокій чи совість, перекинув і другу чарку. Хміль запалив його лице і почав розтікати по шиї.

— Чого ви, тату, сьогодні такі нетерпимі? — спідлоба зиркнув на батька, що сидів біля житнього снопа. Сиві колоски дрімливо спадали йому на сиву чуприну, па свіжу полотняну сорочку, але старому, видать, було гарно відчувати цю добру вагу.

— Чого? — кудись далеко пішов думками старий. — Давно вже хотів, як на духу, погомоніти з тобою. Незрозумілим, чужим стаєш ти. От навіщо тобі кидатися у якийсь крутіж та облудою жити? Хто тебе приневолює топити і своє господарство, і людей? Тільки правду кажи, не хитруй зі мною хоч тепер, коли вже стою на божій дорозі.

— Чого це на божій? Ви ще як дуб-довговік, — вичавив крізь образу і знову потягнувся до коренівки.

— Може, годі уже?

— Думаєте, горілка — невірна дівка? — вчвертьока подивився на старого, що погойдував сивину під сивиною колосків, і, кривлячись, перехилив бісову кров. — Ху... То вам дуже хочеться знати саму правду?

— Тільки її, бо, дивлячись, як ти плюганиш .усо, іподі й сумніватись починаю: чи ти мій син?

— Я, тату, ваш син, — відповів тихо і похилив голову. — А байстрюком мене робить теперішня зрадлива доля і... страх.

— Який ти маєш страх?

— Страх гетьманщини — раз, і нової влади — два. Це ви мудро зробили, що ми вчасно розділились: інакше кілька десятин і відчикрижили б у нас.

У батька тоскно подаленів погляд, сполохано забилися нерозріджені вії, що й досі не мали часу посивіти.

— Краще б не було цих кількох десятинок, а був син, ти ж у мене один zostався... От для чого було перевести нінащо худібку, яка мені, а потім тобі старалася на хліб?

— Так треба, тату, — щоб не ятрити всяких заздренників. Бідність ніколи не розуміє багатства. А хіба ж я не доскочив би його при іншій владі, яка шанує карбованець і зиск? Хіба мені личить господарювати на лічених десятинках, коли й я сотням дав би раду? У мене земля не вилежувалась би облогами, а робила, як наймичка.

Сутінок ліг на підсушене роками .обличчя Мирона.

— Не гребись за багатством, бо переведеш життя нінащо або на самі папірці, а вони не дадуть ні здоров'я, ні радості.

— А ви не гнались за набутком?

— Того й остерігаю тебе. Замолоду й мене, дурного, один дідько впихнув у гидомирство — це коли я почав чумакувати, і вже не сіль, а гроші почали сліпити очі. Тож і навчив мене безрогий, як мепжувати грішми, бо ціни тоді на золото і асигнації у нас і на півдні до якоїсь пори були різні, то різницю можна було й покласти до кишені. Певне, так воно завсігди буває: папірці мають ціну до часу, а золото й час не долає. Може б, і здірчавіла па торгах душа, та зарятували мене нещастя і щастя.

— Як це — нещастя і щастя? — недовірливо ворухнув і бровами, і вусами.

— Ти ж знаєш, як доля закинула мене до Болгарії воювати з Осман-пашею. Тяжкі то були бої і тяжкі дні. На Шипці я і Георгія заслужив — найбільше своє багатство, там

і свинцю таку порцію отримав, що вистачило б і на останню вечерю. Не одну ніч у шпиталі вчував, як вона з косою підходила до мене. Отоді, лежачи між життям та небуттям, мав час подумати, що таке суєта суєт. А потім, уже дома, побитого, подірявленого стріло мене на пасіці щастя — ота дівчина, що твоєю матір'ю стала. То вона любов'ю своєю і болі мої забрала, і від торгу віднадила, і наказала триматися тільки землі і жита, бо без хліба ми нічого не варті. З нею мені таланило і в полі, і в лісі, і коло худібки, і коло бджіл. Правда, господарювати ми почали не на голому місці — залишив твій дід і воли, і десять десятин. Іншим, таким, як я, карбованець увесь вік не давав спати. А в мене сон був спокійним і найбільше снилося жито. Це в полі, а на лузі — воли. Відходить їхній час, відходить і мій. Та годі про це, кажи про страх.

Семен рукою розгладив недовірливі зморшки на чолі, хоча й позаздрив спокійним сном батька. Де їх тільки прикупити?

— Що ж про нього? Оце прокляте гетьманство, в яке вскочив, прикриваю, як можу, активністю, страхаю нею когось, щоб самому не піти на дно, — з болем заглянув у минулі роки. І вони наблизили до нього ті шибениці, біля яких і він сидів на коні, коли вішали інших.

Давно вже пропав той кінь, пропали й люди, а страх не пропадав, бо ще й досі приходять тіні загиблих, бо й досі, ніби живий, стоїть у видіннях красень-командир, який і прізвище мав славне:

Човняр. Як побивалася за ним молода, що наче з образа зійшла, дружина, як плакало біля її грудей немовля, ніби й воно щось розуміло, як без слів стогнав, здіймаючи руки до неба, сивочубий батько. Смерть і горе людське зійшлись біля шибениць, і не знати, що було сильнішим...

А ввечері, шукаючи поживи, Семен негадане приплентав до хати старого Човняра. На подвір'ї біля тину лежало кілька завіяних снігом човнів, лежали й зрубані верби, що підуть на човни.

У хаті мовчки сиділи зажурені люди, а на столі лежало шість з восковими свічами хлібин — саме стільки було сьогодні повішених. Од його кроків здригнулися усі вогники свічок і схлипнуло немовля на руках молодиці, що сьогодні стала вдовою.

"Ой люлі, люлі", — прошепотіла вона сльозами, і дитя потягнулось до її грудей. І тут воднораз стояли життя і смерть. Забобонний жах охопив Магазаника; відводячи погляд від матері й дитини, він швидко повернув до дверей. — Хліба ж святого візьми на дорогу. Він оглянувся. З-за столу підвівся старий Човняр, подаючи йому хлібину, на ній воском чи самою печаллю стікала свіча. Десятки мовчазних очей скинулось на нього, скинулися й очі вдови, він відчув, що вона впізнала його. Похапцем вихопив хліб з рук старого, а гарячий віск опік йому не тільки пальці, а й прийдешні роки. З хлібом поперед себе вискочив надвір, де мерзли завіяні чоїти, па яких уже не попливе молодий Човняр, хіба що дитя його через роки підійметься у світанні на річці батьків. Вечір одразу ж загасив свічу, як день загасив життя...

Невже це все було?..

І йому зараз стало лячно дивитися навіть на свого батька, який чимось нагадував

старого Човняра... Тяжкі гріхи наші; колись їх можна було однести до церкви і мати полегкість після сповіді. А перед ким тепер висповідатися і де візьмеш полегкість? Тому й крутиш життям, як циган сонцем, та цього не зрозуміє навіть рідний тато, який і досі має утіху і від землі, і від води, і від худібки, і від бджіл, і від жита...

Довго мовчки дивився на сина батько, а потім з огудою сказав:

— Дуже хитро надумався ти крутитися в світі. Можна трохи й скинути цих пекельних крутежів, бо все одно доведеться колись розплачуватися за страх: спочатку він точить чиюсь кров, а потім і твоєї зажадає.

— Може, якось перемелеться. Бо кого тепер не зачепило колесо хитрувань: і дворянина, і селянина.

— Так паскудься хоч на копійці, а не на чийхось сльозах. Недарма кажуть люди: хто варить лихо, той їстиме біду. Я в свій час під Плевною воював із турками. А чого ж ти воюєш із своїми?

— Це ж про кого ви?

— Хоча б про агронома Ярослава. То ж людина! У Семена здичавіли очі.

— Далеко в нас зайшло з цією людиною.

— Так піди на перепросини до нього, повинися, і, може, якось порозумієтесь.

— Пізно, тату, — понуро підвівся з-за столу, вклонився богам і похапцем кинув хреста на груди.

— От і не вийшло в нас святого вечора — грішний вийшов. Невже і в моїй хаті поміж нами катом стоїть страх?

— Він, тату. Аби тільки можна було кудись утекти від його страшних жорен, — набурмилений стояв перед батьком, проклинаючи в душі долю, яка завіяла його до гетьмана Скоропадського. Потім пожалкував, що так довірився старому. Добре йому говорити, коли він був у Болгарії гренадером, а ти на своїй землі — скоропадчиком.

Батько накинув на плечі кожуха, бо після поранень мав одвічний холод у тілі, і вже на порозі зупинив сина:

— Одне тобі можу сказати — візьми це втямки: тримайся не крутежу, а святого хліба, божої бджоли і не жни, чого не посіяв, бо опустошієш, як прогниле дупло.

"І не жни, чого не сіяв", — лише устами повторив Семен, здригнувся, бо знов сколихнулись примари колишніх чи позаколишніх днів.

— Це ваші слова?

— Ні, партизана Михайла Чигиріна. — Старий показав рукою на покутній сніп. — Хіба ти вже не маєш любові до жита, до червоного маку в ньому?

Семен подивився на колоски, а за ними побачив літо.

— Ні, жита я люблю, особливо, як вони половіють, — Семен таки справді любив оті сизо-срібні сплески, що бігли-колихались до самого обрію і наколихували молоде зерно.

— Тож і тримайся плуга, а не язика, бо як сповзеш із землі, то без неї не буде за що триматися. Чував, що ти з життя робиш патолоч та дуже рознуровуєш варги і судиш словом людей. Хіба забувся, що слово — є бог, а не суд?

Семен запам'ятав це, а батькові відповів:

— Легко вам остерігати, коли стали в обочі од людей, а ближже до бджіл.

— Сам кошовий Іван Сірко на старості недалеко від Січі жив пасічникуванням і не журився тим. А тобі треба зажуритися.

— Чим?! — знову спалахнув. Дивлячись повз нього, батько відповів:

— Бачу, що на тобі, догадуюсь, що в тобі, а що залишиться по тобі? Подумай і над цим, всі ми не оминею свого останнього пристановища.

Моторошно стало Семену в цей химерний святвечір, бо таки побачив кладовище з яблунями і вишнями, де, певне, і йому доведеться лежати. І виразно відчув, як щось повернулось у його душі, намагаючись одірватись од того хитрування і гидомирства, в якому втопив свої останні роки. Він, може, переміг би себе і навернув би свої дні на іншу стежину чи дорогу, аби не дурна гордість і дурне озлоблення супроти батькової мови: всі стають розумниками, коли смерть їм перетинає час.

Наче коня, осадив, здиблену душу і клятим насінням гонору засипав той невиразний спалах добра, що ворухнувся в ній.

Батько не збагнув, що робиться з сином, і ще почав його картати святим письмом:

— Ти заглядаєш у різне старокнижжя, то згадай, що пишеться в першій книзі Мойсея про Каїна і гріхи.

Нічого не відповів на це Семен, тільки набундючено глипнув •аа. старого і мовчки, наче лантух, вимівся з хати, упав на сани, оперезав малахаєм коней, і вони, і санки одразу взялися сніговою курявою.

"Оце дочекався святого вечора!" — лаяв батька, та й себе картав, бо таки справді розпустив варги більше, ніж треба.

Коли що й виніс він з важкої розмови, то це слово про гроші; папірці мають ціну до часу, а золото й час не долав. Ось і тепер золото, срібло й папірці в одній ціні. А як далі буде?.. Він тріпонував кованими віжками, коні побігли завіяним зрубом, з якого витикались молоденькі берізки, а думки повернули до Василя, до її жагою обведених уст, до її дорідності. Ось де можна чоловікові знайти відпочинок і розкошування. Зараз він під'їде до приземкуватої хатчини, внесе липівку меду і скаже, Іцо приморозив на холоді душу. То, може, вона й відхукає її. Отак бог і карає нас гріхом...

А тим часом старий Мирон, зодягнувшись, з порога стежив, як тікає від нього син, і знову згадав святе письмо: "Волоцюгою і втікачем будеш на землі". Потім узяв уважисту плішню і пішов на ставок вирубувати продуктивності.

Благословенна тиша і зоряні титли стояли над волошковим засніженим світом, що на невидимих решетах пересівав саяво й підтемінь, а на місячних верстатах ткав льняні рушники. І невже навіть у такий вечір у чийхось мізках, у мізках його дитини може ворухитися ницість? Коли так, то для чого живете, ви, недоріки та викрутні?

Мирон ударив плішнею, лід зойкнув, покотив посвист і стогін під очерети, які ще не так давно аж розгойдувались дикою птицею. Семен хотів її побити з дробовика, але Мирон не дозволив, бо що то за ставок, коли в ньому немає риби, а на ньому — птиці?

На продуху, бокуючи, почали спливати плітки і краснопір, далі з'явилися щупаки, їх можна було б викинути руками на лід, але в такий вечір не хотілося зобиджати

навіть рибу. Хай подихає, прихопить місяця на плавники — та й знов у притихлі води.

Він довгим поглядом прощання оглянув мальовані в синє, і срібне, і сиве світи, оглянув садок, що відродив йому, очерети, що відшуміли йому, і навряд чи побачить він, як з них весною будуть випливати дрібні чирята і качки. І жаль йому стало бознаким мальованих світів, і цвіту, що в сповитку спав у яблунях при морозі, і птиць, що вже не долетять до нього, і сина, що відкотився од нього, не збагнувши, що таке людське життя. А коли збагне, то вже, напевне, пізно буде, бо як підрубаєш душу, то зрубаєш усе. От тягнеться він до непевного карбованця, до потаємних підземних скарбів, а не тямить, що все це суєта суєт.

Як рожеві птахи, зашуміли, заспівали примороззю підкучерявлені очерети, і їхній пух полетів у святешну далечінь, де злегка поскрипував мороз чи земля і на добрий сон вкладалося село. А місяцю все хотілося бавитись у піжмурки з ним — і він то закидав його аж у саме небо, то раптово так вигойдувався на скатертину снігів, що аж кособочились хати. А може, це не місяць, а злидні кособочили їх? Бо багата кутя є багатою, а для скількох вона голодна. От уже й більшовики починають поволеньки насідати на сільську злиденність, тільки що вийде з цього, коли ще дядьки тремтять над прапрадідівською трипілкою.

Стоїть під місяцем у закинутому світі людина, яка вже ніби живе й не живе, згадує щось давнє, перетрушує роки, і смутки, і просвітки, втішається усім добрим, що приходило до неї, що сама зробила, а погане відгортає і думкою, і рукою, яка вже, мабуть, востаннє цієї осені сіяла жито. Господи, як це гарно — сіяти!.. А ще краще жати. У жнивовицю він виїжджав у поле з дружиною, що, й дітей народивши, мала дівочу статуру і дівочі коси. Весною вони пахли ясином, а в жнива цвітом березки і молодим, ще не затверділим житечком.

"Зеленєє жито, зеленєє жито, а ще зеленіший овес". Це вже ввечері, посміхнувшись йому, заспіває Докія, та так заспіває, що аж перепілка стихне в житах.

"Це ж треба", — тільки головою похитає він і поведе коні в долину на туман, а його все буде наздоганяти її голос.

Коли ж повернеться з долини, Докія вже буде спати під полукіпком, поклавши голову на сніп, тільки не спатимуть її вії — то вітрець сколихне їх, то роса, то зернинка прогрітого жита...

І чого так швидко минулося все? Посивіло твоє жито, відлетіла твоя перепілка, і в очі смутком заглянула ніч. От наче й небагато хотілося б ще: щоб син його став людиною, щоб іще вийти в поле сіячем та хоча б краєчком ока побачити той день, коли всі люди будуть мати хліб на столі... Не побачить він цього дня, ох не побачить — твій час минув.

І похилив старий обважнілу голову, але враз стрепенувся: хтось невдалік подав йому срібний голос, раз і вдруге. Та це ж під кригою прокинувся струмок, що перечищає води його ставка. Чого не спиться тобі? Стрітення чи весну почув?

На снігу від хутора обізвалися чийсь кроки. Старий зиркнув на втоптану стежину. До нього, погойдуючись під небесними рушниками, чи то йшла, чи то пливла Василина.

І навіть бахматий козушок не міг приховати її жіночої дорідності. От кому б діток носити біля грудей, та носить вона біль і смуток у грудях.

— Дядьку Мироне, я прийшла до вас на вечерю, — журно посміхається вишневими устами, а під її віями водно зійшлися жага любові, імла печалі і загадковість.

— От і добре, що прийшла, — дивиться на вдову і чомусь пригадує ті вечори, коли отут на ставку жінки перуть шмаття і годують немовлят грудьми, що стікають молоком та місячною дрімотою. — В рідні не захотілося гуляти?

— Побула я трохи в присілку, подивилася на щастя своєї сестри, на діток її, та й незридними заридала. Тому й гайнула до вас. Ви маєте журбу старості, а я журбу молодості.

— Тоді клич діда Корнія, і справимо собі святвечір!

— А він уже стоїть біля хати з яничаркою: хоче в Мороз стре лити, — посміхнулися очі, обтяжені далеким місяцем і близькою печаллю.

— От і згадаємо, як нам було на Шипці воювати з турками. — І замуликав собі: "А за нами татари, як ті чорні хмари, а за нами турки, як із неба кульки..."

— Ви ще й голос маєте! — здивувалась Василина.

— А чого ж мені не мати його, коли довкіль степ і небо, ліс і небо? От років тільки жаль, що вже підкотились під небо. Не знаючи, чим заспокоїти старого, Василина подала йому

кілька зв'язаних пучків калини, на яких повиступали скалочки морозу.

— Ось вам від Оксани.

Старий підніс дарунок до обличчя.

— І калини жаль... Як там Оксана? — Така ж гарна, ніби весняна година. А теж за чоловіком . журиться. — І стишила голос: — Ваш Семен чогось хоче сколупнути його.

— Тупоум він. Уже й виріс, та розуму не виніс. Тяжко буває людині дорости до людини...

Попід співучими очеретами вони ввійшли в садок, де між тінями дерев блакитне димилися і зблискували промерзлі місячні ополонки.

— Гов-гов! — побачив їх дід Корній, підвів угору свою яничарку і стрельнув у Мороз, щоб він не морозив ні жита, ні . пшениці, ні цвіту в садах. Коли наляканий Мороз побіг у | далину, дід Корній по-молодечи пішов назустріч Мирону й Василині.

— З святим вечором, гренадьоре! — і відчинив ворота.

— З святим, дзвонарю! Щось я сьогодні твоїх дзвонів не чув. На довгастому обличчі Корнія ожили застояні зморшки:

— Бо недоумкуватий панотець скинув мене з служби.

— Жартуєш? — не повірив МIRON.

— Правду кажу.

— Чим же ти не вгодив йому?

Старий дзвонар привітно усміхнувся в грубезні вуса, поверх яких поблискувала наморозь:

— Оце ж під Новий рік, коли люди збиралися на збори, я й ударив у всі дзвони

"Інтернаціонал". Кажуть, славно вийшло, а попа мало родимець не вхопив. Забаг, щоб перепросив його, а я теж затявся, і тепер у дзвони калатає Милентій, якому ведмідь на вухо наступив.

Мирон засміявся, почоломкався з Корнієм, поторсав його задубілу на холоді кирею і враз насторожився:

— Ще чиясь добра душа прибивається до нас.

З прошитої місячним снуванням вечорини, ніби з казки, летів гривастий кінь, під його копитами м'яко стугоніла й вибухала блакитними кущами дорога.

— Хто ж це може бути? — сам себе запитав Корній, пильно придивляючись і до коня, і до крилчатих сапчат. Та ось вони порівнялись із ворітьми, і з них проворно скочив невисокий кремезний чоловік, що зразу ж чимось нагадує а гриба-боровика.

— Михайло! Михайло Чигирин! — здивовано вирвалось у діда Корнія. "І чого б це колишньому партизану, що живе на краю району, в такий вечір прибитись до нас?"

— Пізнали? — ніби дивується Чигирин і вітається з усіма.

— Тебе та що но пізнати. Куди ж проти ночі зібрався?

— До вас, діду Корпію. Старий засміявся:

— Вези візок, а ми послухаєм.

— Таки справді до вас, — і почав стирати паморозь з вусів і борідки.

Тепер дід Корній занепокоївся, бо не раз його брали в інші села дзвонити за упокій:

— Щось трапилось у вас?

— Таки трапилось, — білозубе посміхнувся Чигирин. — Оце ж під Новий рік іду я з жінкою до свого друга-партизана, аж раптом чую далекі дзвони. Зупинився і сам собі не вірю: так вони славно виграють "Інтернаціонал"! Скинув я шапку, а душу аж підмиває святковість. Думав: це артисти якісь приїхали та й задзвонили отак. Аж потім дізнався, що це ви, діду Корнію. То прийміть від мене подаруночок, — він вийняв з кишені кожуха шерстяні рукавиці й простяг старому. — Це щоб руки біля дзвонів не мерзли.

— Спасибі, Михаїле, — зніжковів дід Корній. — От і маю перший подарунок від партійного чоловіка.

— Ходімо ж до хати, — торкнувся Мирон руки Чигирина.

— Спасибі. Я зараз же додому. А по цій мові бувайте здорові. — Чигирин вклонився усім, скочив на санчата, і кінь зразу ж поніс його у синьоцвіт вечоріти.

— Дива, — тільки й міг сказати дід Корній, а далі, коли кінь і сани почали зникати за пагорбами, махнув обважнілими руками і заспівав:

Ой там за горою та за кам'яного...

Василина відразу підхопила:

Ой там виходило та три товариші,

Що перший товариш — ясне сонце,

А другий товариш — ясен місяць.

І тут Мирон побачив на віях притихлого Корнія сльози.

— Чого ти? — затривожився чоловік. — Молодість, Шипку згадав?

— Та... — скривився старий дзвонар.

— Кажі, Корнію.

— Що ж казати? — потуманіли очі старого. — Вже й лісі вивести не можу — вже літа й голос відібрали.

— То ви за голосом тужите? — здивувалась Василипа. — Ніколи б не подумала.

— Замолоду багато про що не думають. Он який голос має Миронів син, та не співає, — їсть ним людей, а це вже й за агронома взявся...

З молодим агрономом Семен ніяк не міг порозумітися і потайки почав йому копати яму. Та несподівано коса наскочила на камінь, а тут іще Ярослав прочув, як у громадянську війну колобродив Магазаник у державній варті його світлості гетьмана Скоропадського. Потаємне мало стати явним. Тепер уже заgrimіло не над Ярославом, а над головою Магазаника; від того гromу, дивися, і ліси не врятують, куди забрався Семен, щоб у свою волю орудувати сокирою в дібровах, плугом на зрубках, косою на галявинках. За ушахроване добро він і заївся з Ярославом, думав, що виживе його з села. Та не вижив. То треба було ще щось робити, бо хіба знає чоловік, на якій стежці життя стрінеться зі смертю?

Як воно далі було — про це відає тільки грозова ніч, але вона ще не навчилася стояти свідком на суді...

Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ, і минувшина вже так підійшла до нього, що, здавалось, простягни руку — і доторкнешся до неї та й впишеш у письмо, про яке не раз думалось Данилу.

— Криюк-крок, криюк-крок! — знову подав голос погонич, а з глибини болота ледь-ледь долинула срібна сурма журавля. Був собі журавель та журавка...

III

Минув рік, як не стало Ярослава. Ох, яким довгим був той рік для Оксани і... Семена Магазаника. Вдову сушило горе, лісника — страх. Бо хто знає, чим може обернутися потаємний людський поголос: візьмуть і скинуть з лісника. То що він робитиме без своїх угідь, без прихованої в лісах худоби, без пасіки? От хоч карай, він зараз не скаже, скільки в нього свиней: як подалися навесні в нетрі, то тільки після першого снігу прийдуть із приплодом. Хай там хтось переживає труднощі росту, а він обійдеться без них. У лісах розкіш живності і йому. Тільки як на ці гаразди потрібна толкова і при здоров'ї господиня. І він частіше й частіше крутився думками біля Оксавиноного двору й Оксаниних рук; така за виграшки всяке ділечко переробить, та й красу її не змило горе, тільки очі притемнилися. Пройшло горе серцем і вгніздилося журбою в очах. Весіллям, перезвою, любощами треба виганяти журбу, бо інакше і вік піде за водою та сльозою...

Єдине, що давало якесь забуття чи розраду Оксані, — це діти й робота. І вдова чманіла в роботі — від рання й до смеркання, від смеркання й до опівнічної години.

— Підвередишся, несамовита, — гримала на неї тітка Марина, що інколи заскакувала в присілок зі своїми фарбами у вицвілій хустині. Певне, від тих фарб у жінки й очі були різними.

— Навряд чи підвереджусь, — вдова підводила осінні вії на татарський брід, виглядаючи з нього вже не мужа, а сина, що хлюпався на тому самому човні, в якому куля підрізала Ярослава.

Цей човен довго лежав на подвір'ї, у розщелинах його встигла вирости, вмерти і знов зазеленіти трава. У повинь Володимир попрохав матір:

— Зіпхнемо його па воду.

— Для чого? — з болем спитала вдова, оглядаючи човсп. Вона пам'ятала що ту вербу, з якої робили його. І, певне, недоплакані сльози тієї верби тихцем виплакує сама.

— Треба ж, мамо, комусь плавати на ньому, — розважливо відповіло дитя. — А я старшенький у вас.

І так він сказав оце "старшенький", що всі її заборони перегоріли.

— Ти хоч умієш веслувати?

— То чому пі? — повеселішав хлопець і вдячно глкнув на матір. — Я й Миколку гукну!

— Ой, спочатку сам, — у ваганні відчинила ворота, поглянула на брід, у якому тепер по шию, по пояс, по коліна стояли верби і не журились, а висяювали жовтими вогниками цвіту. Цвіла і та верба, під якою вона не раз стрічалася з Ярославом. Верба ще більше постаріла, зараз у її дуплі нуртує вода, а на вершечку веселкою грає сиворапка.

"Це синій птах щастя", — не раз казав Ярослав. "Тільки ж де воно, те щастя? Хіба що це?" — задумливо поглянула на Володимира, якому нетерпеливлося біля човна. А ось до нього і Миколка біжить, тримається рукою за шлейку від штаненят і аж висяює — здогадався, що мати дозволила човен спустити.

— От добре, Володю, що ми поїдемо!

— Хто поїде, а хто на березі зостанеться, — хмикнув старшенький.

— Це ж як? — занепокоївся Миколка, глипнув синьоцвітом на маму, на Володимира й знов на маму.

— Бо тебе не пустять.

— Мамо!.. — волає благанням усе єство хлопчика.

— Не мамкай, ще малий! — гримнула на сина, хоча й жаль було його. — Бачиш: грають води, як Дунаї...

І тоді образа й не дитяча упертість обвели Миколчин вид, вже спідлоба він поглянув на матір:

— Як не пустите на своєму човні, сяду на чужий,

— Ти що мелеш, марудо?! — скрикнула Оксана.

— Що чуєте, — про всяк випадок трохи позадкував хлопець. — Ніби ми вже з Володимиром не їздили на чужих човнах. То пустіть...

Можна було б ще гримнути чи настрахати, але вона вже запитала і себе, і дітей:

— Що ж мені робити з вами, непослухами?

— Пустіть, мамо! — повеселішав Миколка. Вони втрюх поволі зіпхнули у брід

човна.

— Ти ж обережно, сину, бо вода бистрить, — наказала Володимирі. — Може, я з вами поїду?

— Не треба, хлопці будуть насміхатися, — та й відіпхнувся веслом од берега. І хоч затяжким було для нього весло, але в очах, як і Миколка, тримав цілі броди синьої радості... Чому їй так мало має людина після дитинства? Ох, діти, діти, хоч би вам світило сонце...

Притулившись до верби з підмитим корінням, вона довго-довго не відходила від татарського броду. Пе тільки човен із дітьми похитувався у її приімлоних очах, а проходили недавні видіння і сива давнина ще від ординських часів, про які читала та не раз чула від старих людей і Ярослава. Час налягав на неї, охоплював її душу, охоплював усе довкола... То вона тікала від ординців у глибоке болото, що відкочувались от татарського броду, і над нею хижо свистів аркан, то її гнали людологи в неволю, як гнали по жерниці скручений прокислим ремінням ясир.

А жерниця ноги коле,
Чорну кровцю проливає,
Чорний ворон залітає,
Тую кровцю попиває.

Це ж усе було! Це ж усе було! Та й досі, здається, не перетопилася крига дикої злоби, ще й досі на серцях наростає дике м'ясо.

— О, нарешті твій голос почула, — підійшла до неї тітка Марина. — Тільки нащо ти про чорного ворона? Цур йому. А я оце урвала часинку — хочу твою хатину своїм квітом змалювати, — гойднула вузликом, у якому лежали порошки друшпану.

— Малюйте, тіточко. І де у вас той цвіт береться?

— З голови, Оксано. В мізку й добра думка цвіте, і гидомирство снує. Це вже хто які мізки має. Може, я тобі на стіні зокола соняшники намалюю?

— Та ні, вони, живі, по всьому городу виглядають мене.

— А до мене в Копайгородок Магазаник верхи приїжджав. — Марина щось згадала, засміялася. — У святешне вибрався, а чоботи змастив вовчим лосом.

— Це ж для чого?

— Щоб собаки розбігались по закутках. Приїхав навіть з подарунком — в'язку сухих грибів привіз. Усе розпитував про тебе і все хвалив тебе. Просив, щоб я йому розмалювала хату; потім, уже в себе, сам відділяв жовтки від білків на фарби і знову розпитував про тебе.

— Хай його лиха година розпитує.

— Та вона обминає його. Розкошує в лісництві чоловік, як пампук в олії. У нього ж так: державі краплю, собі квартиру... А ти ж як восковієш з дітьми? Це й хату присішками підпираєш?

— Коли треба, й плечем підпру, а не зледацією, — відповіла на те, чого не доказала тітка Марина.

Стояла тиха, ласкава година, коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці і

думав собі про те, що з неділі треба складати в полукіпки жито. Думала про це й Оксана, йдучи з меншеньким додому. Він руками перебирав стебла пшениці, у яку вже ввійшла золотінь, жебонів, що Володимир з них виплете йому бриля, і мав собі від цього дитячу втіху. Отак вони прийшли додому під саяво соняшників і рутбокії, які так любив Ярослав. З татарського броду озивалися кулички й дитячі голоси. Вона раз і вдруге гукнула Володимира, і він хутенько прибіг до неї, повис на воротях, чорний, мов галчення. Як це в нього й очі не потемніли?

— Чого вам, мамо?

— Чи не пора вечеряти?

— Я ще трохи побуду з хлопцями на човні.

— Не набрюхався за цілий день?

— Ще ні.

— Тільки ж не барись.

— Я скоро, мамо, — скрипнув ворітьми та й бігцем до броду, до посвисту куликів, до сміху свого товариства.

А у хвіртку, подзвонюючи ключами, вже шелепав Семен Магазаник, несе, погойдуючись, святешний залежаний одяг, святешне лице-і шельмуваті очі.

— Добридень, вродливице, добридень, — підкошує своєю вузлотою тінню її ноги.

Оксана здригнулась, відійшла від чужої тіні під захист соняшників, вони сонцями лягли на її плечі, освітили присмучену вдовину вроду.

— Драстуйте, дядьку.

— Який я тобі дядько? — Магазаник заморгав віями і вусами, а на жорнуватому обличчі викруглилось невдоволення. — Коли чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком, то це ще ніякий не дядько. А я оце твого старшенького бачив на човні.

Оксана поклала руку на соняшника, що хилився од ваги своїх діток.

— На тому самому, на якому вбили Ярослава. Тепер здригнувся лісник, та одразу святешне обличчя вмочив у співчуття:

— Не треба, Оксано, не треба. Мертвим — спокій, з живим — життя, яке вже воно не є. Ох, і гарні в тебе соняшники, такі рву питчасті! — прицінюється то до соняшників, то до вій чарівниці, що пригашують і пригасити не можуть синій смуток років.

— Це Ярославові соняшники. Йому саджу. На очниці Магазаника натекла півмряка.

— І знову ж надаремно. Йому в раю святі садять різне зілля, хоча й не вірив чоловік у рай, — лісник пригнувся, зробив пальцями "козу" Миколці, та дитя не засміялось, а насупилось і позадкувало від дядька. — Важко тобі самій з двома?.. Не кажи й не лідвори, бо сам знаю: до всього чоловік звикне, тільки не до біди. Це треба стати і орачем, і сіячем, і город упорати, і зварити, і спекти, і обшити, і обіпрати, і хату, і корову доглянути, і дітям дати толк. За таким клопотарством і літа, і брови зів'януть.

— Коли це ви, дядьку, таким жалісливим стали?

— О, знову "дядьку"! Від цього на душі може нахмаритись і заgrimіти, — забряжчав комірницькими ключами, що висіли на чорному чересі. — А мені так би хотілося, —

нагадав давні слова Ярослава, — щоб і в твоїх очах прокинулись зорі!

— Від чого ж вони прокинуться?! — мало не зойкнула вдова, і отой нередвечоровий туман, що проростав над татарським бродом, затуманив її.

— Ти не галакай, — скрадливо озирнувся Магазаник: чи не почув їх хтось із вулиці. — Ось підемо до хати, сядемо рядком та й поговоримо ладком.

— У мене нема часу на посиденьки.

— А ти без гордування знайди, — стишив голос Магазаник. — Не пошкодуєш, — і знову забряжчав ключами. — Я тобі по-добросусідському сказав: живий має думати тільки про живе. У тебе є двоє дітей, у мене — один Стьопочка. У тебе в врода на лиці, у мене є лій у голові, то й поєднаємось собі. Я тебе, повір, мов княгиньку, жалуватиму, якщо ти будеш мене шанувати. От за цим і прийшов до тебе. Я довго чекав, поки ти станеш удовою.

На Оксану одночасно, мов заметіль, обвалились давня дівоча ніч любові і оцей призахідний день удовиної печалі. То давнє було недосяжним, а це, призахідне, — гидо мирним.

— Дядьку, як вам не соромно таке страмовище варнякати?!

— Яке ж це страмовище? — ворухнув мискуватими плечима. — Це житейське діло, щоб разом біду долати, бо нарізно біду й грім не вб'є. Хіба тобі не остогидла самотня хата, самотня постіль?

— У вас, дядьку, вже на голові гуляє білий цвіт, а ви з жениханням! — притулила до себе меншенького. — Від вашої мови й святі соняшники можуть стати грішними. Гетьте!

Відмова обурила Магазаника, і голос його поважчав:

— Ти не проганяй мене, я не прийшов твої соняшники красти. Я хотів із цього подвір'я викрасти вдовині нестатки, а ти в крик. І чого? Чекаєш, щоб хтось лихо в торбі чи мішку приніс? Краще подумай головою і завтрашнім днем, бо ж бачиш, який тепер сутуж, навіть на хліб.

— Гетьте!

У зелених очах Магазаника злобою зацвів піщаник, одначе стримав себе чоловік.

— Чого ти вхопилась за це "гетьте", як за батіг? Чим я тебе зобидив? Своєю любов'ю?

— Киньте, дядьку. З грішної душі не проросте свята любов.

— Ох і відьмочка ти! Уста, мов пуп'янок, маєш, а з уст каміння жбурляєш, — сказав сумовито, бо мав справжній біль од цієї краси. Хоч би на яку часину зглянулась вона на нього — і то було б щастя... Сьогодні не витанцювалось, та є ще в бога дні: як не вишло тепер, внидо в четвер. А як і в четвер по вийде, псе одно з цього сватання він має якийсь зиск: зараз, коли освідчився, Оксана вже ніяк не зможе подумати, що він причетний до вбивства Ярослава. Он воно як! Старого вовка за хвіст не впіймаєш.

Та й пішов похнюплено у ліси, до своїх свиней, до своїх копрів, до своїх бджіл, що на співучих крилах несли йому статки й пошану, бо кращого меду не було в цілій окрузі, про це й потрібне начальство говорило, якому лісник не скупився завезти духмяний

липець у свіженьких відеркових липівках. От усе гаразд у нього, тільки немає господині в хаті, бо що ті поденщиці, які приходять до нього? А Оксана йому б і красу принесла в оселю, і все ділечко переробила б. І чого вона закомизилась на своїх злиднях? Чи хоче, як у молодості, чути біля вуха солодкі слова про любов? Так для чого на це марнувати час людям, які вже знають, що таке спілка — чоловік і жінка? Ну, не підбив він її сьогодні, підіб'є завтра. Землю не підманиш, а людину можна.

Біля татарського броду він зустрівся з дебелим Стахом, покосував на його м'язи, що горнятами ворушились на руках.

— З такою б силою ліс корчувати. Ходи, сіромахо, до мене робити. Не пожалієш.

— Почекаю, дядьку.

— Думаєш, у моїх лісах заробіток менший, ніж у смолокурні?

— Та ні — більший.

— То бери свою годовщину — та й на мої зруби і облоги.

— Боюся такого давця.

— Хоч скажи, чого?

— У вас, пробачте, дядьку, я знову наймитом під'яремним стану, а я хочу ближче до людини. Тому й записався в соз. Отам і почну глибити свого плуга.

— Ох і розумні та доброчесні ви поробились. Переміни сорочки не маєш, а норів показуєш. Чого це ти в присілок чимчикуєш?

— До Оксани.

— А це яким робом до Оксани? — здивувався, занепокоївся лісник. — Може, свататися?

— Та що ви! — У великих сірих очах парубка прокинувся Сум. — У сільраду чогось викликають Оксану. , ' — Чи не за борги?

Стах зневажливо махнув рукою:

У вашій голові тільки борги та проценти ворущаться. Які проценти? — наворохобився Магазаник село не знає, як ви навчилися лихвити? — неприязіго парубок і пішов у присілок.

перевів розтривожений погляд на татарський брід, де понувала на човнах малеча.

— Но плач, бідолашна, — впритул підійшов до пої Магазаник, почав витирати її сльози, що просочилися між пальцями, а потім злегка пригорнув жінку, заворкотів їй у вухо співчуття:

— Безщасниця ти моя, безщасниця...

І сталося диво: вдова не вирвалась із його обіймів, не вдарила його по руках, не вивільнилась, коли він почав її цілувати. Чи обайдужіла, чи забулась вона?

Тріснув, зітхнув і погас недогарок свічечки. Магазаник щільніше притулив до себе жінку, поцілував її брови, від яких теж віяло ромашкою і житом. І знову вдова нічого. Тоді, вірячи й не вірячи у своє чоловіче щастя, він обережно підвів її до постелі, Незрозуміла й жадана, вона мовчки лягла біля нього, і він припав головою до її вистиглих персів, що чекали дитини, а дочекалися полюбовника.

Він не пам'ятав, як провалився у п'янкість снів, що гуділи йому по всьому тілі, а

прокинувся од неутішного жіночого плачу, Сівши на постелі, перелякано запитав:

— Чого ти, Василюк? Чого? — і потягнувся до неї.

— Пропав мій вік, ой, пропав... — голосила вона, стоячи біля ліжка.

— Чого ж він пропав? — почав заспокоювати її руками й поцілунками.

— Бо я вже не жінка, а полюбовниця. Будьте прокляті ви всі, ненаситці?

— А полюбовниці — хіба не жінки? Їх і царі, і королі шанували, — не знайшов кращої відповіді, пригорнув Василюка, а вона його люто вдарила по руці.

— От цього вже не треба, — посміхнувся їй, бо не відчував у тілі болю, а тільки хвили любощів і втоми.

— Таки не треба, — погодилась вона і поклала його руку на вогкі од сліз груди.

Він, знову хмеліючи, потягнувся до них.

— Лягай, Василюк. Ще не світає...

— Тепер мені все одно, — тугою і прощанням із чимось дорогим для неї безнадійно зітхнула вона.

А з лісу негадане долинув чийсь голос любові:

Та мала нічка-петрівочка,

Не виспалась наша дівочка...

IV

Ще для когось пролетів, а комусь відсочився рік, і посивіла матір-земля, мружачись під метелицями, вже думала про березень.

На Поділлі майже ніколи на Петра Вериги не розбиваються криги. У нас криги розбиває блакитноокий березень. Спочатку він парубкує по лісах — видобуває з-під снігу ще нерозщібнуті підсніжники, потім розморожує сік у березі і, коли вона блисне щасною сльозою, йде на річки й озера. Тоді на прогнутих плесах починають світити вимоїни і прокидаються льодоколи — поведуть своїми срібними смичками, і вже тільки прислухайся — над берегами й за берегами здіблюється бентежний передзвін, а в берегах шипить, гуркоче, шаленіє крига і радісно зітхає вивільнена хвиля. Як їй любо після темені заграти сонцем та вдарити в бубни примкнутих човнів, щоб підскочили вони вгору, рвонули свої кайдани та згадали воленьку-волю, і купальські вечори, і сяйво юних очей із тих вечорів.

Пройшовся березень з підсніжником на шапці і над татарським бродом, і під його ходом вибухнули криги, зосліпу посунули одна на одну, та на коріння яворове, та на м'який, з червонолозом берег, він закипів шумовинням, наостричився вирваним татарським зіллям, що ніжно запахло торішнім літом. А до гомону річки приєднується дитячий гомін, бо скресання крити завжди свято для дітвори і тривога для матерів: скільки не кажи, скільки не грози, а неодмінно ж якийсь отряха захоче прокататись на крижині. Ось і зараз знайшовся такий шибайголова: осідлав крижину, широко розставив ноги й, осяяний заздрісними поглядами дітвори, кружляє-пливе в березневі світи, в оте фіалкове марево веснування, що тремтить пад деревами і завжди тримає в собі бентежну принаду. То хіба, глянувши на такого одчайдуха, не засверблять ще в когось ноги? Он уже й Океани Володимир збиває шапку набакир і схиляється до

брата:

— Миколко, ти ж будь мені молодцем!

Миколка одразу насторожується, непевно блискає синім цвітом з-під заячої шапки: він добре знає — коли йому говорять бути молодцем, то вже треба залишатись самому.

— А ти ж куди, Володимире? — Мале тоскно дивиться на старшого, але тримає себе молодцем.

— А я сюди, туди, он куди — на всі наші броди! — безжурно махав уважистою вербовою палицею на здіблену річку.

— На кригу?! — жахається Миколка.

— Еге ж.

— Не треба, Володимире, — кривиться Миколка й забував, що він молодець.

— О, ти ще зараз почнеш квасити кислоти, — набурмосився старшенький памененького і рвучко одвернувся від нього.

Це одразу діє на Миколку, бо він ніколи не був ревою і не любить, як від нього відвертається Володимир.

— Володю, а як мама взнає? — косує синім оком на оселю. — Ох, перепаде на бублики й тобі, й мені.

— Та звідки вона взнає? Ти ж не скажеш їй?

— Ні, не скажу, — тоскно мовить Миколка і не знав, чим утримати брата. — Але ти краще не їдь на кризі, бо ще води в чоботи набереш.

— Тая ж сьогодні змазав чоботи березовим дьогтем. Ось бачиш?

— Бачу, — хлопчєня зажурено дивиться не на чоботи, а на шал крижин.

— Ти не бійся, — заспокоює його Володимир. — Як підбільшаєш, сам поїдеш на кризі.

— Я й зараз поїхав би з тобою.

— Зараз не можна. Ще треба підрости.

— То й ти не їдь.

— Я тільки трошечки-трошечки, понад самим берегом, а ти подивись, як у березі Гримич верборуб чинить.

Миколка прислухається до передзвону сокири, що тне вербові гілки, мовчить, думає. І підбільшати йому хочеться, і за брата страшно, і собі на кригу кортить. Воно б і нічого проплисти від броду до броду, аби тільки чогось із крижиною не трапилось та мама не дізналась, бо тоді однією рукою буде хапатись за віника, а другою за серце.

— То я йтиму за тобою понад берегом.

— От і добре! — щирить Володимир зуби.

Тепер усі страхи тікають од Миколки, і він знову стає молодцем, трохи набакир збиває шапку, щоб бути більше схожим на брата, і навіть бачить себе на крижині, бо хіба він гірший за інших?

А Володимир з вербовою палицею в руках уже заходить у нашумовану воду й так придивляється до крижин, мов щось вичитує з них. Ось оця, либонь, замала, ця ніби має тріщину, а ось ця саме враз. Спираючись обома руками на палицю, він злітає вгору

й легко спускається на крижину, нахиляє її, лякається, але одразу ж радіє — крижина вирівнюється і солодко озивається у ногах і під ногами весняним клекотом.

— О! — радісно вигукує Миколка з берега й жалкує, що він ще маленький.

Володимир показує братове кінчик язика, махає палицею і гордовито оглядає прибережжя, що потроху відпливає й відпливає від цього.

— Ти ж, Володю, тримайся берега! — гукає Миколка, біжить за кригою, розсовуючи шапкою і руками червоноліз, що підсвічує його срібними, з росою котиками.

— От нема кому бити шибеника! — чує Миколка огуду па брата, в думці заперечує її, хоче заперечити й словом, але в цей час чоботом чіпляється за кореневище й падає на червоноліз, на срібні котики, що й узимку тішать їхню тіняву оселю.

Коли Миколка зводиться на ноги, він уже бачить Володимира не біля берега, а посеред броду, де крижини труться одна об одну, мов риба в нерест.

— Володю! — розпачливо кричить Миколка, скидає з голови свого зайця й махає ним. Вітер підіймає віхтик золотистого чубика — він теж кличе Володимира на берег.

Та старшенький, мабуть, тепер і не почув Миколчиного голосу, бо має собі роботу — відбивається і відбивається від осоружних крижин, що так і норовлять підбити його. І таки підтинають. Миколка ціпеніє від страху, а Володимир зі своєї, вже нахиленої, крижини перескочив на іншу, посковзнувся, упав на коліно, але одразу ж і підвівся.

Тепер на берег, ближче до Володимира, збігаються всі, немов на солонище, махають руками, кричать, радять, як вибратися з халепи. Тільки Миколка нерухомо стоїть біля своєї заячої шапки, що впала до ніг, і не зводить погляду з братика. І раптом сталося щось страшне: якась невидима крижина спіднизу вдарила Володимирову, розколола її навпіл, і хлопчак поплавком пішов у воду, на якій одразу спливли вербова палиця і заяча шапка.

— Утонув! — лячно скрикнув хтось на березі, а Миколка заголосив.

Та Володимир не втонув: між крижинами показалася голова, а з берега хтось кинувся у воду й крикнув:

— Тримайся, Володимире! Тримайся!

І хлопчак тримався, вчепившись пальцями в крижину. Він кілька разів намагався вилізти на неї, але вона ставала сторч, і Володимир почав захлинатися.

— Тримайся, хлопче! — підбадьорює його плавець, маневруючи між крижинами.

— Я тримаюсь... — уже не чуючи пальців, насилу вичавлює хлопчак.

— Ти ж у мене козак! — підбадьорює його і голосом, і очима Стах Артеменко. Він через якусь хвилю віддирає хлопчака від криги і серйозно питає: — Змок?

Оце завжди старші щось, як із кілочка, зморозять меншим, тому й Володимир так само відповідає:

— Змок, але в чоботи води не набрав.

— Ох і брехунець же ти, — посміхається посинілими вустами Стах та й гребеться до берега, який тепер став таким принадним і дорогим. Як би це добре було добратись до нього, забігти в хатину та на піч і щоб мати нічогісінько не взнала. Та, напевне, пюди геть усе розкажуть їй, а тоді без голосіння і сліз не обійдеться.

— Ой дядьку Сташе, у вас кров із обличчя йде.

— Це дурна крижина пошкрябала, — захищав плечем від крижин дитину.

Вони вибираються на берег, до них першим кидається заплаканий Миколка, а вже від присілка, надломлюючись, біжить Оксана, біжить, зупиняється і, не витираючи сліз, знову біжить. І тепер Володимирові не жаль себе, тільки мами жаль. Ось вона, бліда, постаріла, зупиняється проти них трьох і знову ж, як тільки дорослі можуть, питається не голосом, а розпукою:

— Живий?

Кому ж не видно, що він живий? А от питають про таке. Не дочекавшись відповіді, мати охоплює руками, притуляє до себе й так тисне, що на ньому живкотить одяг.

— Мамо, ви не плачте, бо й я зараз почну плакати, — кривить уста Володимир. — Це мене дядько Стах витягнув, а його крига пошкрябала.

— Ой Сташе, — схиляється головою до хлопця, а він ніяково підтримує її руками.

— Таки не плач, Оксано. Як обдуримо кашель, то все й минеться.

— То не я, то моя доля плаче, — поглянула болем, вдячністю й сльозами на Стаха, а сина запитала: — Що б я, шибенику, робила без тебе? Скажи, що?

— Хіба я знаю? — жалісно відповів Володимир, бо мати завжди знайдуть таке, щоб розжалобити.

— Ой, скоріше, скоріше додому! — тернувши пальцями по очах, захапалась Оксана. — І всі зараз же мені на піч.

— А я, мамо, в переляку їсти захотів, — шепнув Володимир, щоб задобрити її.

— Горенько ти моє, — трохи розпогодилась мати, поцілувала його та й побігла зі своїми болями і згадками від осоружного броду.

Вдома Оксана загнала Стаха й Володимира на простору піч, кинула їм білизну переодягтися, потім напоїла чаєм з малиною і суницями, нагодувала, вклала спати Миколку та й взялася за мокру одягу.

— А ци що в тебе? — здивовано спатала Стаха, розглядаючи так-сяк стягнутий нитками шматок рибальської сітки.

— Отаку маю собі нижню сорочку, — посміхнувся Стах. — Я її з бредня пошив.

— І для чого вона тобі?

— Щоб рибою і нашими бродами пахло мені.

— Дива, — повела плечем Оксана, почала прати, а Стах мовчки стежив за вдовою, мовчки смалив скажений самосад та іноді щось гмукав, відповідаючи своїм думкам.

— Сташе, не пора спати?

— Пішов мій сон блукати бродами. А чуєш, як ваша хата гучить?

— Сухе дерево, то й перехоплює усі вітри і навіть хвилю з броду. Як там дитя? — підійшла до Володимира, поправила ряднину. — Наче не горить вогнем.

— То я горю вогнем, — вихопилось у Стаха.

— Справді? — перелякалась вдова. Стах сумовито посміхнувся:

— Ні, то я від цього тютюну, що ти в Гримичів узяла. Ох і громобійний. О, чуєш, ніби грім озвався?

— То крига у броді. Весніє... Саме щастя послало тебе, — знову страхалась нинішньої пригоди. — І як ти, Сташе, не побоявся кинутись у воду?

— Треба ж було хлопця рятувати.

— Чим я тобі тільки віддячу?

— Спасибі, Оксаночко. Вдова здригнулась:

— Не називай мене так.

— Чому?

— Тільки мати і Ярослав отак звали мене.

У хаті надовго запала мовчанка. Стах, накурившись, здається, заснув. Оксана загасила світло, лягла біля Миколки, що посміхався своїм сном. І хоч який був тяжкий сьогодні день, вона швидко, наче у воду, ввійшла у сон. А коли прокинулась, спочатку злякалась — недалеко від неї, притулившись до вікна, сидів одягнений Стах.

— Ти чого? — сполохано запитала.

— Нічого. Місяць став біля твого вікна, то дивлюсь, — і глянув на неї отією безнадією, в глибині якої чаїлись росинки надії.

Вона відвела погляд від нього і спитала, аби спитати:

— Чом не спиш?

— Я ж казав: мій сон пішов на татарський брід. Чуєш, як дзвонить він у свої дзвони?

— Провесна. Як Володимир?

— Ні разу не бухикпув.

— А серце чогось так болить.

Стах похитав розкустраним чубом і сказав чи то вдові, чи комусь:

— А серце й повинно боліти — і за себе, і за когось. Це якщо ти людина, а не кендюх, який тільки й знає — усе пхати в себе, як отой Магазаник пхає.

— Ой Сташе!.. Я й гадки не мала, що ти такий, — тепер вона в подиві почала шукати його очей, що вже були приховані тінями. — Це ти вчитав десь?

Стах ніби образився і вже не скоро відповів:

— Вчитав, Оксано, у тій широкій книзі, яку орю, яку засіваю, жну, та поки що хліба для себе вдосталь не заробляю. Ще дуже бідні ми, але чесні і ділечком, і серцем, і вами, жінками. Та й на добраніч, Оксаночко...

Тепер вдова вже нічого не сказала, що він знов назвав її так. У доброму здивованні вона й у сон забрала його слова і про серце, яке повинно боліти, і про чесність, забрала й той погляд, що в безнадії сподівався чогось...

Коли Оксана прокинулася вдруге і шурхнула на лежанку подивитися на сина, Стаха вже не було на печі. Дослухаючись до вікон, пождала його з двору, а перегодя, напівроздягнена, занепокоєна, вийшла па подвір'я. На ньому не було нікого, тільки в небі пробивався із хмар пізній місяць та внизу непокоївся татарський брід.

Ураз страшна завія здогадів, минувшини та сьогоднішня (і отой вечір, коли Стах перестрів її в лузі з непочатою водою, і його виказані слова, й невиказані болі, і дзвіниця, і вчорашнє лихо) увірвалися в її душу. Охоплена жахом, Оксана вскочила в хату, похапцем сьак-так зодяглася, напوماцки знайшла в сінях весло й побігла до

татарського броду. На хвилях і досі перешіптувались, шерехтіли крижини, і кожна із них несла в далечінь шматки украденого місяця. Оксана одв'язала від прикореня човен, зіпхнула на воду й, оминаючи, крижини з украденим одсвітом, погребла до другого берега. Він наполохав її пташиними крильми — з-під самих ніг з лопотінням вилетів самотній крижень і, закриваючи місяць, шугонув у небо.

А може, це не крижень, а душа померлого?.. Забуті, приспані забобони прокинулись у ній, і, караючись, вона вже каялась: чом не знайшла хоч сьогодні для Стаха жіночого слова, посмішки чи погляду, якого так, певно, очікував він. Хіба тільки щаслива людина приносить іншій полегкість? Мусить її приносити навіть безщасниця. Тільки як? Хоч отак, як ти, чавлячи болі, приносиш відряду своїм дітям. Як пізно, як пізно вона почала здогадуватись, що таке жіночність.

Загпана батогом думок і забобонів, Оксана увійшла в село. Біля крайніх хат, що хилились у придолинок, вона почула голоси закоханих і злякано зупинилась. Та ні, то в леваді обізвався голос в'юнкого бурчака, що колись перейняв од людей шепіт кохання і схлип немовляти. Оце ж напевно і є життя: шепіт кохання, схлип немовлят і погойдування землі на срібних вервечках місяця. Тільки ж чого так перегойдує нею? Ой Сташе, Сташе...

І негадано, вже дійшовши до самої дзвіниці, вона почула тихий сумовитий голос, що вхопив її за серце й одразу почав одводити від нього болі:

Світи, світи, місяцю,
Ще й ясна зоря,
Просвіти доріжку
Аж на край села,
Просвіти доріжку
Аж на край села,
Аж до того двору,
Де живе вдова.

Не до двору, а від двору вдови ішов, віддалявся Стах. От і зник він за вербами, за хатами, от і стихла його пісня, а вдова має якусь полегкість і вже картає себе за дурні думки. Знесилена, вона хоче присісти хоч посеред вулиці. Але ж тут її хтось може побачити, і вона підходить до цвинтарної огорожі, відчиняє хвіртку й зупиняється перед старою дзвіницею, наче перед своїми молодими літами. І не повірила спочатку, що були в неї вони, поки вгорі, у дзвонах, не зашеберхали весняні вітерці.

Не знати для чого, вона відчинила двері дзвіниці і скрипливими східцями почала підійматися до тих вітерців і до тих дзвонів, що вже багато років озивалися у її душі.

Знов перед нею в таємницю побігли вибілені місяцем дороги, знову підводились угору оброшені зорями хати і сивіли дому, .Охресні хутори. І знову в серці не було спокою.

"А як там Володимир? — занепокоїлась і відразу втішила себе навньою мудрістю: — Дитя спить, а доля його росте". Яка ж то буде у її дітей?

Мовчить дзвіниця, мовчать дзвони, мовчить і земля...

Вранці, уже зготувавши снідання і випровадивши дітей з хати, Оксана раптом побачила химерну сорочку, пошиту з рибальської Ітки, — вона, справді, пахла рибою і хвилю, а в її вічках заплуїась крихітка татарського зілля.

Це ж треба..." — і посміхнулась вдова Стахові, і журно похи" головою, та й почала діставати зі скрині полотно, бо вжо ро треба білити його. Оксана дуже любила слати полотна на іншому березі недалеко від дівочого броду, отам, де й вона колись із дівчатами пускала на воду купальські війки. Гай, гай, коли то було?..

Одягнувшись, ніби по снуванню молодих років, пішла до дівочого броду; довкола на лузі грудочками неба блакитнавились проворні трясогузки, а за вербами і верболозом шаруділа, зойкала і срібно озивалась крижинами річка. Луговиною Оксана дійшла до живоплоту червонолозу, що веселив котиками очі й руки, глянула на воду й обімліла: попереду, не так далеко від берега, на крижині упертим вузликом стояв її Миколка. Ще мало йому. вчора було материних сліз! Вона б скрикнула, та побоялась злякати дитину, що, широко розставивши ноження, міцно трималась руками за ввігнаний в крижину шпень. Ось дитя побачило матір і аж пригнулось, переляк пройшовся по всій його постаті.

— Прав до берега, Миколко, — журно сказала вона. Хлопчак вихопив з криги шпень і почав ним, як веслом, підганяти крижину до берега. І де він уже навчився так орудувати? Ось крижина, бокуючи, черкнула об берег, тріснула од краю, а Миколка вискочив на луговину і з шпенем в руках похнюплено став перед матір'ю.

Отак і стоять вони мовчки якусь часину.

— То що ти скажеш? — нарешті, не гримаючи, не лаючи, болісно запитала вона.

Миколка підвів голову і теж запитав матір:

— А хіба я гірший за інших?

І слюзи впали їй у душу, вона підійшла до Миколки, охопила його, поцілувала:

— Не гірший, сину, не гірший, тільки ж про матір подумав би...

V

Настав лихий рік. Був сякий•JH^ такий урожай у цьому літі, та й не стало. Коли ж насилу-насилу план було виконано, судовець Прокіп Ступач нагримав на хліборобів, що "м'якими культурами" діло не обійдеться, і звелів вивезти все жито і пшеницю, що залишились, на посів.

Правда, з посівним Ступач перестарався — і жито, і пшеницю привезли на посів: знайшлась додаткова робота і людям, і державі. Обсіялося село печаллю, та й почало лягати і вставати з журбою.

Зажурилася і Оксана: як же їй перебути з дітьми? На які тільки частки не дробила свій убогий присівок, усе виходило на одне: не перезимує вона. І знову лічила кожен качан кукурудзи, кожен снопик квасолі, кожну маківку і чманіла від тієї лічби, бо не було головного — хліба. Якби ж знаття, посіяла б торік житечка на городі, але горе наперед знаку не подав. Тепер діти мали від неї більше сумовитої ласки, та менше з'їжі.

— Мамо, а чого у нас хліба нема та й нема? — все допитувався Миколка, що був схожий на золоточубий соняшник.

— Бо хліб 'цього року не вродив, — заспокоювала дитину і рукою, і болючим посміхом.

— Ось я рибки спіймаю, то ми знову юшки наваримо, — обізвався Володимир. • Але на це Миколка серйозно відказав:

— Воду скільки не вари — водою буде. От аби ще окраєць хліба до неї.

Від цієї мови хотілося заголосити, але мусила стримувати себе, втішати дітей та підхвалювати то печену картопельку, то кукурудзник, то нізчимний борщ. Хоч би цього було вдосталь. А що вони взимку робитимуть? І, страхаючись зими, Оксана рідше йшла на роботу в колгосп, більше пропадала в лісах, збираючи то кислці, то гриби, то жолуддя.

Якось уже після перших приморозків зустрілася на зрубі з Магазаником. Впасений, він поволеньки йшов з рушницею на ситому плечі, а за широким поясом болісно погойдувався закрию вавлений заєць. Достаток і самовдоволення лягли на жорнувате обличчя лісника, а тлустість натоптала дрімливістю подвійні пружки під очима й на шиї.

— Кого я бачу на своєму господарстві?! — підняв ріжками брови, втопив закроплені заячою кров'ю чоботи в перецвілій вороспак, і дрімливість зіскочила з повік. — Отак живо, живо чоловік і негадано стрінеться з самим щастям! — заглядає в журні очі вдови.

— Говорите несусвітне, — зневажливо махнула вільною рукою.

— Найдорожче кажу, бо ти й досі мені зоряночкою сяєш, — заграв полиск під рідкими віями лісника, потім він задумався, покосував на Океании кошик. — Опеньки дозбируєш?

— Збираю ж.

— Небагато їх у цьому році зародило, небагато, теж врем'я чують! — сказав багатозначно, пройшовся поглядом по пеньках зрубу, на яких зацвітала гарячим сірчаним цвітом поганка. — На першому приморозку вигоріли, а тепер ледь-ледь відійшли. Як тобі живеться?

Оксана гірко всміхнулася:

— Воду маємо, аби ще якийсь житняк до неї, то можна б і жити.

— Біда, — набрав зморшкувате співчуття над переніссям. — Твої дітлахи люблять гриби?

— Мусять любити.

Магазаник заглянув у Океании кошик:

— Може б, ти мені юшки з опеньками зварила та зайчатини з часником напредила? — І махнув правицею в напрямі своєї лісової оселі. — Оце ж виполошив зайця з молодняка, а до нього треба жіночих рук.

— Хіба у вас нема кому поратись?

— Таки нема, бо що оті поденщиці, які роблять у лісі? То як?

— Хай вони й стараються.

У зеленкуватих очах лісника засумували скалки сірого піщанику:

— Все чогось маєш гордування до мене? Чи так уже я обличчям не вийшов?

"Душею не вийшов", — хотіла відповісти, але промовчала.

— А я тобі тільки добра зичу, — саме небо прихилив би до тебе, до твого личка, — і підняв руки вгору, та не вловив ними небо, а тільки нитку бабиного літа.

— Ох, не вірється, дядьку, що ви такий доброзичливець. Магазаник нахмарився, пальцями перечавив бабине літо.

— Коли вже той "дядько" щезне з твого язика? Для мене гвій дядько гірше за дідька. Хочеш, я покажу місцину, де є білі гриби?

— Білі? Після того, як уже земля паморозилась? — не повірила Оксана.

— Таки після приморозків виткнулися, правда, покорчені, покручені, немов грішники, але білі.

У дубняку щось зашелестіло. Оксана здригнулась, а лісник засміявся:

— Не бійся. То мій виводок свшютп на жолудді та гниличках випасається. Як нагнав його з подвір'я після першого грому, то оце тільки зараз із прибутком об'явився. Тепер пару кабанців треба вкинути на загодування, — він повів головою на своє невидиме за деревами дворище. — Люблю оту йору, коли в обійсті пахне морозець, житня солома, смалятина, а в хаті — узвар та кутя. Тоді, здається, і час зупиняється.

Зі зрубу вони ввійшли в ліс і сполохали Магазаників табун; рябі поросята й підсвинки так кинулись урозтіч, що аж в очах заряботіло, а старі занепокоєно втупились маленькими очіцями в господаря.

— Кцьов-кцьов-кцьов! — покликав їх Магазаник, і велика ведмедиста льоха пізнала його, зарохкала. Лісник підійшов до неї, пальцями почухав за вухами, а потім чоботом поторгав обвислий мішок черева й здивовано заговорив сам до себе:

— Отакої! Знову з приплодом.. Це прямо не свиня, а кролиха — пороситься й пороситься, та все рябими рукавичками. Хоч і дурна в неї голова, але живіт розумний, — спокій і господарське вдоволення стояли на виду Магазаника. І спокійно біля його ніг порохкувала свиня, струшуючи блохи на чоботи господаря. — А тепер ходімо до білих грибів.

Дорогою Магазаник крадькома випасав очі на обличчі Оксани і зрідка, наче ненароком, торкався то її плеча, то руки. Господи, і де тільки береться поміж грішними така прижурена краса, яку й з богами можна поруч поставити? Магазаник на мить засумував, зупинився на галявинці.

— Ось тут я передучора знайшов з десяток білих грибів, — показав на горбкувате місце, навколо якого скупчились молоді, вже підкучерявлені осінню дуби. — Подивися гарненько під листом, — та й, погойдуючи закривавленого зайця, пішов до своєї господи. А через якусь часину повернувся зодягнений у свіжий одяг, напівжартома вклонився вдові: — Зваж, Оксано, на всі мої прохання і зазови: зайди хоч на якусь хвилику до моєї лісової пустки.

— Нащо це? — спохмурніла удова.

— Нащо? Бо велику, та недосяжну маю приязнь до тебе, — сказав щиросерде. — І хочу таку гостю диким веприком почастувати. Не обезсудь мене й мій харч, нічого

такого мудрого не зготував, лигоминок також не маю, та ковбаскою з вепрятини можу хоч кого здивувати: я її на молодому черешневому гіллі смажив — пахне так, що за півверсти почуєш.

— Аж за півверсти? — здивувалась Оксана, а самій так захотілося їсти.

— Не менше, — облесно глянув па вдову Магазаник. — То й ходім потихеньку.

І таки вблагав жінку зайти в приземкувату, з грубими віконницями оселю — у ній жив дух старого сала, злежаного одягу, сушених груш, жолуддя, сирівцю, дьогтю і давніх книг, якими була забита черевата, з червоного дерева шафа.

— Книжками чи шафою интересуєшся? — перехопив її погляд Магазаник і заграв віями. — Книги тут різні, і романи, і про старожитності, і навіть про коханок французьких королів, а шафа панська, аж з червоного та рожевого дерева, бачиш, як гарно вилискує? — Лісник повісив на кілок шомполівку, перехрестив її, потім засвітив саморобну свічку, приліпив до різьки столу, багатозначно глянув на Оксану: ось бачиш, що перед твоєю красою навіть вдень палю святий віск, — і вже тоді проворно метнувся до мисника, до печі, до закомірка.

"Чорт із свічечкою", — згадала Оксана, як по-вуличному звали Магазаника, підійшла до свічі, загасила хиткий вогник, що добирався до втиснутого бджолиного крила.

— Це ж для чого? — аж скрикнув лісник.

— Негоже воску плакати вдень.

Магазаник несхвальне покрутив головою, зітхнув і якийсь час мовчки снував по хаті, споряджаючи старий, теж панський, стіл. Незабаром на ньому з'явилися рожева, з прорістю почеревина, брунатне кільце свіжої ковбаси, макітра з неоковирними варениками, щільник, що стікав медом, капуста з чорнушкою, горохвяники з тертим часником і пляшка нестерпучої.

— От і маємо сякий-такий передобідок. Горохвяниками я тебе не пораду: вони такі, що й грім не розіб'є, бо не господиня ліпила їх. — І хоч не хотів, а згадав оте зеленооччя, в якому тісно було полум'ю і чаду любощів. — А от ковбасу з вепрятини можна і в столицю везти. Готувалась на черешневих гілках. Покуштуй! — Лісник руками розломив кільце й присунув до Оксани полумисок.

Ковбаска, справді, була на славу, та пахла не так гілками, як мигдалевим цвітом черешні, і танула в роті. Магазаник, і сьак, і так припрошуючи Оксану, таки домігся, щоб вона випила чарку, не за нього, а за дітей. А сам випив і за дітей, і за Оксану, і за її красу, і за те, щоб ми грому не боялись, бо тепер усе може бути. Уже й зараз, восени, фунт хліба коштує три карбованці, а зима ж і недозимок великий мають рот.

Ця мова вибила сльозу в удови, і лісник забідкався біля неї, подав свіжий рушник для очей, а себе назвав дурнем, та й знов узявся за частування. Коли Оксана сказала, що їй пора додому, й підвелася з-за столу, Магазаник черпаком руки бережно осадив її звугліле плече:

— Посидь іще якусь часинку, ошчаслив моє покуття і господу.

— Вам і так те щастя саме добро плужить.

— Добро таки в мене плужиться, та щастя бродить стороною, — стишив голос лісник, придивляючись до її очей, біля яких нестатки вже намили перші зморшки. — Ось ти бачиш, як мені ведеться, а я добре знаю твої вдовині ужитки, на них у цьому році ніяк не виживеш. То виходь за мене... як не з любові, так з біди. А потім, дивись, звикнеш, а може, й любов прокинеться, — вона ж нерозгадана. Про це і в книгах мудрі голови пишуть, — і тицьнув тлустим пальцем на панську шафу.

Дрож пройшла по всьому тілі вдови.

— Не кажіть мені, дядьку, про любов. Сутінок і жалі обгорнули обличчя лісника.

— А чого мені тепер не говорити про любов, коли далі вже буде пізно, бо літа беруть своє...

— Хіба ж і я, і люди не знають, яка у вас була любов до своєї жінки?

— Так то ж до неї, а це до тебе! Та й різні часи по-різному цінують любов. Тоді я придивлявся до десятих, тепер — до краси. Зрештою, подумай про дітей! Як ти проживеш на білому світі?

— Як уже буде.

— Не занапасти свою красу, бо, може, я твоя доля! Вдоза вгнівилася:

— Не бути вам моєю долею!

Та Магазаник не зважив ні на її слова, ні на погляд, він лівою рукою спіднизу підхопив Оксанину, вдарив по ній, мов на торгу, правою:

— Подумай, гарненько подумай і скажи своє останнє слово.

— Це ж не ярмарок, дядьку, де говорять останнє слово, — Оксана рвучко вивільнила руку, а в очах і міжбрів'ї з'явилась затятість.

— Невже я тобі такий бридкий?

— Я цього не казала. Бувайте здорові.

— Отаку маєш до мене поневагу?

— Думайте собі, що хочете.

І тоді лихі зморшки розсікли чоло лісника, а скособочений вид вичавив піт і злобу:

— Дурна й нерозумна ти еси! Чого замість того, щоб мати натуральні житейські радощі, сама над собою ставиш хрест? Для кого й для чого бережеш своє личко і все? І королеви так не берегли себе! Кому, зрештою, це потрібно? Гляди, щоб пізніше, з усією своєю святістю, не стала моєю полюбовницею...

Оксана спочатку оторопіла, а потім лісник побачив у її поширених очах дві блискавки.

— Хай, спідничнику, гробова дошка буде твоєю полюбовницею! — Вона ще побачила, як жорнувате обличчя лісника витягнулось у диню, стало мертвотним, і рвучко гайнула з оселі — в сонне рохкання свиней, у сонне зітхання глечиків, що вигрівались ііа кілках, у сонні клапті сонця, що стікали з дерев на загиджене дворище. Тут справді зупинився чи вмирав час.

Магазаник не вибіг за нею, бо й він отетерів, розгублено стоячи посеред хати: і звідки в неї така затятість? І як з її уст можуть зірватися такі шалені слова? Ох ці жінки! Всі вони пішли від конотопської відьми.

Він притулився до вікна. Та з дворища в ліс мела не рідня конотопської відьми, а розгнівана краса, не помічаючи, як з її кошика розсипались опеньки.

"Розсипай, розсипай; А що ти взимку їстимеш?.."

Гнів швидко, як охопив, так і осипався, а прийшли гіркі жалі за отим недосяжним, що жило поруч, і сторонилося, і боялось його. Невже так і не зазнає він того розкошування, яке дає чоловікові справжня краса? Невже замість святості кохання він матиме лише гріховні любові?

Падав і не падав перший сніг, курилась і не курилась земля, підбиваючись під розкошлану димчасту куделю осіннього вечора. І зараз дальні дерева теж здавалися шматками осіннього вечорового неба. У татарському броді по-дитячому причмокувала хвиля і смоктала берег. Це нагадало вдові, як біля її грудей лежали діти. Вона випросталась на кладці і з болем відчула, що поменшали її перса — недоїдання робило своє. А хтось же поїдає ковбаску, засмажену на черешневих гілочках. Викинь з голови цей непотріб. Ось дітей треба якоюсь затіркою нагодувати. Як вона тільки перезимує? Де подіти, де прикопати ці гадки й гіркоту та самотність, що вселились у душу? В тяжких думках вона поклала на кінці коромисла випране шмаття, зручніше вмостила коромисло на плече і, погойдуючись, пішла до хати, а навздогін їй по-дитячому схлипувала й смоктала берег осіння хвиля.

Почувши її кроки, діти посхоплювалися з долівки і вже несуть матері своє немудре запитання:

— Мамо, що ми будемо вечеряти?

І вона мусить посміхнутися їм, покласти руки на йоржисті, чорний і золотистий, чубики.

— Щось-таки будем.

— А що саме? Крупник?

— Ні, козацький куліш.

— Козацький? — дивується Миколка, бо звичайний він знає. — Який же це?

— Із димом і шкварками.

— Із шкварками і димом?! А де ви сала взяли?

— Тітка Марина принесла.

Оце добре! — зрадів Миколка. —

— Тітка Марина колола кабапа?

— Ні, вона за своє малювання заробила.

— А я в тітки Марини бачив па стіпі з двору мальовані квіти. Як живі стоять, — згадав Володимир. — І для чого вони їй восени?

— Щоб нагадували літо, коли все родить, — зітхнула Оксана. Вже доварювався куліш і шкварчала засмачка, уже діти нетерпляче вигравали дерев'яними ложками по мисці, як вона почула на подвір'ї чийсь кроки, потім клямкнула клямка, друга, і в хату, пригинаючись од ноші, ввійшов Стах Артемепко. Він через плече скинув па долівку мішок, і від нього війнуло духом вітряка й літа. Натрудженою рукою Стах витер спітніле обличчя, ніяково повів очима на Оксану:

— Вечір добрий. Чи приймете, чи проженете приймака? Це "приймака" налякало вдову й обізвалося тією тривожною ніччю, коли бозна-що приверзлося їй і вона кинулась шукати його, як, може, й тепер він шукає її. Жіночим передчуттям розуміла, що Стах уболіває за нею. Раніше Оксана не боялась його, а от після тієї ночі почала боятись і себе, і його.

Володимир одразу ж підбіг до свого рятівника, по-дорослому поздоровкався, запросив сісти й дістав з мисника четверту ложку.

— Зараз ми, дядю Сташе, будемо козацький куліш їсти. Як ви на це?

— Я не знаю, як на це ваша мама? — з надією покосував на Оксану, що паленіла чи від огню в печі, чи від пекла в голові. Вопа відчувала недоказане, але відповіла ніби спокійно:

— Мати, як діти. Кулешу вистачить, а за хліб пробачайте, бо не те що муки, навіть обметиці нема. Стах кивнув на свій клунок:

— Може, Оксано, якогось коржа спечеш? Ось приніс вам борошна.

— Як це приніс?! — аж скрикнула і з рогачем у руках обернулась до Стаха.

— Отак і приніс, думаючи про... твоїх дітей, про свого хрещеника, — пригорнув його, а дитя й притулилось до чоловіка, аж Миколці заздрісно стало.

— Що ти, Сташс, вигадав? — докором і журбою дивилась па парубка. — Хіба маєш засік цієї муки?

— Ні, це, вважай, майже вся. Ще на один заміс залишив собі.

— То як же так можна?

— Можна, Оксано, — сказав твердо, підвівся з-за столу, щоб очі говорили з очима.

— Я, може, хоч трохи зарятую вас цим борошном.

— А як же сам?

— Подамся на Кавказ, там, кажуть, і робота є, там і неврожаю ве було.

— Дядю Сташо, не їдьте нікуди, оставайтесь з нами, — попрохав Володимир. — Ми з вами взимку будемо рибу ловити. Оставайтесь, дядю.

— От хто мене жалує, — дрогнув голос у парубка, дрогнули й уста. Він усім своїм смутком поглянув на Оксану, мовчки питав її слова і боявся його, боялась його й Оксана, бо нащо це? Похиливши голову, вже не прислухалась до печі, а тільки до юги тих років, що збігли, як весняна вода, — здоганяй — не здоженеш.

— Мамо, скажіть ви, щоб дядько Стах залишився з нами, — попросив Володимир.

Вдова сумно підвела голову. Парубок, темніючи, вже без надії шукав її очей, її суду і якось наосліп підійшов до неї.

Оксана рукою витерла чи міжбрів'я, чи вії, глянула на Стаха.

— Кажи, Оксано, — мовив не шерхлими устами, а поглядом.

— Нащо? — німотно спитала вона.

— Бо не можу без тебе.

— Хіба час говорити про це? — сказала з жалем до нього, з жалем до себе, та, окрім жалю, ще й суд стояв у душі.

— А може, кращого вже не буде... Кажи, Оксано... Все ще вагаючись і чманіючи від

думок, вона тихо-тихо прошепотіла:

— Що ж, коли хочеш, залишайся. На мої діти, на мої злидні, на мої літа. Тільки ніколи не суди мене...

І Стах не повірив собі: невже Оксана буде його? Потім він хотів сказати їй свої найкращі слова, та не міг, бо і на неї, і на нього дивилися притихлі діти, що теж відчували щось незвичне. І Стах тільки прошепотів:

— Оксано... Оксанко... Оксаночко...

Це не порадувало, а ножем полоснуло вдову: нащо він повернув їй слова Ярослава? І застигла вона, мов у сні, поміж двома вечорами — давнім Ярославовим і сьогоднішнім.

— Мамо, а козацький куліш збігає, — одірвав її од згадок Миколка.

Оксана кинулась до печі, рогачем виставила горщик, а Стах у недовірі й вірі ще чекав її погляду.

Вона глянула з-під вій на нього так, як він ждав довгі роки. Відчувала, що йому потрібний такий погляд, то хай і має. А яке сум'яття було в її душі — це тільки вдови можуть знати.

Пізнього вечора, коли поснули діти і до хати почав доходити подих татарського броду, Стах невміло пригорнув її, підвів до вікна, що насочилося місячною дрімотою.

— Яка ти гарна, Оксаночко. І з якої ти зірниці зійшла: з вечірньої чи ранкової?

— Не сподівалася, що мені ще хтось скаже таке, — зажурилась вона.

— Я тобі таке говоритиму все життя.

— Чи ж багато його залишилося нам?

— Ти про що?

— Хіба сам не знаєш? — похнюпилась вона, потім підійшла до дітей, поправила па них рядпа, які сама випряла, виткала і вибілила па блакитній весняній воді. Чого тільки не вміють робити її руки, а цього року вони сталі непотрібними.

Стах знову пригорнув її, а вона не так з любові, як з жалю поклала йому голову на груди й тихо мовила:

— І сама не знаю, як воно вийшло...

— То мої усі роки вблагали тебе. Як я мучився, думаючи про тебе... Якось напровесні прилетів до моєї шпаківні самотній шпак та й почав і співом, і посвистом, і помахом крил кликати собі пару. А її нема та й нема. Так, повір, у співі птиці забриніли сльози.

— А далі що?

— Десь тижнів два тужив птах, як людина, і дочекався своєї пари скоріше людини і тоді на radoщах заспівав солов'єм.

— Справді так було?

— Справді.

— Так ти думав... про моїх дітей?

— Увесь час думав і про тебе, і про твоїх дітей... Оксаночко, в тебе немає якоїсь чарки, бо я ж не знав, що таке свято випаде?

— Є тільки торішній вишняк. Уточити?

— Вточи.

Вона засвітила світло, пішла в комірчину, принесла пляшку з вишняком, поставила полив'яні чарки, на яких співали мальовані півні.

— От закусити нема чим.

— Сьогодні й так обійдеться. Стах налив чарки, погасив світло.

— Нащо це?

— При місяці краще. За тебе, Оксаночко, за нас, за наших дітей і за нашого єдиного свідка — місяць. Ти любиш його?

— Дуже.

— А я тебе.

— Ой, криводушний.

— Не криводушний, а завидючий.

— Кому ж ти завидуєш?

— Тепер сам собі, — він доторкнувся до неї устами і почув, як її уста пахли вишняком і материнкою...

Напровесні до Оксаниної оселі невблаганно прийшов тяжкий переднівок. Оксапа ще якось трималася, та діти зовсім охляли і вже мали в очах не синій цвіт, а сірий туман. Висох і Стах, але, як міг, утішав усіх і просив протриматись до первоцвіту, до щавлю, до липового лі/сту, а там і рапійн чоргшпн досягне — піп запас п лісі таку черешню, на якій прямо віночками ростуть ягоди, та солодкісолодкі. От до паш Мні;олка буде розкошувати.

— А ви мопс підсадите на ту черешню? — жалісно кривився Миколка.

— Аякже! Хіба мені пе приємно з таким козаком гайнути в ліс?..

І на всохлому повосковілому виду "козака" прокидалося життя.

— То гайнемо?

— Авжеж! Л зараз я піду па річку: може, й вона щось подарує нам.

Якось витрусивши з ятерів кілька линів, Стах поклав їх у торбу і подався в ліси до Магазаника, який хитро, крадькома і тільки "надійним", що вміють тримати язик за зубами, продавав зерно і печений хліб. За пуд жита чи пшениці він брав по двісті п'ятдесят карбованців, за фунт хліба — шість.

Хата лісника була зачинена зсередини. Стах постукав раз і вдруге. Тоді з другої половини хтось обережненько вийшов у сіни, обс'рожненько запитав:

— Хто там?

— Це я, Стьопочко, — пізнав сина Магазаника.

— Чого вам?

— Прийшов хліб купити.

— Де в нас той хліб? — ніби здивувався Стьопочка. — Ви чули дзвін, та пе знаєте, де він.

— Так люди ж казали...

— Яких лишепь кошелів не наплетуть люди. Та й на цьому будьте здорові.

— Пустії його, це Стах, — обіззався з глибини оселі сам Магазаник.

І тоді Стьопочка загуркотів дерев'яним засувом, задзвенів ланцюгом, брязнув заціпкою, просунув з дверей підкучерявлену, мов куш перекотиполя, голову й пильно оглянув покупця спочатку настороженим, а далі хитреньким, чижикуватим поглядом.

— Заходьте, коли прийшли, — і знову заовтузився біля засова і ланцюга.

— От і приймак прибився до нас! — насмішкою зустрів Стаха Магазаник. Він сидів за великим дубовим столом, на якому парував свіжоспечений хліб і стояли талькові ваги та миска з водою; недалеко від столу, мов очеретини,гнулися дві висохлі жінки. Магазаник вмочив ніж у воду, різонув по хлібині й з парою кинув половину на шальку. — П'ятнадцять карбованців, рівно, як в доь теці!

— Ох, — зітхнула жінка, вийняла з пазухи вузликом зав'язану хустинку й почала вив'язувати з неї гроші.

А Магазаник тим часом безсоромно заглядав їй у виріз пазухи. Жінка взяла свій хліб, понюхала, відщипнула скоринку.

— Смачний? — запитав Магазаник.

— Уже й не знаю який, бо відвикла... — І сльози заблищали на чорних підлінялих віях.

— От цього й не треба, — заспокійливо сказав лісник. — Уже недалеко й до нового хліба. Так гарно цього року перезимували жито й пшениця.

Жінка рукою обірвала сльози.

— Коли б дочекатись новини, коли б дочекатись...

— А ти, приймаче, як живеш? — вгатив очі в Стаха і, не чекаючи відповіді, стишив голос: — Чого до мене прийшов?

— Приніс вам рибку, линину, навзамін.

— Линину? Ану покажи! — пожвавішало обличчя Магазаника. Він обома руками поліз до торби, повиймав ще живих линків, полюбувався ними, та потім якась інша думка майнула по його виду, і він почав насочуватись зловтіхою. — Рибки я в тебе, Сташе, не візьму.

— Чому ж?

— Чому? — помовчав Магазаник. — Знаєш, як люди кажуть:

грушка — минушка, сливка — слинка, риба — вода, хліб — усьому голова. Цього року гріх за дармовину — за рибу значить — давати хліб. Мав би ти гроші, відпустив би тобі скільки треба. Бачиш, який свіженький, ніздрюватий, ні тобі закальця, ні остючка.

— От кому б менжувати при старому режимі, — не витримав Стах та й пішов з хати.

— Я тобі ще згадаю менжування при старому режимі. А бовкнеш лишнє слово, то й Оксани не побачиш, — засичав позаду Магазаник.

Насторожений Стьопочка аж загравав м'язами, одразу розчинив сінешні двері, потім накинув па них ланцюг і сухо грюкнув засувом.

Млість і весняна п'янкість лісу дурманили Стаха. Десь із глибини діброви обізвавалось знайоме: тьоп-тьоп, тьоп-тьоп. Що ж воно таке? Чоловік пройшов кілька кроків і побачив, як з просвердлених беріз по жолобах накрапав у дерев'яні відра перший, ще сизуватий сік. Це колись його мати заправляла березовий сік сушеними

яблуками, на них він набирився шуму та моці й ставав ласощами для дітвори. Де ті літа й де той хрест, що стояв над маминою могилою?..

Вже й він міг би сподіватися на свою дитину, аби не такий рік. Хоч би врятувати Оксану і дітей. Але чим він може їх зарятувати?

— Тьоп-тьоп, тьоп-тьоп, — заспокійливо говорив сік, і Стахові знову згадалися ті роки, коли мама старалась йому то на сорочечку, то на чобітки; хотілося застогнати від болісті своєї, від слабості своєї. Чоловік напився і соку і згадок та й, похитуючись, пішов між деревами.

Заходило сонце, заходило комусь до завтрашнього ранку, комусь — назавжди. Уже в курних від туману і відпару сутінках Стах дійшов до крайку лісу, що обривався перед вогким хрестом доріг. Деся далеко забурчали машини. Вони йшли попід лісом, а потім, на цьому ріжку, де він стоїть, напевне, повернуть у ліс. Що ж везуть вони?

І раптом ще не видимі машини повіяли йому не бензином, не тенлом моторів, а ніжним хмелем зерна. Через хвилину він знав, що везуть не якесь зерно, а тільки ячмінь. І вже не здивувався, коли на першій і другій машині побачив тугі мішки. Машини дійшли до розпутища, стишили біг, повернули у ліс. Мов блискавка, щось прорізало, обпекло болючий мозок. Як не можна інакше, то хай буде так.

Скрадаючись, він дійшов до крайнього перед узбіччям дубадовговіка, вріс у нього. Ось дві машини доїхали до перехрестя і теж стишили хід, повертаючи в ліс. І тоді Стах вчепився руками за борт останньої, виліз на мішки і припав до них. Трохи при звичаївшись до страху, до руху, до посвисту темряви, він розв'язав один мішок, засунув руку і навпомацки відчув, що це ячмінь. Стах нахилив мішок до своєї торбини, і в неї зашелестіло зерно, посипалось його перше злодійство, перша безвихідь, засипаючи непроцані лини. Аби він продав їх Магзанику, то цього б не було, то цього б не було, то цього б не було... Думка, немов спутана, товклась і товклась на одному місці, а ще ж треба зав'язати мішок, щоб не розсипалось зерно, ще треба виплигнути з машини.

З мішка він одібрав стільки, що ніхто й не помітить, ніхто не помітить, ніхто не помітить... Спочатку треба було б викинути торбу, а потім викинутись самому. Але він побоявся, що в темряві може не знайти торбини, і, притискуючи її до себе, скочив па узбіччя, скочив невдало, упав, ударився обличчям в коріння, що вибілося з-під землі, й почув, як з щоки пішла кров. Стах безтямно підклав під неї торбину, а потім злякався: це ж кров крізь рідку тканину перейде на зерно...

Утомлений, закривавлений, він якось дійшов до своєї нової оселі. Поклав зерно на призьбу, а сам витягнув з криниці води, вмився, вимив руки, витерся полою піджака і тихо-тихо відчинив не взяті на засув двері. Та Оксана почула його, скочила на долівку.

— Сташе, це ти?

— Я, Оксано.

— Де ж так довго був?

— Та... забарився.

Вона підійшла до комшіа, навпомацки відшукала сірники, засвітила світло й

зойкнула.

— Що з тобою?! На тобі кров...

Стах витер її рукою:

— То минеться, не бійся...

— Хто ж тебе?

— Я впав, Оксано. Дай мені якусь пілочку.

Оксана думала, що йому треба обтерти обличчя, подала рушник. Стах поклав його на лаву, приніс торбу, ножом розпоров її там, де темніла пляма, і відповів на німий погляд дружини:

— Тут моя кров просочилась на зерно. То я його виберу, щоб діти не їли з кров'ю, і зразу ж посію.

— Ой Сташе, пропали ми! Пропали ми тепер!

Оксана вхопилась руками за плечі, скулилась у болючу грудочку. Більше вона вже нічого не питала в нього.

Стах відокремив закривавлене зерно, вийшов із ним на городець, узяв лопату та й, згинаючись, почав копати грядку на ячмінь. Засіяв він його вже при місяці, але вперше в житті не мав ніякої радості від посіву. І після нього не знав що робити: чи йти до хати, чи пересидіти цю ніч на призьбі. Бодай ніколи люди не знали таких ночей.

А вранці від татарського броду до них піднялися міліціонер Гривко і Магазаник. Розкарячивши ноги, лісник аловістям став на дверях, втупив свою зелень з піщаником у скам'янілу Оксану:

— Кажи, кажи нам усе! Не відмагайся! Я сам бачив, як твоя увечері вискочив на машину. Оце розжилася на приймака!

У кутку, відчуваючи нещастя,, заплакали діти. Міліціонер Гривко, якого ще з громадянської війни боялися всі бандити, поглянув на дітей і зажурився. А в цей час у хату до своєї двоюрідної сестри зайшов Данило та й вкляк біля порога.

— Говори, говори, Оксано, бо цей бандит не скаже, — Магазаник тицьнув тлустим пальцем на пополотнілого Стаха — від обличчя і всіх віспинок на ньому відійшла жива кров.

І стрепенулась, вирвалась із каменю Оксана:

— Який він вам бандит!? Це ти, живоїде, бандит! Ось ця торбинка, в яку мій чоловік набрав для дітей ячменю. Скільки тут було його? Фунтів п'ятнадцять? А ти вкрав у нас, у держави сотні пудів та й по-зłodійськи видираєш за кожен фунт наші сльози.

— Де ти, навіжена, взяла ці сотні пудів? — визвірився Магазаник. Він уже був не радий, що згарячу увязався в таке діло. То вчорашня злість на Стаха потьмарила мізки і погнала його, дурня, сюди. А тепер, дивись, після таких слів Оксани ще й міліція щось прикине собі. — Де ти взяла ті сотні?

— Із твоїх потаємних десятих у лісі. Із того вшахроваиого, що не доїхало на заготівлю.

— Бачите, в яко ми кодло вскочили! — Магазаник крішо усміхнувся до міліціонера.

— Вона кому хочеш баки заб'є, бо як задзвонить язиком на різдво, то до великодня не

спиниться.

Міліціонер Гривко, який не раз був і на коні, і під конем, підняв з долівки розпорену торбу, знайшов у ній кілька зернин ячменю, подивився па засохлу пляму крові, ще раз глянув на дітей і шепнуї Магазанику:

— Нащо нам на це горе ще нагромаджувати лихо? Ви ж бачите, що он діти горять, наче воскові свічі.

— А закон?! — закам'янів піщаник в очах Магазаника. — Як на це подивиться закон?

Гривка засудомило і, нахилившись до лісника, зашепотів йому па вухо:

— По закону вас би треба змісити на тісто для галушок.

— От до чого ми дожились! — витріщився на нього Магазаник. — Ось про це я розкажу нашому опікуну — прокурору Ступачу. Хай він розсудить нас.

Згадка про Ступача прибила міліціонера.

— Для чого це вам, дядьку, коли треба рятувати дітей? — обурено запитав Данило Бондаренко.

Але Магазаник уже закусив вудила:

— Оце так говорить народний учитель? Оце він так прикриває обкрадання держави? Для чого ж він тоді кінчав технікуми-інститути? Читав, читав я в газетці, як ти за правду розпинався. Це в газетці було, а в житті хай Магазаник бореться за правду, а ви збоку станете?

— Не юродствуйте, дядьку. Ще віділлються вам дитячі сльози.

— А я надіюсь, що тепер не одна інстанція зацікавиться тобою, — відрізав Магазаник і багатозначно звернувся до Гривка: — То мені йти до Ступача?

Гривко похнюпив голову, потім тихо сказав Стахові:

— Збирайся, чоловіче, в район. Жаль тебе, та що зробиш. Візьми переміну одежі...

Як у поганому сні, одним болем виймала ту одежу з побитої шашлями скрині. Стах підійшов до Оксани, поклав їй руку на плече:

— Дістань мені сорочку, яку з бредня пошив: хай і в далеких краях пахне мені нашими бродами.

Знайшла ту сорочку Оксана, сльози бризнули з очей, і всередині щось обірвалось у неї. А Стах так глянув, наче все їхнє життя хотів обняти тим поглядом.

— Чекай мене, Оксано... Чекай...

— Я не чую, я нічого не чую, — потягнулась до мужа, справді не чуючи його. Вона з жахом збагнула, що од розпуки оглухла. Лише згодом душа її відділила слова від усього, що було тоді...

VI

За татарським бродом коні топчуть яру руту й туман. За татарським бродом, на козачому, із сивого жита, з червоного маку викотився місяць, а коло козацької могили заскрипів, обертаючись павколо свого короля, старий вітряк. У цьому році буде йому вдосталь роботи: намагається крилами, нагуркочеться жорнами, навітається з людьми. Данилові аж запахло свіжим борошном, першим разовим хлібом, який старі хлібороби

не крають ножем, а по божно розламують руками. Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору, коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі, коли, дивлячись на схилений колос, ясніли людські думи і щось добре шептали уста.

Над степом зависла розімліла теплінь. Бреде в ній Данило Бондаренко, а обабіч сиве жито й червона пшениця шепочуть свою колискову. І вся земля, росяніючи, тепер здається колискою, колискою життя, надій. То нічого, що будень молотить його ціпами практицизму, щодня обвалюється великими й дрібними турботами, щодня ставить вічна-віч не тільки з правдою, а й з гріхоплутством, Данило має в душі велику віру, а в очах оте, що одні звать наївністю, другі — поезією. Та, зрештою, хіба оце похилене жито, оця червона пшениця, оце чорноките просо не поезія? Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі раі дощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини..

"Отак можна хоч боком притертися до чиеїсь слави", — присадив насмішкою свої думки і в цей час од татарського броду почув неквапливі кроки. Теж комусь не спиться перед жнивами, теж хтось має радощі чи тривогу хліба. Та ні, це той, хто тільки на копійці завис. Треба ж у таку ніч зіпсувати собі настрій. і...

— О, це ви, Даниле Максимовичу? — аж зупиняється з тієї радості Магазаник, однією рукою він поштиво скидає прогнуте решето картуза, а другу відтягує від шомполки, що висить за плечима.

— О, це я, — пускає вголос частку робленої Магазаникової поштивості.

Лісник сідлає голову картузом, ображено розводить волохатими руками.

|| — Ех, Данило Максимовичу, коли те було, що ми розцуралися з вами, а ви й досі ніяк не вірите мені.

— Таки не вірю.

— І надаремно, — зітхає Магазаник. — Я хотів би погомоніти з вами, наче з рідним, а ви на мене косуєте, немов на Марка Проклятого. І чого? Невже тому, що в наших дуплянках, — торкнувся пальцем чола, — не однакові бджоли рояться?

Данило засміявся:

— А я думав, що у гашій дуплянці не бджоли, а шершні гудуть. Лісник знову зітхнув і заговорив, наче на сцені, де й досі грав старостів, куркулів і різних жмикрутів:

— Це все насмішечки зеленого маю. Що раннє, то, кажуть, скороминуще. У молодості ми всі ще необтовчені житейською ступою; тоді ми дуже правдиві, непримиренні, носимося з ідеями, сердечностями та правдивостями. А потім, коли зіткнемося віч-навіч з крутежем часу, з гризотою серця, з людською веремією, коли побачимо, що ідеї чистіші за людей, а ще коли захопимо нестатків, то й почнемо равликом-павликом залазити в свою рідненьку шкаралупу. Ідеї — це, звісно, цвіт, але й вони зжовкнуть, коли за твого чуба чи печінки візьметься прожиття. Ось одружитесь, розживетесь на діточок, і коли одне скаже "тату", друге — "папи", а жінка — "неси щось до хати", то побачите, як довкруги і в душі поменшає романтики. Тоді й мене не будете судити судом отих праведників, яким досить ідей у голові і підбитого вітром пальтечка на плечах.

Данило з подивом прислухався до крученої мови Магазаника:

якесь вариво він, певне, й захопив із різних книг та й пристосував його до своєї сплюгавілої душі.

— Щодо ідей у вашій голові я маю сумнів, але щодо достатків у вашій хаті й закапелках — тут не сумніваюсь. На них півсела могло б прожити!

— У чужі криниці легше заглядати, аніж свою викопати, — спохмурнів Магазаник.
— Невже нам, Даниле Максимовичу, мало місця на землі? Чи ви як ніяк не хочете забути минулого?

— Не можу.

— І знову ж таки надаремне! За те минуле я маю більше гніватись на вас, аніж ви на мене. Так я, забувши свої збитки, забув< ши свої пропащі тисячі, забувши печію і стиск, що мав тоді в грудях, шукаю з вами хоч сякої-такої злагоди. Пам'ятаєте, як ви мене тоді кинули навznak?

— Пам'ятаю. А ви хіба забули чого?

— Знаю, але хотів би, щоб ми про це зовсім не згадували. От ви дорікнули мені статками-набутками, а я міг би постаратися й для вас, тобто для колгоспу, і потроїти його добро.

— Ви?! — аж скрикнув з того дива, а далі розсміявся.

— Атож, — не бентежиться Магазаник. — Аби ваша добра згода, я навіть сьогодні вийшов би з глухомані лісів у колгосп і он як знадобився б і йому, і вам.

— Чим?!

— А хочете послухати? — улесливо посміхнувся Магазаник,

— Говоріть.

— Так-от, Данило Максимовичу, сердьтєсь чи не сердьтєсь, а скажу вам: погано, ох і погано ще ми господарюємо на землі, нераціонально, як пишуть учені. А зиідки ж візьметься та раціональність, коли ми й тепер он як уміємо прогайнувати копійку, вміємо влізти в борги, але ніяк не вміємо чи не хочемо вхопити ту копійку за хвоста. Подумайте, як ми торгуємо? Є готовеньке — продаєм, нема — сидимо, у вус не дуємо, бо так чи сяк, а жалування йде. А гроші у нас же під ногами лежать! Візьміть таке паршивеньке, вічно перелякане дерево осику. Що з нього? "Ні хуху, ні духу", — кажуть жінки, палячи піч. Шипить, сичить, стікає піною, а толку ніякого. А в господарських руках з осичини може потекти не піна, а золота сльоза, — Магазаник підставив черпак долоні під ті невидимі золоті сльози. — З чого ви кращу гонту зробите? З осичини! Гонтою й поміщики вкривали свої будинки. А ми такими забудьками стали, що в нас уже скоро без сліду вимруть осташії гонтарі. Мало вам гонти — візьміться за осикову стружку, з якої роблять квіти.

— Кому ж потрібні ті мертві квіти?

— Богам і людям! Подивіться лишень, скільки цих квітів у нас: і по церквах, і на кладовищах, і в оселях. Як нема взимку живої квітки, то й мертва згодиться. Ви гадаєте — це копійчана торгівля? Ні! Тут мільйонами пахне!

— Ого!

— Точно кажу. Ви не повірите мені, що одна машина чистого, без сучків осикового торцю, перероблена на широку стружку, дає п'ятнадцять-двадцять тисяч прибутку. Скільки вам треба тисяч пудів хліба продати на такий заробіток?! Звісно, ви скажете — це спекуляція. А от і ні. Хіба не краще, щоб гроші мав колгоспник, а не спекулянт, який всякими правдами й неправдами переводить ліс, наймає фуганщиків і веде кумерцію з бабами, що роблять квіти?.. Не хочете марудитися цим, візьмемо щось інше. Скільки в нашій глушині коштує відро яблук? П'ятдесят-шістдесят копійок. А грушок — найбільше карбованець. А скільки у нас пропадає падалиці? Тільки й маємо з неї гниль та плодояжерку, яка знову ж таки свіже яблуко зжоре. Чи думали ви, що черв'як з'їдає більше яблук, аніж люди? От які ми економісти. У віршах розписуємо, як цвітуть сади, але мовчимо, як вони осипаються. Так чому б, к приміру, з падалиці не витиснути сік, не наробити вина? Відро дармовиці дасть вам якихось законних три-чотири карбованці в кишеню. Бог з води робив вино, а ми з дармового соку не хочемо! Або чому б не походити діловим людям по далекому Сибіру? Там одне яблучко — та й свіжий карбованець, там головка часнику — та й другий. Не скажу вам про один рік, а за два наш колгосп став би тричі мільйонером.

— А ви?

— Я теж би себе не зобидив: одколупнув би й па свою долю частку. Інші ж не одколупують, а рвуть, бо час янголів минув! — сказав одверто, засміявся. — На торгівлі не пожалієш конійки — варобиш карбованець. Подумайте добре над копійкою часу! — Х широко всміхнувся, вдоволений "копійкою часу": він теж умів увернути вчене слівце. — Як ви на таке?

Данило з бридливістю і жалем обміряв Магазаників самовдоволений обвід.

— Гарно ви говорили і про мертві квіти, і про мертву копійку, і про те, що минув час янголів і як на чужому горбі можна вигребтися до статків. Не гендлярський, а щирий хліборобський буде наш достаток.

— Коли це що буде, бо стільки маємо труднощів у сільському раюванні... — зачепив Магазаник болюче, ще й сіллю посипав: — От чогось ви про них мовчите?

Данило спалахнув:

— Бо про них більше трублять оті, що збоку стоять. Ми з шкури вилузуємось, щоб скрутити в'язи цим труднощам, а дехто на них славу праведників і грошву воднораз вибиває. І чи не здається вам, що якогось давнього року сам диявол жадоби зашморгнув вашу душу в гендлярську калитку?..

— Ет, я вам одно, а ви знову про колишнє! — не зрозумів чи вдав, що не зрозумів, страшного присуду. — І, зрештою, не дорікайте мені жадобою: на ній сотні років тримаються десятки держав! — наостричившись, б'ючи прикладом вагітні колоски, Магазаник швидко пішов до лісу...

А Данилові згадалось оте "колишнє" — перший рік його вчителювання. Почався він для нього в облупленому колі святих і грішних. Річ у тому, що його школа вибудувалась із колишнього панського палацу, де були не тільки різні покої, а й церковиця, розмальована талановитим і завзятим місцевим маляром.

Він і для святих, і для грішників частенько брав натуру із свого села, зодягав і взував її теж по-своєму: в козацькі жупани й шаровари, в чоботи й постולי.

Пан, який був далеким родичем славнозвісного художника Рокотова з Літинщини й ходив у лібералах, був цим дуже вдоволений і залюбки показував свою церковицю гостям. Зате батюшка прокляв і пана, і маляра, бо той його досить грішну, нічим не прикриту статуру помістив у пекло. Уздрівши таку дивоглядію, село реготало кілька днів. Та аби ж на цьому окошилося, а то й далі у сільській церкві час од часу людям згадувалась натура батюшки в пеклі, і тоді її урочисту службу вривався здушений сміх якогось гайдамаки, а за цим так починали реготати дядьки, що біля святих свічки гасли. Оцей регіт і вижив батюшку з парафії. Виїжджаючи:, він і за солом плювався у бік харцизяк-пересмішників...

Коли одного серпневого надвечір'я Данило приїхав до школи колгоспної молоді, то, заклопотаний ремонтом, сівбою і збиранням шкільного врожаю, завідуючий скинув на нього карі, підсвічені зсередини очі, — запропонував переночувати у колишній церковиці.

— Такої ночівлі, напевне, ніколи не матимете, то спробуйте для інтересу, — добряче посміхнувся Максим Петрович, і навколо його уст гарно вибилися кілька півмісяців зморщок. — Правда, якщо ви не з полохливців. Тут колись нашому фізику приснилися гоголівська панночка і Вій. Бідолашний не помер, як філософ Хома Брут, але більше ніколи не заглядав до церковиці. То й подумайте, чи не присниться вам панночка і Вій?

— Для мене досить і панночки, — ніяково сказав Данило, не знаючи, жартує чи всерйоз говорить чоловік, що зібрав аж кілька півмісяців навколо пуст. Для чого б таке багатство?

— А папночку-пронозу знайдете в нас! Прислали містечковий кадр, що до міста не доріс, а село поневажає. Маємо з ним халепу. Апіт звати її. Іє Ганна, не Ганнуса, а тільки Аніт. І собою нічогенька, і очі христовоскресні має, і куделиця, адов ранній підбіл, золотиться, тільки лихомовство позичала у відьмуги. Як не обкрутить когось із новеньких, то зіче язиком на капусту. От хто колись буде в пеклі найгарячішу смолу хлебтати.

— Вона, мабуть, не тільки новеньких січе на капусту?

— І мене теж, — погодився Максим Петрович. — За одну церковицю з півсотні доносів написала. Так уже їй кортить богів замазати глиною.

— Той піп, якого маляр уверг у пекло, не був її родичем?

— А це ідея! — засміявся Максим Петрович. — І таке може бути. Ви зараз підете відпочивати чи, може, поглянете на наші шкільні поля?

— Та, звісно, па поля.

Вони вийшли в сад, у якому стояло зо два десятки вуликів; недалеко від пих у куряві останнього проміння згасав старий, із кущиками сивини кінь; його передня розпухла нога торкалася й не торкалася землі, а в чорнпльно-синіх очах загусли хмари, роки та біль. Максим Петрович перехопив німотне запитання Данила.

— Працює в нашій школі колишній червоний козак Терептій Шульга, а це його кінь, певне, із тих, про яких у щедрівках співалось: "А я скочив — Дунай перескочив". Не раз він рятував життя козаків, не раз і порапепий був, а тепер отут доживає віку.

Минувши огорожу саду, вопи зупинилися перед своєрідним пейзажем: попереду земля в могутньому подиху викруглилась горбами, що біля обрію підбивалися під сипій круг лісів.

— Отут мені вчувається первородне материнство землі, — сказав Максим Петрович. Очі його, вдивляючись у далечінь, поглибшали і взялися доброю імлюю.

Над серпневим мовчазним степом з густого призахідного різнобарв'я ткалась і курилась ота рожева задумана година, яку добрі люди називають — ще не вечір, але вже й не день. Іще край неба не йшов по землі, однак готувався в свою путь, поближче до осель. Є в таку пору бентежна єдність між людиною й тишею природи;

природа думає про нічний перепочинок людини, а та — про завтрашній день.

Придивляючись до Максима Петровича, Данило знову сподівався від нього поетичного слова, та почув звичайну буденщину:

— На цих горбах земвідділ нарізав нашій школі шістдесят гектарів землі.

— Чого ж на горбах?

— Бо іншої не було. Тут, видно, бог мав ці горби не для хліборобства, а для спускання на санчатах.

Данило виразно побачив і зиму, і те, як ветхий бог, осідлавши санчата, самотньо спускається з гори, засміявся.

— Вода з цих горбів не зносить гумус?

— Зносила, так ми багаторічішими травами, особливо люцерною, яка нам дає за літо чотири укоси, зміцнюєм і культивуємо ґрунт. Ось тут, на диво людям, наші учні й вирощують по двадцять п'ять — тридцять центнерів "українки".

— А по Україні тепер середній урожай лише дванадцять і одна десята центнера пшениці.

— Це коло бідності, коло відсталості. З 1913 року врожайність пшениці зросла тільки на якихось два пуди. Розумієте — на два! Ви самі бачите, як треба допомагати землі, щоб і вона допомагала нам. Ось уже юнаки, які закінчать нашу школу, почнуть розривати це коло. У нас усі учні — діти землі, здебільшого учорашні наймити, так що не дивуйтеся, коли в п'ятому чи шостому класі побачите парубійків під вусом.

У нерівні підніжжя горбів хвилями затікала синява, небо опустилося на ліси та й, скрадаючись, пішло по землі; із самої синяви виїхав вершник, щось епічне, горде було в його поставі і в тому, як з вечорового присмерку, наче з ріки, вибирався кінь. Дивлячись на вершника, Максим Петрович озвався голосом давнини:

Ой полем, полем килиїмським,

То шляхом битим гординським,

Ой там гуляв козак Голота,

Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота...

— А щось таки є в ньому від козака Голоти, — сказав Данил, і якесь тривожне

почуття почало охоплювати його: де він бач її в цього вершника, що з вечора чи з минушини наближався до нього?

— У повстанцях, а потім у червоних козаках пролетіла його молодість. Чотири рази розстрілювали її. Чотири! Але вижив козак, тільки зміняв праву ногу на вербову та й прибився до напіої школи сіяти жито-пшеницю, доглядати пасіку та викохувати сад,

Вершник наблизився до вчителів, він мав довгообразе, перепечене сонцем обличчя, на якому викарбувались задума та роздуми.

— Добрий вечір добрим людям, — приємною міддю загучало вітання вершника.

"І голос ніби знайомий!"

— Доброго здоров'я, Терентію Івановичу, — сердечно вітається вершником Діденко.
— З ісів їдете?

— З лісів.

— І що там?

— Серпень з шумом бавиться, а з лісових яблунь падають і падають плоди.

"Де ж, з якої давнини гучав йому цей голос? Колись він чув його. Але де і коли?.."

— Збирали їх на насіння?

— Та ні.

— Чому?

— Оце ж натрапив на стародавні записки одного ченця-садовода. Небезіntересно пише! І на кількох сторінках доводить, що не можна культивувати сад на дичці: в неї погано розгалужена коренева система, вона не зможе прохарчувати крону культурного дерева.

— Он як! Знайомтесь — це до нас прибув учитель Данило Максимович Бондаренко.

— Данило Максимович Бондаренко? — перепитав, і чогось посмутніло обличчя вершника.

"Тільки чого?" — подумав Данило, придивляючись до тих очей, що чотири рази стрічали смерть.

— Ви не з Тарнорудів? — Ще якась надія прокинулась у погляді вершника.

— З Тарнорудів. Абощо? — здивувався Данило, однак Терентій Іванович, нічого не відповівши, злегка торкнув коня вербовою ногою.

— Що це з ним сьогодні? — знизав плечима Максим Петрович...

Після блакитних степів темна церковиця здалася темницею, що докупи зібрала задавнені тіні святих і грішників. Та коли Терентій Іванович уніс лампу, святі одразу відділились од грішних і суворою красою, і одягом, і зброєю. Але ?к це не святі, а чубаті запорозькі праведники, що при шаблях і пістолях зайшли до церквиці!

— Звідки таку розкіш узяв маляр?! — дивуючись, запитав Данило.

— З давнини, — відповів Терентій Іванович.

— З якої давнини? — Спогади знову заборсались у минушині, де чув такий чи подібний голос.

Терентій Іванович висвітив образ, схожий на кошового, в його виразистих очах, які дивилися крізь час, ще дотлівали давні пожарища чи побоїща.

— Та з тієї, де світське переходило в церковне, переходило не так для молитви, як для роздуму, для згадок, щоб і ми не забували, чим жили наші діди та прадіди. Було ж у нас колись преславне Запорозжя, мало воно не тільки гарних воїнів, але й гарних малярів. От і в вашій тарнорудській церкві в іконостасі було кілька запорозьких праведників зі зброєю на поясі і з оселедцями на голові. То владика, побачивши їх, так затрусився од злості, що залихоманились на його ризі гаптовані апостоли, і звелів спалити крамолу.

— Спалити ікони?

— Еге ж, і козацькі ікони, і божниці, і грамоти, щоб, мовляв, і не пахло гайдамаччиною. Отакий був у нас преосвященний; коли він що й полюбляв, то найбільше монастирські пивниці. Але тодішній церковний титар не був у тім'я битий: забрав ці ікони, забрав різне добро й заховав у підземеллі дзвіниці. Там їх і надібав наш Марко та й дещо перемалював з них... Хай моя жінка принесе вам кисляку? Вона й пайок зможе випікати. Знову чогось тих, що на службі, перевели на пайок. Щось на дощ моя дерев'яна важчає, — вдарив рукою по вербовій нозі. — Хоч вона й вербова, а погоду чус.

— Де вас отак?

Терентій Іванович помовчав, роздумуючи, казати чи змовчати. Потім рішуче глянув у вічі вчителів:

— На Золотій Липі, на отій, звідки й ваш батько по повернувся.

— А ви знали його?! — аж зойкнуло в душі Данила.

— Та знав, дитино, знав, — Терентій Іванович похилив голову, що бралася першою памороззю, його очі, наче в кошового, теж подивилися крізь час. — В одному ескадроні служили, з одного котелка їли, однією голкою обшивалися, тільки не однією, а двома шаблями рубали, кого треба було рубати... Ти дуже з лиця на батька схожий: і очі, і вуста такі, і чуб такий.

— Чого ж ви ніколи до нас не прийшли, не розказали? — журно запитав Данило, в душі обзиваючи Терентія Івановича безсердечним.

Чоловік похнюпився:

— Боявся.

— Кого ж?

— Сліз жіночих і дитячих. Бо що я вам міг принести до хати?

Одну скорботу. Та й не знав, чи пережила б мої відвідини твоя мати.

— Мусила б.

— Це вже ніхто, окрім серця, не відає.

— І ви ніколи не надумались заглянути до нас?

— Як тобі сказати? Я й заглядав, та не признавався. Разів зо три то перед різдвом, то перед новим роком яблук завозив вам, ніби од Діда Мороза. Ти малим ще був.

І враз, немов завія, на Данила налетіли, захугували далекі роки, а з їхнього якогось вечора вийшов у засніженій киреї, з торбою на плечі зніяковілий чоловігя, який назвав себе Дідом Морозом.

"Молоді ви для Діда Мороза, — посміхнулась тоді мати. — Може, онуком доводиться йому?.."

— Так он звідки знайомий мені ваш голосі І чому ж тоді нічого не розповіли нам?

— Знову ж кажу: боявся... Мати одразу спитала б мене, де могила її мужа. А що б я сказав, коли не довелося нам поховати Максима?.. — І в чоловіка затремтіли уста. — Біля отієї Золотої Липи збрело йому в голову самотужки захопити ворожу батарею — таким уже одчайдухом вродився. Його ми Енеєм звали, бо в сідлі возив і читав "Енеїду", напам'ять добру половину знав її і душу мав Енеєву. Іще возив твій батько будьопівку для тебе і пучок дуже пахучої травиці, яку називав євшан-зіллям. — Оце й усі його скарби були... Так-от, неждано навіть для мене перелетів наш Еней на коні колючий французький дріт, що з Вейганом прибув, блиснув шаблюкою — і до чужої батареї, бо дуже треба було, щоб вона стала нашою. І ось тоді прямо в здибленого коня вдарив снаряд, охопив огнем нашого Максима, і не стало йому ні сонця згори, ні Золотої Липи знизу, та й усе, тільки зламану шаблю знайшли. То ховали її, а не Максима. Отак ми, сину, за твоє теперішнє вчителювання воювали...

У церковиці надовго запала тиша, тепер і Данило крізь час дивився на ту Золоту Липу, що хвилями болю накопилась на нього...

— От бачиш, як воно було... — зам'явся Терентій Іванович і повів плечем, ніби струшував з них ношу жалів. За дверима вихопився співучий жіночий голос:

— Терентію, де ти?

— Моя гукає. Я зараз скажу Марії, щоб принесла кисляку і якогось коржа, а за хліб вибачай, бо я хоч і з вербовою ногою, але на сімейку розжився, та все хлопці ростуть. Не знаю, по яких що Золотих Липах доведеться їм відділяти правду від кривди...

Цієї ночі, у колі святих і грішних, Данило довго-довго не міг ні заснути, ні знайти собі місця. Перед очима невідступне стояв тато, на якого він так схожий з лиця. А чи ж буде схожий завзяттям, душею? Данило вперше відчув на собі вагу років і за одну ніч постаршав під нею.

Після третіх півнів він вийшов на просторе шкільне подвір'я і навманвя побрів у тишу серпневої терпкової ночі, що м'яко сивіла розкиданими по пагорбах і долинах хатами. Спочивало село, спочивали люди, спочивали й небесні сіячі, що устигли обсіяти всю землю росами, а небо пшеницею. І чи болить кому, окрім нього, серце за тим сіячем, що розсіявся на далекій Золотій Липі та й проріс травою чи казковим євшан-зіллям, щоб ми довіку мали безмір любові до рідної землі.

Поруч, без вітру, просто від давнини чи дум зітхнув посивілий журавель, до одного кінця його навіки була ув'язана колода, на другому — у свіжій бадді вода перехоплювала теплу зоряну обніж. А в долині скрадливо воркувала річка, розмиваючи берег, розмиваючи ніч, і тихо скрипіло загальмоване колесо млина. Надивляйся на все це, прислухайся, як збігає вода, як збігає час, і думай про свій час і своє євшан-зілля...

Мов сновида, повернувся Данило до школи, погасив світло і ліг. До вікна одразу ж підступили зорі, зітхнула темрява чи хтось із грішників або святих, а він поволеньки, як

у воду, забрів у сон. Йому не снилися фантазмагоричні гегелівські образи — до нього прийшла невідома Золота Липа, тільки не річкою, а осіннім деревом, що не знає, куди подіти своє журливе золото. І вросло це дерево біля його стареньких воріт, що й досі кигикають чайкою. А потім уже в хаті він бачив свого матір. Вона вийняла йому зі скрині смушкову шапку, зітхнула:

— Оце ж батькова. Приміряй прокинувся він уранці під думними поглядами святих і потягнувся до одежі, поверх якої лежала сива, ще парубоцька шапка його тата. Оце і все, що лишилося од нього на білому світі, та ще на далекій чорній землі проросло трохи зілля. У двері хтось постукав.

— Заходьте?

Скрипливі двері відчинив Максим Петрович і став на порозі, тепер уже втома зійшла з його обличчя і гніздилася тільки в зморшках біля очей.

— О! — здивованим поглядом зміряв Данила. — Вя наче постаршали за цю ніч. '

— Невже видно? — запитав, аби запитати, та й знов у думках ввернувся до батька.

— Таки видно. Як вам спалося серед святих і грішних?

— Ви маєте на увазі, що не тільки уві сні чатують на пас святі та грішні?

Завідуючий примружився:

— Чую літератора, але хочу бачити ще й хлібороба, агронома, бо це дуже потрібно тепер. Дуже!

— Постараюсь бути вчителем і учнем.

— Це серйозно? — недовірливо покосував на Данила Максим Петрович.

— Цілком! Я ж дитя чорної землі: її тривоги — мої тривоги.

— Тоді спасибі. Коли ви належите до оглашених, як тут прозвали мене, то й агрономом зможете стати. А нам так треба ворожити над тим добрим зіллям, що виведе нас із безхліб'я!

Данило шанобливо глянув на Максима Петровича: у такий рік, коли довкола ходить стільки смутку, так думати і так жити майбутнім не кожен зуміє.

— Я й хотів стати агрономом, та не вийшло.

— У нас вийде, — впевнено сказав Максим Петрович, — Аби тільки землю, як душу, любили, їй дуже потрібна наша любов, а не розбій, — і він довірливоупівголоса додав: — На своїх ділянках я вже вирощую по двісті з лишком пудів пшениці. Але яка вона примхлива: посієш на десять-п'ятнадцять днів пізніше, — і не добереш половини врожаю, та й іржа точить її, гірше ніж залізо. Нових, нових сортів треба людям, щоб двісті пудів було середнім урожаєм! І, думаю, 'настав час чаклувати над низькорослими сортами, бо в стеблистих соки землі йдуть не так у зерно, як у соломку. Ще за Хмельниччини Павло Алепський, син антіохійського патріарха Макарія, подорожуючи по Україні, дуже радів, що в наших житах та пшеницях може сховатися верхівець. А от про зерно нічого не писав — тут, напевне, радості було менше. Поїдемо на поде чи в село кватирю шукати?

— На поле. Що ви тепер робите?

— Сіємо жито з підсівом конюшини, копаємо картоплю, шаткуємо капусту, квасимо

помідори та огірки — ми ж самі себе й харчуємо.

На зарослому споришевому подвір'ї біля криниці в упряжі не' герпеливились добрі гостровухі коні, а біля коней широко стояв на живій і вербовій нозі червоний козак Терентій Шульга і ждав очима сонця. Ось і встало воно, і передосінній туманець чи тіні почали перебігати йому дорогу.

Дивним був цей ранок. Проїхали вони мимо придорожньої верби, і Данилові здалося, що на неї якось незвично дивиться 'Терентій Іванович, певне, тому, що має ногу з верби, і це немудре дерево стало йому рідним, як завжди при болях стає ріднішою природа людині. Тільки краще б не було цих болей.

VII

Так думалось, так бачилось, і крізь усі думи, крізь усі видіння до Данила наближалася Золота Липа, з'являвся тато. Він забув його обличчя, голос, але відчував руку, що колись, напевне, перед походом, лягла йому на дитячу голівку...

О руки наших батьків! Чого ви одлітаєте, мов голуби, і передчасно стаєте землею, травицею та росою?

— Ви, напевне, далеко залетіли думками? — запитав Максим Петрович.

— У праосінь злотаву і синю, — згадав чийсь слова.

— Щось таки є в цьому образі! — глянув Максим Петрович у засновану бабиним • літом далечінь і з усміхом чи насмішкою перехопив мову Данила: — Ось подивіться, як напатлались останні дні тепла, як ще міцно серпень тримається за літо, а снування і згуки вже має осінні.

— О, та ви поет! — навіть не помітив мовного лукавства Данило.

— Хворий на лірику, але на все життя запрягся в буденні турботи про хліб насущний, — тепер уже серйозно сказав Діденко. — Тут не спить моя думка, не спить і душа... Ви ж добре пам'ятаєте, як ми ще недавно ходили біля землі — зорали як-небудь, засіяли чим-небудь, помолилися на сонце, та й роди, боже, на роботящого і ледащого. І земля-годувальниця родила, що могла: то зерно, то сукровицю свою. Чиновникам од землі й тепер байдуже до копіткої роботи біля неї, їм би скоріше вичавити соки з родючості, виконати план сьогодні, не заглядаючи, що нас чекає завтра.

Вони виїхали на липовий шлях, він згори запалив свої свічі смутком згасання, а знизу, у дуплах, тримав чутке відлуння вітрів. І це знову нагадало тривожну Золоту Липу і того вершника, що крізь колючий французький дріт кинувся на ворожу батарею, і той ворожий снаряд, що підняв коня і вершника в небо. Невже це був його тато?..

Отак і почався у школі перший день сільського вчителя Данила Бондаренка, простого, довірливого і затятого хлопця з підкучерявленим житнім чубом, чутливого до людського болю, непримиренного до всього нищого, лихого; отак ще довгі-довгі роки з одного боку шляху йому скрипіла верба, а з другого — Золота Липа;

не річка, а дерево, що зросло чи то над річкою, чи то біля тієї хатини, яка почайному прокигикала через усе його дитинство.

А далі пішли інші дні, зі своїми клопотами, турбаціями, зі своїми тінями й просвітками, зі святим словом і дрібнотою доносів несамовитої Аніт на тому ж папері, в

який можна вписати незрівнянний образ і жало гадюки. У такі дні він згадував свого тата на здибленому коні, згадував і коло святих і грішних у старій церкві та й, згнітивши свої болі, ще упертіше осягав мудрість книг, вивчав закони спадної і підвищеної родючості землі, силу сортів або йшов у зав'язну діброву чи в маленьку теплицю Максима Петровича, а в того завжди була якась новина, якесь захоплення, якась незвична думка, незвичне слово, хоча б про закоханість соняшників у сонце або про сон листя. В теплиці стояло літо, надворі ж покректував мороз або хугувала хвижа, і тепер звичайнісінький житній колос, що думав про цвіт, нахилився до тебе казкою чи святом.

— З колосочка буде жмілька, а з снопики мірка? — згадував колядку.

— Дочекаємось і такого часу, коли будемо не їдцями, а творцями. Скільки люди в печалі нестатків посилали Всевишньому молитов, щоб дав їм хліб насущний! А як мало ми прислухаємось до мови колоса і полів. Зустрічаю якимось свого друга молодості, теж агронома, чоломкаємось, тиснемо, як парубійки, один одного ручищами, згадуємо зелені роки, далі ж питаю:

— Як тобі сіється жито-пшениця? І посмутнів мій друг:

— Хоч вір не вір, а я вже забув, як шелестить житній і пшеничний колос, він, коли й знаходить мене, то тільки в снах.

— Це ж з якого лиха?!

— Бо підшиваю та розшиваю папери, складаю та розсилаю циркуляри і сію... обіжники. За всі останні роки лише раз був у житах: коли заболіли нирки, порадили мені лікувати їх житнім цвітом. Як злодій, крадькома рвав його, та не встерігся і заробив од розгніваної селянки "паразита". І досі, як згадаю про це, печуть її слова.

— Так чому ж ти не кинеш своє мертве діло канцеляриста?

— Маю за нього живу копійку.

— От і подумайте після цього, як мізерна копійка з агронома, з творця робить їдця. Хіба ііс страшно, коли селянська дитина вже не думав про достаток хліба для людей, коли вона забула, як шелестять чи стікають сльозою жита. Це я сумної завів. А от послушайте, про яке чудо довідався від лєнінградського вченого! — зацвітали бездонні очі, промінилось сухе, з півмісяцями зморщок обличчя Максима Петровича.

— Певже чуди? — робив вигляд, що сумнівається.

— Справжнісіньке! — запалювався Діденко. — Ми, живучи зерном, ще так поварварськи мало знаємо історію, життя і прямо-таки вибухову силу зерна. Тільки подумайте, що може зробити лише передпосівна обробка насіння! В журналі санкт-петербурзької Академії наук "Собрание новостей" за листопад 1775 року повідомлялось, як один селянин обробляв посівне насіння у вапняковому й живильному розчинах. Наслідки були разючі! Уявляєте, кожне зерно жита .й ячменю виганяло по тридцять-сорок могутніх колосків, а кожен колосок мав понад сто зернин. З однієї зернини виходило майже чверть фунта врожаю. При такій сівбі він витрачав на гектар насіння в чотири рази менше, ніж витрачаємо ми. Так це ж на одному посіві, коли взяти в державному масштабі, можна зекономити мільярд пудів! Що ви на це скажете?

— Коли б це так було! І чому ж ми не знали про це чудо?

— Сон років чи байдужість приспали його! — розгнівався на когось Діденко. — Яка страшна ця хвороба — байдужість! Вона вбиває апарат мислення, сердечний апарат, залишає тільки механічний.

— Ви вже ворожите, як відновити в себе цей посів?

— Авжеж! Тільки подумайте, яку полегкість можуть мати люди й держава!.. А ви чогось засумували?

— Тепер уже ні — ви розвіяли мій смуток.

— Чим? — щиросердно дивувався Максим Петрович.

— Своєю самопопсватою землі.

— Не говоріть таких високих слів, — спохмурнів Діденко. — Я не вартий їх.

— А хто ж тоді вартий?

— Є такі люди, що заглядають у непізнаний світ, — опустив на руки заважку голову Діденко.

— Про що ви, Максиме Петровичу?

— Та про одного знайомого свого, схожого на Сократа.

— Теж філософа?

— Ні, лікаря, дуже талановитого лікаря, якого не засліпила оманна гонитва за славою. А міг би вже бути і професором. Та, на жаль, залишився він у тіні, в неслав'ї. Познайомився я з ним у свій трагедійний час: тяжко захворіла моя любов — моя вірна дружина. Поклали її під ніж, потім зашили, і вже мені по секрету передали, щоб я чекав найгіршого, бо поки що медицина безсила. В безнадії кинувся тоді по всіх усядах, і недоля чи доля привели мене в селище недалеко від Дніпра, де над травами чаклував молодий, але вже сивоголовий лікар Величко. Оглянув він мою дружину, перечитав усі її медичні папірці й гарно, гарно посміхнувся:

— Коли у вас, жінко добра, знайдеться дитина, то неодмінно запросіть мене кумом. Дуже люблю кумувати.

Що ж говорити далі? Вилікував він своїм зіллям мою дружину, вилікував і десятки приречених людей, а заздрісники весь час обтинають йому крила, і досі ходить він у шарлатанах від медицини, у знахарях, ворожбитах, хоча все його життя — це трави • хворі, хворі й трави. І, головне, не нарікає він на долю, тільки іноколи скаже, що жаль буде, коли його досвід і трави скосить коса байдужості... О, чуєте голос чечітки? Чечет! Пі-ю-пі... Чи-чи-чи...

Напровесні Данило почув, що Магазаник по шкуродерних цінах продає хліб, одразу ж скипів неіаивистго до гендляря й вирішив знайти його криївку. Після уроків він кружляв по тих лісах, де чаївся зі своїми скарбами лісник. Одначе не так легко було його присочити. Зерно й хліб Магазаник продавав обережно и вроздріб, то спасаючись сто двадцять сьомої статті за спекуляцію, то потерпаючи, що продешевить. Сподівався: ціна підніметься на найвищий гребінь, і тоді він збуде пшеницю тим купцям, яких знав не один рік. Поспішив тільки з картоплею, побоюючись, що вона піде в паростя, побабчиться і зменшиться у вазі.

Шістсот пудів він продав оптом вінницьким зашкірним спекулянтам за шістдесят тисяч карбованців, упакував їх у залізну скриньку та й удосвіта, коли Стьопочка ще відлежував у постелі боки, скрадаючись, пішов до лісової улоговини, де здавна оселилися борсуки. Тут їх ніхто не тривожив, ніхто не бив на жир, то вони спокійно й розмножились собі, — он які нори насвердили, а біля них понасипали чималенькі купи землі.

Магазаник довго прислухався й придивлявся до лісу, що проріс негустим туманом, потім скинув обшиту ременем свиту, обгорйув нею скриньку й обережно-обережно почав копати яму. Далі знов позирнув довкола. Хтось наче скрадається поміж деревами? Копач застиг на місці й не швидко збагнув, що то на злежаний торішній лист скапував отой нетерплячий березовий сік, який сам розриває кору дерев.

За столітніми дубами позіхнуло сонце. А ось і перша бджола, шукаючи поживи, золотим жолудцем упала на мачушник, забриніла йому ранкову пісню і почала набирати пилок у свої кошики. Жаль, що їх тільки двоє у неї, а мав шестеро ніг... Лізе ж таке в голову.

Лісник вавинув із свитки скриньку, тремтячими пальцями опустил у яму і, затаївши подих, почав її засипати. Купку землі над ямою він опорядкував точнісінько так, як опорядковували борсуки. Враз попереду почувся шерех. Страх охопив з піг до голови, їжаком заворушився у чубі. Магазанак скособочив наполохані очі туди, звідки чулося шарудіння, — і здивувався, і полегшено зітхнув: то побіля крайньої нори вовтузилася з дитям борсучиха. Щойно витягнувши з підземелля білястого нащадка, вона дбайливо поклала його на осоння, поторсала головою та й знову полізла в нору.

І негадано лісника вкусила непотрібна думка: навіть борсук із темряви виносить на сонце своє дитя, а ти і себе, і своє чадо вштовхнув у темряву. Тьху, найшов годину на покаяття...

Чортихнувшись, він згинцем пішов до своєї оселі, що глухла від весняних шумів. Коли крутнув закрутку хвіртки, з тольцевої клуні виглянув Стьопочка, на його ваді ще бурмосився сон, а жовті вії, як і завжди, тріпотіли млинками, під ними проглядали очі рідкуватої синьки. Побачивши батька, Стьопочка підозріло скривив губи.

— Куди це ви, татуню, так зарання повіялися?

— Служба, Стьопочко, служба: державний ліс стережу. Державний! — ще згадав борсучиху з дитям на осонні. У Стьопотки недовіра стерла з обличчя рештки сну.

— Чого ж ви стережете державний ліс не з шомполівкою, а з лопатою? Га?

— Усе будеш знати — швидко постарієш, а тобі ще женитися треба, — відповів, посміхаючись устами й лютуючи в душі: вже й воно, неомірок, вахлак, пантрує за батьком; маю обмінчука, а не сина. — Перестань кліпати очимга. Краще послухай, що святий апостол Павло писав римлянам: "Ніч минула, а день наблизився, тож відкиньмо вчинки темряви і зодягнемось у зброю світла". Воістину ніч минула й треба думати про новий день.

Стьопочка трохи розпогодився, і навіть млинки його вій притишили працю.

— А я вже подумав, що ви десь потайки проклятенні закопували.

— Які проклятенні?! Що це тобі приверзлося?! І коли вже розвидниться у твоїй голові? — люто глипнув на сина, та не злякав його.

— Ви, тагуню, не печіть мене QКОМ, бо не дуже угнівив вас. Хіба я нічого не бачу, нічого не здаю? А коли треба закопати, то й мене беріть із собою, бо все може трапитись і піде мій спадок хробакам на споживу.

Магазаник мовчки жбурнув лопату на дровітню.

— Чого ви все злуєте, коли заговориш про копійку? — знову прокинулась підозра у Стьопочки, що батько, скнаруючи, ховає в лісах грошву.

— Не злую, дурню, а думаю: звідки ти вискіпався такий?

— З вапюго достатку та з вашого скупердяйства, татуню, — не поліз Стьопочка в кишеню за словом і негадано розвеселив ним батька.

— Е, та на твоєму язиці більше розуму, ніж у голові: бач, яке вихляпав! — засміявся Магазаник, потім зирнув па ліси, що бавилися з вітром. — Як ти гадаєш, сину, чи lie пора нам розкрити льох під скитком?

Стьопочка скривився, ледарювано пограв м'язами на руках:

— Це ж знову я, мов проклятий, буду одну ніч вигрібати землю, другу — вантажити та розвантажувати мішки, а ви мені за це тицьнете в зуби якусь паршиву тридцятку, та й годі. То що мені по цьому і по тому?

Магазаник повчально відповів сину:

— Сергій Радонезький ще немовлям відмовився в пісні дні смоктати материне молоко, а ти, чадо недостойне, і в пісні, і в скоромні дні хочеш тягнути й тринькати батькові гроші. Пам'ятай: хто не дорожить копійкою, сам гроша не варт, так що менше помишляй про мої гроші.

— Про що ж лишається думати Стьопочці?

— Увійшов ти в літа, увіходь і в розум. Подумай про інший прожиток — про службу в місті, про якесь видвиженіє, бо тепер епоха!

— Так пристройте мене в якійсь конторі чи до якоїсь кумерції. Я й сам не хочу в лісі трубити з вовками та гризтися з рідним батьком.

— І пристрою. Все буде чин чином, бо маю руку в районі. Може, хоч там з тебе щось виклепається. А зерно із скитка все одно маємо вивезти...

Старий облуплений скиток. У ньому ще до двадцять другого року проживало кілька пустельників, даючи притулок то бандитам, то дезертирам. Не раз одвідував скиток і отаман Яків Гальчевський, що найменував себе Орлом, переховувалась тут і його дружина Марія. А потім ці "орли", як сови, дременули до папської Польщі, щоб уже не обрізом, а отруйним словом стріляти в молоду державу.

Згодом скитники покинули ліси, тут на якийсь час залишився був один, та й той перекодя подався в село кравцювати. Негода ж зірвала покриття із скитка, обвалені стіни його несподівано зсередини поросли горобиною. Врослі в камінь деревця весною цвіли пухнастим цвітом, а восени червоніли гронами ягід.

Пам'ять людська забула і ченців, і Гальчевського, і скиток, і тільки в тридцять другому році про нього згадав Семен Магазаник: адже іід скитком був льох, де ченці

тримали збіжжя і харчі,

То для чого йому копати в лісах яму, коли можна і в льоху заховати зерно, — і вшахровапс, і зібране на лісових галявинах у та зрубках? Рівно сто мішків жита, пшениці й проса вневолів Магазаник у чернецький льох, а дверцята до нього засипав землею й тинком. Якщо навіть оптом продати це зерно спекулянтам, матиме сто тисяч, а можна ж і по пуду, по півпудика збути людям, тоді ще набіжить кілька тисяч. Треба хапати їх, бо більше такого року вже не буде. Може, після нього поїхати собі на Кавказ чи в Крим, купити будинок і спокійно, в теплі та добрі, доживати віку біля синього, моря? Правда, там не буде такої розкоші, як в оцих лісах, зате матиме спокій для серця. Бо хіба далеко Вінниця од Полтави? Може, хтось і вижив із тих смертників, що колись потрапили до державної варти. Може, хтось із друзів Човняра приб'ється до нього купувати, хліб, а забере життя?

Доля не говорить людині про свої дороги. Чогось він зараз полохливим став. Чи це вже старість всідається на плечі, чи голод тривожить великим та непевним карбованцем і непевним покупцем? Ні, таки треба збути хліб оптовикам та й добиватись до синього моря. Там він загубиться в людській веремії, як голка в сіні. Та враз йому защеміло всередині, і крізь поля, і крізь ліси прибився блакитнавий полиск Оксашгаих очей. Надовго ж укоренилася ти в серці, як ота горобина на камені сюитка.

"Не ти носиш коріння, а коріння тебе", — знову прийшло на пам'ять святе письмо. А може, ще раз сходити до неї. Зрештою, повинен же голод якщо не зламати, то надломити жінку, надломити її честь. Зчавить голод тіло, то й нечисть у душу забреде. Ось тоді й дізнаєшся, чого вона варта і чи все купується-продається.

З такими думками він зайшов до оселі, поклав у кишеню свіжу пампушку, зняв з кілочка рушницю, перевірів, чи заряджена, та й рушив у дорогу за своєю любов'ю чи, може, за ганьбою.

— Куди ви, тату? — зупинив його Стьопочка. І тепер в його погляді прокльовувалась підозра.

— У присілок маю піти.

— А хто ж два печива хліба продасть?

— Продавай, Стьопочко, ти, а гроші собі на гульки забереш, — розщедрився батько, в душі задобрюючи перед дорогою долю.

— Усі?! — зраділо чадо і випустило підозру з очей.

— Усі.

— От спасибі, тату! — В Стьопочки від подиву навіть зіпсувалися млинки вій; це ж зразу якихось чотириста карбованців покладе у гаман. І радісно ошкірився, притискаючи до зубів губи і посмішку.

"Навіть посміхнутись по-розумному не вміє".

Магазаник сумно подивився на своє пронозувате, падке на копійку чадо, похитав головою; пема в нього справжнього нащадка, а е півголовок. Коли корінь гріховний, то й гілки гріховні. На службу, тільки на службу треба його, шябенного, определити, бо як наткнеться на заховані гроші, то й скарб забере, і вік твій укоротить. Ох, Оксано,

Оксано...

Чорноголова, вихудла за зиму синичка, повертаючись то хвостиком, то головою до нього, неголосно, одноманітно затвердила одно:

— Чо-о-ло-вік, чо-о-ло-вік, чо-о-ло-вік.

Чи не помилилась ти, пташко? Нема тут чоловіка, а є купціпродавці. Оце так розтривожив нежданий погляд Оксани. У неї він хоче знайти для себе душевний затишок, та навряд чи його душа десь знайде спокій.

У татарському броді він побачив на човні Оксаниного Володимира. Хлопчак чи тінь його пригаслими очима дивився на поплавок і мерзлякувато кутався в катанку, що стала завеликою на його кістки. І на цих, і на других кістках швидко бросло м'ясо, якби Оксана розумнішою була... А човен той самий! Чого ж він і досі страхається його, як страхається громовиці? Час уже рвати забобонну пуповину. Час!

— Гей, хлвпче, подай перевозу!

Володимир підвів заважку тепер для його шиї голову, потім повільно змотав вудочку, вдарив веслом по зеленій хвилі. Він мовчки добрався до берега, мовчки відштовхнувся від нього, тільки весло сумовито говорило: хов-хов, хов-хов, неначе збиралось ховати когось.

— Мама ж дома?

— Дома.

— Що вона робить?

— Слабує.

— І від чого?

Дитя з докором поглянуло на нього, а потім кинуло гільки одне слово:

— Сідайте.

Човен, зашипівши, вткнувся в берег, що аж висяював щирим сріблом котиків. Магазаник підвівся, вийняв з кишені пампушку, подав хлопчаків:

— Ось, маєш за перевіз.

Володимир спочатку розгубився, потім обома ручатами вхопив біле тільце хліба.

— Спасибі вам, дядьку. — А далі гукнув: — Миколко, Микояко!

Недалеко від берега з луговини підвівся Миколка. Брат показав йому пампушку, й мале, немов підбите пташеня, заспішило до хліба. Вони тут же, на березі, розломали пампушку, відразу з'їли її, а потім згадали матір.

— Я їм щавлику нарву, — виправдуючись, сказав Миколка і знов підбитим пташенятком погуцавав на луг, а Володимир сів на човен, закинув вудочку, сподіваючись на рибальське щастя.

Магазаник дійшов до Оксаниного двору, побачив за типом почорнілі, з відкрученими головами соняшники, побачив папівіїдчинені сінешні двері, блакитнаві, як Оксанині очі, вікна, кущ калини біля них і чогось по-дурному завагався, не зміг навіть зайти на подвір'я, а сперся обома руками на ворота. Вони заскрипіли під його вагою і насторожили цибатого лелеку на хаті, що мав принести, та не приніс щастя в оселю. Лелека змахнув крилами і злетів у вологі, мінливі шовки неба, яке не знало, що

йому робити: чи посіяти дрібний без грому дощ, чи пошукати заблукало сонце.

Небо має свої клопоти, а людина свої. От, як і мріялось, він у лісах дожив до багатства, хай до потаємного, але ж до багатства: до золота, до срібла, до діамантів, ціну яких пізнав що в громадянську війну. Знову ж таки бісів Безбородько навчив його цінувати і видирати ці камінні сльози, — згадав свого страшного зверхника по державній варті. Багатство! Скільки воно манило, і манить, і сліпить людей. Вище за нього не підіймалася тривожна думка срібллюбця...

Але чого ж він, багач, наче старець, стоїть біля блаженьких, крихких ворітець, які відчиняють і зачиняють жіночі руки?.. Може, й нема любові, але щось таки є, що бентежить душу і трохи очищає її од житейської скверни. І хоч скільки гіркоти принесла йому Оксана, та він знає одно: не буде таких вірних Оксан, то здрібніє життя людське, наблизиться до скотського.

Із сіней тихо вийшла Оксана, зняла з тину дитячу білизну і, тулячи її до грудей, наче спросоння, пішла до хати. Йому стало жаль її, жаль дочасних зморщок, які послунав не час, а безхліб'я, і воднораз прокинулась надія: зараз, може, жінку легше буде укоськати чи прихилити до себе, а що буде далі — знову ж таки покаже час.

— Оксано, — покликав одним уболіванням. Навіть не знав, що воно в нього може бути таким щирим.

Вона зупинилась, журно поглянула на ворота, похитнулась од несподіванки, гордо випросталась, а він помітив під її очима сині смуги. От його достатки через тиждень-другий і змиють їх.

— Чого вам, невідчепний?.. Як ви посміли?

— Знову гніваєшся. І нащо, і для чого це? Сама бачиш, яка ти сьогодні: легка, немов обмолочений сніп, — зовсім звутліла, аж дивитися жалко... Приходь до мене. Як хочеш приходь: чи жінкою, чи куховаркою, чи так... у гості.

— Хай до вас у гості лихо з бідую приходять! — І пішла до хати, хапаючись руками за дитячу одєжу чи за своє серце, а на хату опустився лелека. Чи принесе він щастя комусь із цієї оселі?

Як старець, прийшов і, як старець, поплентався Семен Магазаник у свої ліси. Не судилося йому принести до своєї оселі красу, не судилося. Напевне, доведеться передчасно самому, без Оксани, без Стюпочки їхати до синього моря, до веселої музики, що мас берег відпочинку, де більші торги та більш доступні жінки. А сьогодні він піде до Василя, вп'ється своєю горілкою і хмільним чаром та й засне па її персах, з яких, певне, змивалась не одна скороминуща любов. Коли не маєш справжньої любові, то знаходь хоч поденщицю, бо, як писав протопоп Авакум, вода в усіх жіночих криницях однакова; теж, певно, досадило йому відьомське зілля.

Лихий на себе, на все жіноче кодро і на Василю, з якою має перебути ніч, він навіть не помічає дня, що десь загубив сонце.

Ліси зустріли його тривожним шумом, а він, як забобонна людина, черпнув тривогу ще з Оксаниного подвір'я, і вона бродила по його тілі лихим передчуттям. Скрадаючись, добрів до борсучих нір, обколесував їх, знайшов перші після зимової

сплячки сліди звірів, знайшов уже просохлу купку землі на своєму скарбі, трохи поправив її хворостою і попрямував до оселі, бо любов — любов'ю, а обід — обідом. Та й Василю треба щось приготувати. В світі свята краса, але є й грішна спокуса, то хоч нею перебуде свої невдачі.

Вже доходячи до лісництва, він нагло зупинився на стежці: чомусь згадав зустріч з Данилом Бондаренком, який не перший день милувався його лісом. Знайшов дивовижу! Щось дуже ідейний він, таким і Ярослав Хоралець був. Ні, тривога не дасть спокійно й ложку борщу з'їсти. От уже й думай не про Василю, а про Данила. Що йому треба тут?

Лісник узяв ліворуч і пішов до того місця, де стояв скиток, вибиваючи зі своєї, колись мальованої утроби перекошені деревця горобини. Скоріше треба з тамтого підземелля вихопити зерно. Легко сказати, п'ятсот пудів! Село можна зараз зарятувати ними! Сама тільки думка про це злякала його. Одна справа — подарувати потрібній людині відеркову липівку меду чи запечатаний щільник, а зерно тепер он який скарб! Це ж пристановище його — синє, як Океанії погляд, море. Та не зійшовся світ клином на її чарах, знайдуться й інші, а поки що хай передпіє день і настане вечір.

Ось уже й скиток засірів між деревами, ось уже зі стін його проглянула горобина, що пробилася з голів і плечей святого малювання. А непогано придумав: сховати святе зерно в святому місці, продавати ж можна й у грішному. Магазаник обходить скиток, щоб хоч здалеку глянути на засипані землею і тинком двері. І раптом його ноги, все його тіло на мить кам'яніють, а стара будова з молодою горобиною розповідається в очах: чи це диявольське павождепіє, чи й справді біля стін він бачить свіжі купини землі?

Магазаник, вірячи й не вірячи собі, притулився до старої берези, на очі йому наповзає потривожена перекопана земля, а вухо чує, як на іржавих завісах поскрипують ковані двері підземелля. Хто ж так нагло пограбував його серед білого дня? І що тепер робити йому? Напевне, найкраще кинути своє добро та й тихцем зашитися до оселі. Хай хтось давиться його зерном, його скарбом, щоб не відхопити сто двадцять сьомої статті... А може, там Стьопочка потайки старається, поки батько шукає любощів? Ні, в Стьопочки на це не вистарчить сміливості. Скоріше, скоріше назад од залятого скарбу! Але ноги не слухають його, і не переляк, сама жадоба веде його далі! От і накликала Оксана своїм словом напасть.

Знову скрипнули іржаві завіси. Аж серце дірчавіє від цього скрипу. Магазаник зупинився. Іти чи не йти? Іти чи не йти? Зараз уся земля йому стала хиткою кладкою, а він старцем стоїть на ній перед своєю недолею. Не гніви її, не гніви. Тихенько іди по підсніжниках додому, гризи там пальці або запивай свою гризоту казенною горілкою та бий лихом об землю, бо інакше ось зараз лице в лице стрінешся з бідом. Та нема сили відвернутись од багатства, хоч на ньому його лихо сидить. То в громадянську війну він одного разу кинув у пельку своєму лиху одноокому калитку з червінцями і дорогими камінцями. І на це треба було завзяття, а тепер його нема... Іти чи не йти?..

А тим часом з підземелля піднімається його лиходій. Як і думав — це був він, —

Данило Бондаренко. Ідейний! Поки не бачить, може, подалі від гріха? Одне враз усе збунтувалося проти такої ганебної втечі, а кров так шугонула в голову, що аж загуділа вона. Магазаник люте зривав з плеча рушницю, підводить мушку під серце Данила і — пан чи пропав — хрипить якимсь незнайомим, розтрісканим голосом:

— Стій! Стріляти буду!

Данило здригнувся, потім здивовано підвів голову, зустрівся очима з лісником і не злякався шомполівки, а щиро зареготав:

— Це ви, дядьку Семене, жартуєте з перепою чи й справді бабахнете зі своєї гаківниці? Ото буде і мені, і вам печалі.

— Стій! — уже почув свій голос, і звідкись долинули похоронні дзвони. Це минуле озвалось дзвонами, коли він отак колись тримав у руках не шомполівку, а трюхліїнку. — Стрілятиму.

Данило паче злякано пригнувся, ще сміхотливо зирнув на Магазаника й весело гукнув у двері підземелля:

— Хлопці, ховайтеся по всіх закутках, бо Магазаник збирається воювати пає! — І знов безтурботно засміявся, а підземелля щось загугтіло йому.

"Виходить, привів, пекельник, цілу бригаду. Ще вранці підземелля було скарбом, а тепер стає судом". І чого він не відійшов од свого лиха? Тремтячими руками лісник спускає рушницю, потім сяк-так закидає її на плече й поволеньки підходить до Данила.

— Що ви тут робите? — питає якомога спокійніше.

— А ви, дядьку, не знаєте? — аж підскакують бісики в сіроблакітних очах. — Ну й перелякали ж ви мене — серце і досі, як заячий хвіст, б'ється.

— Тоді звиняй. То чого ви тут порпаєтесь? Старовину якусь чи скарби шукаєте в скитку? Було тут колись усякої всячини, навіть образ від Богдана Хмельницького. Не за ним пантруєте?

— Ох, дядьку, дядьку, чи не хитрим лисом ви підшиті? — похитує чубом Данило і пегадапо, махнувши руками, як птах, зриває з плеча лісника рушницю.

— А це що?! — обурено скрикує Магазаник, не тямлячи, що воно й до чого.

— Смерть забираю од вас, дядьку, бо нащо вам такий спільник? — насміхається Бондаренко.

І тільки тепер лісник збагнув, що його піддурив оцей жовтодзюб: у підземеллі ж, окрім луни, нікого нема. Нікогісінько! Він чує, як лють пасманисто вибивається на щок, і щосили б'є Данила ногою в пах. Але хлопець вчасно відскочив, потім, наче довбнею, ударив кулаком лісника в груди, і той навзник упав на землю, набухаючи шумом крові й лісу. Від образи, від безсилої люті хотілося заплакати, заголосити. Як же його підманули! І хто? А він, дурень, стояв біля скитки, наче підмінений. Хоч голову зарядив тепер, і, куцьорблячись, охоплює її обома руками. Та хлопець не б'є його, а добиває словом:

— Як воно, дядьку? Прогрівся ґрунт під вами? "Щоб тебе чорти у пеклі прогрівали".

— Даниле, що ти зробиш зі мною? — спитав, встаючи з вологої землі, де підводились і не підводились притолочені ним підсніжники.

— Поки що нічого, але зараз під цією цяцькою, — гойднув рушницею, — поведу когось у село. Там ви трохи прохолонете, а ми тим часом заберемо з підземелля, що треба забрати.

— В село ти мене не поведеш, бо не піду, а стріляти ж не будеш. І нащо тобі моє безчестя? — сказав сумовито. — . Краще підемо на мирову. Так і мені з Стьопочкою, і тобі буде ліпше.

Данило зрозумів, що Магазаник таки нікуди не зрушить з лісу. І рушниця не настрахав його. Що ж робити тепер? Підеш сам у село, так, дивись, поки повернешся, від зерна і слід прохолоне. От незадача... Він покосував на лісника:

— Як же ви хочете миритися? Хитруванням та мудруванням? ' Магазаник оглянувся:

— Вважай, по-королівськи, їй-богу. — І знову озирнувся. — Підемо до моєї оселі, і я тобі з руки в руку покладу аж десять тисяч карбованців — стільки, скільки ти не заробиш і за п'ять років свого вчителювання. Воно ідеї ідеями, а їсти щось треба.,То по руках?

Данило не то зморщився, не то посміхнувся, покрутив головою:

— Малувате, дядьку, малувато. За ідеї більше платять. Магазаник здивувався, насупився:

— Це ж дурні тобі гроші пливуть, а ти кажеш малувато. — І докірливо глипнув на хлопця: — Але торг є торгом. Давай свою долоню.

— А ви відхопите її з плечем — я ж знаю вас, — продає зуби Данило і нічутіньки по журиється. Що воно за людина?

Лісник кинув очі на землю, на знівечені ним підсніжники і впівголоса пробурмотів:

— Тоді бери, парубоче, п'ятнадцять тисяч і не морочи більше голови. Чого ще тобі треба? Це ж десять років твоєї праці!

— І все життя безчестя! — нагло обрізав Данило, і золотаві колоски його брів шарпнулись навсебіч. — Невже ви думаєте, що й совість купується-продається?

— Так чого ж тоді ти торгуєшся зі мною?! — обурюється Магазаник.

— Хотів побачити, який ви в торгу. Може, це і мені згодиться, — насочується їддю кожне слово.

— А коли я тобі двадцять тисяч дам?

— Навіть мільйони, дядьку, не пособлять ні ваші, ні чийсь. Отаке-то...

І Магазаник збагнув, що він нічим не спокусить цього дивака, який тільки й статків має, що черевики на ногах та виношене пальтечко на хребті. От ці ідейні! Не було через вас життя в революцію, нема й тепер. Переляк кам'янить його нутро, і він, похнюпившись, ледве вичавив слово:

— Що ж ти хочеш робити зі мною? Зерно, як пофортунить, може, й вивезеш. Може! А мене до суду?

— Мабуть, так воно й буде.

— А ти подумай — і не дуже старайся, — вже не прохання, а прихована погроза озвалася в голосі лісника.

— Це ж чому?

— Бо мало буде радості в усіх судах і тобі, і мені. Ти, скажімо, почнеш топити мене, а я впрусь на своєму: не моє просо, не мої й горобці. Свідків же в тебе нема, а за мене хтось може й заступитись, ще й тінь на когось кинути.

— Яку тінь? — і дивується, і хмарніє Данило.

— Хоча б, к приміру, таку: чого ти, а не хтось інший знайшов це зерно? Може, ти з кимсь у спілці в цьому ділі? Воно ж так у світі: над одним гримить, а другого блискавка б'є. Хтось мудро вигадав: обережно іди по землі, бо завалишся.

Данило тільки головою похитав і торкнувся пальцем чола.

— Скільки ж хитрих ходів у вашому кротовищі. Так-от: судитись я не буду — візьму гріх па душу, якщо ви допоможете завезти збіжжя в село на ваших конях. Не подумайте, що підступності побоявся, — про зерно думаю.

— Спасибі й на цьому, — похмуро подякував лісник.

— Пішли по коні.

— Ходім, — витиснув із себе Магазаник і поплентався поперед учителя. Біля стайні, де чогось непокоїлись коні, зупинився, втупив очі в учителя: — Іще раз долею своєї дитини питаю: не будеш топити мене?

— Я вже усе сказав. Виводьте худобу. Не своїми ногами підійшов лісник до дверей стайні і на якусь хвилю притулився до них, а в болючості його, від якої спухала голова, вже починав прокльовуватись завтрашній день, завтрашнє слідство. Підозру воно таки буде мати на нього. А як її підкинути комусь? Було ж раніше зерно і в дзвіниці, і в скитку. Ченці розбрелися по світу, а старі запаси залишилися... Старі запаси! Та й прокурор Ступач не повинен дуже насідати, бо ж ніколи без меду не виїжджає од нього... Здуріти можна від цього жовтодзюба, — кинув ненависний погляд на свого ворога, який зараз бавився його шомполівкою...

Цього ж дня Данило Бондаренко, голова колгоспу й голова сільради склали списки родин, яким доконче потрібна була допомога, й до ночі роздали людям зерно, лише два мішки залишили про всякий випадок.

А другого дня до школи на бричці примчав прокурор Прокіп Ступач, він постукав у двері класу, де вів урок Данило, і в широкому напіввійськовому одязі став на дверях, красивий, лихий, непримиренний, на його виду аж вибивалися печаті погорди і самонадії. й ^Тільки яка ця самовпевненість: чи та, що виросла на перебільшені своєї значимості, чи та, що прикриває відсутність значимості?"

— Ви Данило Бондаренко?! — підвів припухлі повіки, обрамені темно-фіалковими віями, що згодилися б і гарячоокій красуні. Так. Я прокурор вашого району.

— Дуже приємно, — відповів банально і відчув, як на вустах ідморзала тривожна посмішка. Чого б?..

— Прошу за мною!

— Але тільки-по продзвонив дзвоник...

— Що?! — від несподіванки і подиву брови Ступача йоржами хжлетіліг на чоло, а вуста скособочило презирство. — Думаєте, шкільний дзвоник більше важить

прокурорського? — Він повернувся і круто почав втискати в підлогу скрип новеньких хромових чобіт, на яких підстрибували здрібнілі хрести вікон.

В учительській Ступач кинув на стіл опухлий портфель і, округлюючи характерні очі кольору перестиглого бузку, одразу гнівом і їддю вдарив Данила:

— Ви за своїми переконаннями анархіст?

— Ні, комуніст, — коротко відповів Данило і теж набичився, бо хіба ще хвилину тому він міг сподіватися на таке безглузде питання? Це ж для чого одразу напускати на тебе підозру чи переляк?

— Комуніст?! — чи то здивувався, чи то задихнувся від несподіванки Ступач, а потім на скрижанілих устах з кутка в куток перекотив недовіру. — Чим ви доведете це? Чим?

Таке питання озлобило Данила.

— Невже свої переконання треба доводити свідками чи довідками?

— Неодмінно! — вигукнув Ступач. — Який ваш перший свідок?

— Зараз мій перший свідок — біль серця! — з гіркотою відповів Данило.

— Що, що?! — здивувався, не зрозумів Ступач, і в подиві окреслились його kwasolisti ніздрі. — Ви ніби захищаєтесь медициною, терапією?

— Ні, я захищаюся звичайнісінькою людяністю. Як комуніст, я переконаний, що в кожній порядної людини повинно боліти серце за людей. Ступач знову їддю і непримиренністю вдарив Данила:

— Це демагогія на даному етапі?

— Це переконання на все життя.

— Ви людяністю хочете прикрити розбазарювання зерна і врятувати свою шкуру? Хто вам дав право розтринькувати хліб?

— Час.

— Який час? — не зрозумів Ступач.

— Нелегкий.

— Ви мені облиште ці штучки — теорію нелегкого часу! Я вам з нелегкого часу викрою тісний час! Чули про нього? Данило вже ледве стримував вибухи гніву:

— Чув? Я теж цікавився філософією, думаючи, що це наука гуманітарна!

— Це натяк на мою професію? — Ступач уже розсікав його скособоченими очима, де шаленів колір бузкового одцвіту.

— Ні, це натяк на ваш характер та на ваші покрики.

— Як ви говорите, хлопчисько?! Чи розумієте, перед ким стоїте?! — І Ступач ударив кулаком по столі. Тепер Данило якомога спокійніше сказав:

— Не бийте кулаком ні мертву, ні живу матерію, навчіться шанувати її.

Ступач задихнувся від обурення:

— Я сподівався, хлопчисько, що ви покаєтесь, визнаєте свої помилки, що розбазарили хліб.

— А я сподівався, що ви поцікавитесь, хто заховував хліб.

— Не вчи ученого. Тепер ми з вами побалакаємо в іншому місці, хоча мені й жаль

вашої гордої молодості. Гордих час швидко скручує в баранячий ріг! — Він вискочив із-за столу, схопив нортґейд, грюкнув дверима і подався шкільним подвір'ям на вулицю, де стояла його бричка.

І тепер противний холод ударив Данила під серце, усівся на плечі, пригнув їх своєю вагою. Хлопець тріпнув ними, сквдаючх цю вагу, приклав руку до серця. Чого ти злякався? Не бійся, но дрібній. Чуєш?

Трохи заспокоївшись, він знову повернувся до класу, до принишклих дітей, спромігся для них на посмішку, спокій і таки аакінчив урок, а потім пішов блукати в луги, які вже на своїх долонях тримали зелень і перші кетяги первоцвіття. Кому воно, розкривши вії, завтра дивитиметься в очі? І знову холоднеча хвилями перекочувалася по плечах і в міжпліччі. Та хай, що буде, те й буде, а вів, не кидаючи на важицю обережність, якось допоміг людям. Але є й інша мудрість: обережно іти по землі. Таке ходіння і плазуванням може стати...

Біля райкому Ступач пружно скочив в брички, додбало махнув рукою візнику і, покосувавши на свій військовий одяг, швидко пішов до приймальні. З порога він коротко запитав секретарку:

— Я? — І кинув своє характерне око на двері.

— Будь ласка, будь ласка, Прокопе Івановичу, — враз заквапилася і почервоніла дівчина, яка хоч невідомо чого побоювалася професії Ступача, та не страхалась його візантійських очей. Секретарка багато читала і все нерозгадане чи потаємне називала візантійщиною.

Ступач гарно подивився на дівчину, зовсім збивши її з пантелику, і зник за дверима.

— А начадили — хоч шаблю вішай! — театральню зупинився посеред просторого кабінету. — В приказці він сокиру замінив шаблею, бо перед ним сиділи колишні червоні козаки — секретар райкому Віктор Мусульбас і військовий комісар Зіновій Сагайдак.

— Таки начадили, — погодився Мусульбас і поклав люльку біля чорнильниці. На горбоносім виду його після хвороби тліли рівні рум'янці.

"Наче материки на німій карті", — прикинув собі Ступач, який і недолюблював, і побоювався секретаря, бо той і досі не може забути його лівих заскоків. Минулися ж вони, минулися! Та й хіба ж тепер на роботі не вилузуюсь зі шкіри?

— Сідайте, розкажуйте, коли є що розкажувати, — трусонув чорними кучерями темнолиций Сагайдак.

— Я й постою, бо в ногах, кажуть, нема правди, — знову вдався до народної творчості Ступач. — Що ж його вам? Був я і в Магазаника, і в скитку, і в Бондаренка. Зерно, на мою думку, залишилося ще від ченців, які вміли таки господарювати — в їхньому підземеллі і досі сухо, хоч перець тримай. А от Бондаренка треба покарати!

— Так уже й покарати? — сумнів і наче невдоволення тінями пройшли в горіхово-карих очах Мусульбаса.

— Неодмінно! Щоб свій свого боявся! — І Ступач так рубонув рукою, наче й він був

у червоному козацтві. — Думаєте, Бондаренко покався? Коли б не так! Я йому одне, а він мені друге, я йому друге, а він мені третє...

— Ви йому третє, а він вам четверте, — насмішкувато продовжив Сагайдак. — У вас до сотого не дійшло? Ступач образився:

— Поговоріть ще ви з ним, то й до сотого дійдете.

— Та поговоримо, — загадково пообіцяв Сагайдак.

— От він і покаже свій норів, як мені показав!

— А як ви з ним говорили? — пильно-пильно подивився Мусульбас. — Часом не страхали?

— Не обійшлося без цього.

— А для чого це вам?

— Як для чого? — І Ступач навіть посміхнувся. — Треба ж мати зі страху зиск.

— Що, що?! — аж підвівся Мусульбас, і підвелись його материки.

Він переглянувся з Сагайдаком і, не сідаючи, запитав Ступача:

— Ви не догадуєтесь, які з цього зиску можуть бути втрати?

— Мені?

— На жаль, нам! Ступач стенив плечима:

— Хіба ж вам невідомо, що в нашій професії через страх можна добратись і до коріння, і до насіння.

— Не доберіться ним до нещастя, — зітхнув Мусульбас. — Ви не думали, що страх з людини робить уже не людину, а знаряддя? Коли не думали — подумайте, коли не погоджуєтесь з цим, міняйте скоріше професію. Ще не пізно.

— Але і по рано, — похмуро відповів Ступач...

Уже дрімало надвечір'я, коли Данило побачив у лугах Терентія Івановича. Вгрузаючи вербовою ногою в луговину, чоловік підійшов до нього, чогось просвітлений і наче помолоділий. З якого б це дива?

— Посутеніло, — глянув на небо.

— І надворі, і в душі, — буркнув Данило.

— Чи не рано — в душі? — засумнівався Терентій Іванович.

— Ступач казав — не рано.

— Так час іде не за годинником Ступача. А за вами знову струс.

— Ті самі гості в ту саму хату? — одразу наостричився. — Тоді не піду!

— Не вгадали — секретар райкому і військовий комісар приїхали.

— Ого! — мимоволі вигукнув Данило, і в куточках уст вибилась гірка посмішка. — Якої честі доскочив...

— А може, й честі, — розважливо сказав Шульга, висмикнув дерев'яну ногу з луговини, і витиснутий нею слід почав затікати водою. Отак іде чоловік по землі і залишає за собою джерельця. — Ти ж не дуже переживай, бо серце маєш одне, і таке, що й комусь знадобиться, — і добра посмішка від уст перекинулась на його підкучерявлені вуса.

— Ступачеві вже знадобилось.

— Що Ступач? То одноденка. Правда, не одному ця одноденка поранить душу, але й це треба пережити.

— А хто ж ті, що приїхали зараз? Що вони за люди?

— Коли були в червоних козаках, тоді хороша слава ходила за ними, а тепер не знаю, бо нещодавно з'явилися в нас. Прізвище ж секретар має чудернацьке — Мусульбас, а в комісара запорозьке — Сагайдак, хлопці звали його Сагайдачним. І от, повіриш, Мусульбас пізнав мене, хоча й бачились ми в громадянську лише разів зо три. Подивився на мене, на мою вербичку, знов на мене, обійняв і заплакав. То й подумалось тоді: як буде в нас ось така справжня душевність, то все нам буде по силі...

В учительській Данило застав Діденка, білявого бритоголового, що мав журні очі, секретаря райкому і статурного, з циганською вродою комісара. Торопіючи, збираючись у вузлик, зупинився біля порога.

— Ви Бондаренко? — без прелюдії запитав секретар, підвівся, ступив до Данила і подав руку, на якій біліло рубцювате перехрестя шрамів.

— Бондаренко.

— Славне прізвище! Історією пахне, — пильно вдивляється в нього Мусульбас. — Бондарювати ж умієте чи розгубили батьківський спадок?

— Трохи вмію.

— А коли зробите бочку на огірки, розсіл буде витікати чи аї? дг негадане запитав стрілчастобровий Сагайдак,

Данила здивувало таке запитання: насмішка, чи що? І вйй теж відповів по-селянськи:

— Якщо бочку робитиму для доброї людини, то розсіл не витече, а для поганої — то й огірки не вдержаться.

— Данило Максимович у нас молодець! — втрутився в розмову Максим Петрович і поглядом підбадьорив свого вчителя. — Прошу вибачення, бо мені треба ще на вечірній урок, — і вийшов з учительської.

— Шапка батькова? — глянув секретар на смушеву шапку, яку Данило тримав у руках.

— Батькова.

— І вдача така ж запальна, як у батька була? — примружився Сагайдак.

— Не знаю.

— Знаєш! Так роздав, хлоаче, хліб? — перейшов на "ти" Мусульбас.

— Роздав, — щось крижиною тенькнуло всередині, він зібрав на перенісці уперті зкоршки і зовсім недоречно згадав улюблену приказку Богдана Хмельницького: "Що буде, то буде, а буде — як бог дасть". Що буде, а стоятиму на своєму.

— І не каєшся?

— Роздавати добро — не гріх, ховатися з ним — гріх. Сагайдак посміхнувся, переглянувся з Мусульбасом.

— Ступача злякався? — запитав той.

— Не дуже, але радості від його крику й погроз не мав, бо, здається, він належить

до спадкоємців князя Ізяслава, який ще в дванадцятому віці глаголив: "Аби дав бог здоров'я, а месть буде". Не дай бог такому крикуну доскочити великої влади.

Мусульбас довго, вивчаючи, дивився на Данила, потім правицею поліз до голови, з якої тиф громадянської зняв кучері.

— Далеко ти заглянув. І, на жаль, щось істотне підмітив у характері деяких нетерплячих. Напевне, натерпимося ми ще з ними. А тепер про тебе: вірно зробив, що роздав хліб, бо насамперед треба рятувати людей.

— Спасибі, — ожив Данило.

— Зажди дякувати. Послухай старшого роками. Роздати зерно — не така вже й велика мудрість, аби воно тільки буде, — і посмутнів чоловік, бо й він не мав його. — Мудріше — виростити хліб. Ти вмієш ходити біля землі?

— Наче вмію.

— А ти мені без "наче". Знаєш хоча б те, що робить ваша школа?

— Цей курс науки, здається, вивчив.

— А це правда, що хотів бути агрономом? — запитав Сагайдак.

— Правда. Та за розкладкою губкомітету незаможних селян мене послали на робітфак при педінституті.

— Це добре, що тебе послало село, виходить, вірило тобі. А за людську віру треба відробляти, — вже повчально сказав Мусульбас.

— Постараюсь, аякже, — не знайшов чогось кращого відповісти.

— Так-от, Даниле, я не буду тебе страхати, як Ступач. Страхайся сам собі. Ми сьогодні після Ступачевого наскоку говорили про тебе, згадали й твого батька, а тут я дещо розпитав у Максима Петровича. І думка наша така: пошлемо тебе в своє село головою колгоспу.

— Мене?! — оторопів Данило. — "Від суду до посади..."

— Тебе!.. Злякався?

— Та вже ж не зрадів.

— Одним тебе втішати можу: не святі горшки ліплять. Скільки разів чув цю приказку Данило, але, здається, тільки тепер він збагнув її вимір. Борсаючись у круговерті думок, запитав:

— А школа ж як?..

— От земля і люди будуть тобі новою школою... Допоможи людям дочекатися нового хліба, — підвів на Данила сум і біль горіхово-карих очей. — Розумієш, хлопче, який тягар кладемо на твої ще незатверділі плечі?

— Розумію, — німотне дякував несподіваним гостям за довіру і водночас потерпав перед своїм завтрашнім днем.

— Серце в тебе добре, хай труднощі не підірвуть його, хай недалекі люди не озлоблять його. То по руках? Данило зітхнув:

— Що тільки тепер буде і голові, і рукам?

— Спіймав на слові, — покрутив лисою головою Мусульбас і прихопив на неї відблиски лампи. — Ось тепер і суши голову над усім та думай, як співається на весіллі:

"Ой думай, думай, чи переплинеш Дунай". Тепер твоє село — твій Дунай. Вибивайся, хлопче, бо нам зараз дуже сутужно. Дуже!

— На якісь фонди можна надіятись?

— Немає цих фондів, — зітхнув Мусульбас. — Одні гіркоти в. З них, зловтішаючись, скористаються наші вороги. Та з ними нам дітей не хрестити. Нам за всяку ціну треба рятувати людей. Отож, повторюю: вибивайся!

— А ви хоч одне око приплющите, коли якимось буду вибиватись?

— Не маю права приплющувати очі, але й за чуба тебе зразу не хапатимемо. Що тебе ще муляє?

— Надранний сів. Забороніть його. Це ж дурість. Мусульбас зітхнув:

— І дурість не завжди заборониш... Сій, коли треба сіяти, і рятуй людей. А зараз ми тебе підкинемо в твоє село.

— Поночі? — здивувався Данило.

— Що для нас ніч, коли має зійти козацьке сонце? — заграв стрілами бріи Сагайдак.

— А як переберетесь тепер до мене і до себе через броди?

— Коли проскочимо козацький, то проскочимо й татарський, броди — не журба! —
• І щось своє згадав Сагайдак. — А от є інші в людини броди блакитний, як досвіт, — дитидсз-ва, потім, наче Сон, — хмільний брід кохання, далі — безмірної роботи. і турботи, а зрештою — рукі і прощання. Жій дід, бувало, казав: чотирма бродами стікають води життя, а назад не повертаються...

— То й по конях, — обірвав Сагайдака Мусульбас. І вони при місяці проскакували хмільні води, кілька разів полоуали на лугах сонних качок, а коли зупинилися перед будинком Правління, Мусульбас вийняв з кишені не то торбинку, не то кисет і подав Данилові.

— Ось тобі влада в руки — печатка, тільки більше орудуй годовою, а не печаткою. — Він простягнув Данилові руку. — То й бувай.

— Куди ж ви? Може, в мене переночуєте?

— Вважай, минається нічка, треба ранок зустрічати, — відповів Сагайдак. А коли Мусульбас пішов до коней, тихо запитав Данила: — Ти чув, як у ставках Цукротресту скидалася риба?

— Чув.

— І що подумав собі?

— Уночі забрести в ставок, а вранці хоч дітям наварити юшки.

— Догадливий ти, — примружився Сагайдак... — На твоєму місці і я зробив би це. То не відкладай таке діло.

"І що воно за людина? Підсміюється, насміхається чи насправді хоче якимось допомогти?"

Сагайдак, певне, зрозумів, що думає Данило, і шепнув йому:

— А хочеш, я тобі пособлю.

— Це ж як? — оторопів ще необраний голова.

— Завтра після зборів ми з тобою вкрадемося на найбільший став, де й півпудові коропи вигулюються. Там господарює мій добрий знайомий, то й підкотимось до нього з возом і мішками. А післязавтра вари юшку і дітям, і орачам.

— Збиваєш хлопця з пуття? — негадано обізвався од брички Мусульбас.

На це Сагайдак невинно відповів:

— Та ні. Це ми, як рибалки, про королівську юшку говорили.

— Королівську чи циганську? — запитав без огуди...

Отак негадаю і розгорнулась нова нелегка сторінка його життя. І перше, з чого він почав, головування, — обійшов усі хати села, заглянув у очі і старих і малих, набрався в них журби та й пішов на сепаратний пункт, де господарював його друг Василь Гарматюк, веселий чорнявий красень, який нещодавно повернувся додому з далекої прикордонної застави. Друзі обнялися, міцніший Василь легко підняв Данила вгору.

— Василю, не відривай мене від землі. На це інші знайдуться.

— Бідний ти, Данило, ох, і бідний, — засумували сизі, незвичці на темному виду очі.

— Будеш і ти зі мною бідним, — пообіцяв Данило.

— Це ж як?

— Сідай, послухай. Нам треба подумати, насамперед, про дітей. Завтра ж для них відкриваємо дитсадок. А що маємо для цього? Тільки два мішки зерна та ложку молока з колгоспу. От і допоможи нам.

— Чим же я можу допомогти? — насторожився Гарматюк.

— Отим молоком, що приносять тобі на пункт. Звітуєш ти раз на місяць?

— Раз.

— То, поки твоє начальство розбереться, що й до чого, ти віддавай мені невелику частку масла. За нього я вторгую все потрібне дітям. А з відвіток будемо робити пісний сир. Його вийде, як я підрахував, по триста грамів на людину. А це вже щось важить.

— Швидко, по-зłodійськи ти підрахував, — огудливо похитав головою Гарматюк.

— Не я — сама біда підрахувала. Завтра ж рибалок спроваджую на річку, і з улову будемо варити на полі юшку для всіх. Це щастя, що маємо річку й ліс.

Темний вид Гарматюка взявся темною блідністю:

— Даниле, це ж через місяць суд нам...

У Данила затремтіли уста, він обняв друга:

— Не треба, Василю, такої сумної. Не всякий злочин є злочином. Повір, люди зрозуміють нас.

— Коли? — похнюпився Василь.

— Якщо не тепер, то в четвер...

Як це недавно і як це давно було. Що ж, і він наробив помилок, та було й виправдання у нього: для людей він не жалів ні свого часу, ні свого серця...

— Криюк-крок, криюк-крок, — вже ближче, як доля його, обізвався молодий погонич, і Данило поурмлепою травою почав спускатися до татарського броду.

Гей, бродє татарський, явори й калина бережками та човни біля самих зірок, а щастя так мало...

VIII

З розлогому полумиску до лини, що по самі вінця затік сонцем, колобродиться, вирує ярмарок. Над картатою людською збірнотою відлунює розтіч голосів, ревище худоби, дзвін кіс, гучання гончарних виробів, сумні переливи сопілки, дрімотне квиління ліри й ще десятки згуків, що має ярмарковий коловертень. А над усім цим, угорі, обабіч спадистої дороги, стоять два вітряки і хрестами крид перелопачують блакитні шовки неба.

Семен Магазаник любив і торжища, і гульбища після них, хоча й не раз доводилося везти з ярмарку додому вже не голову', а дупло з осами. І під яким би він хмелем не їхав, завжди, проїжджаючи біля скитка, норовисто обертав од нього голову — і досі не міг забути ні зерна в ньому, пі тієї колотнечі, що була від нього. А сніток, хоч і руйнувався, все одно тримав на стінах горобину, що і в люті зими червоніла гронами ягід і скликала в гості лісове птаство.

Сьогодні лісник приїхав не так щось купити, як прицінитися та домовитися з цибульниками й садівниками, що він може мати від них на ранню осінь, бо хіба далеко до неї? Зап'єш косарщину, зап'єш зажинщини — та й думай про кожуха і дорогу на Сибір. Від однієї згадки про це Магазаник відчував холод у міжпліччі й свіжий карбованець біля серця.

Журавлистий, неквапний, мов добра година, Лаврін Гримич, який на всю округу славився як найкращий скиртоправ, одразу т ошелешив лісника:

— Тобі, Семене, я зможу дати цибулі або часнику тільки на закуску, — й підвів гаряче золото вій на такі часничини, яких і на виставці не побачиш. За цс добро в Сибіру одразу відхопиш торбу грошей і ходи кумом королю.

— Це ж чого тільки на закуску? — стурбувалося жорнувате обличчя Магазаника, скривилися перестояні віхтики вусів. "Бач, рудий, мов шершень, а комизиться".

Та Лаврінові навіть відповісти ліньки, він одвертається од Магазаника, кидав погляд на ярмаркове юрмовисько й веаворушно думає про своє. От уже характер має! Дві війни вибивали з його тіла кров, виносили й життя, однак не в силі були винести доброго степового спокою і доброї усмішки чи пересміху. Чого не трапляється у життєвій веремії, як, бувало, не колотиться, його Олена, а чоловікові і громи пе громи — тільки бубпи. Дивиться, дивиться собі, як якась недогода лихоманить його жінкою, неквапливо поведе золотим вусом, під яким чаїться лагідна насмішка, й скаже:

— Олено, ще й завтра день буде — угомонись на сьогодні. Думала молодиця хоч раз на віку посваритися з чоловіком, однак нічого не вийшло з її заходу, то й має собі жіночу зверхність над ним, а він спокій у світі. А вже в роботі Лаврін — вогонь: спробуй — дожени його, неквапного, чи в лузі з косарями, чи в полі з женцями. І недарма про нього кажуть у селі: це з тих, що робить хліб. Правда, має чоловік і своє багаторічне дивацтво: шукати скарби в прадавніх степових могилах.

— Лавріне, може, в тебе не вродило? — не відчеплюється лісник.

— У мене завжди родить, — навіть не дивиться на нього.

— То який тебе гедзь укусив, що робиш мені безторжя? — насупився Магазаник,

маючи сьогодні від Лавріна не шанобу, а поневагу. — Хочеш могори́ч? Зараз же поставлю скажені́вку! Хочеш дармового палива? Приїжджай до мене тихцем увечері! Хочеш меду? Зашпунтую лип'яночку або дві.

— Гарний мед у цьому році? — На вогнистих Лаврінових щоках пожвавішали кетяги ластовиння.

— Не мед — саме здоров'я! А захочеш — навіть джмелиного від очей привезу.

— У мене поки що очі не болять.

— Так можуть заболіти від цибулі й часнику, — підсміюється лісник.

На це він схоплює спокійну відповідь:

— Чи не пішов би ти до рудого дідька?

— Біля одного вже стою.

Тепер і Лаврін починає посмішкою шеретувати своє добро на щоках, а вродило ж його, вродило! Та ні він, ні його огрядна гарячоока жінка не журяться зайвиною рудого кольору й. ластовиння.

— То чого ти, Лавріне, затявся з цибулею і часником? Чи не збідніє твоя кишеня?

— Краще мати бідну кишеню, аніж бідну голову, — мружиться Лаврін і склеплює своє гаряче золото пій. — Впоряди так, щоб я тебе не бачив ниньки. — І спогордо одходить від розгубленого лісника туди, де біля пагорбів глечиків, горшків, мисок і макітер грає рум'янцями і стрічками чорнобриве дівчисько, а біля неї увивається ставний закоханець, що має в очах любов та молодецьке безжур'я.

— Ось геть, Петре, — ніби сердиться дівчина і поправляє в косі квіточку ясмину. — Дай мені хоч ринку вибрати.

— Нащо тобі її вмираш? Давай закупимо гегь усі та й поїдемо до моєї хати.

— О, вже й поїдемо! Який нетерплячий! — ніяковіє дівчина и обома руками відпихає настирливого залицяльника, та згодом власкавлюється: — А що ж ми тоді з усіма ринками будемо робити?

— Розставимо в два ряди від воріт до дверей, щоб ніхто не заблудив до нас, — недовго думаючи, пасталакає закоханець, і обоє починають сміятися.

Пускає посмішку в вуса і Лаврін, не зводячи погляду з молодика.

— А в тебе ж вистачить грошей на всі ринки? — жартома питається дівчина Петра.

— Мабуть, ні, — не журиться молодик. І тоді в розмову втручається Лаврін:

— Ти ж, хлопче, на ярмарок пішки прийшов чи хурою приїхав?

— Абощо? — дивується парубок.

— Не "абощай", а кажи, коли старші питають.

— Хурою, — презирається хлопець з дівчиною і знизує плечима.

— То піджени сюди воза, я вам на нове господарство вкладу і ринок, і горять, і глечиків, і макітер. Лови, горшкограю, завдаток. — І Лаврін кидає гончареві калитку.

— Оце дива! — розгублюється парубок. — Хто ж ви, дядьку, такий?

— Старий друзяка твого батька. Він тобі часом не розповідав про кулеметника Лавріна?

— Так це ви Лаврін Гримич, що мого батька в громадянську врятували?! —

скрикнув хлопець.

— Своєю парсуною, — підсміюється Лаврін, а парубок кидається його обіймати.

— Ой дядьку Лавріне, чого ви так довго у нас не були?

— А ти ж хіба тепер буваєш дома вечорами? — сміється Лаврін і зирить на дівчину, що паленіє калиною. І де воно в світі ця краса береться?

А тим часом, оминувши щетинників, Магазаник зупиняється перед Оленою і хтивим поглядом ловить її темно-вишневі підкаскані губи, які, напевне, добре знають смак поцілунків. Має ж бісів Лаврін розкошування. Жінка, певне, вгадує Магазаникові думки, але не сердиться, а насмішкувато цінує його вид.

— Олено, чого це твій золотавий отак приндиться та комизиться, наче сам сріблотно золото виробляє? Чи він з тобою ще до ярмаркування погарикався, чи в нього гроші дармують?

Молодиця міряє лісника гарячим оксамитом іжливо відмахується од нього гарною, отороченою вишиттям рукою:

— Нащо вам усе знати?

Та Магазаник не відчеплюється й пускає їдь:

— А може, Лаврін знайшов у розкоїищах скарб?

— Вгадали: таки нарешті викопав, — несіюдіани нідиовідає Олена.

— Це ж де? — одразу тетеріє, хоч вірить і не вірить Магазаник.

— У степу біля козацького броду.

— Біля козацького броду? — перепитує, непокоячись, Магазаник. — І що ж там було: глиняне череп'я? Чи й золото блиснуло?

— Були й золоті цяцьки, — лукаво грає бровами і віями жінка.

— Ти бачиш! І що ви з ними зробили? — переходить на півшепіт лісник.

Олена так глянула на Магазаника, начеб він з місяця звалився.

— Що ж нам робити з ними? Полюбувалися з усіх боків, я навіть до шиї приміряла їх, а потім загорнула в пілочку і... заховала в скриню.

Магазанику аж дух перехопило. Він сюди-туди кинув злодійським поглядом і знову півшепотом запитав:

— Олено, а ви поцінно не продасте мені того золота? Жінка хотіла теж перейти на шепіт, але не витримала гри, засміялась.

— Ти чого? — незрозуміле глипнув на неї Магазаник. — Га?

— Та нема цього золота в нас, — відгетькується рукою від лісника. — Однесли його в музей. Що вже там радості було! А вам би зразу купувати-крамарювати, — й на підкасканих губах молодиці, які так і надили до себе крутивусів, з'являються глузи.

— Виходить, у музей накопили добра?... — розгубився лісник:

бач, як осміяно його? І ким? Перегодя він уже спокійно питає: — А ти не знаєш, чого це Лаврін переді мною дибки та гопки стає? Чи він не мав моєї підмоги з лісу? Чи мої бджоли зледащили і гірший взяток дають? Може, ти вкоськаєш його?

— І не подумаю.

— Чого ж?

— Лаврін не трутиться до моїх курей, а я до його часнику й тютюну. Хай робить, як сам хоче. Він у мене в усьому голова.

Магазаник здивовано глянув па жінку, на свіжу блакить вишиття, під яким спокоєм літа, спокоєм материнства дихали високі перса.

— Потураєш ти йому, потураєш. За ним назирці треба ходити, бо на іншу накине оком.

— А нього око не лихе: хай і накще ьа когось, — апічутіні:у не печалиться Олена.

— Діжки і діжниці — купляйте, молодиці, — подав голос старий бондар, в якого чуприна, вуса й борода заглушили все обличчя.

— Баби кохані, продавайте онучі драні! — заторохтів дженджуристий, вертлявий ганчірник, що мав скором і в очах, і в примовках...

— Це без мороки збули б усю вашу цибулю та часник, — не відчеплюється Магазаник.

— І ви повезли б на Сибір? — перебила жінка.

— А що ж у тому? Треба ж пособляти людям?

— Пособляти, але не обдирати. Ідіть уже собі до інших, — виправляє від себе лісника й зводить очі на вітряки.

Так що ти скажеш на таке? Вже й у Лаврінової жінки засіялось на ідейність! Магазанику, схопивши облизня, треба було б набурмитися, але він удає, що й не помітив їді, й навіть вичерплює губами посмішку:

— Видно, Лаврін немало накопав у могилах скарбів, що такими багатими стали. Потрусити вас треба, потрусити. — Розштовхуючи плечима ярмарчан, швидко відходить од жінки, а навколо нього вирують ярмаркові хвилі.

— Та купляйте, хай не пліснявіють ваші гроші...

— У вас торгу на копійку, крику на рубель...

— Увечері ж біля верби! Чого ж ти мовчиш?..

— Люди он чують.

— А хіба вони не стояли біля своїх верб?

Невже й він стояв колись біля своєї верби, біля своєї любові, нашіптував їй билиці, небилиці та різні дурниці?.. Хоч би не вмовились цибульникн проти нього, як Лаврінова пара.

— Шевче-шкіродравче, скільки за шкапові просиш?

— Усі гроші...

— А за хромові?

— Половину.

— То міняємось, міняйле?

— Хто міняє, той сорочки не має.

— А що я кажу: суєтний світ, суєтні люди.

— І зілляв бог чашу свого гніву на пас...

— Позолоти ручку, вродливий, — кидаю на карти життя.

— Бублички з маком, самі в роті тануть!..

Невдалік од бублейниць і паляничниць заскиглила ліра, і глухуватий голос лірника чомусь тривогою озвався в нутрі Магазаника:

Ой коли кінець світа іскончавться,

Ой тоді страшний суд наближається...

Прямо на землі сидів горболобий старець, що маз на широких плечах не голову, а оберемок залежаної вовни, з якої витикався хрящуватий носяра, біля старця лежали великі заяложені торби й глиняна мисочка, куди вряди-годи накрапало дрібне срібло й мідяки. Магазаника не так здивував сумний кант і патли лірника, як його сила, що вчувалася під обтріпаним брудним одягом. Це дужень, а не старець. Ось срібна монетка впала не в мисочку, а на землю, і волохань потягнувся до неї іржавою лопатистою рукою, потім глянув на своїх слухачів і неждано зупинив жовті, як у зміїєда, очі на лісникові. І знову якесь лихе передчуття замлостилося всередині Магазаника. Здається, ніколи й не бачив цього волоханя, а середина аж колотиться. Він вийняв калитку, необачно витрусив з неї десятинний червінець з головою царя, покvapливо сховав його, а старцеві кинув гривеника.

Якийсь захмелілий вусань підніс лірнику чумацьку рогову чарку:

— Випий, чоловіче божий, за грішні душі наші.

— Спаси, господи, люди твоя, — лірник лівицею охопив чарку, перехрестив, і вона загубилась у хащах його розкуйовдженого волосся.

— Тату, а ви чого тут прикипіли? — здивовано притерся до батька Стьопочка. — Ви ж раніше на всіх старців і лірників собак напускали.

— Літа, Стьопочко, літа, — невиразно відповів і пішов поміж возами, ще чуючи на собі важкий погляд лірника. Чого він прив'язав свої очі до нього? Прямо, якесь диявольське навожденіє.

— Як у вас, тату, з цибульниками? — чогось радісно грає віями й синькою очей Стьопочка.

— Поганувато. А ти ж чого, вулишнику, розвеселився? Трохи десь хильнув?

— Вгадали! Але ніколи не вгадаєте, з ким, — засміялося чадо.

— Говори вже.

— З будищанським батюшкою.

— З будищанським попом?! — не повірив лісник. — Та що ти верзеш? Чи вже в голові як у млині?

— Істинну правду кажу, — аж підростає Стьопочка. — Тиняючись собі па ярмарку, прицінююсь до того, до сього, та й бачу перед собою свіженький підрясник отця Веніміана. І відразу ж згадав будищанське гробовище. Ви ж знаєте, що воно геть усе засаджене яблунями, і не якимись там саблуками, а найбільше зимовими ранетами. От привітався з батюшкою та й гарненько питаю, чи зародили на кладовищі яблуні?

— Уже гілля вгинається, — каже батюшка. — А нащо це тобі, чадо?

— Та пракшіюв собі, чи ци молша у вас тишком-ппшком узяти кладовище в оренду.

І не повірите: батюшка мало не підскочив на radoщах. Уже за чаркою я стямкував, що в нього катма грошей на ремонт церкви. З усього видать, збідніли будищанські

паравіяни, то недорого панотець і за кладовищанські яблука заправить.

— О, ти, Стьопочко, прозорливцем стаєш! — розчулився батько. — А я й досі не зміг орендувати гробовнища. Це ж цвинтарне яблуко, либонь, у півціни обійдеться.

— Та, звісно, в півціни, а ви кажете, що в мене капустана голова.

— Чого не скажеш у гніві, — потис міцнують плече сина. — Спасибі — догодив.

Неждано-негадано Магазаник побачив перед собою великооку тонкостанну дівчину, що мала на плечах цілий сніп свіжого пшеничного волосся. Стьопочка, подивившись на незнайому, розгублено загравав млинками вій і загубив язика в роті, та й сам лісник здивувався: з якого ж поля взялося таке диво на ярмарковій колотнечі?

— Пробачте, ви не товариш Магазаник? — пильно, немов читає його роки, вдивляється фіалковими очима, де вмістились і довіра, і сполох, і вечоровий чар.

— Ти вгадала, — Магазаник уважно цінує дівоче личко, ніжно обведене підборіддя, довгі вії, тільки не може вгадати, що криється в пересвітах під ними — недоторканість чи та принада, що топить чоловіків: отак, не питаючи броду, шубовств у воду. — Тобі щось треба від мене? Може, лісу на нову хату? — й значуще покосував на Стьопочку.

— Ой ні, — збентежилась дівчина, і втемніла глибіню її очей. Хто збагне її і хто втопиться в ній? — Мені треба їхати в Тарноруди на роботу.

— Ага, на роботу, — закивав головою Магазаник, і саяк і так пасучи дівочий обрис з голови до ніг. — Ми тебе доведемо до свого лісництва, а там уже рукою подати до їарнорудів. Учителювати їдеш?

— Ні, агрономом, — з прихованою гордістю і навіть подивом показала дівчина. І їй ще новиною гучало це слово.

— Агрономом?! — витріщився на неї зеленню і піщаником лісник. — Ти закінчила технікум?

— Ні, інститут.

— Аж інститут!.. — спочатку не повірив, а потім навіть зітхнув і глянув на Стьопочку, який стояв, наче слуп. — Це так гарно з одного боку, а з другого — ніяк не завидую тобі.

— Чого ж? — здивувалася дівчина, гойднулася, і гойднулася на плечах її свіжа пшениця.

— Про це й говорити не хочеться, — і на обличчі Магазапики починає тінюватись удаване співчуття.

— Говоріть! — тихо наказала дівчина, і навіть у цьому єдиному слові вгадувався характер.

Лісник оглянувся, прихилив голову до дівчини:

— Тоді скажу по секрету: у нас не голова колгоспу, а якийсь гаспид. Він, пекельник, не те що людей — сам себе зароганнів роботою. От накладе на дівочі плечі волячу ношу, та й звітріє твоя краса.

На довірливе обличчя дівчини відразу ліг сутінок, а в очі зайшов смуток.

— Але ви не крепко журіться, — нарешті знайшов свого язика Стьопочка. — Хоча голова в нас із товкучих, та люди не зобидять вас, і вообче. — І так гійглянув на батька,

що той зрозумів своє чадо.

— Що правда, то правда, — погодився Магазаник. — Та й село наше поволеньки вибивається в люди, за хлібом і до хліба не їдуть тепер на базар. А як тебе звати-величати?

— Мирославо Григорівною Сердюк.

— Так-от, Мирославе Григорівно, довгі думки залиш на осінні ночі, а зараз бери свої речі, та й поїдемо. Може, і наш хліб незгірше вашого.

Мирослава притихла, гойднула станом, потім рішуче сказала:

— А може, козак не без долі, а дівка не без щастя? Я зараз же прийду. Де ви будете?

— Он бачиш жовтим лубом укритий віз і кадубець на ньому? Це наш.

Дівчина глянула на віз, на коні й метнулася од Магазаників, на її плечах зашелестів оберемок волосся.

— Хоч серпом жни, як пшеницю, — сказав лісник і лукаво повів однією бровою: — Агрономша — це не вчителька! Як вона тобі?

— Славна. Ви ж мені дайте трохи грошей, — і покосував па батька: що цей шкрабун нашкребе йому.

— Гроші, гарна жінка та добрячі коні — то смерть, — у задумі сказав Магазаник, поліз рукою до кишені й глянув на вітряки, які аж навшпиньки спиналися, пориваючись до неба. І в цей час він плечима почув на собі чийсь погляд. Оглянувшись, побачив вервелу — лірника, котрий виносив із ярмаркового шарварку свої кудли й заяложені, навхрест почеплені торби, в яких неволився святий хліб. За облісілими повіками старця таврами викруглились насторожені вирла.

"Чого тобі, хребетосилий? Що ти пасеш своїми буркалами:

чийось копійку чи душу?" — повернувся спиною до лірника.

А ось з-поміж ярмарчан і дівчатко вививається зі своєю ношею. І на яких дощах, і на яких зорях воно виростало, і кому він повезе па своєму возі що синьооку судьбу? Ех, літа, літа. Чому ви не повертаєтесь назад?.. Коли б у макотерті Стьопочки було трохи більше лою, то міг би закрутити голову агрономші, та, здається, в нього на розум недорід. Правда, є в хлопця і сила, і хитрувата спритність, але зараз всюди більше розуму питають, бо епоха.

— Ти ж тільки не дуже патякай перед нею, більше очима та віями пряди — ця робота всім дівчатам подобається, — тихенько шепнув синові, що вже подзвонював біля воза упряжжю.

Стьопочка щось буркнув і втупив погляд у Мирославу.

— Ось і я, — довірливо посміхнулась дівчина.

— Сідай назад, та не зломи насад, — пожартував лісник і хотів пособити їй вибратися на воза.

— Я сама, — війнула легким платтячком і вмить опинилась на возі, ще й ноженята спустила з полудрабка — що то селянська дитина.

З ярмаркової колотнечі повз вітряки виїхали в рожевий надвечірній сонцеграй, що

м'яко тремтів над обважнілими нивами, вони підіймали й підіймали з пагорба на пагорб півсон житніх і пшеничних корогов. Навколо стояла така тиша, що чути було золотий дзвін переджнивності.

Аж тут, у стелу, від Магазаника відв'язались чужі очі, й він з полегкістю сказав собі:

— Поле ж — як тихе море! — І подобрішав піщаник в його очах, що теж розуміли не тільки силу, але й красу ниви.

Та ось позаду почувся тупіт коней. Батько й син одночасно повернули голови.

— Здається, сам товариш Стуіач трюхикає? — І Магазаник притримав коні.

— Таки він, — ствердив Стьопочка, на його і на батьковому виду одразу ж заграли спочатку хитруваті, а даї догідливі посмішки.

Це насторожило Мирославу: перед ким вони мають душевне колінкування?

Бричка порівнялася з возом. Магазаники запобігливо підняли вгору картузи.

— Доброго здоров'я, Прокопе Івановичу! Доброго здоров'я! На еамовпевіеаому обличчі Ступача ворухнулась доброзичлива насмішка:

— Ще, купці а Бару — ні грошей, ні товару?

— От і де вгадали. Прокопе Івановичу! — Лісиик весело глипнув на Мирославу. — Бачите, який красний товар веземо з торгу?! Одна брова — варта вада, а другій — і піяи вемаі Аж агрономом буде в нас. А ви ж, коли ие секрет, куди? В Тарнорудя?

— Тарноруди.

Магаааник співчутливо зітхнув:

— Ох і не солодко вам із нашим правителем, із Бондаренком, значить.

Ступач одразу посутенів, а лісник м'яко-м'яко пустив голос:

— Може, Прокопе Івановичу, по дорозі завернете й до нашої хати? Вона вже вас із весни очікує.

— А що там у вас?

— Та чимось знайдемо пришанувати дорогого гостя: голодним і тверезим від нас не поїдете. У печі стоять душеники і чумацька а підвишениками та м'ятою каша.

— Каша з грибами і м'ятою? — здивувався Ступач. — Про таку заправду не чув.

— А в нас і покуштуєте. Та й до каші щось знайдеться, натуральне, лісове, якого в рестораціях і за щире золото не роздобудеш.

— Спокушаєте ви мене.

— Не спокушаємо, Прокопе Івановичу, а поважаємо, як невтомного діяча і людину. Ощасливте нашу оселю. Може, й ми розумнішими станемо.

— Ох, і лестун ви, Семене, прямо лис-корсак! — подобрішав Ступач.

Магазаник не образився, а пустив облесливу посмішку по вусах:

— А коли таке говорите аж ви, то я мовчу, бо вам видніше. То ви на бричці — попереду, попереду, а ми возом — за вами, та за вами, та під вашим керівництвом. Правда, дівонько? — повів бровою на Мирославу, і в тої згасла настороженість до солодкомого лиса: жартує ж чоловік.

А чоловік, ще не приховавши усміху, вже прикидає, чим він буде заставляти стіл,

якого їжака підкотить за столом супроти Бондаренка та що покладе в бричку, щоб цього це бачив, але таки побачив Ступач, бо життя — це та драбина, по якій можна і вгору до воріт раю видряпатись, та можна й поміж щаблями гепнути в чорті-що. От сколупне Ступач Данила, тоді й побачимо, хто з лісу вигулькне на голову! Як його руці, що зараз батогом підпалює коні, потрібна печатка! Правда, він і тепер живе, як у бога за пазухою, але з печаткою була б інша кумерція.

На якусь хвилину Магазаник пірнув у марево сподівань, та неждано на нього глянули вирли ярмаркового старця, і під серце підступно вдарила холоднеча. Що ж воно?.. Ага, то з небуття прокльонулась, мов рана, тривога минулих років. Де взялась вона і на які ярмарки податися з нею?..

Лісник мимоволі зітхнув, чим немало здивував Стьопочку, що і так і сяк грав млинками вій до дівчини, а вона лише придивлялась до надвечірніх іїпв, що з пагорба па пагорб підіймали піссои житніх і пшеничних корогов. Ох, не під цими корогами спаскудив він свою молодість. Тепер тихцем їдь із ярмарку і не важ на ті часи, що не для тебе йдуть. Із них можеш ти вирвати червінця, та навряд чи вирвеш щось більше.

Над дальнім полем зійшла вечорова зоря.

"Як золота печатка", — сумовито подумав Магазаник і випустив зірку з очей, а натомість знов побачив лиховісні тавра лірника. І чомусь страшним став йому цей вечір, і він сам собі здався похилим приви́дом, що сутінками повертається з ярмарку.

Тьху! Чого, з якого лиха, як ворон, накликає на себе біду? Ось доїде додому і зразу ж притопить тривогу у чарці, а далі візьме лопату й піде на ту могилу, де Лаврін відкопав золоті цяцьки. Не тільки ж гробаря годує могила. Йому вже не терпілося вирушити на пошуки золота, навіть пожалкував, що запросив Ступача на кашу з грибами.

Згадка про гриби несподівано аж струснула мізками: чогось нагло сплив дурний півгріх, що не став гріхом. Років з десять тому, коли паперові гроші ішли нарівні з золотими, його безсовісно обшахрував продавець Влас Кундрик. І тоді Магазаник приготував йому червоного павутинника — отого потаємного осіннього гриба, який вбиває людину не зразу, а десь на десятий-дванадцятий день. Вже й на столі стояла пекельна смаженина, та в осганню хвилину передумав лісник труїти продавця. Коли це було, а й зараз моторошно стало. Ох це осіннє гайвороння згадок! Видко, з ярмарку пішло життя, коли все частіше під серцем тенькає і дзумить острах...

ІХ

Вечір уиав на сілок, і в місячному сні притихли збезлюднені сіножаті, ниви й білі хмари за нивами. А Оксана, сновидою, все снувала то городом, то подвір'ям. Чогось їй непокоїлось нині, чогось скімлив смуток в душі, а думки все підмивали і підмивали її. Ось ізнову, не знати чого, бреде на город, зупиняється перед латкою оброшеного ячменю, що палахкотить вогниками червоного маку. Це ж з того ячменю, який у давню страшну ніч приніс зі своєю кров'ю Стах. Вона потягнулася рукою до пелюстків маку, але злякано відсахнулась: чогось їй приверзлося — це не мак, а Стахова кров, що стала маком. Дурна ж вона, дурна.

А де тепер Стах, що так любив її? І мав за цю любов співчуття і печаль, бо в такий час прийшов до неї. І де ті ліси, і де ті дороги, з яких прийде чоловік? І хоч би коли прийшов, і хоч би яким прийшов, вона чекатиме його, вона сіятиме його ячмінь, у ньому бачитиме Стаха, у соняшниках — Ярослава. Ось така жіноча доля. Ще дівчиною, а потім молодницею гадалось, що все життя, як одну годину, проживе зі своїм судженням, їй страшно було навіть подумати про тих вихилясниць, які двоїли себе, які накидали оком ще па когось, крім мужа, які розтринькували любов на різні принади чи жировиська. Вона й за жінок їх не мала, обходила десятою дорогою, щоб не забруднитись нечестивістю.

У татарському броді несподівано бухикнуло весло, потім озвався щасливий дівочий сміх: напевно, молодята в любовшах стрічають свою нічку, як і вона колись із Ярославом стрічала. І що ті любовці? Сон, чи півсон, чи снивода? І минаються вони швидко, як весняна вода.

Над бродом тихеько-тихсіько стрепенулася пісня:

Ой чи цвіт, чи не цвіт

Калинопьку ломить,

Ой чи сон чи посон

Головоньку клонить.

І вона колись у сні чи пе в сні клонила голову судженому на груди, а Стахові вже клонила з жалю до нього, та він, мабуть, і не догадувався про це. А як до нього потяглися діти! От тільки жаль" що пе повів їх до тієї черешні, яка родить кетяги ягід. Миколка й досі згадує про неї.

Знову бухикнуло весло, а лслсчнха на хаті схлипнула крізь сон, як схлипує немовля. Схлипування подруги, певно, розбудило й лелича, який, вкладаючись спати, завжди ховає голову під крило.

— Це він боїться нежиті, — підсміювався Володимир.

Ось лелич потягнувся, заклекотів — щось занепокоїло його. Оксана стежкою підійшла до ворітець, які вели з городу в садочок. Ці ворітця не зачинятимуться до самої осені, бо на них поплелось огудиння гарбузів, позав'язувало над землею в'язь, то не треба тривожити її.

Лелич знов заклекотів і стріпонував крилами. Кого ж він побачив? Раптом тихеько-тихенько скрапнули від вулиці ворота й хтось увійшов на її подвір'я. Лиха людина? Та що ж у неї красти? Хіба що одну душу? Так і її встигли обікрасти. А невідомий увійшов у тінь, потім з'явився перед дверима, підвів руку, щоб постукати, але не постукав, понад призьбою дійшов до причілкового вікна, сів на призьбу й провів долонею по чолу, як проводять люди після важкої праці. Щось скорботне було і в цьому русі, і в усій постаті невідомого.

"Та це ж він! Він! — скрикнула душою, стерила й почула в собі таку слабість, що мусила вхопитися за ворітця, за огудиння, щоб не впасти. — Чого ж він так тяжко сидить на призьбі? Чом не йде до хати? А може, це й не Стах?" — Так само, тримаючись за ворітця й шорстку прохолоду батоасиння, вона чи то запитала, чи покликала:

— Сташе?!

Чоловік стрепенувся од несподівання, підвівся, пішов, а далі побіг, відкидаючи від обличчя шелест вишень і місячну дрімоту на них. От і наближається він із синьої ночі, з місячної дрімоти, чи з метелиці, чи з років, наближається його подив, його сум, його радість.

— Оксано... Оксаночко!

— Сташе... Прийшов?

— Прийшов, — і через ворітця охопив її руками.

— Оксано!

І вона вперше побачила його сльози, їх не вичавив з нього навіть присуд, а вичавило кохання до неї. Тепер Оксана почула, що і в ній стрепенулася не тільки жіноча жалість.

— Прийшов? Милий... — вперше сказала йому це слово.

— Спасибі, Оксаночко, — у Стаха затіпались уста. Виходить, він догадався, що зараз робиться з нею, виходить, він-знав, що раніше в неї не було до нього любові. — А я думав: ти вже забула мене.

— Що ти, Сташе! — І вода, як могла, через ворітця, обвилась навколо нього.

Стах легко підняв Оксану над ворітцями, притулив до себе, виціловуючи брови, уста, лице.

— Сташе, хіба так можна? — заборсалась на його дужих руках.

— Чому ж не можна?

— Ще хтось побачить.

— І хай бачить.

— А як зурочить? — уже лукавить од радості й дивується своєму лукавству: хіба до нього було ще якусь хвилю тому? Стах бережно опустив її на землю.

— Як же ти, Оксаночко? Як діти?

— Усі ми дуже скучили за тобою. Усі! А Миколка й сьогодні згадував і тебе, і твою черешню.

— Завтра підемо до неї.

— І ти, Сташе, назовсім? — прокинулась тривога.

— Назовсім, — заспокійливо поклав їй великі руки на плечі. — Ти ж знаєш, я семижильний. Робив у тих лісах за трьох. Та й провина ж моя не така, як Ступач розписав. Переглянули справу — і відпустили до тебе, до дітей. От і знову ми стрінемося із Ступачем, — злоба погасила радість на виду чоловіка.

— Сташе, не думай про нього!

— А чому я маю не думати про тих, що виплоджують нам горе?

— Кинь про нього! — притулилась до чоловіка.

— Кидаю, — Стах поліз правицею до внутрішньої кишені піджака. — Ось тобі коралі, не дуже дорогі, та й не дешеві, — обвив шию подарунком. — Думав, якщо забула мене, кину їх у татарський брід.

— Ой дурний ти, Сташе, — засміялась і притихла, чуючи на собі його подарунок,

його руки, його чекання, любов.

Потім, вбираючи одежею пахощі купальського городу, вони підійшли до латки ячменю, що присвічувався тендітними вогниками маку.

— Оце ж тут щоднини згадувала тебе.

— Невже щодня? — не повірив Стах, а очі аж засяяли.

— Згадувала й кликала.

— От я й повернувся на твій голос, — втопив руки в ячмінь, а той солодко зашерехтів по них достиглим вусом. — Говори ж, Оксанко, говори.

— Що ж тобі говорити?

— Що хочеш, аби голос твій чути, — і прихилився до її плеча. — Скучила хоч трохи?

— Ох і нерозумний ти, — вплела руку в його чуба, що взявся памороззю.

— Який уже є. Говори щось, Оксанко, — торкає руками її косу, плечі, стан.

— Здорожився? Їсти хочеш?

— І не питай.

— Я зараз нашпортаю картоплі, ти ж вирви кілька свіжих огірків, а квашоїї дома є. Тільки огудиння не потолочи. Стах гласно засміявся, поцілував її:

— Господинько моя...

Оксана пригнулась і прямо пальцями почала підкопувати для нього картоплю. Стах зверху дивився на жінку, на її пальці, що почали чорніти від вологої землі, на картоплю, що й при місяці червоніла, і мав радісну бентежність на серці — воно вивільнялось і вивільнялось од різної каламуті й кіптяви. Коли має чоловік вірну дружину, то це вже он яке щастя. Оксана зібрала картоплю в поділ спідниці, і тепер босі ноги жінки до колін оброшувала роса.

— Які в тебе гарні ноженнята.

— Он краще вирви огірків.

Стах навпомацки знайшов огірок, відщипнув од огудиння, понюхав його й потягнувся очима до Оксани, до латки ячменю за її спиною, до матірки, до соняшників і до вибілених місяцем хмар, що притулилися до землі.

— Гарно ж у нас. І тільки такий дурень, як Ступач, міг подумати, що я люблю оцю землю менше за нього.

— Він і людей і землю судить та все шукає комусь лиха, поки собі не знайде, — зітхнула Оксана. — Ходімо ж до оселі.

У хатинці, де влітку було холодніше, на лісовому сіні спали діти. Стах схилився над ними, поторгав великою рукою.

— Як вирости вони. А Миколка в кучері оберемок сонця захопив. — І притулився устами до меншого, а потім до старшого. А Оксана і всміхнулась, і зітхнула.

— Чи ж слухають тебе?

— Слухають, помагають... Ходімо. Треба мужу вечерю готувати.

У хаті Стах обняв дружину, торкнувся її западинки, від якої розходились перса.

— Аж пе віриться, що я з тобою! — прихилився до персів, до їхнього сну і чекання.

— Зі мною, чоловіче, — підвела її на нього, з яких скапував пізній місяць.

І тільки тепер чоловік повірив, що він удома... що його чекали. В німотній вдячності він поклав голову на плече дружини і завмер, прислухаючись до якогось дива, прислухаючись до неї і до світу, що, погойдуючись, кудись плив з двома своїми дітьми.

Другого дня Стах із Миколкою і Володимиром пішов у ліс, там вони знайшли оту черешню, де ягоди чорними кетягами обсіли гілля, підсадив дітей, а сам горілиць ліг на землю, головою п шапку чебрецю. Цілюще зілля пощипувало йому потилицю, обдавало густими духмяними хвплями. Білою хмарою, сонячним променем і переливом іволги стікав тут час, і добрий спокій входив у кожну кровинку чоловіка. Але другого дня він розхлюпав його.

Затемна, коли ще Оксана відпочивала, він вийшов у двір, пішов городом до своїх червоних маків у ячмені, а далі зібрався на риболовлю. Недалеко від берега сполохав чубатеньку чайку, вона злетіла з купини і захурчала крилами. Це характерне хурчання озвалося в серці чоловіка далеким дитинством. Він довго-довго стежив за нерівним, хвилястим летом пташини, прислухався до хурчання її крил та сумовитого квиління: чиї ви? Чиї ви?

"Своєї матері діти", — відповів у думці, а коли чайка упала в траву, витягнув з берега човен, знайшов своє старе місце на воді, що проросло зеленими серцями латаття, заякорився та й прикипів до двох поплавків, але не так бачив їх, як Оксану. Неждано через якийсь час він почув ненависний голос:

— Добрий ранок, Сташе, — на березі з рушницею за плечима стояв Семен Магазаник і щиросердно посміхався.

— Добрий ранок, — тихо відповів Стах.

— Клює?

— Потроху клює.

— І що спіймав?

— З півдесятка линків.

— Линків? Оце риба! Може, продасиш?

— А чого ж, можу й продати, — не підводив очей од води, на яку лягла тінь лісника. — Під'їжджайте.

Магазаник знайшов неприв'язаного човна, поклав у нього рушницю й руками почав гребти до Стаха. Ось і торкнувся човен човна.

— А ти не перемінився, Сташе, — привітно, привітно посміхається Магазаник, і все його обличчя сочиться радістю: аякже, це так приємно, що чоловік повернувся з далеких доріг. — Де ж твої линки?

— Линки? Зараз покажу, — Стах підвів свою обплетену м'язами руку та простяг її не до торби з рибою, а до грудей Магазаника.

— Що ти робиш?! — зойкнув лісник. Стах зчавив його сорочку на грудях, шарпнув до себе лісника і з силою опустив у воду, а потім підтягнув до себе.

— Втопиш, іроде! — несамовито закричав Магазаник.

— Не втоплю, — заспокоїв його Стах. — То ти мене топив, а я тебе купаю...

х

Споночіло. Заснула хвиля у броді, заснув і присілок над бродом. А до нього ніяк не дотягне своє снування отой волохатий, що так дитинство нагадує, сон: перед жнивами він завжди тільки скрадається за Данилом, а коли й прихопить його, то лише на якусь часину. Переджнив'я!

Це та пора, коли в серці селянина сходяться радощі й тривоги хліба, а між ними снуються й снуються древні, певно, ще з язичницького віку прихоплені хліборобські жалі. Жаль було сивого й золотого колоса, що нагойдався, нашелестівся, наспівався за літечко в полі і вже завтра, зітхаючи, впаде на землю, поїде до добрих людей, ляже теплим хлібом на столі.

До колоса, до цар-колоса Данило мав незмінний трепет душі, чекав із ним зустрічі ще тоді, коли він лише вгадувався в зеленому весняному сповитку, милувався, як на його по-дівочому ніжних віях тихо бриніли цвіт і роса, радів, коли він набирався сили, й у тиховійній задумі схиляв голову. І хоч скільки Давило дивився на це чудо, що з року в рік ніби повторювалось, — надивитись не міг, і навіть сині волошки, здавалося йому, виростили тому, що стільки очей милувалося колосом.

А тепер у цю сяйливу ніч він прощався із ним, бо інакше не міг, і мав смуток, і мав радість од того прощання. От і перегорнув час ще один рік. Як прожито його поміж людьми і з людьми? Нелегко, в розумних і дурних клопотах, у невсипущій праці, в шуканнях, у надіях та в гризоті з деякими, що навчилися примітивізмом витолочувати і хліб, і людську гідність.

Спасибі журналістам, що захистили і врожай, і його. Та ней захист породив і заздрість.

— Щось багато про тебе в газеті почади писати, — в'їв його Ступач.

— Не так про мене, як про землю, про врожай, який викохали люди, всупереч отому графіку, що судомив нас. Ступач тоді одразу скипів:

— Побув би ти на моєму місці — і тебе засудомило б!

— Тоді краще ви побудьте на моєму, спокійнішому, місці. Але на його місце Ступач ніколи не позаздрить: він своє честолюбство не нахилить до землі, а пронесе через усі службові шаблі, щоб піднятися чи злетіти вгору. Ступач розуміє, що Данило розкусив його, й тому ще більше по злюбив норовистого голову. Та Данилові байдуже до його любові, тільки не байдуже до його канцелярської запопадливості й самовпевненості: в ж такі щасливі люди, що ніколи не сумніваються в собі. Так, це щасливі люди для себе, але це нещастя для інших...

Данило тихо входить у накупаний і нагойданий місяцем присілок, що вийшов чи то із синього сну, чи з малювання, чи з татарського броду. То град-Кітеж увійшов у воду, а наш присілок вийшов з води та й купає у ній тіні хат і лелек, і не дзвони дзвонять над ним, а місяць пригорщами розсіває своє зерно... Як добре, що й ми тепер будемо з хлібом: уродило ж цього року. Уродило! А нарік ще краще має вродити, бо люди вже не сліпо вірять у силу зерна, піднімають його не тільки турботою душі, а й розумом науки. Незабаром мають і агронома прислати їм. Аби ж він був схожий па Максима Діденка — отого вчителя й невтомного практика, котрий мріє вивести таку пшеницю, що не

боятиметься ні морозу, ні вилягання, ні хвороб.

Давно він, Данило, не бачив ні Максима Петровича, ні Терентія Івановича, ні його верби, повз яку ніколи спокійно не пройдеш. Після жшів неодмінно поїде до пих.

На Оксаниній хаті його ходу почув лелич, витягнувся і клацнув своїми кастаньєтами. Це найчутливіший і дуже товариський лелич у присілку, він дружить з Оксаниними дітьми й пастушками, навіть іноді заглядає у їхні торбинки: а що там смачного?

— Лелеко, лелеко, до осені далеко? — завжди радісно питають його хлопчаки.

Лелич поважно дибне на своїх дибах і закиває дзьобом: мовляв, недалеко.

Вже виходячи з тіней і світла присілка, Данило несподівано почув:

— Добрий вечір, Данилку!

Він оглянувся. Налігши обома руками на ворота, йому приязно посміхалася Олена Гримич, яка все тепер ворожить біля соняшв ників.

— Доброго здоров'я, Олено Петрівно, — Данило підійшов до воріт, над якими кронами зійшлися черешні. З подвір'я різко віяло матіолою — оцим непримітним зіллям, що має в собі чи то вдовину, чи передосінню сумовитість. — Чом не відпочиваєте?

— Та чекаю і Яринку, і хлопців, і свого придибайла з лугу, — посміхнулася Олена Петрівна, і навіть у жартівливому "придибайло" бриніла любов. — Уже й вечерея перестояла, а їх нема: Яринка, видно, на драмгурток побігла, хлопці — на гульки або до коней, а старий десь останню скирту вивершує. Вони ж у нього такі гарні виходять, — і зітхнула. — Боюсь я за свою Ярпнку, ох як боюсь.

— І чого? — здпвувався Даііпло. — Воца ж у вас гарна, як весна, а завзята, наче віхола.

— Отож і потерпаю за ту віхолу, щоб не дуже захурделилось у її голові. Це ж коли було в нас із Києва кіно, заставили її ґрати. І кого б ти думав? Сільську шинкарку. Підмалювали її, зробили брови по чверть аршина, причепили отакенні вії і зняли це неподобство. А тепер ось прийшов лист із кіно, що знову хочуть на якусь роль узяти. Мабуть, забракло їм шинкарки. То як на по матері дивитись? А ти ж чого не спиш?

— Така година — переджнивна.

— Що то молоді літа. І мені колись не спалося з ними, а ще як назвав мене мій дурисвіт найкращою, то зовсім задурманив голову. Бувало, мати так уже зирить, та все одно одкрадешся і до самого досвіту туманієш зі своїм туманом. — Жінка гарно примружилась, глянула в долину, туди, куди пішли молоді літа чи звідки мав прийти чоловік. І все в її постаті, що притулилась до воріт, в її устах, що тримали посміх, в її свіжій сорочці з барвінком на грудях віяло тією жіночою принадою, без якої поменшав би й цей світ і душевність у пьому.

Від броду загупали, заклекотіли копита: хтось сторчголов мчав присілком, здійсмаючи над ним хмару куряви.

— Посторонись, Данилку! Це мої оглашенні летять. — Тітка Олена швидко метнулась од воріт під захист черешні, а на вулиці з'явилося двоє вершників. Ось вони

повернули коней, і ті — один за одним — птицями перелетіли ворота, пробігли подвір'ям та й повернули до дверей оселі.

— Навіжені! — крикнула на дітей тітка Олена. — Хату розвалите!

"Навіжені" весело засміялись, скочили на землю, підбігли до матері, один поцілував її в одну щоку, другий в другу.

— Ось ми, осьдечки ось, — і знову засміялись.

— Бач, як піддобрюються, — зирнула жінка на Данила.

— О, Данило Максимович! — водночас виструнчились статурні веселогубі близнюки і, вітаючись, тріпнули вогнистими губами. — А ми й не побачили вас.

— Де вже побачити кого вертопрахам, коли неодмінно їм треба то через річку, то через ворота перескакувати. Це ж, буває, вечеряємо із старим, а вони скрадуться — і один кінь всовує голову в одне вікно, а другий — в друге.

Близнюки гикнули:

— Хіба ви мали збитки від цього?

— Тільки одного разу Воронеж перекинув глечик з молоком.

— Ще й гигають! — І звернулась до Данила: — Все їм то червоне козацтво, то партизанська тачанка сняться. Ідуть уже вечеряти.

— То ми зараз! — і, пклиппсшпсь Дашілу, близнюки помоли до хати.

— Як ви їх відрізняєте одного від другого? — дивується Данило. — Я ніяк не можу вгадати, де Василь, а де Роман.

— Я то відрізняю, а от Лаврін іноді помиляється. До чого вже вони один в одного вдалися і вродою, і вдачею. — Кінь підійшов до жінки, поторгав її плече губами. — Бач, який довірливий. Це той, що молоко пролив. А що вже очі розумні, то ніби в людини. О, військо йде, короговки мають! — Тітка Олена і руками, і всім тілом потягнулась до вулиці, голос її поглибшав, а під віями стрепенулась і загадковість, і жіноча зверхність чи переможність. От і розберися, що воно й до чого.

Посеред вулиці з'являється журавлиста постать з верховими вилами й граблями за плечима. Це знаряддя тепер, справді, чимсь нагадало Данилові короговку.

— Чого це ти, чоловіче, так забарився? — вдавано бурмоситься жінка.

— Хотів, щоб хтось мене виглядав на воротах, то й забарився, — весело каже дядько Лавріп, па топкому засмаглому виду він має вислі перчини вусів, що за півверсти чадять скаженющим тютюном; як тільки його терпить жінка? — Драстуйте, Даниле Максимовичу.

— Я його Данилком зову, а ти...

— Вам, жінкам, більше дано волі до нашого брата, — насмішкувато відповідає чоловік, скидає з плеча своє знаряддя і ставить по той бік воріт. — Діти вже, бачу, дома?

— Примчали на хвилину. Як оглашенні. Гарні ж стоги стогував?

— Славні. От і минулась косовиця, та й заходить жнивовиця. А сіно цього року пахуче, немов приворотне зілля, дихай — не надихаєшся. Людям перепаде щось? — повертає високочолий вид до голови.

— Людям буде отава.

— Уся? — не повірив найкращий скиртоправ.

— Вважайте, вся, окрім Круглика.

Лаврін посміхнувся, і на щоках його заворушилися кетяжини веснянок.

— А що па це скаже товариш Ступач? Він усе боїться, щоб хлібороб не розжився на хліб, на ложку молока чи копійку. От хто в пана старався б економом.

— Аби тільки це, — зітхнула Олена Петрівна й відповіла на німотний погляд чоловіка: — Страшно, коли така людина жде чиеїсь помилки, як ворон крові, і, зрештою, сама стає вороном.

— Оце вліпила характеристику! — здивувався і посмутнів дядько Лаврін.

Посмутнів і Данило, бо ж, справді, Ступач нетерпляче очікував і його помилок, та й без них клював, наче кібець. Щось і в поставі його є від хижого птаха.

— Не будемо проти ночі згадувати Ступача, бо ще в сон прийде, — цур йому, — нарешті озвалася Олена Петрівна. — Краще ходімо до хати, повечеряємо.

— І жінка може путнє слово сказати. Що в тебе є?

— Свіжа картопелька з соминою і красноголовцями. Данило здивувався:

— Так рано красноголовці росли?

— Після дощу. І де? Не в осичнячку, а в грабині. Такі краснюки! А сома цієї ночі Лаврін спіймав на цілого рака. Чоловік мій нюхом чує, де є риба. А от мисливець з нього нікудишній. Чи порох тепер не той?

— Почни своє, — Лаврін вибачливо пустив посмішку в золоті вуса.

— І почну, і докажу, — не вгаває жінка: так їй хочеться докинути впшпливе слівце. — Якось спересердя і кинула йому: хоч би ти одного зайця убив. А мій ідол і відповідає: "Так я одного сплячого вуханя до смерті налякав, не пострілом, а голосом".

— Гарно спав собі зайчик, — знову посміхнувся Лаврін.

— То й ходімо до хати.

— Спасибі, Олено Петрівно. Я вже вечеряв на вітряку.

— Од сомини й красноголовців гріх відмовлятись, — став наполягати дядько Лаврів.

А коли Данило почав однікуватись, тітка Олена слинила мужа:

— І не проси, чоловіче. Хіба вже не видно, що Данилка хтось отак виглядає з ночі, як я тебе колись виглядала. Дядько Лаврів зневажливо махнув рукою:

— У жінок завжди в голові крутиться те саме колесо з одних виглядань, стрічань та любовощів. Це ж і моя: соняшники доглядає, а все в романи про любов зирить. Іноді, чекаючи мене, навіть при місяці гортав їх.

Лукавість обметала уста Олени Петрівни:

— Тепер так мало пишуть про любов, що вже й не зваєш, хто її забув: чи люди, чи письменники.

— Уже й до письменників добралася! — засміявся чоловік, відчинив хвіртку й плечем у плече з жінкою пішов просторим подвір'ям, що тримало сплески татарського броду і вдовине сум'яття матіоли. От хто за всі роки не покосував одні на одного навіть поглядом.

З присілка Данило виходить у поля, які завтра мають упасти людям до ніг, і знову житній смуток заповзав в душу. Напевне, все життя він буде мати і радість хлібів, і житній смуток, що перейшов до нього, може, від пращурів-полян. Чи забобонність, чи обмеженість це? Ні, не забобонність, не обмеженість, а святість до того доброго зілля, до того зерна, що дає людям снагу і життя.

Вже медово погустішало місячно марево, у видолинку завчено озвався деркач, і тиша-тиша над світом, що навіть чути, як житній колос розмовляє з пшеничним, як поводить скрипучим вусом ячмінь. Благословенна ця тиша дозрівання землі, дозрівання надій хлібороба. А йому ж так хотілося недаремно прижити юміж людьми для людей; впізнавши, що таке добро, він хотів його творити, не жаліючи себе. Є шматок хліба, кухоль молока, сяка-така одсжила — і з нього досить. От аби землю посправжньому збагнути та не зобидити даремно людини. І все-таки телепень Ступач. Якось у пересварці насівся на нього:

— Ти мені, хлопче, без молодечих фантазій і різного романтизму. То в громадянську війну був час романтики, коли полками й дивізіями командували двадцятилітні завзяті, а тепер настав час реалізму, він за фантазії обламує крила.

Еге ж, безкрилий Ступач не народить крилатого, а приборкати когось — приборкає. Цей мізерією здрібнить і своє, і чиесь життя, поки не ттогорбатіє та не перейде на пенсію. Тьху, знов усяка погань лізе в голову.

Неждано на вузькому путівцю, де сходились жита з пшеницями, Данило побачив постать дівчини чи жінки. В місячній повені вона йшла від нього, ось зупинилася, нагнулась до колосся, щось поворожила й знову неквапно пішла, погойдуючи тонкий стан і коси, що встелили плечі.

Хто б це міг бути? Польова царівна, яку стрів колись Чіпка навесні? Та минув час польових царівен. Ось знову зупинилась, перебирає руками житечко. І не лячно самій уночі? Пішла тихцем. А щось принадне, звабливе є в тому, як вона несе в місячну повінь гонкий стан і коси; зародили ж вони в неї, зародили.

Данило прискорив ходу, його кроки почула невідома, сторожко обернулась, зупинилася, торкаючись станом колосків. Справжнісінька тобі польова царівна з м'яким сяйвом у косах, з настороженістю в міжбрів'ї і в очах, над якими тремтять довгі вії і наколихують на обличчя тінявість. Такі самі вії мала і його матір. Та ми якось не помічаємо цього, коли наші матері ще не покинули нас.

— Добрий вечір, дівчино. Ти не заблудилась у наших полях?

— Ні, — коротко відповіла й ще трохи подалась до колосків, прикриваючи їх косами.

— Звідки ж ти?

— Здалеку, — пильно-пильно дивиться на нього, і гасить віями вогке місячне сяйво.

— І це відповідь, — насмішкувато кивнув головою. — Що ж ти робиш отут поночі?

— Дивлюся на ваші зошп.

— Це вже цікаво. І що ж ти помітила?

— Дуже гарні у вас пивії, а луги вже гірші: і кротовипа є, і кінський щавель буяє. Певне, сплюх ваш лугар чи оболонник — не знаю, як ви його звете.

Данило здивувався:

— Ти навіть луги оглядала?

— Еге.

— Для чого ж тобі ці оглядини?

Дівчина помовчала, потім довірливо поглянула на Данила:

— Прикидала собі, чи залишитися тут, чи їхати далі. А ви хто будете?

— Я?.. Учитель.

— Оце добре, — чогось зраділа дівчина. — А ви не скажете, як ваш голова колгоспу?

— Голова як голова, — невиразно відповів Данило.

— Кажуть, він дуже лихий? Данило збентежився:

— Хто ж це таке сказав тобі?

— Люди.

— Ті, що на полі працювали?

— Ні, дорожні. То дуже він лихий?

— Не дуже, але риба не без кості, а чоловік не без злості. Хто ж ти будеш, що нашими полями зацікавилась?

— Агроном. Я щойно закінчила інститут, і мене послали до вас. Але почула в дорозі про лихого голову, та й відпала охота zostаватися тут. Я з дитинства боюся лихих людей. — І на виду дівчини з'явилася та зворушлива безпорадність, яку завжди чоловіки хочуть узяти під захист. — Що ви скажете на таке?

Данило посміхнувся: йому сподобалась дівоча безпосередність, її тривога, та й личком, і станом дівчина була наче виворожена. А який сніп волосся у неї! Таки справжня польова царівна!

— Що ж мені сказати молодому агрономові? — наморщив чоло. — Ти сьогодні ввечері почала знайомитися з полем, з лугом, завтра ж познайомся з людьми, з головою, то, може, післязавтра й розвидниться в голові.

Дівчина подумала, а далі пожвавішала:

— Ай справді, може, розвидниться.

— Де ж твої речі?

— В лісі.

— У лісі? — не повірив Данило.

— Еге ж, у вашого лісника. Він мене підвозив з району. "Так он які "люди" зробили мене дуже лихим".

— Наш лісішк видався тобі добрим?

— Наче нічого. Він увесь час турбувався про мене. Оце ж маю туди йти на ночівлю, але вже так иізно: незчулася, як і споночіло,

Данило відзначив про себе, що дівчина, видно, з тих, які захоплюються роботою, а їй сказав:

— Ночівлю тобі знайдемо в присілку, бо до лісу в таку пору небезпечно йти: ще вовк перестріне, й зостанемось ми без агрономії.

— А у вас є вовки?! — Тіні переляку пробігли по дівочому личку.

— І вовки, і лисиці, і кабани, й борсуки, і кізочки, схожі на тебе. Як тебе звати?

— Мирославом.

— Яке славне і незвичне для нас ім'я. Я його тільки в творах Івана Франка зустрічав, а тепер — на своєму полі. Ну то як, дівчино, в ліс чи в присілок?

— Напевне, в присілок. Він так гарно й таємничо загубився посеред почі, а місяць згори, а вода знизу заколисують і заколисують його.

— Ти віршів не писала?

— Слухала, як музику. А ви?

— Теж люблю, наче музику. То й пішли, бо люди всю ніч по шматках розберуть.

— Так і моя мати колись казала, — посміхнулася і одразу ж спохмурніла дівчина.

"Напевне, сирота", — подумав Данило, і йому захотілося чимсь пособити цій довірливості, що тільки починає розгортати книгу життя. Як воно ляже на її утлі плечі?

Вони мовчки дійшли до подвір'я Лавріна Гримича. Данило відчинив хвіртку, пропустив попереду дівчину, кивнув головою на хату.

— Отут і переночуєш.

— Незручно так пізно колошкати людей, — знітилась Мирослава.

— Вони ще й не заснухли, тільки подвір'я спить, — клямцнув клямкою Данило.

Небавом із сіней озвалася господиня:

— Хто там?

— Це я вам, Олено Петрівно, привів гостю на гриби й сомину. Не поїли все?

— Знайдеться і для гості, і для тебе, — повеселішав жіночий голос. Незабаром тітка Олена стала на поріг, пильно глянула на Мирославу, сплеснула повними руками: — Яку ж гарнюсеньку назорив дівчину! Ось до кого ти поспішав проти ночі.

— Та ні, я вперше бачу її.

— Так я й повірю тобі!

— Правду кажу, тіточко. Це до нас прислали а такими косами агронома.

— Така молодюсенька, а вже агроном?! — знову сплеснула руками Олена Петрівна.

— Ти ж хоч цими пальчиками умієш у землі порпатись?

— Умію, — засоромлено посміхнулася дівчина. — Я з хліборобського роду.

— Тоді зовсім добре. А жити, як захочеш, можеш у нас — займай другу половину хати й живи, чи сама, чи з моєю Яринкою. Усі городські кажуть, що у нас, над бродом, і гарно, і затишно. Картопля, хліб і молоко є, риби наловимо, шкварку присмалимо, а на різні там городські витребеньки та марципани — вибачай.

— Спасибі вам, Олено Петрівно, — подякував Данило й почав прощатися з Мирославом. — Не журіться, товаришу агроном, тут вас доглянуть, як свою, — та й пішов, а з думки не сходили її довірливий погляд, її місяцем чи сонцем накупані коси й те погойдування стану, що так принадно входило в цю ніч.

Ідучи за Оленою Петрівною на другу половину хати, Мирослава сказала:

— Видать, душевний у вас учитель.

— Який учитель? — здивувалася жінка.

— Оцей, що привів мене до вас.

— Бог з тобою, дівчино! Який же це вчитель, коли він голова нашого колгоспу, — здивовано відповіла, а потім розсміялася Олена Петрівна.

— Голова?! — ошелешено перепитала Мирослава й почула, як на щоках спалахнули рум'янці, — Оце так!

— Виходять, пожартував?

— Безсовісний!.. — мимоволі вирвалось у Мирослави. Олена Петрівна, схрестивши руки на грудях, похитала головою:

— Та ні, дівчино, він дуже совісний, справедливий і до людей, і до хліба святого; за це деякі й не люблять його. Ото вже безсовісні.

— Як чути у вас матіолою, — в мішанині думок підійшла до вікна.

— А біля неї снується дух татарського зілля — це вже з броду. Тобі покласти городський матрац чи на лісовому сіні будеш спати? Ніколи не буде так пахнути сіно, як пахне в молодості.

— І в дитинстві теж, — зітхнула дівчина, прислухаючись до броду.

Другого ранку збентежена Мирослава прийшла до голови в кабінет і стала на порозі.

"Неначе доля! — подумав собі Данило. — З якого ти поля, з якого ти чару?.."

А доля навіть не підводила на нього очей.

"Які вони в неї?"

— Залишайся, Мирославе, з нами, — попрохав Данило. — Люди в нас добрі, а голова не дуже лихий.

"Безсовісний", — для себе, вже без огуди, сказала дівчина й підвела довгі нерівні вії на "безсовісного".

Він приязно глянув на неї і сказав собі: "Польова царівна!" І знову побачив її у полях.

А польова царівна, погойдуючись тополькою, підійшла до нього:

— Вам зараз віддати документи?

— Нащо мені цей клопіт: тримай їх при собі. А тепер можна поїхати до лісника.

— Я зараз поїхала б чи пішла у поля, — Мирослава кинула очима на невидимі ще поля і гарно посміхнулася їм.

"Славна. Землю, певне, любить. А коси пахнуть матіолою, зіллячком смутку".

— Тоді я тобі дам, як у пісні, сивого коня та чорну бричку — і їдь на оглядини.

— А кінь норовистий?

— Спокійний. Тільки не підставляй йому коси — подумав, що пшениця.

Мирослава стулила припухлі уста, не знаючи, як їй повестися: промовчати чи щось сказати з перцем...

А вдосвіта другого дня, коли вона босоніж вийшла на подвір'я, до якого з броду підійшов туман, з вулиці озвався веселий голос:

— Не спиться, бо хліб сниться?

— Ой! — здригнулась, розгубилася дівчина і зразу ж поправила ще прим'яту косу.

— Куди це так рано?

— Краще спитай: звідки? — всміхається, підходить до воріт і тре щоку, в неї в'їлось бджолине жало.

— Кажіть, коли хочете.

— З пасіки, яку вивезли на гречки.

— Так меду заманулось? — в'їла за вчорашню "пшеницю".

— Я до меду не дуже охочий. Оце з дідом Петром уже третю ніч марудимось біля вуликів — поступово повертаєм вічками на північ. Вдень цього робити не можна.

— Чому ж на північ? — здивувалась Мирослава.

— Бо тепер спека, і не треба нею втомлювати бджолу. А в льоток, повернений на північ, гарно падає і ранкова, і вечірня зоря та й продовжує медозбір. То весною чи восени ми ставимо вулики вічками на південь — тоді треба вловити сонце.

— Скільки світу, стільки дива. І це неодмінно треба робити голові?

— Аякже! Я, наче гоголівський. Рудий ГГанько, люблю пасіку і менше її відвідувачів-медоїдів, — посміхнувся лукаво. — У Гримичів тобі добре?

— Гарно. Тут сміх завжди кружляє по хаті.

— А ластів'яче гніздо над своїм вікном бачила? — кинув погляд під стріху.

— Ні.

— Хм.

— Це гніздо — етнографічна цінність?

— Ластівки літають, бо літається... — сказав загадково. — Бувай здорова! — І пішов.

"Поїхав Хома до Харкова". Що воно за чоловік? А над вічками треба подумати. От зараз побреду до пасічника, звірю контрольний вулик, — знову поправила косу, глянула на порепапу грудочку ластів'ячого гнізда і двором пішла до татарського броду.

За городом з пухнастих вій верболозу проглянула дрімливим оком копанка. Тонконогі незабудки зопалу вскочили по коліна в неї і злякались: а може, тут так глибоко, що й блакитні хусточки утопимо? Угорі просвистіли крилами чирята, у броді скинулась риба, потім гарно озвалося весло, і ранок почав розгортати туман.

XI

Семена Магазаника збудило з передгроззя. Його тепер завжди будять передгроззя і грози; на землю вони заносять дощ, а в його нутро тривогу. О гріхи наші, гріхи, де розсіяти, де прикопати вас?

Зіскачивши з широкого, ще панського, ліжка, що мало на собі дерев'яні напатлані голови звірини й потемнілі бронзові лапи, лісник перехрестився на куток, з якого сам же повиносив втемнілі від часу ікони, засвітив громову свічку, приліпив її на ріжок столу й тільки тоді глянув у розчинене вікно. За ним чорним наполоханим громаддям ворушилася, розшумовувалася й на когось гнівалася розбурхана душа чорнолісся, а над нею аж стогнав у хмарі темно-сизий проливень чи град. Коли б тільки не град!..

Високо спалахнула надломлена блискавка, і грім, обвалюючись, увігнав її в ліси. Та не ця й не друга, а тільки четверта блискавка вкинула в холодний піт лісника: вона була такою ж згадюченою, як і тоді над татарським бродом. Ох той брід і синій,

глибинний, мов з другого неба вихоплений, корінь громовиці! І час не стирає вас із пам'яті...

Магазаник одвернувся од вікна, простягнув руки до свічки, що тремтіла, мов скарб.

— Вилікуй мене, господи, бо стривожились кості мої і душа стривожилась моя.

Еге ж, тривога, як їй тільки хотілося, ходила в ньому; отак ходить гостець по болючих костях.

За вікном різко, простуджено киркнув старезний ворон, якому довгий вік змінив голос і покульгавив ноги. Ворон кособоко, шматком чорної роздертої хустини, піднявся врівень з чорноліссям; і він чогось тривожився в передгроззя, по-гадючи шипів крилами, покинувши в гнізді свою принишку пару.

Навіть старезний ворон має сяку-таку пару, а в нього, вважай, пустокою віє домівка: не прийшла сюди Оксана, не прийшла й друга вдовиця з Літинецьких Майданів, яка мала поставу королеви й начорно підсмалені брови отим карим сяйвом, що спалахувало у її то святих, то гріховних очах. Ох ці очі! Вона теж назвала його дядьком і в гніві, коли він почав домагатися любові, вліпила противне слівце: "Слизькокий!" І на багатство його не ласиться жіноча врода, от і вдовольпайся тим, що крадькома вихопиш у лісах у тих поденщиць, у яких гріх не перебродив на каяття.

Знову на рентгенах хмар зазміїлися блискавиці, їх мертвитно-блакитнавий одсвіт по саму стелю затопив хату, переніс Магазаника і до страшної ночі в татарському броді, і до того далекого оманливого часу, коли він з весни 1918 року служив на Полтавщині в державній варті його світлості гетьмана Скоропадського, по-дурному надіючись тоді, що гетьман наріже вірним слугам земельки. Та гетьман, неначе злодій, уночі потай залишив напризволяще своїх поплентачів, а сам утік на чужі хліба в Берлін. Сам фон Гінденбург вшанував його маєтком, вшанував і пенсією. А чи згадує коли його світлість про своїх слуг — "експедиторів", що відділяли мужицькі душі від тіла і під нашвидкуруч збитими шибеницями шмарували петлі сірим солдатським милом?

Коли що й було гарного за гетьмана, то це тільки форма: короткі червоні кошушки та чорні смушеві шапки, на яких вітер метляв довгі червоні шлики. Він і досі іноді чує це маяння, тільки тоді воно оксамитне шелестіло на плечах, а тепер, при самій згадці, шипить, мов гадина... Ох, ті петлі, нашмаровані сірим солдатським милом, та витягнуті шиї під ними, та між небом і землею молоді, із вітром чуби... Щезніть, розлетіться на чотири вітри! Він же ніколи сам не вішав. До цього мав хист і ухиття колишній гласний губернської земської управи Оникій Безбородько, який пишався своїми дідичними маєтностями, знатним родом і сановитою поставою.

За царя він мріяв про камергерські штани і всюди бив у бубон "єдиної неділимої". У часи Центральної ради Безбородько одразу перешерстився і вже вінцем державної творчості вважав федеративний устрій і відстоював дроблення України на самостійні краї за взірцем швейцарських кантонів, бо так легше йому самому було стати значним правителем. А коли Берлін зробив гетьманом України царського генерала Скоропадського, "державобудівник" Безбородько, не тямлячи себе од радості, що, нарешті, діждалися гетьманської корогви, булави й бунчука, почав писати гетьманські

закони на мужицьких спинах і вішати бунтарів. "Смертовбивство за гетьмана — це не гріх, а честь", — повчав цей виросток із старовинного пня. Єдине, що тоді не подобалося Безбородькові, — це офіційний титул гетьмана: для чого писати "його світлість", коли маємо предковичне — "його ясновельможність"?.. Таки вірно хтось укусив гетьманця: "З такої парсуни кравець може викроїти будь-якого, навіть чорта..."

Чого це я про нього? І повів плечима, наче в них таврами вбивались вирла ярмаркового старця. Щезніть, паскудні.

На блясі нестерпно, як постріли, залопотіла перша дріб граду, але скоро він ущух, бо хмара подумала, подумала собі щось та й понесла свої торби стороною, і в них стали вмирати громовиці. На подвір'я, шиплячи сохлим крилом, почав падати кульгавий ворон. Ось він торкнувся землі і боком, боком покривуляв до жолобців, з яких їли кури. Колись він шматував курятину, а тепер краде курячі недоїдки.

Магазаник, відганяючи привиди минулого, дмухнув на свічку й пошелепав постоломи на другу половину оселі, де, розкидавшись, вилежувався його міцпотілий розкучмлений дівчачур. Ох і голінний же він у нього до дівчат, а до роботи ледачий, мов церковна брама. Через лінощі вже з другої контори виганяють недбальця, а йому хоч би за вухом свербіло: удень, дармуючи, продає зуби поденщикам, а ввечері чеше на село до дівчат. І всю свою спритність вгатив на залицяння, а хто ж має думати про видвиження? Почувши скрип дверей, Стьопочка насилу роздер повіки, потім на весь вид набрав кваснини й зашелестів жовтими млинками вій: "От старий сновигач. І сам не спить, — мордується, мов біс у потоках, і другому не дає".

— Вставай, вставай, дрімайло. Годі барложитись у постелі га гайнувати час, бо час робить гроші, а погода — сіно.

— Чого такий поспіх? — спросонку бурмилиться Стьопочка. — Ще ж чорти навкулачки не бились.

— А ти в пеклі вештався, що таке городиш? — не сердиться батько. — Продрімись, доволі в постелі барложитись, не влежуйся на гнилицю.

— Хто лежить, той не впаде, — лінюх вивільнює з-під вій невдоволену рідкувату синьку. — Чого вам?

— Медозбір очікує нас. Будемо з дуплянок добувати мед.

— Знову маємо бджіл викурювати сіркою? — ва дідька скривився Стьопочка і "ашлянув, ніби вже давився бісівською кров'ю сірки.

Та батько не розсердився, а лагідно сказав:

— Спробуємо повиганяти бджіл у рійниці. Ось перекусимо зайчатини та й до солодкої роботи.

— Зайчатина з начинкою? — пожвавішав Стьопочка, який ніколи не скаржився на апетит.

— Як завжди. Василина звечора готувала, а вона ж так готув — пальці оближеш.

Чадо згадало пишнотілу вдовицю, яку жінки заочі прозивали то соромітницею, то непотребницею, чижикувато глипнуло на батька, мугикнуло собі щось під ніс і з нехиттю почало виповзати зі складок широкої, запівдарма виміняної ковдри.

— Як до зайчатини, то до зайчатини. — І їло ж воно ту страву, як у міх кидало.

— Дивись, черево напасеш, мов барило, — не витримав батько.

— Не вашим ногам його носити, — недбало відмахнувся рукою. Після сніданку, повдягавши сітки, вони вже порались біля старих дуплянок, що стояли на бсздопках і наскрізь пропахли медом, воском та лісовим зіллям. Воно б можна було перейти тільки ни вулики, але невибагливі дуплянки теж давали зиск й іноді заносили Магазаника в далеке дитинство на пасіку батька, який узимку і влітку ходив у кожусі, бо мав після поранень холодну кроз. Тоді в душі Семена не було ні теперішнього паскудства, ні тривоги, ні страху. Що б він тільки дав, аби знову повернутися дитям у неквапливі роки батьків, бо в своїх роках, і теперішніх, і тих, що прийдуть, уже не матиме втіхи; він свій вік як по грудді проволік та й має з нього одне лахміття в нутрі.

"Вилікуй мене, господи, бо стривожились кості мої і душа стривожилась моя... Може, хоч співуче снування бджоли та їхній пожиток трохи втихомирять її". А пожиток небесна худібка несла справно, бо навчився од батька доглядати за нею і весною, і влітку, і в осінь, а на зимівлю залишав тільки молоді вересневі бджоли.

Не встиг Магазаник вирізати колодачем до перших сніжок стільники, як від оселі почувся дзвін ланцюга і несамовите валування блохастого кунделя, що глушив джмелине дзижчання ліри й голос ліриика:

Мимо раю проходжу,

Гірко плачу і тужу,

Ой горе, горе нам превелике...

З дворища, від возовні, де розсихалися старі вози і мажари, придивляючись чи принохуючись до всього, ішов на точок той самий старець, якого Магазаник побачив на ярмарку. Масний млинець його картуза підсмажувався на непокірних рудувато-сірих кудлах, а задичавлений волоссям вид, хрящуватий носяра та жовтуваті текучі очі нагадували щось недобре, совине.

"Такому ночами більше пасує коні красти, аніж лірою вимантачувати копійку".

Приплентач підійшов до Магазаників, ледь-ледь кивнув головою і, як сторчак, мовчки став край задернілого саду, чекаючи, поки на нього звернуть увагу.

— Чого тобі, божий чоловіче? — неприємно спитав лісник. — Бачиш, люди мають роботу! — І підвів куцуваті руки, з яких уже тягуче стікав мед з утопленими бджолами і чарунками понівечених стільників.

— Я пожду людей, маю час. От вставите денце в дуплянку, тоді поговоримо, — багатозначно, навіть насмішкувато мовив пришелець, він опустил на очі синцюваті облісілі капшуки повік, поліз лопатистою іржавою рукою до кишені, вийняв цигарку, кинув її до рота й почав перекочувати з кутка в кут.

Лісникові здалося, що він десь чув цей голос, десь бачив таку саму гру з цигаркою.

— Нам, старче, ніколи точити ляс, — розшнуровує варги Стьопочка й огуркувато оглядав торбептника. — Хоч у нас ложапого хліба нема, та якусь скибку винесу, від собаки проведу, і ходіть собі далі.

Тепер уже прибулець не олією, а жовцю подивився на Семенового виплодка.

— Ти, бачу, не по роках клепаний на язык. Що ж, непоштивцю, тобі, може, за походеньками та гульками й нема часу для мене, а батько, надісь, знайде! — смачно затагнувся, пустив дим над дуплянкою й почав бавитися перістою бородою.

Магазаник тривожно оглянув нахрапистого закрутиголову, який вгрузав у нього тягучим поглядом і не прохав, а наказував іти на розмову. Всередині заскімлив страх. Зітхнувши, лісник ще потримав над ночовками розчепірені руки, щоб до решти стік мед, ще крадькома глянув на лірника і сказав синові:

— Ти мені обережненько впусти бджіл у дуплянку, а ми з божим чоловіком підемо до хати.

— Є з ким ходити, — чадо ніяк не могло зрозуміти такого дивацтва й невдоволено стулило варги і вії.

— Тебе, вертигузе, не покропили біси злосмрадною водою? — Старець глянув на Стьопочку, наче на недоробка, і в того злість вибила на обличчі рум'янці.

— Може б, ви, божя людино, пішли з нашої пасіки під три чорти чи до грому!

— От у кого в голові ще й не орано, а пишається, мов свячене поросся. Колись батько забувся тебе гарненько откудовчити і лозиною нагнати розум до голови, — насмішкувато відказав лірник, обернувся до нечеми спиною й крутнув ручкою ліри, що теж обізвалась насмішкою.

Переступивши поріг лісової оселі, непроханий гість підняв руку, щоб перехреститися, але одразу й опустив її донизу, втупився вирлами в господаря:

— Ти, Семене, богозневажником став? У тебе старий бог з покуття зійшов, а нового не встиг поставити?

— Хто ти, чоловіче?! — скрикнув у якомусь недоброму передчутті Магазаник, наступаючи ногою на волохату тінь прошака.

В очах старця поширшала олійність — хоч гнотики запалюй па ній. Де він бачив цю текучу олію, цього носяру, що виткнувся з хащів волосся?

— Іще не впізнав? — викривлюється недобра посмішка.

— Ні.

— От як літа вивітрюють пам'ять, — старець випростався, повійському стукнув закаблуками розбитих чобіт і велеречиво прорік: — То гарненько потруси, пошеретуй роками, папе й добродію найшановніший!

— Оникій! Оникій Безбородько, — з жахом прошепотів тремтячими устами лісник; він відчув, як одразу йому повечоріло в очах, як померхло обличчя, як пересохло в роті. Відвівши від "папа й добродія найпіапоптїтїїого" невидючий погляд, понишпорив безтямно по втемнілих вікнах. Але за ними нічого не побачив; перед ним мертво розступився час і загойдав петлі, нашмаровані сірим солдатським милом, а біля них скорботу приречених і жорстоку невблаганність Безбородька. Хоч Оникій був справжнім недолюдком, але всюди пишався, що його старовічний родовід іде ще від київського полковника Олександра Безбородька, який після смерті Катерини II став міністром і довіреною особою царя Павла. І ось тепер цей шляхетний недогарок прадавнього царедворця під машкарою прошака звалився на його бідну голову. І не

затернів за ним слід, і ні війна, ні оперативні трійки, ні Чека не спіймали цього пройду.

— Впізнав нарешті? — із задичавленого, перестояного волосся протягнули в кривій посмішці синюваті, мов напіврозчипені скойки, вуста. — Чого так заблимав віями, чого так залихоманило тебе?

— Такий гість і мертвого в домовині залихоманить, — сказав зів'ялим голосом і мерзлякувато повів плечима, щоб струсити з них бодай частку морозу і страху.

— Он як ти заговорив! Етикетально? — повільно спалахнула Беабородькова олія. — Л колись у державній варті ми мали а тобою братання.

"Не братання, а полигання", — подумав Магазаник, але вголос сказав:

— Сідай, коли прийшов.

Та Безбородько не квапився сісти за стіл, а все позирав на вікна.

— Добре ти тут, на відділі, обгніздився, господарю!

— Обгніздився як умів: багатства не доскочив, а якусь мализну тримаю в руках, — прибіднився Магазаник. — Вигулькнув, виходить, аж через два десятки років. От як воно бував в житті.

— Життя — це довга нива, і що тільки не родить на ній. "І такого бузувіра, як ти", — подумав лісник, бо мав менші гріхи, аніж Безбородько.

— Що, згадав молодість? — знову насмішкувато кривить синюваті скойки вуст.

— Мусив.

Оникій ще позирив по вікнах, заглянув у ванькир, в закоморок, де обсихав закипілий кров'ю линтвар, і тільки тоді почав скидати з себе ліру, торбу, обстріпаний піджак і перетлілу сорочку, вишиту узором гетьмана Полуботка.

— А борода в тебе не скидається?

У Безбородьковій олії спалахнув лихий полиск ошаління:

— Поки що не скидається. Поки що! Але як настане час нової влади, тоді скину і бороду, і вуса, і чийсь шкури од плечей донизу буду риати — буиня вичиню з них і іїд їхню музику шию циганської халяндри. Ще я дочекаюся цих обертасів! Од них не одному стане шкварко!

Від такого дикого знавісіння навіть Магазинику стало лячно: не забулось, не перетліло минуле в душі сановитого жебрака чи сліпця. Йому ще циганської халяндри заманулось. Старцюй, як старцюється, та радій, що маєш хоч жебраний хліб. Ти ж не хлібом, а свинцем та мотуззям годував людей.

Безбородько відчув, що Магазинику не сподобалась його мова, презирливо повів хрящуватим носярою.

— Щось не те в твою розумну голову завіялось. Може, усамітнівшись у лісах, думаєш прожити мирним хлібом та медом слов'янства і вже не віриш у перемену влади?

Лісника обурило чванькуватість Безбородька.

— Вгадав: таки не вірю. То в громадянську війну були в нас сякі-такі-ікони, а залишилося з них одне порохно... Тоді ще вірилось, що німецькі шарабани привезуть нам і гетьмана, й самостійність. Ох, які то були шарабани! Три роки війни проїздили — і не скрипіли, бубнами гули!

— Почекай про шарабани! — поморщився Безбородько. — Чому ти в переміну не віриш?

— А чого мені вірити? Де знайдеш ті дріжджі, на яких зійде нова влада? Усе, що колись шумувало голубою концепцією, або загинуло, або подалось на безпліддя по всіх заграницях, або на безвік розсипалось на сміття-терміття.

— На старі дріжджі таки нема надії; усе в них усохло, окрім злості, — погодився Оникій і спохмурнів: згадав вибух своєї злости. — А чи знаєш ти, Семене, що зараз робиться на Заході, на міжнародностях?

— У мене за ті міжнародності голова не болить. Бачив їх у громадянську: англійські світоправителі бояться, що французькі захоплять Чорне море, а французи спасаються, щоб англійці і німці не прибрали до рук Балтику, навіть саму Америку лихоманило, опасалась, що японці обшахрюють її. Поживши на світі, надивившись на всяке вертійство, я таки повірив одному письменнику: вся історія людей — се історія обману.

— Ти дивись! — Безбородько вибалушив очі на лісника. — Навіть Магазаник укинувся в літературу! Диво дивне! Та, крім літератури, є політика. Що ж тоді головне маєш у мізках? Ти гадаєш, більшовики довго дадуть тобі прожити хуторянином? Тоді давно не метено під твоїм чубом.

— А в когось і пемито під чубом, — спалахнув Магазаник.

— Облиш свої дурні жарти, скоро буде не до них.

— Чого ти мене страхаєш політикою і міжнародностями!

— Бо такий час на порозі стоїть. Хіба ти не чув про Гітлера?

— Так то ж людоджер!

— Хай і так, — неохоче погодився Безбородько. — Але історія не обходиться без жорстокої карності! не тільки історія, навіть ідеї вимагають жертв. А на теперішню історію, щоб вилущити з неї коріння й насіння соціалістичного евангелія, треба владування не якогось слабовольного царя Миколи, а саме Адольфа кривавого. Він, узявши силу, наведе порядки в Європі, бо посадив армію не в шарабани, а в танки.

Хоч Магазаник і розумівся на соціалізмі, мов кріт на зорях, і, звісно, ніякої приязні не мав до нього, проте не поділяв надій Оникія.

— А що з того, коли твій Гітлер піде воювати соціалізм? Заярмить він нашу землю, запалить нашу хату, а якщо й принесе добро, то тільки своїм гітлерякам.

Оникій строго подивився на лісника:

— Ти ще не знаєш, як нам треба, щоб стати господарями, пройти крізь цідилок німецького життя.

— На цьому ж цідилку ми не залишимо все? — навідліг б'б Безбородька і сам пишається ударом. — Ні, я своє господарювання і свою хату не зміню на чужу.

— Тепер годі думати про свою хату, треба думати про всесвітню.

Магазаник скривився: цей головодур хоч кому заб'є баки.

— Маючи за плечима торбу, можна багатіти й такими думками. А я не хочу ні всесвітньої хати, ні гітлерівської пустки, для мене цілком досить моєї оселі й спокою в ній.

Безбородько зчавив обурення і заговорив з великим запалом;

— О, заспівав канон за померлі душі! Чи ти хитруєш переді мною, чи в твоїй голові зів'яла розсада і думаєш прожити тихим гречкосійством та пасічникуванням? Але де тепер є спокій на грішній землі? Нам з тобою може дати якийсь спокій тільки нова влада. Як прийде Гітлер, він зразу посадить правувати на гетьманський дзиглик старого Скоропадського, бо ж недарма сам Герінг став підскарбієм гетьмана — видає йому кошти і на булаву і на двір. Про велику Україну з правителем Скоропадським і чув, і читав я.

— Виходить, народ зірвав проміння з гетьманської булави, а фашизм засвітить їх, як свічі? — блиснув позиченим словом Магазаник.

— Хоча б і так. Хіба тобі не хочеться знову побачити гетьмана в соболиній шапці і з шаблею при жупані? Хіба не хочеться почути святкові дзвони Софії? А тоді, за гетьманщини, й наші голови на щось згодяться, бо хоч як ти хитруй, а ми два гриби в одному борщі. Коли б ти тільки знав, як надокучило носити на собі це підірчавлене гноття, цю бороду, цю ліру, прикидатися жебраком і збирати в торбу чужі об'їдки. Це мені, що мав своїх півтисячі десятин орної землі, — в широко розставлених очах Оникія заблимали олійпі жалі.

Магазанику стало шкода його чи їхньої молодості, про яку навіть на самоті страшно згадувати. Прогайнував її нізачо, та й пішов вік стороною, як злодій од людей, і нічого доброго не згадаєш у ньому. Бо що та гетьманська соболина шапка? Бридня і омана.

— Чого ж, Оникію, коли так надокучило тобі старцювати, не пристроївся десь на службу? Ти ж учився в університеті, та й голова в тебе не заплішена.

— Така моя лукава доля, — знову запантрував очима по вікнах. — Мені не можна бути хоч на якійсь видноті: минуле не дозволяє, та й вид мій легко запам'ятати. Спробував якось в одному закутку сукновалити, а потім став салотопом і мало Сибіру не доскочив. От і мушу старечими патлами приховувати свою пику і те, що було у вісімнадцятому.

— Діла... — не знає, що на таке сказати лісник. — А твоє жебрання дає щось? Чи перебиваєшся з хліба на воду? Безбородько зневажливо розліпив губи.

— То тільки у великих містах, кажуть, деякі хитрі жебраки доскочили багатства, а в селах про це ніхто споконвіку не чув. Однак раніше і в нас крутилась якась копійка, а тепер, вважай, замулило її.

— Це ж чого? — здивувався Магазаник. — Зараз люди ніби щедріший мають гріш.

— Воно то так, але є й інше, — зсунувся зі свого старого місця повільний селянський розум. Ти ж знаєш: колись наш дядько більше вболівав за худібку, ніж за себе. Молишся ти в його хаті, — то він тільки відчіпне подасть, а помолишся біля корови чи коня — іншу маєш заплату.

— І що ти казав скотині? — пожвавішав Магазаник.

— Та всяке, — неохоче відказав Безбородько. — А найбільше таке: "Христе, боже наш, опасай і оберігай худобицю вашу удень під сонцем, уночі під місяцем, під ясними зорями, і на пізнім ляганні, і на раннім вставанні, і на досвітніх годинах, де вона роси

спасає, де води спивав. Сохрани, боже, її від звіра лютого, від язика клеветущого, і від гада гадовитого, і від чоловіка лукавого, і від всілякого зла, аби прибувало на худібці усього і з роси, і з води, і з прекрасного цвіту..." Прибутне таке було слово. А тепер порозумнішало село і до худоби тільки зоотехніка кличе. Та годі про це... Як у вас люди: втомилися більшовицькими планами виконання і перевиконання?

— У нас стараються одне поперед одного, бо мають не голову, а такого завзятого, що ні в чому не замилить лемеша. У нього ідеї, і хліб, і надії водно зійшлися. Цей, дбаючи про людей, навіть у свято не додивиться свого сну. А чого тебе людська втома тривожить?

— Утомити, розтривожити, пересварити людей — це велике діло для нас. Ну, а коли твого голову господь покарав таким розумом, то треба якось хитромудре применшити його чи й штовхнути на печерування раків. Від розумних більшовиків нам уся біда йде, а за неризумців чи тих, хто квасить душу в горілці, тримайся руками й ногами.

— Он як, — промимрив лісник. — Може, досить уже нам політикуватись, треба й за пошастунок подумати. Яєчнею не погребуєш?

— Можна і яєчнею, тільки на салі, щоб шкварчала пательня, немов у пеклі для грішників.

— Скільки тобі яєць бити?

— Півдесятка вистачить, — пожвавішав Безбородько. — У мене, коли добре наб'ю животисько, душа наче на подушці лежить. Розкіш у тебе в лісах, — згадав про щось Безбородько, посмутнів. — Розкіш приходить зі смаком, а минається з болем. Я не дуже зобиджу тебе, коли назву своїм жертводавцем?

— Що це і до чого?

— Не догадуєшся? Спробуй на якусь тисячу карбованців. Не таку вже й велику потребу маю. Магазаник насупився:

— Де мені аж тисячу взяти? Хіба не знаєш, яку плату має лісник?

Безбородько засміявся, посварився бруднуватим пальцем:

— Але я ще знаю і які приварки має лісник.

— Не так приварки, як людський поголос. Усяк із чужої торби хліба не жаліє.

Олійна їдь пронизала непроханого гостя, де й взялася така, гідомирна.

— Семене, не будь свинею, коли тебе люди величають, і не брешти вочевидяч, я в сьогодні з'явився на світ. Знаю, що ти свій гріш не пропустиш крізь горло, знаю твою ненаситність і знаю, скільки хтось колись уторгував за хліб і картоплю! Згадав?! Отож, не скаржся на безгрошів'я, а мерщій клади тисячу на стіл, бо можу передумати й зажадати більше.

— Зажадати! — насупився лісник. — А коли я не дам тобі ні шеляга?

— Даси! Ще й подякуєш, що візьму! — граючи синцями вуст, зухвало сказав Оникій. — Ти ж знаєш, яку шанобу останнім часом мають натуркування і папірці? Кинеш у скриньку на когось кілька слів, а вони й вигублять із життя кілька років.

На жорнуватому обличчі Магазаника виступили краплі поту, він обтер його рукою.

— Як ти страшно жартуєш у моїй хаті.

— З тобою — тільки жартую, а деякі по Сибірах видихають мої папірці і крючкотворію, — уже не очі, а шершні націлились на Магазаника. — Копійка ж твоя дуже потрібна мені, бо збіднів зараз.

— Або дай, або видеру, — прогутнів лісник.

— Хоча б і так, — не образився, а в усмішці вилушив з хащів перестиглі бобини зубів. — Я теж хочу пожити по-людськи: не в соломі, а в чистій постелі поспати, смаковиту молодицю пригорнути, бо старець я тільки одягом, а не тілом. У тебе нема якоїсь литкастої та кульшастої підтіпанки, що поцінно бере за любові?

— У нашому селі нема халяндра, і ніхто з жіноцтва не править гроші за гріхолюбство, — гордо сказав лісник. Хоча він не раз виривав у молодиць любові, та ніколи мерзенна копійка не потьмарила їх.

— Наше жіноцтво ще в цьому ділі занадто архаїчне і перелюбство вважає за найбільший гріх, — потрусив патлами Оникій. — Воно й досі носить на собі спідницю до п'ят, а в собі сантимонти недоторканості. І тут ми відстали від іноземщини. А від цього чоловіки мають менше радощів у житті.

— Чоловіки чи розпусне тіло? — навіть Магазаник не витерпів патякання жеребила. — Де ж ти свою жінку покинув?

Безбородько насупився, махнув на вікно заволохаченою рукою:

— То ціла історія, Семене. Вирвав колись і я шматок щастя;

про таке, за веремією і гріхами того часу, вже й не снилось: приямив до себе красуню учительку, що тільки й мріяла про чужі дитячі голівки і правду на землі. Це була із тих, яка й у вогонь би стала, а не пішла на зваблювання. Коли, ковтаючи сльози, виходила заміж, зажадала одного — щоб я покинув державну варту і грібся до людського берега. Довелось пообіцяти уволити її волю, та не уволив, і вона одразу відкинулась од мене. Згодом, вже при червоних, крадькома прийшов до неї, і моя красуня мало не впакувала мою грішну душу за ґрати. Ледве тоді виніс ноги з її оселі. Тепер теж учителює, служить комуністам і сама комуністкою стала.

— Заміж не вийшла?

— Не вийшла і навряд чи вийде: вона дуже ідейна і більше однієї любові не визнає. Таку ніщо не переважить... — Негадане тіні жалів пройшлись по його оберемковій вовни, і він вже сумом глянув у вікно чи в далекі роки. — А була ж на вроду, мов яспа зоря у погоду.

— Як же до тебе прибилась така врода? — Магазаник не дуже делікатним поглядом зміряв Безбородька.

— Чого тільки не вчинить війна. Чував, що вона переїхала вчителювати на Поділля, — ніби зітхнув усередині і зразу ж махнув лопатою руки, ніби вигрібаючи свої жалі. — Ти не розгніваєшся, коли я в тебе залишуся переночувати?

Магазаник поліз рукою до потилиці.

— Як хочеш. Але ховатися маєш відлюдком у літпяку чи в сушарці, що стоїть за огорожею, бо в хаті й біля хати багато товчеться людей.

— Не пересушиш мене в ній? — Безбородько так блиснув своєю олією, що

Магазанику стало моторошно. Але він удав, що не зрозумів натяку.

— Коли тебе старцювання не пересушило, то проживеш і в сушарці. Там навіть стіни пахнуть сушнею.

До оселі, згинаючись, увійшов Стьопочка, поперед себе він ніс ночовки з щільниками, що пахуче стікали медом і ворушились зав'язлими бджолами.

— Куди їх, тату? Може, в бортяницю?

— Став на стіл. Як балювати, то балювати: бог послав нам.., дорогого гостя.

Стьопочка збагнув, що патлань, певне, був колись немалим цабе, і, вже приязно посміхаючись йому, висадив ночовки на стіл, до якого була приліплена громова свічка, та й знову пішов до дуплянок. Магазаник засвітив свічку.

— Перед богами, а не переді мною світи її, — засміявся Безбородько, пройшовся по хаті, і на кожен його крок свічечка відповідала дрожем. Так, певне, і його, Магазаника, душа тремтіла від кроків і слова цього камінносердного викрутня.

Незабаром ніздрювата яєчня пухирилась на чорній, з колесо завбільшки, пательні, яку Магазаник поставив прямо на стіл, а біля неї вродилася пляшка темної, уже на колір спокусливої нежурниці, вишнева, з білими розводами і масними сльозами шинка, що пахла присмаками і влечаним димом, грубенний шмат сала, розрізаний навхрест, свіжовідкинутий з мереживом клітин полотна сир та круг приливої смальцем ковбаси, яку господар виколупав із ошатної свіжої діжечки.

"Треба ж доброю потравою ублаговолити утробу цього пекельника, щоб не зачаїв злоби під отим серцем, яке не знало і, видать, не знає жалю".

Пекельник таки справді розпогодився, а коли одним духом перехилив чарку, здивовано й радісно вибалушив очі на господаря:

— Це така скаженівка, що тільки поцмокуй! Де її, стобісову, добуваєш?

— Є в мене один дід-болотяник, який оцю мокруху настоює на вісімнадцяти помічних зіллях і коріннях. Від усіх хвороб, окрім сердечних, допомагав.

— Того ти й здоровий, як грім?

— Та ще, хвалити бога, є сириця в тілі, — глянув на потріскані черпаки рук, що теж не гуляли без діла.

— А як здоров'я цього діда? — ще відхекувався після пекельної коренівки Безбородько.

— Паливне, нічого, кили в сімдесят років, через недогляд, як він сам сказав, розстарався на дитину.

— Оце недогляд! — повеселішав, засміявся Безбородько, ще потягнувся до чарки, й вона одразу зникла в диких хащах його волосся, що, здається, теж насочилося веселощами. — Розкіш у тебе, Семене, розкіш! Живеш ти, як нирка на салі. Тому й не хочеш нової влади?

— Таки не хочу сунути свою голову в чужий глек, — почаркувався з Безбородьком. — Нова влада — то журавель у небі, та ще той журавель, який несе не весну, а війну.

— Виходить, ти заприязнився з більшовиками? — знову позлішав вид Безбородька, позлішали вирла, бодай їх на потилицю вивернуло.

Насупився і Магазаник:

— Варнякаєш несусвітне. Як я можу заприятитися з більшовиками, коли вони ось так тримають мене в кулаці? Ти кажеш:

я маю розкіш у лісах. Та хіба це розкіш, коли щоразу за найменший набуток маєш потерпати: мовляв, і пасися, і стережися! Я ж виколупую собі якийсь карбованець тоді, коли тишком-нишком украдуся в тутешній торг чи десь гайну. Але хіба це кумерція, якщо повсякчас від страху в тебе відвалюється шкіра? Може, в моїй голові сидить міністр торгівлі, може, з мого баняка вироювалося б торгове золото і для держави, і для себе, а я мушу крутити мізками, як по-зłodійськи роздобувати якийсь вагон під овочі-фрукти і як його погнати на Сибір. То де ж у мене візьметься любов до тієї влади, яка вчавлює мої мізки нижче гриба, що сидить у землі? — З жалю до своїх причавлених талантів перехилив чарку і теж вибалушив очі на Безбородька.

Того зворушила мова лісника. "Справді, ця жорнувата пика могла б дорости до якогось Терещенка чи його підхвістка".

— Тоді якої ж ти хочеш влади?

— Якої? — подумав Магазаник, і враз у посмутнілій зелені його розбишакувато заграв сірий піщаник. — Тієї, що вже навряд чи повернеться. Не знаю, як тобі жилося на своїх півтисячі десятин, а я тільки й думав про свій чорнозем, тлустий, наче лоєм змашений. Пам'ятаєш, про що мріяв у п'єсі "Сто тисяч" Герасим Калитка? Я колись на сільській сцені грав цього Калитку і його слів не забуду навіть до страшного суду: "Ох, земелько, свята земелько, — божа ти дочечко! Як радісно тебе згрібати до купи, в одні руки. Приобрітав би тебе без ліку!.. їдеш день — чия земля? Калитчина! їдеш три — чия земля? Калитчина!" На такій землі я з радістю, відпочиваючи та богу дякуючи, розпластався б хрестом і ліг би під хрестом, знаючи, що це моє.

— Ого! — здивовано вигукнув Безбородько. — За стільки років і не вбити в собі Калитку.

— Таке не вбивається, Сіо це рай моєї душі, — перекопано прорік Магазаник.

— Але до твого господарчого раю ще треба приєднати й пекло політики: тепер без цього не іпроживеш! Навіть найбагатші володарі землі зараз вимочують свої чуби й голови в політиці. Розумієш, як і нуди в сучасному світі тече вода?

— Не зовсім, — признався Магазаник.

— Жаль, — похитав коловоротом волосся Безбородько. — Ти не повіриш, що навіть і до кохання з усіма його зітханнями, з усіма соловейками тепер причетна політика.

— Це вже, Онікію, ги так загнув, що далі нікуди, — засміявся лісник.

— Почекай сміятися, — насупився Безбородько. — Ось я тобі зараз намалюю шматок сучасної казкі. Уявляй собі божественну ніч із місяцем, коли видно, хоч голки збирай, та іїноіо бутафорізм, для закоханих. От кого ти поставиш у тану ніч десь біля верби, ставочка чи нолікунка?

— Хоча б панюго голену Данила Бондаренка.

— Якого треба прибрати?

— Ідо й як треба, бо так падозолип ноні...

— Зупинимось на ньому. Ось він біля полукіпка очікує; своє кохання. Скрадаючись, приходи гь воно, і вже закохані в сноїх любощах по чують, як на них осипаються зорі, випадає роса і тому подібне, що масмо в романах... Лє дєсь за морем у своїй кам'яниці сидить великий політик, сидить чорний геній, перед яким уже тремтять європейські держави. І думає. він ніч, і дум к: другу, ото, щоб ці Данили снопами лягли біля споничи нулнся рабами перед новими правителями. І не тільки думає;, а й вичавлює на це і свинець, і сталь, і золото-срібло. Це тільки довильній приклад, щоб ти побачнв, як усе, навіть любов, тепер переплетено з політикою.

— Хоча воно й пустодзвонність, але страшна твоя казка, — задумався Магазаник.

— А вік добрих казок уже минув! Чуєш?!

— Та чую. Мене дивує тільки одно: як ти, Опикію, при такому розумі пішов у старці? Чом не тікав до земель того чорного генія!

— Тіпав і туди, — зітхнув Безбородько. — Тіпав... У цей час па дворищі одночасно завищав дріт і клубками люті вибухнув вішій кундель. Магазаппк і Безбородько глипнули у вів'по і скам'яніли: ні шляху між деревами вигулькнув на сірому коні верхівець.

— Хто це? — стривожився Безбородько.

— —Лейтенана Василь Гарматюк, з органів, — неслухнянім язиком відповив Магазаник. — Кращий друг нашого голови.

— От і маю сушарку, а ще її не наситився, — засичав Бєзборєдько, в один чирк іліз у сорочку, піджак і квапливо почав обвішувати себе причандаллям старця, проте не забув укинути в торбу хлібину й шмат сала. — У тебе другий вихід є чи вікном?..

— Через сіпи в ліс, — сказав лісник, прихапком ховаючи тремтячими руками їжу й питво.

Безбородько сквапно вискочив у сіни, пригинаючись, відчинив двері, які вели и дубняк, обернувся до Магазаника й навіть вичавив своїми скойками синю посмішку:

— То й бувай, пане й приятелю... Я ще, коли споночіп, загляну до тебе. Шинку не переведи.

— Б тікай скоріше, — благальне зашепотів лісник. — Що ж мені лейтенанту брехати?

— Та візми себе в руки! — розсердився Оникій. — Щоб їїє вклепатися, скажеш: був у тебе якийсь старець, випив водички, в'їв хліба-солі та й пішов на шлях. — Безбородько вислизнув із сіней і зник за стовбурами дубків.

"Осі. тобі й передгроззя, ось тобі й ворон. Хоч бц він щастя з хати не виніс". — Магазаппк зайшов до оселі й так почав поратися біля меду, ніби його більше нічого ни цікавило в світі, та вуха й серце відлічували кожен крок знадвору.

До хати ввійшов Гарматюк, навіть не здоровкаючись, він заклопотано занитан:

— Дядьку Семене, у вас гостей не було?

— Гостей? — удав щире здивовання Магазаник. — Сьогодні будень, а в будень я ніколи нікого пе скликаю. Та й яке перед жнивами може бути гостювання у наших лісах? Сідай, Василю.

— І ніякий волоцюга не заходив до вас? — нишпорить госгрієм оком по його виду й хаті.

Магазаник неідоіюлено махнув рукою:

— Та приходив старець-приплентач, я саме па пасіці порався, сотії з дуплянок вирізав. Там він і проспівав: "Мимо раю проходжу..."

— Давно був? — стрепенувся Гарматюк.

— Ні, недавно.

— Ліра була па ньому?

— Ліра? Була.

— Він ось гонорив із вами?

— Які можуть бути балачки між лісником і старцем? Біп прогугнявив мені свій псалм, я вкинув йому в торбу хліба, та її бувай здоровий.

— Куди ж він подався?

— От чого не знаю, того не знаю. Вийшов із хати, пішов ніби на шлях, а куди повернув — один биг кідав. А нащо тобі цей шкарбун?

Ало Гарматюк не відповів, а іибіг з хати, скочив на коня і помчав до шляху. Може, господь і проніс хмару над лісовою оселею.

У двері обережненько втиснувся Стьопчка, під жовтими млинками вій у нього злякано шулилися воружкі очі.

— Чого це Гарматюк приїжджав? Чи не пронюхав про нас?

— Ні, про старця допитувався.

— Про старця? Кому потрібне це одоробало?

— Виходить, потрібне. Може, він не тільки псалми, а й контрреволюцію співає. Є ж такі.

За подвір'ям заторохкотів віз. Син і тато злякано втупились у вікно.

— Та це ж Мирослава Григорівна, агрономша, приїхала по свої пожитки, — полегшено зітхнув Магазаник. — Стьопчко, льотом причепурись — і до дівчини. Тільки ж видлубай для неї якесь розумне, зичливе слово.

Стьопчка стрілою вилетів на другу половину оселі й затанцював по ній, скидаючи буденне й одягаючи святешне. Незабаром він, посміхаючись, вийшов на поріг і поплескав у долоні, чим немало здивував дівчину.

— А ми вас, Мирославе Григорівно, ще вчора ждали, увечері, Аж на дорогу для інтересу виходили.

— Для якого ж це інтересу?

— У вас одна брова — варта вола... — видлубав Стьопчка розумне слово.

— Ви і ваш батько все цінуєте на воли?

— Пожили б ви в наших лісах, навчилися б цінувати і брови, і коси, і очі, і вообче. У нас, живеш, як у пні, а дівчат лише в грибну пору бачиш.

— А гриби у вас є?

— Хоч греблю гати, коли знаєш місця. Я залюбки вам покажу їх, то будете і смажити, і солити, і маринувати. Ви умієте маринувати?

— Умію.

— Ходімо ж до хати, ми вас свіженьким стільниковим медом почастуємо. Це не мед — саме здоров'я, на ньому ще гарнішими станете.

— Спасибі, мені, Степане Семеновичу, зараз же треба їхати.

— Зовіть мене по-простому — Стьопочкою. Вам ще не надокучило наше село?

— Ні.

— То надокучить, бо нема в ньому для душі інтелігентності. От у нас у конторі було
її.

Мирослава стримала посмішку, а Стьопочка замовк, щоб знову видобути якесь культурне слівце, бо така дівчина варта була і найкращих слів, і волів.

XII

В село на легкокрилій бричці приїхав Ступая; красивий, похмурий, він, як ідол, сидів позаду машталіра і щось судив недовірливими, твердими очима і насупленим чолом. Усе сьогодні по подобалося Ступачеві: і спекотний з маревом ранок, і курна дорога, і труська бричка, і задуманий, тугий, мов смичок, машталір. Він не гнав із вітром коней, бо ж вони вироблені, недоглянуті по судах — погляньте лише па потріскані копита.

На копита Ступач не дивився, а з-під копит донесхочу наковтався пилуги. А який ще пил йому пустить в очі Бондаренко? І хто він зрештою: упертий фантазер чи замаскований ворог? На ворога наче не схожий, та два папірці прийшли! Чого б їм даремпо приходити? А ти й тривожся, щоб не прогавити під самим носом ворожої агентури. Ох це слово! Кого тільки не плодить воно? Ціпами треба вимолочувати, а на решетах і густих ситах пересівати його... Тоді на самому дні, дивись, і вигулькне якийсь Бондаренко. Тільки чому за нього руку тягне Мусульбас? Знову вузлик? Так, життя понав'язувало різних вузликів, а розв'язувати доводиться йому. І Ступач хмуриться, і брижить зморшки, і ганяє думки, наче хортів на полюванні... Ну, хай і не ворог Бондаренко, але яка радість од нього? Ти йому кажеш — починай жнивувати, а він тебе й підкусить: "Я молочко не буду жати, у мене корови дають молочко". І летить графік дідькові в зуби. Могли б вирватись у передові по району, — не вирвались, і в зведенні примостилися поближче до хвоста. Та ба, не голова, а прокурор журиться цим. Правда, він теж не гірше за Бондаренка розуміє, що не треба жати зелене, але вказівка є вказівкою, і кому хочеться пекти раки на різних нарадах?.. Або як вийшло з коровами? Тишком вибракував непородистих, нишком сплавив, пакупив сименталок і ще чогось, одразу ж зменшив поголів'я колгоспу на четвертину, ще й }е визнав сваволі: мовляв, людям потрібні не роги і хвости, а молоко. І знову, анархіст, залихомапив зведення усього району. І що потому? Схопив догану і не печалиться!.. А може, таки ворог? Ох це сало!

Ступач за звичкою, немов підсудних, обмацує поглядом хатибілянки, що відгороджуються від нього то вишняками, то вербами, то мальвами і пересміюються із самим сонцем. Народившись у містечку, він не знав і не хотів знати села, але мав свою думку про нього, бо ще в двадцятих роках нахраписте, безжалісне лівацтво

скособочило йому мізки, нашпигувало їх підозрою, а з душі вигребло те, що там повинно бути, — душевність.

— О боже, — зітхнула з-за тину тітка Олена й опустила на очі білу, з пилком соняшників, хустку. — Таке ж гарне, а скільки неприязні тримає на всьому виду.

Ступач почув шелест її слів, обернувся, і на мить йому здалося, що побачив свою матір, яка дуже любила ходити в білих, аж блакитпавпх од сіїш.кп, хусточках. Він поклав руку на плече машталіра, щоб той притримав коні.

— Ви щось мені, тіточко, сказали? — і посміхнувся білозубе до жінки.

— О боже! — оторопіла Олена, не знаючи що їй відповісти. Поміж соняшників, що золотими решетами пересівали сонце, стояла спокійна, як саме літо, молодиця, та під віями її тремтів материнський осмуток.

— Ви щось, жінко добра, маєте до мене? — уже співчутливо запитав Ступач.

— Та ні, нема нічого до вас, — махнула зачерствілою від зілля рукою.

— І все одно?

— Дурне подумала собі, — Олена Петрівна стерла соняшниковий пилоч з обличчя, довірливо зібрала зморшки навколо повних уст. — Я, пробачте, навіть не сподівалася, що ви вмієте так гарно посміхнутись людині.

— Чого це вас ще зранку на сміх потягло? — одразу розсердився Ступач. — Ранній сміх на пізні сльози повертає.

— От і поговорили, — скорбно хитнула жінка головою і зникла за сонцем соняшників.

"Язичниця! Залізла в соняшники й витрушує дурні пересміхи. І всі такі в селі. Тут на землю дивись, а під землю заглядай".

Коні, вигинаючи шиї, зупинилися біля контори колгоспу. З будинку вийшов сивоголовий Ярослав Гримич, в одній руці він тримав серпа, в другій — колодку.

— Діду, голова в конторі? — з брочки запитав Ступач.

— Ще чого! Наш голова в жнив'яну годину починав день на полі, а не в конторі!

— А ви куди зібралися?

Старий підняв серпа, загорнутого в білу пілочку:

— У степ, на жнива.

Ступач насмішкувато хмикнув:

— Що ж ви нажнете у ваші літа?

— До вечора на полукіпок поволеньки наставляюсь. І то якась поміч людям. Гріх тепер живій людині не жнивувати.

— Хто ж замість вас сидітиме в конторі?

— А нащо тепер комусь розсиджуватись по конторах? Телефон стерегти? Так він погарчить, погарчить, немов старий собака, та й перестане. Аякже!

— Непорядок, — несхвальне похитав головою Ступач. — От що, діду, йдіть у поле і розшукайте мені голову, а я посиджу тут. Старий зміряв Ступача здивованим поглядом, стелав плечима.

— Що ж, сидіть, коли є охота, тільки боюся, що дуже довго доведеться сидіти.

— Це ж чому?

— Данило Максимович загляне сюди тільки увечері. Хіба ж ви не знаєте його?

— Та знаю, — насупився Ступач. — Тоді сідайте до нас — і гайда у степ.

— Отак би й давно! — труснув сивиною старий і почав вибиратися на бричку. — Чого це ви приїхали? Для розносу? — Й осікся, бо згадав, яке прізвисько вліпили дядьки Ступачеві: Рознос.

Але прокурор ще цього не знав, а розносити він умів — і в місті, і в селі. За селом вони наздогнали старого Корнія, що обважніло йшов із серпом у руці. Гримич торкнувся плеча візника, і той зупинив копі.

— Сідайте, Корнію Івановичу, підвеземо.

Старий зупинив погляд на Ступачеві, похитав головою:

— Ні, з цим суддею мені не по дорозі.

— Це ж чого? — одразу спалахнув Ступач.

— Раніше в нас бог був суддею, а що буде, коли суддя етапе богом?..

Гримич пирхнув, Ступач вилаявся, а візник насмішкувато вйокнув... Щоб якось розвіяти прикру хвилю, Ступач запитав старого:

— А наш первенець-комбайн справно працює у вас?

— Та не працює, — невесело відповів Гримич.

— Як це "не працює"?! Поламали?! — І вид одразу став таким, наче напозичався злості.

— Та не поламали — в сусіднє село перекинули, бо ми, мовляв, і без нього впору зберемо хліб.

— Ага... — прив'яла злість і прив'яли неспокійні рум'янці. Ступач сам собі дорікнув за гарячковитість. Та що поробиш — характер! А вдачу не виплеснеш, як воду з кварти. "Продукт", — позаочі зве його Мусульбас, і що тільки за цим одним словом криється?

Данила Бондаренка застали на косовиці: він саме грабкував з косарями жито і, видно, мав од цього неабияку втіху, дарма що його біла з хмелем сорочка аж парувала на плечах. Ступач довгодовго придивлявся до косаря, шеретував тіні на обличчі й думки в голові. "Хто ж він? Хто?" Потім, обережно наступаючи на стерню, щоб не подряпати хромових чобіт, підійшов до нього, глухо поздоровкався, кинув підозрілий погляд на грабки і тихо запитав:

— Що, в народники чи в хуторяни записався?

— Люблю косити, — з жалем посміхнувся Данило, з жалем поглянув на грабки, далі поклав їх так, щоб коса ввійшла під покіс, і пішов за мовчазним Ступачем, який, шануючи взуття, тримав очі на стерні.

Вони вийшли на гінну дорогу, що губилася в плетиві березки, деревію, пижма й подівочи довірливо дивилась у світ голубими очима Петрового батоба. Високо в небі сумовито проквилів шуліка, а над м'яким золотом нив нерівне, по-чаїному, підіймалися-опадали крила косарок і до самого неба строкато цвіли постаті жниць, біля них на очах виростали ошатні чубаті полукіпки. Це навіть Ступачеві сподобалося — порядок! Хоч голова й свавільник чи, може, щось і гірше, а в полі порядок... А коли й це

вороже маскування? Маєш собі рівняння з кількома невідомими. І навіть зітхнув з жалю до себе.

Ступач підвів важку настороженість зіниць і почав її всвердлювати в Бондаренка.

— Не дивіться так грізно, бо перелякаюсь, — посміхнувся Данило, хоча в душі прокинулась тоскність: як йому надокучили ступачівські нерозумні підозри, нерозумні втручання, нотації, нагінки й диктати, за які має розплачуватися хлібороб і земля.

— Недоречні жарти, — сказав Ступач, але очі прикрив важкуватими повіками, посередині яких рівно пройшлися ризики ще молодого жиру. — Твоїй сваволі, голово, немає впину.

— Про яку сваволю суд рече? — Данило жартом намагається відбитись від Ступача.

— А ти, бідненький, і не знаєш?

— Таки не знаю.

— Ти ж не будеш заперечувати, що крадькома від мене почав позавчора видавати хліб людям? Кажи!

— Кажу: видавав позавчора, учора, видаю й сьогодні.

— І сьогодні?! — жахнувся і витріщився на Бондаренка Ступач. — Ти, голово, сповна розуму чи маєш великий недорід на нього?

— Так зате є врожай у полі.

— Ти, мабуть, не знаєш, що робиш з хлібом?

— Знаю! — твердо відповів Данило. — Зміцнюю віру колгосп— —у ника в нашу спільну працю. Впевнений, що найбільший злочин — підривати віру людини.

— Покинь ці високі слова й одноосібницькі споживацькі тенденції! — вже зметнулись блискавки під віями Ступача. — Думаєш: ти найрозумніший серед нас?

— Я поки що не замислювався над цим дуже важливим для вас питанням, — почав обурюватись і Данило.

— Так-от, своїм безрозсудством ти не так зміцнюєш віру селян свого села, як підриваєш авторитет більшості голів свого району! Зрозумів?

— Це вже щось нове в теорії! — І хоч як йому було гірко, Данило засміявся.

— Він що й сміється! — Ступач ударив чоботом по кущику петрового батога, і він сполохано затремтів синіми вогниками. — А що, дивлячись на вас, скажуть колгоспники інших сіл? Щоб і їм зараз же видавали зерно? І почнеться там анархія щодо виконання плану, як уже тут почалась. Он, і вітряк меле в тебе! — тицьнув руками на ту дерев'яну птицю, що завжди радує людину, коли махає крилами. — Зараз же припини видачу зерна і зацвяхуй вітряк.

Данилові лячно стало від оцих слів, бо для нього вітряк завжди був живим, як людина, а тут — забити цвяхами! Як треба бути далеко від хліба насущного, очерствіти, щоб отаке викрутилось у мізках.

— У нас вітряк ніколи не забивали цвяхами! Вікна забивали, а вітряк — ні.

Ступач поморщився:

— Якось у нас ніколи з тобою не виходить розмова. Ти думаєш: я менше переживаю за виконання кампаній?

Данило зітхнув:

— Може, й так, може, за кампанії ви більше переживаєте, тільки за кампаніями ви забули тих, що виконують їх. Ще з зими ви питаєте мене: чи вивезено гній, чи відремонтовано реманент, чи очищено насіння, в якому стані худоба, і ніколи не спитаєте, а в якому ж стані люди, чим вони живуть, чим мають жити? Чи не спадало вам на думку, що ми повинні насамперед дбати про людину, про її день сьогоднішній і завтрашній, про хліб насущний на столі і радість у душі. Я, наприклад, ніколи не відчував вашої душевності в степу, в селі, може, ви, їдучи до нас, залишаєте її у своєму кабінеті?

Ступач обурено хмикнув: хто ж стоїть за цими словами — людина чи хитромудра тінь її?..

— Душевність — це сентименти, особливо в селі, де в кожному нутрі аж пищить дрібний власник.

— Так чим же й турбується наша держава! Щоб з учорашнього дрібного власника виріс новий господар землі — щедра в діяннях, у красі і душевності людина.

Ступач саркастично глянув на Данила.

— Скільки романтичного туману назбиралось у твоєму казанку. Через свою селянську душевність і інші архаїзми — затуркочеш до грому! Хотів би я бачити, як ти тоді заговориш про спокій, оббиваючи пороги різних інстанцій. Отож, поки не пізно, впрягайся у графік і тягни його, як чорний віл: тобто хватопеком здавай хліб!

— От і вся музика, — зітхнув Данило.

— Про яку ще музику говориш?

— Про вашу, про ваш бубон, про ваші тривоги одного дня чи однієї кампанії. Сільське господарство мав сотні питань, а ви їх зводите лишо до одного. І принижуйте цим і людей, і святий хліб — геніальне відкриття людини.

Під вилицями Ступача заворушилися два клубочки, але він стримав себе.

— Заговорив філософ. А я твою філософію знову мушу бити практикою: негайно вивозь зерно, стрімголов жени на зсипний пункт усі машини, усі коні і навіть воли.

— Ось там би знадобились ваші громи!

— На зсипному пункті? Це ж чого? — незрозуміле низав плечима.

— Бо там, як перед ворітьми раю, стоять люди в довжелезній черзі перед однією вагою зсипного пункту, та найгірше не це, а те, що наш район повинен скидати в бурти навіть вологе зерно і з болем дивитись, як воно починає куритися димом.

— Чого ж куритися? — розгубився Ступач.

— Бо є таке страшне слово — самозігрівання, і воно доти буде пожирати нашу працю, гноїти хліб, поки хлібоприймальні пункти стоятимуть просто неба. Подумайте над цим!

— А то вже не наш клопіт, — махнув рукою Ступач. — Хай у них болить голова за своє, а в нас за своє. Що я маю доповісти про план виконання?

— Повторите, що план здачі хліба державі буде виконано і перевиконано, що люди вже мають чорний хліб і сиву паляницю. Ступач хмикнув:

— Сиву паляницю! Дивись, щоб за цю паляницю голова не посивіла. От закінчив ти інститут, а так і залишився тільки з хліборобськими болями.

— По-хліборобськи люблю Батьківщину.

— Ось тут уся твоя обмеженість як на долоні.

— Це слова не мої, а великого письменника. Ступач скривився, зневажливо махнув рукою:

— Письменники теж хоч кому заб'ють баки... Як буде з вітряком?

— Вітряк молотиме, як і належить йому.

— Так, зрештою, він же відривав робочі руки від жнив.

— Ні, він дав в руки ту радість, яка так потрібна і для жнив, і для людей, і для політики.

— Навіть для політики?! — здивувався, але й пом'якшав Ступач.

— Аякже! Не вам говорити, що дух нашого селянина ще не звільнився від страху перед природою, від страху за завтрашній день, і тому хлібороб сьогодні ще чіпко тримався своєї латки городу. Гарним громадським господарюванням, доброю оплатою, сердечністю ми маємо завтра ппвільпитп його від копійчаної мізерії, від страху, маємо зробити з нього мислителя, героя, творця. Це ж народ, мріючи про майбутнє, сказав: "І хліба треба, і неба треба!" Ось про це, про насущне і високе, маємо тепер думати!

— Он куди ми залетіли! Аж до неба! — зверхньо посміхнувся Ступач. — Ну, селянський філософе, може, в чомусь ти й маєш рацію, тільки не знаю, що скажуть десь про твої художества. Я категорично проти них! Та, знаючи, що ти слів на вітер не кидаєш, маю лише одне заспокоєння — план буде виконано.

— І перевиконано. А дочекаємось вересня, то ще, надіюсь, здамо якусь тисячу понад усякий план.

— Чого ж у вересні? — недовіжливо стрепенувся Ступач.

— Бо лише сьогодні після озимих сіємо горох і гречку.'

— А мені хоч би слово сказав! — лягло невдоволення в куточках рота Ступача. — Що ж, це ви добре придумали.

— Тож-бо й воно, хочеться думати не про один день кампаній, а дивитися трохи далі, не забувати про складний вік людини, про її радощі на землі і від землі, по забувати й душевності. • .

— Знову те саме! Це ти, наче дятел, довбеш. Не забув, як у нас про дятла казали? Вдень він довбе і довбе, а вночі стогне, бо від того довбання голова болить. Дивись, щоб і в тебе через душевність голова не заболіла, — вже не сердячись, повчально сказав Ступач, а про себе вирішив: з цього анархіста можна і два плани вибити. Обійдеться без сивої паляниці. Хай поскаче гопки та дибки, а ми будемо на видноті, — він подав Данилові важкувату руку і пішов до брички, знову ж думаючи про анонімки на голову. І де в них зерно, а де полова? Що ж, своєю самотійністю він багато може збунтувати гарячих голів. Недарма ж просив: дозвольте мені так погосподарювати, як люди хочуть, для експерименту дозвольте, бо не можна одному господарству займатися

тридцятьма культурами — від жита-пшениці, турецького бобу і маку аж до петрушки, чорнушки і пастернаку. Бач, навіть риму знайшов, щоб відхреститись від маку і пастернаку. Отак і сядеш маком з таким господарем. Хоч і розумну має голову, та до якого берега приб'ється цей розум? Тепер нам біля землі не мислителі, а виконавці потрібні. Може, надалі і мислителі знадобляться, але це гсн-геїї коли буде.

Ступач обернувся, поглянув на вітряк, що весело відхрещувався від нього, на вперту постать Данила, який поспішав до вітряка.

Цей не у вітряк, а в тебе заб'є цвяхи самоволі, а ще й про душевність говорить. Будеш мати, Прокопе, душевність, коли за роздане зерно хтось почне здійсмати з тебе стружку. Страх розчопіреною п'ятірнею пройшовся по нутрощах Ступача, і він тепер дивився на вітряка і на гарячу югу, що тремтіла за вітряком, як на своїх ворогів. Дарма, ось як накинемо селу подвійний шіал, то й вітряк опустить крила.

— Поїдемо, — підійшов до машталіра, поставив погу на підступку й носовичком почав обтирати з чобота пилюку.

— Можна й поїхати. Це я вас, Прокопе Івановичу, сьогодні востаннє везу.

— Як це — востаннє?

— Тепер уродило, люди гарно обжинаються, то я повертаюся до житечка, до пшениці, до землі, бо землю сам бог орав.

— Це ж де ти бачив бога за плугом? — глумливо спитав Ступач.

— Не бачив, а чув у піснях.

— Корчувати ці пісні, цей архаїзм і етнографізм треба! Корчувати!

— Чого ж корчувати, коли там і про врожай так співається, як колись нам уродить земля: з колосочка буде жмінька, а з снопика — мірка. І в давнину, видать, про агротехніку думали.

Ступач, аж присвиснув од такої несподіваної "філософії", а потім сокрушно похитав головою:

— Темна ти ніч, темне село. Машталір пайоржився:

— Хоч і темний я, а більше ваше сідалище возити не буду...

Виїжджаючи на шлях, Ступач зустрівся з военкомом Зіновієм Сагайдаком, що верхи їхав по вкорочених тінях лип.

— До свого улюбленця, який ближче до жита-пшениці? — з насмішкою запитав. Ступач.

— Так, ви — юридичний ясновидець, — не залишився в боргу Сагайдак. — У нашій районі один живе ближче до жита-пшениці, а другий — до пирога.

Ступач одразу підкис:

— Це жарт чи натяк?

— Розумійте як хочете, — безневинно дивиться на нього Сагайдак. — Вольному — воля, а спасенному — рай. Як там Бондаренко?

— При доброму здоров'ї і в доброму настрої. Але сьогодні доведеться зіпсувати йому настрій.

— Це ж чого?

Когось копіюючи, Ступач одноманітно прогугнів:

— Єсть принципова думка стягти з нього подвійний плап. Він його витягне, кректатиме, але витягне.

— Жартуєте? — насторожився Сагайдак.

— Правду кажу.

Босиком нахмарився, скочив з коня, кивнув головою, і Ступач неохоче зліз з брички. Накостричені, вони підійшли до лип, що стояли в золотій дрімоті сонця, цвіту і бджолиного дзвону.

— Прокопе Івановичу, ви не перший рік крутитесь біля сільського господарства, знаєте, які в нас зараз великі труднощі з селом, з хлібом, з трудоднем, з селянською долею. Знаєте і те, як ми радіємо, коли той чи інший колгосп чесно, без копійчаних хитрувань, вибивається у передові. Чого ж ви хочете оте господарство, що вже сьогодні тягне більшу за інших ношу, підірвати і зробити слабосилим?

— А селянство взагалі треба притиснути, — безжурно відповів Ступач. — Не бійтесь пригнути його перед олтарем індустріалізації.

Темне красиве обличчя Сагайдака спалахнуло рум'янцями:

— Не підіймайте руку на життя! А взагалі, ви лівак і невіглас. Вас і на гарматний постріл не можна підпускати до села, бо зійдемо тоді на старці.

В Ступача одвисла нижня щелепа.

— Ви... ви селянський ідеолог! — вигукнув віп.

— Не психуйте. Ідеологія у нас одна, а от голови різні! Міняйте навар у своїй. — І Сагайдак швидко пішов до коня, вскочив у сідло і помчав не до Бондаренка, а в райком.

Ступач одразу догадався, до кого поїхав воєнком, і кинувся до колишньої махновської брички.

— Переганяй його! — крикнув візникові. А той тільки одним вусом вибив посмішку:

— Та що з вами? Де вже клешні рака змагатися з кінським копитом.

"Чи це він так собі сказав, чи ще й на щось натякає? Ох це село..."

За колотнечею думок, що аж розпирали голову, мало не прогавив Михайла Чигирина, який на дурничку скоком-боком хотів проскочити повз нього.

— А куди це так бокує, навіть не поздоровкавшись, хвалений голова?

Чигирин зупинив мальованих, з туманцем і сріблом, коней, на обличчя вочевидь натягує машкару перебільшеної покори. Теж продукт!

— Я ж вам махнув рукою, а ви не повели й ногою. Машталір Ступача пирхнув, а Ступач спалахнув:

— Коли язик гуляє, то нижчеспиння відповідає. Чигирин охоче закивав бородою, в яку вже забиралася осінь.

— Авжеж, авжеж: як нема в язиці розуму, то його в нижчеспинні шукають, — і вчвертьока поглянув на Ступача.

"От які тільки біси шугають у цих очах? Аби не твоє колишнє партизанство, так би не розмовляв зі мною".

— Так чого голова ыо жнивує, а дорогу виміряє? Чигирин охоче відповів:

— Оце ж їздив у район вибивати запчастини.

— У жнива?! — аж лихоманить Ступача.

— Так це ж чи не найкраща година: усі жнивують, ніхто не оббиває пороги інстанцій, а ти ловиш слухну хвилину, — знову ж так пояснює Чигирин, що вже й Ступач не розуміє — чи це насмішка на язиці, чи недорід в голові.

— Яке ж ви маєте— право виривати запасні частини, коли треба жати, молотити й вивозити хліб?! Це ж державний злочин!

Ось тепер машкара покори зіскакує з засмаглого обличчя Чигирина, і воно стає упертим, затятим.

— Чого це ви одразу вхопилися за злочин?

— А хто ж із голів дозволить собі таку розкіш, щоб кудись відлучитись тепер?

— Мало хто, — погодився Чигирин, — І я, ставши головою, о четвертій ранку біг на поле, а о дванадцятій ночі падав па ліжку:

усе треба було перевірити — і як закладають пашу худобі, і як доять корів, і як орють-боронують, і як стрижуть овець, і як сіють петрушку і чорнушку. За все хапався — і на все не вистачало часу, навіть у газети рідко ааглядував. Тоді й крику в мені було багато, а толку менше. А тепер, коли згуртував людей, повірив їм, ми так працюємо, що й в театр маємо час їздити. Поїдьте хоч раз із нами. Квиток — безкоштовний! — І, не попрощавшись, дзвоном торкнув коней, а ті, граючись, понесли бричку по тінях липового шляху.

XIII

У луговій криничці, над якою верба тримає молодий вінець, купаються зорі, а місяць ще не забрів до них. Він залазить сюди так, як оброслий сивиною дід забредає із саком у ставочок, що он посусідився з криничкою. І хоча порівняння місяця з дідом надто довільне, одначе Данило посміхається своїй думці: і збрече ж таке! Він підходить до облямованого очеретом, кугою та вербами ставочка і справді бачить, як з очерету старим місяцем виринає сива голова діда Ярослава; дід, здається, не йде, а пливе зеленою, тримаючи на плечі благенького, розхитаного сака.

У далекому полі місяць розсіває срібло і сон, звідусіль виходять копички й полукіпки. Старий повертає на схід голову й говорить собі:

— Ось і козацьке сонце зійшло, а далі роса почне випадати. Який же ти гарний, білий світе, а треба буде покидати тебе. — І нема зараз на обличчі діда й крихітки їді, а є один супокій і зажура.

Данило підходить до зарогу, що попискує під ногами, перечікує, поки старий поговорить із собою, придивляється до очеретинки, яку торкнула риба, прислухається до жеботіння струмка, що ніяк не вкладеться на ніч, і від усього цього з нього сповзає зібрана за день утома і спека.

— Діду, а щось путяще в в цій воді?

— А зараз і побачимо, чи є щось тут, чи, мб, дівчата позаганяли все живе в очерети. Увечері тут купаються дівчата з поля і зорі з неба, а вночі — самі русалки, — старий підводить угору вибілену голову, добряче придивляється до неба: що воно принесе

завтра? І щось рідне, прихисткове і вічне є в цьому читанні небесного письма.

— То на погоду чи негоду? — підсміюється Данило.

— На погоду! — переконано й навіть урочисто каже старий і в усьому білому виходить з очеретів. — Гарне цього року літо, і зерном, і погодою гарне. Шкода тільки, що в мої кісточки заходить осінь.

— Та нащо ж вам бродити по воді? Рибалка зітхнув:

— Коли я в мої літа почну думати тільки про старість, то це вже не життя, а синій смуток. Купатимешся?

— Почекаю, поки ви впіймаєте свою золоту рибку, — мружиться Данило.

— Золотої вже не спіймаю — не ті роїш. От карася чи липка, напевне, добуду. А коли ж ми з тобою вловимо півпудового коропа?

— Аж шудороги? Це 'гриба ііочекати. Двохсотграмового вже маємо.

— Люблю, коли вода багата рибою, а не п'явкою, — старий обережно занурює сака в ставок, підводить ближче до берега, натискує долонею на дужку, а ногою із грузького дна колошкає рибу, потім проворно виймає свою снасть, виходить із нею на берег і витрушує все, що є в ній, на траву.

— Тепер дивись!

У куширі зблиснули, дрібно затріпотіли два карасі з долоню завбільшки.

— Не густо, але й не пусто, — каже старий. — А було ж колись отут і води, і риби! Ставочки один за одним, як намисто, блищали. Та поменшало звіра в лісі, птиці в небі, риби у воді, а бджоли під ногою вже й зовсім не знайдеш.

— Хай прийдемо до тям з хлібом, тоді й за бджоли та ставки візьмемось — не все зразу, — розважливо відповідає Данило.

— Поки в баби спечуться кпиші, — в діда по етапе душі. Оцей же ставочок і силянку ставочків за ним колись я доглядав. Тоді чирята і качки до моїх ніг підпливали, а зараз без пам'яті летять од людини. Зараз птиці до мене тільки у снах підпливають. І чого ми такі немилосердні стали до птиці чи того зайця? Дітям про нього казочки розповідаємо, а самі вибиваємо його впень. Завтра прийдеш до мене на рибку?

— Навряд, діду. Жнива!

— Тоді я тобі на поле принесу. Все у вас немає часу. А от у нас було й часу більше, і нервів менше. Інколи дивишся: таке молоде, таке ще зелене, а в нього і се болить, і те болить, там кривить, а там муляє, ще й нерви мотає собі і комусь. Ми щось про ці нерви й не чули.

— Ви так говорите, діду, ніби у вас нічого не боліло. Старий задумався, щось згадуючи.

— Та боліло, сину, одного разу й в мене. Живота впоперек схопило.

— І від чого той біль узявся?

— Панський жеребець ударив копитом. А в нього ж, клятого, копито відерковим було, Данило розсміявся:

— Діду, це ви правду кажете чи вигадуете?

— Сушу правду. Колись був я здоровий, як лут, а ось тепер осінь заходить у кості, в очі — уже й нитку не аасию в голку, Літа, літа, — та й знову поволі, статечно, в усьому полотняному, побрів у воду, нагнувся над саком, щось зашепотів йому, чи очерету, чи рибі...

М'якою луговою стсжпіюю Данило вийшов па степову дорогу й попрямував не в село, а до вітряка, силует якого так гарно вписуваисн в довколишній світ. Там під гуркіт жорен, поскрипування снасті й теплий шерех муки його прихопить короткий степовий сон. Є ж розкіш у світі! Тільки треба розуміти її! А хіба не розкіш, як між крилами вітряка підводиться місяць і знову, вибиваючись із темряви, таємниче оживає, куриться степ?

Висячими східцями, які скрипом перелічують кожен крок, Данило підіймається на ганочок, що стоїть під двосхилим дашком, і заходить у вітряк. Від коша обертається старий похилий мельник, чуб його, наволохачені джмелі брів вуса і навіть зморшки на обличчі присипані пилком свіжого пшеничного борошна.

— Де ж, Миколо Костянтиновичу, люди?

— А люди відпочивають собі, бо коротка нічка-петрівочка, — всіма зморшками посміхається мельник, і вони осипають борошно.

— І ви оце самі засипаєте, самі й мелете?

— Атож! Це мій час — жнива! — Старий теплим поглядом обводять мішки, що нічліжанами полягали навкруг мучника. — Заночуєш у мене?

— Заночую, коли не надокучив.

— І не кажи такого, — посмутнішав мельник. — Сини мої роз'їхались по морях-океанах, і їм уже не до старого вітряка, не до старого батька. Навіть листи лінуються писати — усе б'ють телеграми. А я чогось цих телеграм і досі боюсь — хтозна, що вони можуть принести. Ти ж чув, що мій старшенький аж теплохід водить?

— Чув, Миколо Костянтиновичу.

— На тому теплоході, розказував, може вміститися усеньке наше село, навіть з хуторами й присілками. Просив приїхати до нього на море, та я ніяк не можу покинути свого вітряка: вріс у нього тілом і душею, та й годі. У мене в диня-качанка, може, покуштуєш? Медом пахне. Що то літечко! — Старий підійшов до сипанки, вийняв звідти диню, черкнув по ній ножем — і медвяні пахощі одразу забили пахощі борошна. — Літечко! — знову повторив мельник, поставив догори дном сипанку, поклав на неї диню. — Це не те, що зимова цибулина, — потім вигріб борошно з мучника, зав'язав матроським вузлом мішок і поплескав його, як любовно плескають рукою дітей.

Отак і живе чоловік на світі біля крил — у роботі, в любові до хліба насущного, до людини, до слова людяного, і є щось святе в його руках, коли він по східцях підіймається до коша й засипав зерно чи коли прислухається до теплого шепоту муки та до шугання крил. Біля вітряка загуркотіли колеса, потім почувся веселий дівочий сміх. Мельник повів сивою од років і борошна головою на розчинені двері:

— Що хтось молоти під'їхав. І почі по заспав.

Незабаром на порозі з'явилися Ярппа і Мирослава.

— Добрий вечір, дідусю! Ви прямо наче з кіно зійшли! Як вам туї ведеться? Не застудились на всіх протягах? — зразу ж заторохтіла Ярина.

— Не знаю, хто метляється на всіх протягах, — ласкаво дивиться старість на молодість.

— Змелете мені?

— Якщо на весільний коровай, то не тільки змелю, а й спетлюю.

— О, таке ви, дідусю, скажете! Мені треба на галушки змолоти.

— А коли, Яринко, на коровай? Дуриш, дуриш хлопцям голови, а весілля все відкладаєш.

Ярина зашарілась, потім лукаво повела бровами, підвелася навшпиньки, щось зашепотіла старому на вухо, й обоє розреготались. А Мирослава, дивуючись, побачила в тінях вітряка Данила.

— І ви тут?

— І я тут, товаришко агроном.

— Данило Максимович дуже любить вітряк і його господаря, — защебетала Яринка, вже несучи зерпо до коша. — Вони, відцурапшися на все літо своєї хати, навіть ночують тут: кинуть па тапчан якоїсь трушениці і не журяться.

— Справді? — не повірила Мирослава. Вона, погойдуючись, стояла в дверях вітряка й назбирувала на коси ще раннє місячне проміння. — Як же в такому гуркоті можна заснути?

Данило приязно глянув на дівчину:

— Цей гармидер я полюбив з дитинства. Так славно було, ще з мамою, прийти на вітряк, обнишпорити всі його закутки, притулитися вухом до короля чи стати біля самих крил, щоб вони підіймали вгору твого чуба, а думки до неба.

Посмішка лягла на дівочі уста:

— Ви так це сказали, що й мені хочеться притулитися до короля, — вона руками і станом притулилась до того див-дерева, що тримало на собі увесь вітряк.

— Як воно?

— Гуде, мов неспокійна доля.

— А нам час не дав тихої долі.

Мирослава здивовано пгдвела вії, а вухом ще тісніше притулилась до короля.

— Гуде! Наче сердиться на мене?

— На добрих людей ніколи не сердиться душа вітряка, — обізвався згори Микола Костянтинович. — Це я знаю, бо звікував біля крил.

— Може, підемо до крил, біля яких нишпорять вітри? Мирослава допитливо подивилась на Данила: чи не підсміюється над її довірливістю?

— Ходімо!

Дівчина обережно, наче в холодну воду, спускалася по скрипливих східцях, а місяць і тіш грали па її обличчі, на косах і легенькій сукні, що встигла увібрати пахощі вітряка. Данилові здалося, що він уже давно-давно знає Мирославу, її місячні коси, її характерну дівочу ходу, яка чаїть у собі щось нерозгадане, жіноче. Коли підійшли до

крил, вітер знизу підхопив дівочі коси, і вони золотим снопом піднялися вгору.

— Ой! — спочатку злякалася Мирослава, вхопилася обома руками за коси, щоб не занесло їх кудись, потім засміялася й відступила од вітряка, що намотував і намотував на свої крила місячне ткання.

— Невже, Данило Максимовичу, можна цілий вік прожити біля крил вітряка?

— То було б щастям: прожити вік біля крил! Мирослава пильно глянула на Данила:

— Це вже література?

— Ні, переконання. Хіба погано звучував наш мельник? Без метушні, без галасу, без житейської мізерії він усе життя старається людям на теплий, як душа, хліб, і всі мають до старого тільки любов. І коли ти десь вичитаєш про біблійних пророків, то згадай доброго сивого мельника біля посивілих крил.

— Це, може, й так. Але вже скоро не буде вітряків і отаких, схожих на пророків, мельників.

— Тоді, напевне, сумнішими стануть наші степи, а може, й душі, — задумався Данило. — Не скрізь повинен брати гору практицизм, особливо той, що висотує з нас душевність. І все одно на кожній роботі ми повинні думати про крила, бо інакше сіренько, осіннім туманцем, стече наше життя. Як тобі? Не нудно в нас?

— Біля чорнозему та біля зерна не занудьгуєш, — щиро сказала Мирослава й знову вхопилася руками за свій сніп, що не май спокою біля крил.

Данило посміхнувся:

— Багато ж у тебе куделі.

— У моєї матері було ще більше, — й сумні згадки скували Мирославині очі. — Ви теж без матері?

— Маю тільки вишню на цвинтарі замість матері, — повернув голову до невидимого кладовища. — Звідки б і коли не приходив я, вона завжди відчиняла мені двері. А тепер немає кому їх відчиняти.

Вони ще мовчки постояли біля вітряка, що стугонів зсередини, стараючись людям на добрий хліб, а тут поривався й поривався вгору, наметуючи на крила вітер і ніч. Несподівано біля них низько прогудів джміль і впав на конюшину, що росла біля вітряка.

— Бачиш, який роботящий! — Данило понишпорив очима по конюшині.

— А ви чули, що джмелі навіть у приморозки, коли бджоли вже давно відпочивають, збирають мед?

— Ні, цього не чув, — і потягнувся до дівочих очей, до її снопа кіс, до тоненького стану, що й зараз біля неспокійного шугання крил ледь-ледь погойдувався собі і мав у тому погойдуванні иринаду і звабу.

— Джмелів треба берегти, — сказала крилам, що так і норовили побавитись дівочими косами.

"І тебе, русалко, теж треба берегти", — подумав Данило трохи зі співчуттям, трохи з доброю насмішкою, бо саме згадався отой ставочок, де ввечері купаються дівчата й зорі, а вночі — самі русалки. А ніч і далі брела заколисаним степом, згори обсівала

його росою, а знизу дзвеніла стотисячним стрекотом коників. За конюшиною білою повинню стояли гречки, над ними в удовиній самотині сумувала груша-дичка, а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток, яких порозгублювала на зжатому полі.

Таке життя: то матір розгублює дітей, то діти залишаються без матерів. І все одно хтось нам повинен відчиняти двері. Але хто? Чи не ця рука, що під крилами притримує коси? Що ж у тобі, дівчино? Довіра навпіл з тривогою, та вологі очі, та шерхлі вуста, що бояться любові, що прагнуть любові, і досвітнє завзяття до свого ділечка. І найбільше їй хочеться сіяти. Ось зараз вхопилася за люцерну. Вже й підрахувала йому, скільки пожнивний укіс дасть їм трави. Така, певне, й на полюсі почне щось сіяти чи садити.

Тепла хвиля підкотилася Данилу до серця, і гарно стало йому з оцим старим вітряком, з мельником у ньому, з людьми, що ввечері приїжджають сюди, а вдень жнивуть, і з оцією золотокою грудочкою селянської долі, в якій руки, коли вона хапається за коси, стають схожими на голубів. Куди ж вони залетять, ці голуби, і хто їх буде шанувати чи кривдити?

— А знаєте, славно! — раптом озвалася Мирослава.

— Що славно?

— Оцей степ, оцей вітряк, оці крила, що аж просяться в музику, в душу! Чого я раніше не розуміла їх?

З вітряка вийшла Ярина, на плечах її лежав мішок, на грудях коса.

— Мені вже треба додому, — сказала Мирослава. Данило підійшов до Ярини, зняв з її плечей мішок:

— Підірвешся, дівко. Не можеш підводи почекати?

— Так я хочу ще сьогодні наварити вам галушок, — злукавила вража дівчина.

— І не полінуєшся варити вночі?

— Чари завжди варять вночі, — кинула одним оком па Данила, другим на Мирославу.

Щи ти скажеш такій беажурі? Данили помовчав, іще ііигляиув на вітряк, який намотував на крила куделю місяця і час. Що тільки він готує нам?..

Враз десь аж на дальніх дорогах, що збігали до старого лісу, гарно злетіла парубоча пісня:

Ой у полі криниченька,

Там холодна водиченька,

Там холодна, ще й погожа,

Там дівчина так, як рожа.

Ярина стала посеред дороги, поклала руку на плече Мирославі.

— Це наш Роман і Василь виводять, їдуть на конях та й співають усім степам і бродам. Такі вони завзятці у нас.

— Як славно йде пісня над степом, — зачудувалась Мирослава.

А Ярина приклала долоні до обличчя і щосили гукнула в степ:

— Романе! Василю! Гов-гов!

Пісня обірвалася, за мить стрельнули кінські копита, і незабаром з опівнічного мрева вилетіли два вершники. Данило, Ярина і Мирослава зійшли з дороги, а вершники, домчавши до них, здивили коні і засміялись.

— Опришки! Вітрогони! — гримнула на них сестра.

— Яриночко, не сердься, бо сердиті скоро старіють. Добрий вечір, Даниле Максимовичу! А чия це дівчина? — вдають, що не впізнали Мирослави. — Чи не з нашої пісні вийшла: погожа, як та рожа?

— Замололи, загалакали, — ще гнівається чи вдає, що гнівається, на братів Ярина. — Он краще муку візьміть.

— Та ми й вас можемо взяти на коні, — Роман, пригнувшись, підхопив Ярину, та верескнула й вирвалася з братових рук.

— Навіжений! Недарма вас навіть мама так прозиває.

— Тож люблячи, Яринко. Мама і тата обзиває то прудивусом, то очманою, а сама й досі аж сохне за ним. Правда ж, дівчино мила? — Горбоносі красені тріпнули буйними чубами і подивились на Мирославу.

— Опришки! — посміхнулась їм дівчина. — Краще заспівайте.

— А якої? — зіскачили хлопці з коней. — У нас найбільше люблять про кохання. Ви ось цю знаєте? — Роман притулився плечем до братового плеча і щиросердним голосом запитав даліни:

Червона калінонька,

А біле деревце,

Чом не ходиш, не говориш,

Моє любе серце?..

І притихло вес у стопу перед чарами голосу, перед белом чийогось серця.

Коли Роман обірвав пісню, Ярина вдавано зітхнула, зиркнула на брата і прошепотіла одне слово:

— Артист.

— Цить, пащекувата! — Роман грізно витріщився на сестру, а Василь посміхнувся, підвів брову точнісінько так, як батько.

Мирослава догадалась, що Яринка натякнула на якусь кумедну історію, одну з тих, які, здається, ніколи не переводилися в оселі Гримичів.

— З чим це ви криєтесь, Романе?

— Еге, так він і скаже, — пирснула Ярина. — Кому хочеться свою парсуну виставляти на посміховище.

— Так тоді ж Роман ще дитиною був, — примирливо сказав Василь. — Розкажи, брате.

— Мабуть, доведеться, — подобрішав парубок і глиппув па сестру, — Бо як не розповіси сам, то це зіллячко прибреше, паче циганка на ярмарку...

— Еге ж, еге ж, — ніби погодилася Ярина і підперла долонею щоку, — Говори вже, коли язик не присох до зубів.

— Оце ж років з вісім тому наш драмгурток ставив агітку "Урожай за царів і за

влади селян та робітників". Щоб усім було ясно, як родило за царів і як родить тепер, — на кожную культуру чоловічого роду брали хлопчика і парубка, а на жіночого роду — дівчинку і дівчину, малечу втискали в мішечок, дорослих у чувал, гузир в'язали під самим горлом, а в чуби і коси втикали колоски жита, пшениці чи іншої пашниці. На мою долю випало грати дореволюційний ячмінь. Зв'язали мене в мішечку, поставили поруч з дебелим Володимиром Клименком і наказали мовчати до кінця вистави. Стою я, стоять зав'язані всі дореволюційні і теперішні культури, а керівник драмгуртка тицяє в нас паличкою і, які треба, цифри називає. Застоявся я під ці цифри і все потерпаю, щоб не засміятися, бо з передньої лави то мати пишається мною, то батько вусом підморгує, то школярі тицяють пальцями на тебе, наче їй з місяця звалився. Переступаю, переступаю з ноги на ногу, аж дивлюся, Клименко задрімав у своєму кулі. З цього дива я й засміявся тихенько. А тут, як на гріх, у цю саме хвилю замовк керівник і всі почули моє неподобство. От і пішов гуляти по лавах сміх. А що вже батько з матір'ю реготали, то ж не питаєте. Після вистави посходились ми в хаті, посідали за стіл, а тато так приязно дивиться на мене й каже:

— Не сподівався, сину, що в тебе такий хист грати на сцені.

— Який там хист, — віднікуюсь я, а в душі щось і тенькнуло. — Мені ж і слова не дали сказати.

— Що там слово, коли ти стояв найкраще за всіх і справді був схожий на ячмінь.

— Та хто ж мене бачив за тим мішком? — вірю і не вірю я.

— Усі бачили! От хай наша мама скаже.

— Авжеж, авжеж! — лагідно озивається од печі мама, і тільки Ярипа кривить і придушує рукою варги.

— А вже як ти розсміявся, то всіх розвеселив, — продовжує батько. — Сказано, талант!

— Ой тату... — ще якимось віднікуюсь, а в голові на radoщах метелики кружляють.

— От сам поміркуй: чи хтось хоч раз засміявся, коли твій керівник усі слова казав і в усіх тицяв паличкою? Тобі ж досить було пирснути, — і всіх розвеселив. А коли б ще заспівав? В тебе ж он який голос! Так що, сину, пряма тобі дорога в артисти. — І отим словом батько доконав мене, бо нам усім мамина колиска і степ голоси наколихали.

Після вечері тато зі мною пішов спати па сіно, і там на самоті я наважився спитати:

— А що треба, щоб стати артистом? Батько, недовго думаючи, відповів:

— Поїхати в Київ до нашого дядька Миколи, який у театрі грає кумедії, він тебе й определить в артисти.

— Як же, тату, поїхати до того Києва?

— От чого не знаю, того не знаю, бо в нас зараз не гурт грошей, — сказав тато і пірнув у сон. Мені ж за тим театром не спалося до третіх півнів.

Через кілька днів вирішив я зайцем податися до дядька Миколи. Аж у Вінниці на станції батько перехопив мене. А ця язичниця, — насварився поглядом на Яринку, — і досі дражнить мене артистом...

— І дуже сварив тато вас? — посміхнулася Мирослава.

— Та ні. Пригорнув до себе і каже: "Хіба ж можна, сину, їхати босим в артисти? Та й Київ — не село, там ноги об каміння прочовгаєш. Як розстараємось тобі на хромові з рипом чоботи, щоб усі навіть по чоботях чули тебе, тоді щось придумаєм".

— Такий у нас батько уже добрий, що й у світі не знайдеш, — з почуттям сказала Ярипа. — Навіть мене ніколи не сварив.

— А жаль, — вколов її Роман. — От за ким березова каша сумує.

Близнята вискочили на коней, поїхали, і небавом над степом знялися два голоси, виливаючи тугу про отих двох голубів, що пили воду коло млина, коло броду.

— Чом не красені! — неждано вихопилось у Ярини, яка проводжала поглядом братів.

— Гарно ж як у світі! — І Мирослава притулилась до Ярини.

XIV

Земля віддала людям, що могла віддати, і, чи то з жалю до себе, чи з жалю до людей, заплакала осінньою сльозою і неспокійно ввійшла в зимовий сон. Ох як люто, на шаленій коловерті вітрів, зачинався цей сон: спочатку вітровіям і сніговиці хотілося підважити, вирвати з насиджених місць перелякані хати, розметати золото скирт і вдарити на сполох співучою міддю дзвонів. А потім вони втихомирились, поскочувались, прищулились у яругах, і тепер люди по коліна бредуть у снігу, що вечорами шеретує крихти срібла та виколихує блакитні дими й волошкове цвітіння.

Як гарно зараз довкола! Ошатні, в білих свитках хати притихли, немов дівчата перед весільним танцем; ось ударить бубон місяця, цьвохне смичком вітрець, і вони поведуть свій танок зачарованими долинками, левадами, садками і виведуть його — усе вгору та вгору — аж на той шлях, по якому минулий вік проскрипів чумацькими мажами, а — цей вік, як блискавками, спалахнув козацькими шаблями Котовського і Примакова.

А що тепер робить червоний козак Терентій Іванович Шульга? І Данило, згадавши недавню бувальщину, мимоволі зупинився біля придорожньої верби, погладив рукою намерзлий стовбур. А той згори струсив на нього дим паморозі, а знизу озвався гучанням — то вітрець прокинувся в дуслі й знову задрімав, як маля. А он хтось між вербами мріє, вискрипує чоботятами і ронить на сніг шматки пісні. Чия ж це така пізня?..

І давнє очікування, сподівання чи передчуття озвалися в ньому, і десь чи з паморозі, чи з ночі затремтіли ті вії, за якими чаївся синій вечір. У дуслі знову шеберхнув вітрець, а на шляху стихла пісня. Де ж те дівча, що наче йшло назустріч? Данило подався далі шляхом, та вже на ньому не було ні дівчої постаті, ні пісні. Отак і виходить воно на твоєму шляху.

Неждано внизу, на крихтній леваді, що підбігла до самої дороги, він почув характерне шипіння, зирнув і не повірив своїм очам: на виковзаній смужці льоду, яка аж палахкотіла холодним сяйвом, самотиною, в кожушку нарозхрист ковзалась знайома постать. Ось вона з ковзанки вилетіла на сніг, мало не впала, вивинулась уже од самої землі, засміялася сама собі і, вигинаючись тонким станом та граючи

розведеними руками, легковажно зашурхотіла по крижаній стежці, видобуваючи з неї шарудіння й ніжний посвист; за плечима дівчини погойдувався, вигравав місяцем сніп пшеничного волосся, що так і дихнув йому минулим літом.

Данило, притулившись до пригорбленої верби, з захопленням стежив за дівчиною: іч, що витворює, наче маленька. А він усе думав, що вона не по-дівочи серйозна чи то від інститутської науки, чи зроду. Не раз намагався якось порозумітися з нею, та дівчина в такі хвилини відразу натягувалась, немов струна, і похливно сторонилася його. А коли він хотів провести її після свята врожаю, то побачив, як одразу взялося тінями, замкнулось її обличчя, а на шерхлих, замкнених устах прочитав: "Безсовісний". Це тоді ошелешило його: чого вона така? Напевне, перше кохання чи захоплення прибило її і тому уникає чийогось погляду, чийєсь прихильності. А ось тут, на безлюдді, в зимовому сні, на якусь часину вона стала сама собою.

Ось дівчина вилетіла з криги на сніг, зойкнула, упала, лежачи поправила спідничку, засміялася, потім скочила на ноги та й почала весело обтрушувати одіжку й коси. Скільки ж у неї дитячої і дівочої принади. От тобі й строгий товариш агроном, що все з чимось сікався до нього і навіть розкидався такими словами, як хуторянство, консерватизм, тупцювання агромислі. А які тепер мислі грають під отим пшеничним снопом, що аж іскриться проти місяця? І ввійде він у чийось оселю сонячним ранком, а фіалкові очі заграють доброю довірою. Данило ловить себе на тому, що матиме жаль, коли цей ранок з вечориною оминуть його душу, його хату. Що це?.. Зимова казка... чи судьба? І так славно згадався той вечір біля вітряка і ті крила, що підіймали вгору її коси. Чим вони пахнуть тепер? Тоді од них ішли пахощі вітряка і смутки матіоли. А як би він хотів, щоб вони повіяли чорнобривцями його занедбаного двору, чорнобривцями його матері, яку він стрічає тільки в спогадах і снах.

Данило, тримаючись за вербу, обережно спускається з шляху на левадку, а Мирослава знову шерехтить чоботятами по ковзанці і набирає, і струшує зі свого пшеничного снопа місячний чар. Ось їй не тільки ковзатися, а й танцювати заманулося; приспівуючи собі "метелицю", вона закружляла по снігу, а потім хлоп'ячому, на підківках, вилетіла на ковзанку і знову закружляла, розколисуючи дзвоном спідничину.

— І що це наш товариш агроном витворює вночі?

— Ой мамо! Ой! — злякано задзвенів голос дівчини, вона обірвала танок, обернулася до нього, і сором'язливість проступила рум'янями на її обличчі.

— Так що ти витворюєш, дівчино? — підходить до неї, а вона закриває обличчя руками й зітхає. — Ти не мовчи мені, а щось відповідай, коли старші питають. Не протерла на ковзанці чоботята?

— Поки що не протерла, — нарешті випускає з-під рук слово.

Данило бережно кладе свої долоні па її, відривав їх від обличчя і вражено застигає: тепер не зніченість, не сором'язливість, а саме лукавство бісенятами глянуло на нього й кинулося врозтіч. Де вона тільки прихопила його? А лукавство знов повернулося до неї, ще й забриніло насмішкою:

— А ви, товаришу голово, не хочете поковзатись під місяцем? Це так славно...

— І коли падаєш — теж славне?

— Теж гарно, бо тоді іскри і зорі кружляють в очах.

— Ти вже докружлялась, що й руки задубіли, Де твої рукавички?

— Рукавички?.. У дорозі, — відповіла непевно і чогось глянула ва шлях.

Він скинув свої:

— Може, ці нагріють? Мирослава пирхнула:

— У таку рукавицю ягня влізе. Хто це вам виплітав їх?

— Дід Гримич.-Він усе на виріст робить, — невміло почав надівати ва її ручата свої рукавиці, і дивпо, дівчина не пручалась, " притихла, тільки дроз пройшовся по її тілі.

— Ти ж зовсім замерзла.

— А для чого тоді зяма?

— Та вже ж не для того, щоб після ковзанки бухикати на печі. Зараз же ходімо до мене, хоч якимсь чаєм напою.

— Ви навіть чай умієте варити? — знову самим лукавством зміряла його.

Данило здивовано повів бровами:

— Де ти замість слів нахапалася шершнів? Чи це тільки для мене?

— Ой, ні, — хитнула Мирослава головою і своїм снопом, підняла руки і посміхнулась рукавицям, — Стирчать, як глеки на кілках.

— То ходімо.

— А як хтось побачить? — Враз уся гра аівшла в дівочого обличчя, і тепер на ньому вибились розгубленість та занепокоєння.

— Коли хтось і побачить, то тільки позаздрить мені, — з доброго дива бовкнув. — Хоч на мою хату подивишся. Вона в мене цілий рік чорнобривцями пахне.

— То... нам'ять любові? — зненацька спитана Мирослава.

— Пам'ять любові до матері. Як ручата? Відійшли трохи?

— Ще ні.

— Ходімо?

— Мені боязко, — правдиво глянула, збентежила її порадувала його.

— Чого ж тобі боязко?

— Це ви повинні більше знати... Так же не можна.

— Чому не можна? Ти. ж не ійршші деиъ аиаъш мене.

— Краще ходім до татарського броду, до Гримичів.

— Ні, до мене. Я не хочу завтра гнати коні по лікарю, І дівчина обпекла його:

— Так дуже шкода коней?

— І тебе трохи, — він поклав руки на дівочі плечі, обернув її до місяця. — Ось там і стоїть моя хата, а ворота біля неї кигикають чайкою.

Мирослава з-за плеча пильно глянула на нього:

— А чиясь дівоча доля од вас не кигикала чайкою? Він зрозумів її побоювання.

— Такого, дівчино, не було. І коли маєш до мене довіру — не називай на "ви", — він узяв її притихлу руку, й вони з левади повернули на Ту вуличку, де плетені тини і

верби-підлітки біля них вели до напівзабутої оселі. Ішов і милувався дівчиною, її снопом, її ходою — легкою і красивою. Зведки ж ти взялася? З якого поля, з якої піспі? І здавалось, що в цього вже був такий вечір надій і притихле від сполоху дівча біля нього, яке не знає, за що триматись рукою — за тендітні в паморозі верби чи за серце.

Ось і його ворота. Мирослава, випереджаючи Данила, поторгала їх, і вони справді кигикнули чайкою.

— Наче в казці, — здивувалась і чомусь зраділа дівчина. Підійшовши до вікна, на якому клубочками дрімала місячна сновійність, Данило постукав у шибку.

— У вас хтось живе? — пройшовся переляк по обличчі Мирослави.

— Ні.

— А чого ж ви стукаєте?

— Згадую свою матір. Вона завжди на стук відчиняла мені двері. А тепер нема кому.

— І це тяжко, Даниле? — сама не помітила, як назвала його на імення.

— Тяжко, Мирославе. А ключ у мене завше лежить на призьбі під вербовою дощечкою, під тією, про яку дівчата весною співають: "Вербовая дощечка, дощечка, там ходила Настечка, Настечка", — і знову згадав не вербову дощечку, а вербову ногу Шульги. Це ж треба навідатись до нього і Діденка, якогось гостинця завезти.

Даияло відчинив сінешні й хатні двері, Мирослава все ще з опаскою ступила в темряву хати.

— Справді, тут вереснем і чорнобривцями пахне. Ви любите їх?

— Дуже. І люблю, коли дівочі коси віють чорнобривцями, — нечутно торкнувся її снопа. — Уявляєш: сніг і чорнобривці! — Він засвітив світло, і гостя одразу ж підійшла до фюю матері, пород яким світився сніп жита.

— Це ваша мати?

— Матір.

Мирослава посмутніла.

— І в моєї такі добрі очі були. І звала вона мене чогось Журавкою.

— А моя часто співала про журавку... Щось незвичне було в її вдачі. Як вона тільки, вже з різдва, виглядала весну, як тішилась першим підсніжником, як прислухалась до співу зерна, до шелесту маківок, до всієї землі. І до колоса, і до трави, і до деревця у неї була своя любляча мова, пісня. Найбільше я; наспівувала на луках, бо там стільки птаства знаходило притулок і в траві, і в березі, і на воді. Бувало, гляне на якусь чубату чаєчку або на виводок диких качат, що пливуть за качкою, і зітхне: "Боже, як то славно, коли є крила", — та й тихенько заспіває траві чи копичкам:

А журавка ходить

Та пір'ячко ронить...

А ти, малий, одразу й побачиш: і журавля в журавлиному броді, і журавочку, і її двійко цибатих діток. Мати не раз втішала мене, що, в мою подушку зашила журавлині пера. Це щоб у сон приходило птаство, травиця, поля, а не різна погань.

— Це ж треба, — аж зітхнула Мирослава. — Добра і тиха матір.

— Що добра, то добра, а от чи тиха — не знаю. Одного разу вона здивувала усіх односельців. Це сталося у двадцятому році. Біля самого села партизани на шаблях врубалися в банду Гальчевського. То була до зубів озброєна зграя, а отаманив у ній вчений жорстокосердець, що нахвалявся вирізати більшовиків до сьомого коліна. Як побігли городами і вулицями без вершників коні, я з мамою вийшов у двір. Аж до нас на змиленому коні підлітав розпашілий од битви партизан Михайло Чигирин. Ти знаєш його — він тепер головою колгоспу працює. Ще з вулиці гукнув матері:

— Ганно, допоможи пораненим — винеси полотна перев'язати рани, — і зіскакує зі свого воронця, веде його на подвір'я. А кінь аж хитається од утоми.

— Де ж я того полотна візьму? — одразу пожалісніла матір. — Усе повіддавала то за оранку, то за хліб.

— А може, щось завалюсь? Біда хлопцям: лежать на білих гречках, а гречки вже червоними стали.

В оселі кинулась мати до скрині, та хіба знайдеш те, чого нема?

— Що ж, таке діло, — похилив голову Чигирин. — Доведеться багатіїв потрусити. А так не хочеться, щоб на такому полотні були чужі лайки та нарікання.

— Почекай, Михайло, — враз стрепенулася мати, застигла на якусь хвилю, а далі метнулася до божниці, стала на лаву й почала здіймати рушники з образів.

— Ти що, жінко добра? — здивувався, не повірив собі Чигирин.

— Нічого, нічого, — заспокоїла його матір. — На цьому полотні не буде ні лайок, ні нарікань — воно святих сповивало...

— Оце так... — широко розкрила очі Мирослава: в них входили далекі видіння. — А що ж далі? Данило зітхнув:

— Далі вона все ждала батька, ждала навіть після того, як дійшли чутки, що його вбито. А голос її з кожним роком смутнів і смутнів. Незадовго до смерті вона якось попрохала мене: — Данилку, заспівай мені про журавку, що ходить та пір'ячко ронить, бо я чогось нині не можу...

Останню дорогу матері люди від хати до цвинтаря встелили цвітом. А над її хрестом завжди висить рушник і взимку, і влітку має своїми крилами...

— От і думай собі, що таке життя... — зажурилась дівчина. — А чого ви перед образом матері поставили жито? Данило журно глянув на Мирославу.

— Бо все життя моєї матері пройшло в житах чи біля жита, біля чорного хліба і на безхліб'ї. Отак, напевне, біля житечка, на оранці, на сівбі, на жнивах пройдуть і мої, і твої роки, якщо контри чи заміжжя не заберуть тебе від ниви та перепілки в ній.

— Надіюсь, не заберуть! — переконано сказала дівчина і допитливо подивилась на Данила: — А що для вас головне в житті — жито, перепілка в ньому та жайворонок над ним?

— Селянська доля! — задумливо відповів Данило і на німотний погляд Мирослави невесело посміхнувся: — Це ж може здатися нудним чи обмеженим, як визначив великий знавець параграфів і планів Ступач.

— Розкажіть! — пошепки звеліла Мирослава і стала ближче до снопа.

— З чого тільки й почати? Мені й досі здається і, напевне, завжди буде здаватися, що крізь мою душу, крізь мої очі, крізь мої болі та сподівання пройшла історія селянської долі і смуток житечка, яке й досі не може нагодувати людей. Це, певне, тому, що не встиг огрубіти, хоча й не мало бачив грубого, навіть жорстокого в селі. Так-от про селянську долю, про селянські сподівання. Убогими, стражденними, причавленими були вони. Щоденно серце хлібороба обкільцьовував страх і перед податками, і перед злиднями, і перед силами природи. І тільки в піснях пробивався не такий уже й великий світ надій, що в самого бога можна випрохати щастя: жита на хліб, пшениці на паляниці, а ще гречки на варенички. Як бачиш, не дуже й багато просили хлібороби в бога. А тепер ми самі повинні ставати тими богами, що змінюють селянську долю, виводять хлібороба у світ великих надій, у світ великого врожаю і душевності. Ти не раз, певне, сумувала, слухаючи пісню про бідну вдову, що засіяла своє поле, зволючила і сльозами примочила. То хіба не варто присвятити свій вік тому, щоб ні сльозо, ві злидні, ні безхліб'я не ломили ні вдову, ні сироту, ні всю селянську долю? Так я розумію турботи нашої держави, так я розумію і свою непоказну, але ревну працю, — Данило занепокоєно глянув на дівчину: чи ве подумає, що він якесь п'яткало, і вже, глузуючи над собою, закінчив: — Тому, зважаючи на вищесказане, не доведеться мені шкапові селянські чоботи міняти на модельне взуття.

— Гарно сказали ви про все, окрім модельного взуття. Про щось подібне думала і я. Тільки чи всі зрозуміють вас, романтику вашу? Недовірливий ще наш селянин, ох який недовірливий.

— Не все, Мирославе, зразу приходить. Буде правда — прийде і віра! Хто б іще кілька років тому з селян повірив, що їхні діти прямо в полотняному одязі, в летчиках чи а босоніж підуть у високу науку? Будь моя воля, я з щирого аюота поставив би пам'ятник тим людям, тобто більшовикам, що здогадалися за розкладкою комітетів незаможних селян посилати вчитися малописьменну моходь у робітфаки, а потім і в інститути. Там, як цілину орали, — важко давалася нам наука, але мужицькою впертістю, безсонням долали її і виходили в люди. Такого ні в яких Кембріджах і Овсфордах не 'було. Ти ж не можеш уявити, щоб поріг Оксфордського університету переступив парубійко в батьківській ки- реї і постолах!

Мирослава глипнула десь у далину, засміялась:

— Теж гарно! А маєте ж ви самі радість од своєї щоденної празві? Чи тягнете її, бо звикли тягнути?

— Питаєш, чи не чорний я віл, що тягне своє ярмо? Ця мірка не для мене, бо маю в руках жагу праці, здається, розумію і радість поля, і радість хліба, не хуторянську, де навіть безсмертне зерно охороняється півпудовими колодками і собаками, а ту, від якої ясніють людські очі і ширшають, надії. Ти, ввісио, чула старовинну легенду про євшан-зілля, про безмірну любов до своєї землі. То я маю в собі це євшан-зілля. Оцю любов, од якої на плечах крила сорочку рвуть! А ти про під'яремного вола подумала, — і щиро, по-хлоп'ячи засміявся.

Засміялась і Мирослава.

— Говоріть, говоріть, Даниле.

— Що ж тобі іще?.. І, крім дуже великого, маю менші, тільки свої радощі: це коли тиховійна сіється зерно і пробивається проріст, коли маленькими корабликами пливе полями молодий горох, коли бринить цвітом і музикою гречка, коли дівочою рукою кличе когось до себе вояття проса і коли стоїть тихий дзвін достжгаої ниви. Щоденно щось у широкополі мене хвилює, радує, бо зрісся, зріднився з ним. Я нещодавно почув улюблені слова нашого великого вченого про вчених: "Ми повинні стояти на глобусі". От і селянство ваше так повинно стояти на глобусі, осіваючи світ зерном життя. Отож, певне, догадуєшся, що я маю чим жити. І романтика теж має чим жити, хоча і її, і селянство не милує демагогія та невірство грамових діячів, — і нахмурився, згадавши щось своє, замовк.

Нахмурилась і гостя, приклала руку до чола і тихо, не знати кого запитала:

— Чого так часто дріб'язковість, погроза чи підшепіт прибивають велике? Ви не боїтесь, що нашу високу романтику може вдушити занадто активний бюрократ? Для цього він і господарчими розрахунками козирне, і відповідними цитатами блисне, і правдоподібністю прикриється.

Данило невесело здивувався, невесело посміхнувся.

— Філософ мій з золотими косами! Мирослава не розгубилась.

— Якщо ви мене так велеречиво охрестили, то дайте відповідь на одне приземлене питання.

Хлопець уклонявся і жартівливо, як ісаанські гранди в п'єсах, провів рукою біля самої долівки.

— З охотою, синьйорино!

— Тоді скажіть, вельмишановний товаришу голово, до якого вже залітають гості навіть з області, чого у вашій хаті і досі долівка, а не підлога? Любов до старовини, патріархальщини?

— До вбогості не може бути любові.

— Це не відповідь, а відписка.

— А тепер відповідь, — уже серйозно сказав Данило; — Я постелю пахучу підлогу з живицею, з прожилками, з гніздечками сучків, що так гарно дивляться на тебе, тоді, коли в селі не залишиться жодної долівки. Жодної!

— Он як! — насмішкувато хмикнула Мирослава. — Тоді продовжуйте свою думку і про хату.

— І продовжу. Ти знаєш вдову Галину Пастушенко? , — Оту, що має п'ятеро дітей?

— Так.

— Яка гарна жінка, — посмутніла Мирослава, і вся гра зійшла з її обличчя.

— От коли ця гарна жінка і всі наші вдови вже будуть мати нові справжні оселі, тоді я і подумаю про свою хату.

— Довго вам, напевне, доведеться чекати.

— Я терпеливий — дочекаюсь.

— Не тільки терпеливий, а й упертий, — під віями дівчини стрепенулась посмішка.

— А спите ви... на цвяхах?

— Ні, на сіні, — засміявся Данило. — Сіно ж застеляю рядном — пасманистим або в гречечку.

— І це вже добре, — дівчина зирнула на те пасманисте рядно, підійшла до стіни, перед якою стояла стара, з випаленими квітами скриня.

— Що це за дівчинка? — глянула на фото, з якого пильно дивилось на неї милогубе дитинча. Сум обметав парубочі уста.

— Це Оленка...

— Ваша рідня?

— Якщо і рідня, то, напевне, далеко-далека. Мирослава пильно подивилась на Данила.

— Чого ж напевне?

— Як тобі сказати?.. — завагався.

— Кажіть, як є! — вже нетерпеливилась дівчина, а в голосі її забриніла підозра.

— Не хочеться, щоб ти чула про гріхи чи гріховність життя.

— Яку гріховність? — насторожилась Мирослава, а в душі почула, як там щось обривається... Чого б це?

— Тоді слухай... Кілька років тому йшов я увечері до своєї двоюрідної сестри Оксани. Тиша, тіні і місячна гра пасманили і луги, і татарський брід. Враз од берега цю тишу розколало таке невтішне схлипування, що мені моторошно стало. Бігцем кинувся до броду і над бистрою, в кущах верболозу, побачив дівчину, яка, очевидно, прощалася з життям. Вихопив безщасницю з води, виніс на берег, пізнав її і, як що, почав утішати. Стоїть вона переді мною і ронить мовчазні сльози на прибережний пісок. Бачу, не заспокою Марію — так звали цю дівчину. Тоді посадив її на човен, переїхав брід — і до Оксани. Та вже якось відходила її.

— Що ж то за історія була? — зажурилась Мирослава. Данило враз обізлився на когось.

— Ота сама, споконвічна, але, бач, ніяк не може остерегти надто довірливих дівчат. Звів Магазаник поденщицю, яка працювала в його лісах, а коли в неї під серцем забилося життя, погнав до знахарки. Дякуючи Оксані, воно якось обійшлося, і в Марії з'явилася донечка, а в мене ось це фото, — вже посміхнувся і дитпні, і Мирославі.

— А Марія ж де? — глухо спитала Мирослава.

— Вийшла заміж за доиру людину і переїхала в сусідній район. Зрідка пише Оксані й мені... Ти чарочку деревцінки вип'єш, щоб розігрітись?

— Ні, — сумно похитала головою і для чогось зняла шапочку.

— А тернівки?

— Хіба ж сьогодні свято?

Він зазирнув під її нерівні вії, де ніяковіла ота зваба, яка вже цавно зачарувала його.

— Для мене — свято.

— І це правда? — спитала не голосом, а порухом уст.

— Істинна правда, — відповів напівпошепки і побачив на її куделі кілька зернин пшениці. — А це ж звідки взялася пашниця?

— Хіба ж ви забули, що я сьогодні їздила до селекціонерів?

— І що вони?

Мирослава удавано зітхнула:

— Тільки на мої гіркі сльози зважили: насипали свого чарівного зерна в шапочку. Я тоді скинула рукавиці, щоб і в них сипнули, та не вийшло по-моєму.

— Отам, у селекціонерів, і залишила рукавички?

— Еге.

Данило засміявся:

— І там вони будуть рости?

— Такі, як у вас, не виростуть.

— Як твої рученята?

— Відходять.

— Іди до грубки, вона ще тепла. І чого тільки не вміють ці ручата, — приклав їх до кахлин кольору ранньої весни й пішов до комірчини зібрати щось на вечерю.

Тільки тепер страх охопив дівчину. Чого вона пішла до чужої хати? Хіба можна їй тут бути, вечеряти? Може, не одна вже приходила сюди, може, того й ворота кигикають чайним розпачем? Може, не раз він мав свято. А як хтось мався після того свята? Вона в сум'ятті одійшла від груби і знову зустрілась з поглядом матері. Він трохи заспокоїв дівчину.

А тим часом розпашілий од радості Данило вже ввійшов з тарілками і здивувався:

— Ти чого, Мирославе, стала такою?

— Якою?

Він пошукав слова:

— Наче щойно вийшла з поганого сну. І дівчина призналась:

— Мені лячно.

— Чого?

— Так дівчата не роблять.

— Як?

— Щоб самим іти в хату до хдоиця.

Він підійшов до неї.

— Так ти уяви, що ця хата твоя.

— Як же це уявити? — не знає, чи журитися, чи посміхнутись. Вигадає ж таке!

— Гаразд, я тобі її сьогодні продаю!.. Вважай, це вже твоя хата, а я прийшов до тебе в гості. Тепер берися за роботу і готуй вечерю гостеві, голові, значить.

"Безсовісний", — так само сказала не голосом, а порухом уст і почула, як потроху стали зникати сумніви.

— Не безсовісний, а закоханий, — і тихо заспокоїв її тривогу. — Справді, закоханий.

— Коли ж це сталося? — теж не знайшла нічого розумнішого спитати.

— Тієї ночі, як вітряк бавився снопом твоїх кіс, — поклав руки на її коси.

— Тільки без рук, — вивинулась, не знаючи, що їй робити:
радіти чи сумувати...

І в цей час хтось легенько постукав у сінешні двері. "Хто б це?" — сполохано, без голосу запитала Мирослава. "Не знаю", — дивуючись, відповів Данило й пішов відчиняти. На порозі в широкій, мов дзвін, киреї тупцював дід Корній, а біля воріт стояли заволохачені памороззю коні.

— То ти дома?

— Дома. Добрий вечір вам. Щось, може, трапилось?

— Та нічого такого й не трапилось, — полегшено зітхнув дід і простягнув Данилові обкручену жилами руку.

— Вам чогось треба?

— А чого мені треба від тебе? — дивується чи хитрує старий. — Хіба не можна достукатись до людини без усякої потреби?

— Та можиа. Заходьте до хати.

— Так снігу нанесу. Краще поїду собі до стайні, бо коні потомились нівроку, — захрипів давньою простудою старий.

— І все-таки що у вас?

Старий знову зітхнув, закліпав віями, на яких поблискувала паморозь.

— І не хотілось би проти ночі казати чорті-що, але, напевно, й треба. Розумієш, повертаємося ми з Ярославом Гримичем аж з Кам'янця та й стрічаємо на дорозі якесь одоробато, схоже на зарізяку — носяра в нього от така, а очі совою світять. Попросив цей головоріз, щоб його трохи підвезли. Як підвезти, то й підвезти, бо ж зима. Сів носань на сани, мов дідько, почав те-се теревенити, а коли довідався, звідки ми, нагло й запитав:

— А вашого хваленого голову ще не посадили?

— За що ж його мають посадити? — остовпіли ми.

— Щоб по був таким розумним, — зареготав той дідько, — Щоб дивився не тільки на передні, а й на задні колеса.

— Ти не з пекла родом? — запитали його та й зіпхнули з саней у сніг, а самі чимдуж додому. В селі дізналися, що тут усе гаразд, то Ярослав пішов до себе, а я оце заглянув до тебе, бо той гаспид нагнав холоду і страху в мою душу. І де беруться такі виплодки? А ти не зважай на це: вовк виє, а місяць світить. Бувай здоров, сину, хай тебе доля і бог береже. — Він обернувся, пішов до воріт, і вони тепер озвалися Данилові не чаїним кигиканням, а самим болем.

Що ж це: чи нерозумний жарт лихої людини, чи й справді біля його долі закружляла недоля? Розгубленим поглядом він подивився на заволохачених коней, що кудись відвозили його спокій і радість, на приімлений світ. Чогось поліз рукою до кишені і вийняв звідти пригріте зіллячко жита. Це сьогодні, розгорнувши сніги, придивлявся, як зимується житечку. А як перезимуєш тир'його плеча тихо торкнулася рука Мирослави:

— Данилку, у тебе щось недобре? — Так спитала, що він відчув, як б'є на сполох

дівоче серце.

Хлопець обернувся, побачив на її виду вболівання.

— Ні, ні, все гаразд, — вдячно посміхнувся й пригорнув до себе отой трепет, оту недовіру й оту знаду, що разом зветься дівоїм сподіванням.

— Тільки без рук! — вислизнула з обіймів і метнулась до воріт, до яких знову повернувся чайний голос.

— Мирославе, куди ж ти?!

— За татарський брід! — обізвалася уже в вулиці й зникла в мареві зимового вечора.

Данило кинувся до хати, погасив світло, потім узяв на засув хатві двері й вибіг із подвір'я на переметену снігом вулицю, а з вулиці на шлях, шукаючи поглядом дівочу постать. Але ніде нікого, тільки місяць у небі та мороз скрадається попідтинню. Оце так} Де ж вона загубилась між снігами і місяцем? Він зверяув у вузький завулок, де за плотами в білих свитках стояли верби, спадистою стежкою побіг поміж кучугурами і незабаром вдалині побачив самотню дівочу постать. Але чого вона йде не до татарського, а до дівочого броду, що завжди заростав високим очеретом, даючи там взимку притулок і зайцям, і лисицям?

Із завулка дівчина вийшла на луг, де стояли стоги отави, і зникла в стіні очеретів. Чого ж вона не виходить на річку? Чи в отравила в промоїну? Занепокоєний Данило теж узійшов. Які очерети, пробив їх плечем, вийшов на заметений брід, оглянувся довкола. І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмарами напливала на підтемнений місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засійжойших верб і стогів. Отаке чародійство зміг би змалювати тільки Куїнджі... Але де Мирослава?.. І зовсім неждано побачив її біля самої стіни очеретів. Пригнувшись, вона притулила голову до кущика очеретин, наче прислухаючись до них. І що отут почуєш, мій клопote чорнобривий?

— Ти що робиш?

— Ой! — злякано скрикнула дівчина, потім ніяково посміхнулась. — Ось пригніться, послушайте, як зима гучить в очеретяну дудку. Я так люблю її слухати.

Він пригнувся і справді почув гучання очеретяної дудки і незвідане гучання почуттів у собі.

— А ще що ти любиш? — запитав, аби запитати.

— І люблю весняний спів їжака.

— Їжака?! — не повірив Данило.

— Еге ж, його спів схожий на пісню дрозда. І люблю назирити борсука за роботою, коли він збирає листя на зимівлю:

назгрібає купку, охопить її лапами, притисне головою і суне до нори...

— Скільки світа, стільки й дива.

— А що ви любите? Жито-пшеницю...

— І теплий, як душа, хліб на столі у людей, і пісню над світом, і калиновий вітер у світі.

— Як гарно: калиновий вітер у світі — вітер добра, краси, надій...

Мирослава ще нижче пригнулась до очерету, і з її голови спада шапочка, Данило знову на дівочих косах побачив зернятко пшениці. Він ледве чутно приторкнувся устами до її кіс, що пахли зерном і смутком матіоли. Чого ж матіоли?

Данило й не догадувався: то для нього дівчина мила коси матіолою, коли дізналась, що він любить цю вечірню квітку.

Вже скрадалась передпівнічна година, коли розпашілий, осміхнений Данило повертається із присілка в село. І всю дорогу йому воріли вечорові очі, над якими так гарно тремтять нерівні приолохані вії. Де ви взяли на мою голову? Дивувався, чудувався і радів, що таки зустрівся із тим дивом, із тим святом, якого роками очікував то з сумовитого чару веснянок, то з вечорового туману сподівань, то з тих передчуттів, які тільки молодість наколясує в душу.

"Ох і дівчина!" — не раз казав сам собі, похитував головою і знову дивувався. От тільки спровадила його не дуже, щоб дуже. Цровів її по подвір'я Гримичів, а вона подала руку і хватопеком аж зашурхотіла в теплу оселю. То й мусив стовбичити біля воріт, ваче той Стьопочка Магазаник. Але як вона глянула з-під вій! "Подивилась ясно — заспівали скрипки..." А тут навіть сніги співають. Наслання, та й годі. Данило спиною притуляється до дикої груші, що тримає на собі з чистого срібла корону, знову зирить на присілок і знову посміхається. Певне, всі закохані отакі ііричмелені.

На іскристій підсиненій рівнині ожив якийсь клубок і, збиваючи снігову куряву, покотився, покотився до села. Ось він завмер, підріс, витягнувся — і став зайцем.

"Зголоднів, вуханю?" — і зайцеві посміхається Данило, ще й клопоть якоїсь дитячої казки пригадує.

Звірятко повело вухами, ніби почуло думки чоловіка, черкнуло обмерзлою лапкою об лапку, а потім втопило їх у сніг отак, наче вклонилось комусь, стрибнуло і знову стало рухливим клубком. То й котись до ожередів, що мають золоту розмову з місяцем і вітерцем. Та недалеко від з'їжі знову зупинилося, знову витягнулося, прислухаючись до села — до отієї музики, яку притихлими хвилями нахлюпував гучномовець, і побігло не до ожереда, а на музику. Дива, та й годі!

Коли Данило вийшов на шлях, тут між вербами негадано заколивалася якась висока кустрата постать. Щось вопа посла чи її несло?.. Та це ж старець з навхресними торбами. Звідки ти взявся такий пізній? А йде, певне, здалеку, бо паморозь проросла на всьому оберемку вовни, з якої вибивалися тільки носище й очі.

— Добрий вечір, діду! — здивовано поглядає на пізнього мандрюху.

— А добрий... та холодний, — непривітно озвався старий, стомлено хекнув, прихилився до верби і поклав на заяложені торби руки; в чорних рукавицях вони лежали, мов принішклі кроти.

— Куди це ви, ночі не боячись? Старий похитав оберемком своїй вовни:

— Десь пристановище треба шукати — або нічне, або... прикінцеве. Насилу дочалапав до вашого села.

— І нема тут знайомих?

— Аби то були.

— Тоді ходім до мене на нічліг.

— До тебе? — ніби завагався старець, поцінував Данила совиними очима. — От спасибі, парубче, що не буду чужих собак дражнити. А ти ж мене, холодного та голодного, спершу до голови сільради чи колгоспу не поведеш?

— Ні, не поведу.

— Це ж чому?

— Я сам голова колгоспу.

і. — Ти?! — чогось нагло здивувався і витріщився старий, а далі спохватився, спокійніше забурмотів: — Такий молодий — і вже голова. Видно, стараєшся і собі, і громаді? — І щось неприємне просочилось у тому "стараєшся".

— Таки стараюся. То й потюпали! — не дуже придивляючись до старця, Данило пішов попереду, повернув у завулок, де верби спроквола на решета тіней натрушували паморозь. Дорогою майже не думав про несподіваного гостя, бо знову ж усі гадки крутились навколо Мирослави. А коли обернувся, — старого вже не було.

"Що за мана?!" Данило озирнувся навкруги, гукнув кілька разів: "Діду!" Але ніхто не обізвався, тільки десь на шляху шурхотіли чоботиська чи копаниці.

"Дива!" — сам собі сказав чоловік, стеновав плечима, а в пам'яті ожила розповідь діда Корнія. Чи не з цим старцем зустрівся він? І чогось тривога охопила хлопця, наче він відслонив штору, за якою вчалося якесь зловістя. Не так стало лячно за себе, як за Мирославу. Що це: забобони, передчуття?

Недовго думаючи, він круто повернув і швидко пішов, а далі побіг до присілка. А чого? І сам не знав. І знову йому зоріли вечорові очі, тільки не було спокою ні в них, ні в ньому.

Ось і присілок, що вріс у хвилясту скатертину снігів. Ось і скрипливий смуток дерев'яних журавлів, і забу'пя завіяних вербових човників на подвір'ях, і самотній вогник у вікні Мирослави. Скрадаючись, Давило зайшов на подвір'я і в прихопленому лисицями вікві побачив рухливу тінь: Мирослава чесала коси — отой пшеничний сніп, що зародив на щастя йому. Тільки — чи йому? Бач, як югнула від нього! Але ж посміхнулась як!

І враз усі недобрі передчуття, увесь непотріб відлетів од хлопця, а прийшли радість і вдячність невідомо кому, хай навіть отому віконцю, де коливалась і коливалась дівоча тінь. Так що: стукати в це віконце чи мести додому? Данило поснував подвір'ям, сів на ніс засніженого човна. "Сядемо та подумаємо, — поглузував над собою, — бо як говорить старий Гримич? Спочатку думай, а потім роби!"

А дівоча тінь коливається...

Уже пора б і додому вертатися, але прикипіли очі до вікна, вросли ноги у сніг, хоч біля серця зрідка й проскакує холодок:

аби хтось із насмішкуватих Гримичів не навинувся — ото буде радості і їм, і йому. Може, зарання причаїтися у тінях, що згорбились біля клуні, на якій і досі здригається пучок самосійного жита. Влітку в ньому навіть волошку бачив, дивилася на світ

дівоchim оком і не журилась. Поки він думає про сховок, з хати озвалася впівголоса пущена пісня, в ній, певне, віками настоювався смуток:

Та нема гірш нікому,
Як тій свротині:
Ніхто не пригорне
При лихій годині.
Та не пригорне батько,
Не пригорне мати,
Тільки той пригорне,
Що думає взяти.
Та налетіли гуси
З далекого краю, Замутили воду
В тихому Дунаї.

По-новому вражений тугого чиеїсь осиротілої душі, і голосом Мирослави, і щемом, який до болю в'ївся у серце, він згадав своє сирітство і в думках обіцяв півсиротині, що ніколи-ніколи не зобидить її, коли стане тим, хто пригорне її. От зараз і піде із цим до хати, зірве на порозі шапку з голови і скаже недоказане... Що ж він скаже? "Ти найкраща в світі! Дуже оригінальне вийде. Може, краще: "Ти моя доля!" А воіна й приголомшить: "Моя доля не з цього села". Ох цей вечір, і місяць на ньому, і дурна голова під ним. Та хіба в закоханих вона бував розумною? А ніби спроста Мирослава так глянула на нього?

Відриваючи —холодину сумнівів, Данило торкнувся рукою шапки і таки пішов до вікна, вже намірився постукати в примальовану морозом шибку, але саме в цю хвилю почув тупіт копит. Напевне, несамовиті близнята зривають вітри? Теж знайшли слухну годину. Пригнувшись, глянув на вулицю, що в місячному півсні була схожа на казковий міст. З двох її кінців шалено летіли вершники. Ось зблиснули, вихоплені з піхов, шаблі, на всім скаку зблизились коні, а над головами одчайдухів брязнула, зойкнула криця, висікаючи іскри.

— Навіжені! Пошаткуєте один одного! — крикнув Данило, коли розчепилися шаблі й коні.

На його голос Роман і Василь повернули гривастих до воріт, па ходу вкинули шаблі в піхви, презирнулись і одразу насочились перебільшеною смиренністю.

— Добрий вечір вам, Даниле Максимовичу! От кого не сподівались у таку пору, так не сподівались. Це ви до нас чи до товариша агронома? — хитрющо блимнули па освітлене вікно, й, наче остерігаючись, прикусили варги, і залишились задоволені собою. Теж мені артисти!

З хати в кожушку наопашки вибігла простоволоса Мирослава, побачивши з близнятами Данила, од несподіванки ойкнула і, розгублена, стала посеред подвір'я.

— Що ви тут роблте?!

— Зорі лічимо собі, — невинно відказав Василь. — Стільки ж їх насіяно сьогодні, що ніяк не заснеш.

— Знову на шаблях бились?

— А чого ж?..

— Ти на цьому сливі бувайте здорові, — гарно, без насмішки вклонився Роман і Мирославі, і Данилові. — Нам ще треба коні завести.

Близнята здивили скакунів, здивили куряву і в ній галопом гайнули вздовж вулиці.

— Як ви тут знову опинилися? — стенає плечима Мирослава. І вже нема посмішки, а б невдоволення і в бровах, і навколо уст.

— Хтось мене сьогодні вже й на "ти" називав, — забубонів Данило. — Ось кожушок по-людськи одягни. За цим і прийшов.

— А я так налякалась, почувши... чийсь крик. Сама собі не повірила. Треба ж таке.

— Напевне, треба, — підійшов ближче. — А повіриш, коли я скажу щось?..

Дівчина зіщулилась, прикрила очі наполоханими віями і прошепотіла:

— Не треба.

— Чого ж? — теж перейшов на шепіт Данило.

— Бо не треба.

От і зізнався! Зірвав шайку з гилови І замість щось він сьак-так пробурмотів:

— То я хоч у кожушок одягну філософа з золотими косами, — нахилився до її пшеничного снопа, в якому бавився місяць, і знову почув повів матіоли — зіллячка сум'яття і смутку.

Мирослава благальне глянула на нього:

— Іди вже, Даниле, бо скоро близнята прибіжать. Переведуть вони мені завтра день на кпини.

— Може, тобі подякувати, що женеш?

— Як хочеш.

— Та не хочу.

У повітці залопотіли крила, озвався простуджений голос півня, а на нього відразу відповів забіяка з Оксаниного двору.

— Уже перші півні співають, — не знає, що говорити, що робиться з її віями, з її серцем.

— А знаєш, що вони виспівують?

— Ні.

— Вони кажуть, що від перших півнів неодмінно треба постояти до третіх.

— Я ніколи й до перших не стояла. г

— То я вже починаю пишатись, — замість справжнього верзе таке, за що треба язика виривати.

— Іди. Це ж новий день настав!.. Що маєш робити сьогодні?

— Насамперед ще вдосвіта піду по хатах, де є сироти, і, чим зможу, — пособлю. Це все твоя пісня про сиротину робить.

— Справді? — зачудовано запитала Мирослава.

— Справді.

— Тоді підемо разом!

— Хоч зараз, коли разом!

— Товаришу голово, ідіть додому і не дуріть після перших півнів чиеїсь голови, — нарешті посміхнулась, підійшла до хвірки, відчинила її і вклонилась: — Прошу вас!

— Коли вже так просять, то піду, — теж вклоняється... і кладе руки на дівочі плечі.

— Тільки без рук! — вивинулась лозиною, побігла до хати,

та біля рогу озирнулась.

Данило спиною зачинив хвіртку.

— Я тут до ранку простою.

— Вже один нахвалявся до ранку підпирати ворота.

— Хто це?! — одразу обурился парубок.

— Я ж казала: Стьопчка Магазаник, — разочком розсипала сміх і зникла, наче марево.

То хоч трохи любить чи це все марево місячної ночі? "Налетіли гуси з далекого краю, замутили воду в тихому Дунаї". І негадано в сум'яття думок втелющився з торбами старець-мандрьоха. До ти взявся, бісів гусак?!

XV

Тим часом старець, по шкодуючи ніг і чобіт, чимдуж поспішав до лісів, що забрели в самісіньке небо. Трусилася його вовна, трусилася шапка, на яку пішло кілька зайців, трусилися торби з примороженим хлібом і одежею, лихоманилось і нутро заволоки.

— Оце міг би вскочити! Та як ускочити, — здував слова на свої хащі і так товк чоботиськами дорогу, ніби вбивав сваї. Уже чавив його піт, чавила одежа і хліб. Він залюбки викинув би десь торбу, але тоді хліб міг стати його суддею. Від цієї несподіваної думки аж пересмикнуло дідугу. Сторожко оглянувся навкруги, скинув шапку, що вже пахла не зайцем, а чортом, рукавом витер чоло і уро всякий випадок повернув з дороги до лісу, та відразу яс передумав: у діброві сліди його чоботиськ і сліпий побачить. Тому товчи дорогу та поглядай і на передні, й на задні колеса. Заманулося ж йому, дурневі, знову повернутись на старе місце. І чого б?

Нарешті вигулькнуло довгождане дворище Магазаника, дихнуло стогами лісового сіна, озвалося невгавучим гавкотінням кунделя, а далі — сполоханим рохканням свиней, отих, що від весни і до зими випасаються в лісах і навіть сусідять з дикими родичами.

Старець спочатку стає біля телятника, під стіною якого замерзав мальований янгол — це ж із скитка Магазаник видер двері з святим малюванням і притулив до грішної будови. А кундель і тут сатаніє од злості і так орудує лапами, що аж пліт ходором ходить, а з стовпчаків злітають білі шапочки. Чого ж так довго німує оселя? Чи не перебрався Магазаник в село, бо й там має хату.

В нутрі оселі забився вогник, погас і знову ожив. Далі забряжчали дверні засуви, і на порозі з рушницею в руках став напівроздягнений Магазаник. Старець аж побіг до воріт.

— Хто там і вночі товчеться? — неласкаве обізвався лісник.

— Це я, Семене, — наліг на ворота старець і відсахнувся, бо пес уже хапав його за

полу.

— Хто — "я"!

— Оникій.

— Оникій? — аж пересмикнуло Магазаником. Він мовчки постояв якусь хвилину, далі крикнув на кунделя і, держачи рушницю паїпсроваги, пішов до воріт. — Таки Оникій!.. Тебе, видать, і вночі не прихоплює сон?

— Усяке буває, — невиразно відповів Безбородько. — У тебе нікого нема?

Лісник помовчав, думаючи-, що сказати: як збрешеш, чи не гірше буде.

— Тільки Василина. Вона іноді порається, доглядає за всім домашнім. Ти ж до мене?

— Виходить так.

— То пішли, — кинув рушницю на плече, а Безбородько відчинив і зачинив ворота.

— Чогось ти насурмонений дуже.

— Це ще сон вилежується в мені.

Переступивши поріг хати, Безбородько аж прикипів вирлами до пишнотілої жінки, на обличчі якої ще не одцвітали густі рум'янці і своєрідна грубувата краса. Хоч ва плакат перемальовуй!

Побачивши такого гостя, молодиця в переляці переломила повпі чутливі вуста, прикрила рукою виріз сорочки і метнулась у ванькир, на пригнутих плечах її зашелестіла хвиля осіннього

волосся.

— Зготуй нам щось, Васирино, — кинув навздогін Магазаник і звернувся до Безбородька: — Скидай свою ношу, скидай шати, перекусимо щось, та й залазь у сні на другій половині хати.

— Стьогночки там?

— Ні, у місті, — зітхнув Магазаник. — Теж, як і ти, не може нагріти собі місця. Хеледну зайчатину будеш їсти? Чи підігріти? Сьогодні свіженького підстрелив.

— Підігрій чимось іншим, краще корінковим пійлом. Не перевелось воно в тебе? — Безбородько не так прислухається до лісника, як до шарудіння у ванькирі, а роздягнувшись, мало не вліз у дзеркало, поправляючи свої кудли.

Незбаром Василина, розгойдуючи драбинкою одягнені спідниці, поставила на стіл і хліб, і зайчатину, і тушковану капусту, і чарки, а Магазаник налив у них з гранчастої пляшки якоїсь темноокої ядухи.

— Сідай, молодице, з нами, — запросив Безбородько господиню до столу.

— Спасибі, вечеряйте самі, — злегка вклонилась, лукаво покосувала і понесла свою дорідну постать у ванькир, ще й двері зачинила за собою.

І одразу очі Оникія посмутніли.

За вечерею Магазаник напустився на непроханого гостя:

— Ти чого знову накликаєш лихо і на себе, і на мене? Забулось торішнє?

— Не забулось ні торітито, ні те, що було, вважай, двадцять років тому.

— Згадала баба дівера — що замолоду діяла? — криво посміхнувся лісник.

— Напевне, так. Я тобі торік розказував про свою жінку.

— Що вона на вроду, як ясна зоря у погоду, — згадав Магазаник.

— От повір: кращої за неї ніде не стрічав, хоча з усякими були і стрічання і прощання. А оце довідався, що вона вчителює у вашому районі, то й вдарив лихом об землю. Зроби, Семене, послугу — дізнайся завтра, у якому вона селі й чи вийшла заміж, чи залишилася солом'яною вдовою. Повік цього не забуду тобі.

— І нащо це, і до чого це? — обурився лісник. — Ти ж сам казав, що вона така ідейна...

— Ідеї одне, а гарне тіло — друге, — посмутнів Безбородько. — Може, якось змиритися, коли переміниться життя.

— Жди тих перемін! — буркнув Магазаник і перехилив чарку. — Як же ти міг знову старцем з'явитися? Хоч би в якого дяка чи попа перешерстився.

— Часу не вистачило, бо оце тільки вчора прочув про неї. — То поїдеш?

Магазаник виделкою витяг серце зайця.

— Мушу, хоч сам бог бачить: це голоколінна дурість.

— Хай буде й так. Спасибі, Семене. То й по останній на сьогодні, — і, перехиливши питво, пішов на другу, холоднішу половину хати, де стояли сипанки і діжничі з медом, салом, сиром, мукою, маком і всякою всячиною. — Не замерзну я тут?

— Стюпоччиною периною вкриєшся. І не полінуйся протопити в врубі, — дрова сухі, як перець, — господар позіхнув, перехрестив рота та й пішов до дверей, а гість позаздрив йому: бач, яку має кралю. З такою і ліси здадуться раєм.

Лісник удосвіта поїхав до міста, а Безбородько, ^ накинувши на плечі яргачину, довго з ножицями крутився перед дзеркалом, вкорочував свої патли, звужував брови і прислухався, як на подвір'ї гелкотіли гуси і рохкали свині, дикіші з них норовили поживитись пташиним крилом.

Коли він, причесаний, вимитий і навіть напахчений, зайшов па другу половину хати, там уже проворно орудувала Василина, а на столі парувало снідання і стояла вчорашня пляшка з ядухою.

— Я вже хотіла гукати вас, — здивовано глянула на гостя, загадково посміхнулась. — Сідайте, бо картопля зачохне.

— Спасибі. Сідай і ти, — і поплескав господиню по плечі, що одразу ж взялося дрожем.

— Я вже поснідала, — відповіла рівно, а Безбородько знову позаздрив Магазанику.

— Тоді хоч так сядт, — псе веселіше буде, — випасав очі па жіночому виду і мимоволі зітхнув.

— Чого ви? — здивувалась, повела бровами.

— Ох і гарна ж ти, жіночко.

— Найшли тієї краси, — зневажливо махнула рукою і посмутніла.

— Нелегко тобі у Семена?

— І не питаєте, — Василина помовчала, далі сміливо зирнула на гостя. — А чого ви, такий молодий, дужий, у старці записались? Вам би краще личило бути приймаком, а

не старцем. Чи робити ліньки?

Що ти скажеш цій простоті? Безбородько скрушно похитав головою.

— То я собі середину роботою підвередив, а середина — таке діло...

— Щось не схоже на це.

— Чому так думаєш? — аж занепокоївся Безбородько: чи не примітила чогось гемонська молодиця.

— Бо ви і їсте та й зирите не так, як ті, що мають усередині ганч, — ще й так посміхнулась, наче на цідилку переціджувала його забаганки.

— Як не зирити на тебе, коли маєш таку звабу?! — жартома нахилив свої патли до неї, а вона відсунулась од них, і це ще більше розбурхало його почуття. Після чарки він потягнувся до руки Василяни, та відвела її й похитала головою.

— Виходить, і в старій грубі чорти топлять?

— Таки топлять, Василю. Життя є життям! От подаруй мені поцілунок, а я для тебе навіть золотої цяцьки не пожалію. Не покаєшся.

— Золотої?! — чи то здивовано, чи глузливо запитала, кинула брови врозтіч.

— Золотої, моє золотко. От побачиш! — І він обняв жінку, та неждано отримав такого ляща, що мало не злетів на долівку. Оце сила! Аж перед очима темна метелиця закрутилась.

— А тепер, старче, вставай, щоб не приріс до лавки! — гнівно наказала Василяна. — І в один чирк вимітайся звідси! Золото ж при собі тримай!

Вона підхопила Безбородькову свиту і торбу з одягом, винесла з хати і кинула далеко за поріг, ближче до свиней...

Розлютований Безбородько підхопився з лави, заступив у сінях дорогу жінці, всвердлив у неї очі змієда.

— Ти, придзигльована, притримай свій норів для інших, бо коли я підведу руку, то в декого відвалиться шия. Ану зараз же Ёринеси мені торбу й свиту!

— Хай тобі нечисті з пекла приносять твої шмутки! Чого свої буркала витріщив, як Гнатко-Безп'ятко?! — зашипіла Василяна, плечем відштовхнула старця, вбігла до хати, миттю одшнулась, ще и лихим оком зирнула в дзеркальце і так гайнула иа подвір'я, що аж всі спідниці залопотіли злістю; між засніженими деревами її червоний кожушок зацвітав і гаснув, мов кущ багаття.

"Оце характер! Має ж Магазаник і рай, і пекло по сумісництву". Безбородько відчув, як злість почала сповзати з душі, дарма що й досі щеміла щока. Він, позиривши на всі боки, зібрав у оберемок своє добро, пішов до оселі, потім зачинив на засув вхідні сінешні двері, з других, які виводили в ліс, зняв штабу, а далі почав міряти кроками хату й зирити в усі морозом підмальовані вікна.

І незчужся, коли в його нутро вбивці і старця заодно заглянули оті темно-сірі, а грозою і цвітом очі, які й досі тривожать, дарма що не одні очі цілував, не до одних жіночих грудей тулив розімлілу від любовців голову. А може, постаріли ті очі, пригнувся чи роздався тополинний стан і насправді тп побачиш пс вроду, а жалюгідні залишки її?

Вважай, майже двадцять років минуло відтоді, коли він утікав од неї,

непримиренної і все одно прекрасної в спалахах гніву. Чи не перетіли аа цей час і гиів, і краса? Ех, гетьмане, ясновельможний гетьмане, тільки через тебе твій вірний слуга позбувся всього. Чи не краще було б тихцем зашитися у ведмежий закуток, в якесь поліське лісництво і клацати на рахівниці дебети-кредити? На це підбивала його дружина, надіючись, що він чесною працею хоч трохи зможе спокутати свої гріхи. Та, напевне, шпалерами цифр не закрив би він страшні одиниці шибениць. Але й це хтось повинев робити, і до цього ще повернеться він, коли настане слухний час. А він повинен прийти.

Надворі зривалась метелиця, і душа лісу стогнала, наче людина. Отак, дивись, із нутра хуртовини і вигулькнуть непрохані гості. Пригнувшись до вікна, Безбородько вийняв з кишені пістоля, постукав дулом по долоні, кинув оком на тільця набоїв, що проглядали з черева зброї, і завмер, а потім полегшено зітхнув:

на подвір'я в'їхав засніжений Магазаник. Яку новину привіз йому? Як довго він пораяється біля коней, як довго оббиває чоботи на порозі, як довго вовтузиться біля дверей. Що ж ти несеш, хитромудра бестіє?

Нарешті Магазаник з харчовою торбинкою в руці заходить до хаги, скидає смушкову шапку, з снігом кидає на лаву.

— Хурделить. — А погляд в нього якийсь чудний, розгублений. — Васирина дома?

— Не тільки дізнався, а й бачив, — навіть зітхнув чогось.

— Не може бути! — в тривозі і надії округлив облісілі очі.

— Виходить, може, — скидає лісник задубілу свиту, бере її за комір, щоб обтрусити сніг, і тепер вона стає схожою на обезголовлену людину.

— Говори ж! Не тягни!

— Скажу, — повісив одєжину на кілок, підійшов до шафи, налив у чарки горілки, одну подав Безбородьку. — Замерз, — і одразу перекинув литво.

— Говори ж, нарешті.

— А що говорити? Бачив я в своєму житті одну красуню біляву, — і знову зітхнув. — А це побачив чорняву. Справді, на вроду — як зоря у ясну погоду.

— Не звітрилась краса?

— Виходить, не звітрилась.

— До ж ти її побачив?

— У райнаросвіті. Прийшов до завідуючого, щоб він, мовляв, вивозив з моєї ділники дрова, а тут а якоюсь учителькою нагодилась твоя Ольга Сергіївна. Ольга! Вип'ємо за її вроду... — І ще більше посмутнів.

Уже вечеряючи, Магазаник запитав:

— Скажи, Оникію, як ти зміг привернути до себе таку князівну чи королівну?

— Не князівну і не королівну, а вдовину дочку, — затарабанив пальцями по столу і потягнувся до кінви.

— Вдовівна! Княгиня Ольга! Не могла вона за тебе спроста вийти. Не могла! А в чари, особливо твої, не повірю.

— Які там чари, коли маю носище, мов постіл.

— Розкажи. Хоч пожурилось, що мав і ти в своїй сіті золоту рибку.

— Таки справді допомогла мені сіть війни, — перехилив чарку. — Влітку 1918 гуляла наша карна експедиція на Полтавщині, а як гуляла — ти сам знаєш. І от одного разу, коли я в своєму кабінеті переглядав карні справи, на поріг стала дівчина, та така дівчина, що навіть мої убивці при дверях без слова дали їй дорогу. Мимоволі підвівся і я з-за столу.

— Що вам, панночко?

— Брата мого заарештовано, — глянула такими очима, що не забуваються.

— Сідайте, панночко. Як прізвище вашого брата? — шукаю не так свої списки, як її очі.

— Іван Дорошенко!

— Іван Дорошенко!.. — похитав я головою. — І прізвище гарне, і хлопець він гарний, тільки бунтар, заколотник, — на чужу власність і землю зазіхнув. А п нас, панночко, влада не більшовиків, а ясновельможного гетьмана та хліборобів-демократів.

— Пособіть звільнити: його.

— Не можу, панночко. І хотів би, так не можу.

— Чому ж?

— Бо він уже не під моєю орудою, а під владою повітового старости.

— І що ж загрожує братові?

— Шибениця, панночко.

Вона розплакалась, а я очима нагнав своїх душогубців і почав її утішати. А потім було майже так, наче в якомусь романі чи опері: я влаштував їй побачення з братом і пообіцяв, що доб'юся його звільнення, коли вона вийде за мене. Поплакала панночка-вчителька і над братовою, і над своєю судьбою та й дала мені слово, зажадавши тільки одного: щоб я зразу ж покинув державну варту. Отак воно й буває у життєвій веремії.

— І що ж далі?

— А далі я не покинув державної варти, і Ольга відкинулась од мене, бо не могла її правдивість сусідити з убивством.

— Ох, і дурень ти! За таку красу я не тільки задрипану державну варту, а й велике князівство покинув би.

— Бо в тебе не було чи навіки заснув голос ідей! — одразу розізлився Безбородько.

— Ти — лише виконавець у житті! Спалахнув і Магазаник:

— Аз твоїми ідеями тільки ходити до свиней, а не до людей.

XVI

За що вопо тільки робиться?.. Село, немов чуми, сторонилося Семена Магазаника, який тепер чорним вороном налітав зі своєю шомполівкою на людську безпомічність. Правда, це він старався лише при Ступачеві, коли той приїжджав робити рознос, а без Ступача і Магазаник притихав, ще й Стьопочпі наказував не дуже розшнуровувати варги, бо кожний час має свої ваги. Вже й так за ті виступи, яких вимагав од нього Ступач, люди перестають здоровкатися, а старий Ярослав Гримич при зустрічах самою іддю допитується, коли він устиг із простого чорта зі свічечкою перешерститися на

підпомогача самому дзяблу?

Тоді жорнувате обличчя лісника відразу напухало кров'ю і гнівом:

— Не варнякайте, діду! Ви знаєте, які тепер міжнародності й внутреності?!

— Де вже нам знати внутреності, коли ти в них заліз, як щур у борошно, — глузував старий. — Я знаю тільки одне: хто дияволу служить, той з чортом дружить. Ге ж, правду кажу?

— Це я служу дияволу?! — несамовитів Магазаник і хапався за шомполівку.

— І служиш, і служиш! Не тільки сьогодні парша роз'їдав твою душу, — на щось натякав Гримич.

Від цього "щось" холонуло нутро лісника. Що ж знає про нього старий?

І знову його розтривожену пам'ять бичами молотили нашмаровані сірим солдатським милом петлі, а між небом і землею коливалися молоді, із вітром чуби. Цю минувшину не зітреш і теперішньою запопадливою пильністю.

А коли Гримич бачив Магазаника із Стьопочкою, то презирливо бурмотів:

— Який біс печений, такий і варений.

І дивно дивнее: скільки Магазаник не ставав цапки на старого, однак не вкинув на нього жодного доноса, чим немало дивував Стьопочку.

— Ви ж чули, тату, що він галамагає про нас: який біс печений, такий і варений. То доки йому давати попуст? Чи не пора уговкати його, і вообще?..

Магазаник, зітхаючи, вбирав голову в плечі, виморщував на чолі глибокодумність.

— Не будемо підшукувати приклучку на чийсь старість, бо й так вона скоро відділиться від світу гробовими дошками. А от товаришу Ступачу треба допомогти: треба ще підпустити підшопоту про Данила.

— Мені ж у нього характеристику доведеться брати.

— Це одне одному не завадкь. Він уже, вважай, у мішку, тільки треба зав'язати...

— Зав'яжемо!..

Сьогодні передсвятковий день. Бондаренко ще зранку повіз себе в район на догани, бо вже не має того захисту, що мав, го й стружуть з вьото стружку ступачі. Шкода хлопця, але що поробиш?

— Коли ж приїде Данило? — зітхав в кабінеті голови мельник Микола Костянтинович, яквй прийшов посумувати до Ярослава Гримкча. Ще вдосвіта Ступач забив на цвяхи двері вітряка, і тепер мельник мав достогабелі нудного й непевного часу.

Старі сидять собі біля столу, прислухаються до вулиці, до вітру, що мінив та й мінив білі розкуйовджені хмари й погоду.

— То цвяхами забив двері? — журпо перепитує Гримич.

— Забив, як домовину. Гатить він цвяхи " дерево, а мені здається — мене цвяхує. Опустився на східці, посидів, та й уже не своїмж ногам почав, обходити вітряк. Підійшов до крил, а вони плачуть. Поки крутились — не бачив їхніх сліз.

— Отак і людина — зупини її працю, мимоволі заплаче.

— І звідки цей бісів ненависник узявся? І як він думав жити поміж людьми?

— Ось уже й літечко маєм, а внутрі холоднеча.

— Літа.

— І літа, і журба.

Мельник похитує головою, підводиться.

— Десь піду я собі до вітряка.

— Так він же зацвяхований.

— Хоч біля крил посиджу, хоч їхній скрип почую. А може, Данило ще вивільнить вітряк? Ти скажи йому.

— Скажу, як не доконає його Ступач.

— Не дай бог... Як тяжко на душі, коли крила мовчать, — журно каже мельник, безнадійно махає рукою й чоломкається в Ярославом, бо хтозна, що буде завтра. Щось воно не тев. І все одно треба йти до крил, які стільки напрацювалася аа свій вік і стали сизими від часу та иегоди.

На дзвіниці тривожно загув дзвін. То старий дзвонар Корній справляв подзвіння по чийсь душі. А Ступач і оо вітрякові справив подзвіння. То мав він серце чя замість нього ворухиться там жаба?

Залишившись на самоті, Ярослав Гримич дістав з-під лави вербовий кошик з пахучим купальським зіллям, понюхав його і почав розтрушувати по підлозі. Оці трави, чи їхній дух, чи та земля, де росли вони, навівають на нього різні думки, і їх стає стільки, що починають проситися вголос:

— От чого тільки не повигадує природа? І татарське зілля, і чебрець, і м'яту, і лисохвоста, і шелихвостів, і дурнів заодно.

Поринувши в думи, старий уже не помічає, як на лутку вікна спирається Василь Гарматюк, а за ним пряде вухами вірний кінь.

— Еге ж, і дурнів заодно. Але якось дурень у давнину не вмів ні читати, ні писати і відсиджувався на печі. А теперішній дурень, ох, як навчився і читати, і писати, і когось штовхати під бік чи під печінку. Це ж колись пришелепуватий кричав собі, як хотів, та ніхто й вухом не вів. А тепер він за крик має зарплату — раз, командировочні — два, добові — три, преміальні — п'ять. Піднявся дурень у ціні. От якби ліквідувати грамотність дурнів — і знову їх із посади на піч! Подумати;; яку б економію мала держава!

— Ви, діду, чогось не тримаєте на прив'язі слова, — сумно похитав головою Гарматюк.

— Коли ув'яжеш слово, ув'яжеш серце, — чотириногим станеш, — не поліз до кишені за відповіддю старий. — Ти до нашого Данила приїхав?

— Заскочив по дорозі. Як він?

— Погано йому, ой, погано стало, відколи виїхав з району товариш Мусульбас. Тепер Ступач нашому Данилу печінки переїдає.

— А він мовчить?

— Аби ж мовчав! Як вріже правду без недомовок, так не знаєш, під який грім попаде. Після цього Ступач має роботу — подавати сигнали. А в Данила одна робота —

поле та ми, неперероблена стихія. Це ж отак Ступач говорить. Теоретик! Ти ще не вискочив у такі теоретики?

— Поки що ні. Де ж ваша Яринка?

— На лузі з громадільниками. Маємо не дівчину, а віхоть огню. Що то з неї буде, як ще зустрине любов? Василь одвів обличчя від старого.

— Діду, а що таке, по-вашому, дюбов?

— Любов — це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість.

— Оце сказали! — журно посміхнувся Гарматюк. — Передасте Данилові вітання. Та й будьте здорові! — пригнувшись, вискочив на коня, і той з копита взяв чвалом на дорогу.

А Гримич знову почав говорити сам із собою і про зілля, і про врем'я, а далі здійняв з стіни аж чорну від старості кобзу, провів підсушеною рукою по струнах і заграв свою улюблену:

Ой Морозе, Морозенку,

Ти славний козаче,

За тобою, Морозенку,

Вся Україна плаче.

Він незчувся, як до кабінету увійшов Данило й тихенько став біля дверей, слухаючи пісню. От і віджурилася вона, і на Данила глянули сумовиті очі. старого. Він поклав вироблену руку на струни.

— То як, сину, здіймали з тебе стружку?

— Стружку столяр здійсмає, а мене по-плотницьки "обтесували".

— Ступач найбільше старався?

— Він.

— І вітряка згадував?

— І нітряка, і хліб, і сіно, і слово.

— А хто ж йому загадав, що він удосвіта забив вітряка на гри цвяхи?

Давило відразу нозлішав.

— Таки забив?! Зараз же піду повириваю!

— Хіба тобі ще мало?

— Напевне, мало.

— Не доливай собі лиха.

І в цей час хтось обережненько-обережненько постукав У двері.

— Заходьте! — гукнув Данило.

На поріг, поштиво усміхаючись, став у святковому одязі Стьопочка Магазаник.

— Драстуйте вам. Я не помішав, І вообче?

У Данила біля уст зморшками вибилась огида.

— Що тобі? Якийсь папірець на торг?

Стьопочка заграв млинками вій, підійшов ближче до столу.

— Та ні. Який тепер улітку торг? То осінь своє візьме. Характеристичку мені справну треба, бо вже, по суті, поволеньки перебрався на службу в район.

Бондаренко насупився:

— Поки я буду головою, для тебе пером не поведу.

Стьопочка не дуже збентежився відповіддю, а діловито розстебнув внутрішню кишеню піджака, вийняв спочатку англійську шпильку, а потім згорнутий учетверо аркуш паперу:

— Тоді, може, підпишете? Я сам написав, не перебільшуючи та й не применшуючи своєї ролі й заслуг.

— І цю підпиту, і по дам!

Тільки тепер молодий Магазаник найоржився і мимоволі стиспуо ісулаки.

— Інтересне виходить кіно. Це ж по якому праву, чого і як ви не дасте мені довідочки?

— Отак.

Стьсшочка позлішав, витягнувся, иигриза бризнула з очей і слова:

— Тепер, Даниле Максимовичу, дасте! Ще й зрадієте, що дасте, бо такий час!

— Ти всім гендлював, то не гендлюй часом: він ще помститься за себе.

— Це ми побачимо, кому він помститься! То ніяк не дасте?

— Ні!

— Тоді наше вам! — Навіть торкнувся рукою кашкета і позадкував до порога. — Ви ще не раз згадаєте цю годину! Я вирву собі свій завтрашній день, та не знаю, де опиниться ваше завтра! — І Стьопочка хряпнув дверима.

Данило зиркнув на старого:

— Бачили такого виривача? І як цього тхора могла полюбити Катруся?

Сгарий похитав головою:

— Любов спочатку любить, а роздивляється пізніш. Ти ж куди?

— До жита, до пшениці, до зірок, до вітряка.

— Ех і доля в тебе...

— Нічого, діду. Нашу долю, хоч і нелегко їй, Ступач не заб'в цвяхами!

XVII

На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в благоанні простягав завмерлі руки чи то до неба, чи то до людей: звикши до драпі, до гурту, він німотно карався без них, і тихі сльози скапували з його крил, що вбрали в себе дух борошна, дух степу, материнки, усіх чотирьох бродів і чотирьох вітрів. Скільки приходило і скільки відходило людей од цих крил?! А як славяо під ними підіймались і вихрили пшеничні коси Мирослави!

Згадавши той вечір з вечорів і ті коси, що назбирували ще ранне місячне проміння, і вологі з довірою, з тривогою й очікуваанням очі, і того джмеля, що забринів їм на довгі роки, Данило нодобрішав і від крил пішов до висячого ганку вітряка. Ось він: зараз вивільнить зацвяховаці двері, скине гальма, засипле кіш і хоч на якусь часину стане мельником — добре, що знав й любить усі ті роботи, які починаються з зерна й закінчуються зерном. Напевне, йому для душі треба було стати мельником. Та, окрім своєї душі, в обов'язок перед людьми, перед землею і перед тим, що зветься часом.

На східцях ганку темніло кілька мішків: видно, привезли хлібороби зерно, покружляли біля мовчазного вітряка та й у надії, що розум переважить дурість, залишили свою працю на скрипучих, із слідами ніг східцях. Ще, здається, так недавно по цих східцях він, малий, підіймався з матір'ю, яка несла на плечах свою вдовину ношу. Із сонцем на плечі змалювати б її. Із сонцем, а не з вдовоною ношею... Був собі журавель та журавка... І не стало їх. А тобі дісталася інша ноша. Тільки б не зігнути, не впасти під нею.

Неждано біля самих дверей вітряка щось заворушилось, а потім звелася постать людини, і по-старечому заскрипіло, на щось поскаржилось дерево ганку.

— Миколо Костянтиновичу, це ви? — вражено знизу запитав Данило.

— А хто ж іще може тут човпіти? — журбою поскрипує голос старого мірошника. — Оце на ганку серед мішків і ночувати зібрався.

— Чому ж не вдома?

— Треба ж комусь бути і тут — біля хліба, біля людської праці. Та й не можу я без вітряка, ніяк не можу — він мені в усіх снах шугає крилами. Я, чусш, навіть раю пе хочу без вітряка.

— Ой дядьку Миколо! — Данило вибіг на ганок, навхрест обняв старого, і той притулився до нього, німотно прохаючи захисту. — Міцно ж забив двері Ступач?

— Та ні, — мельник навромацьки відшукав долонею оті гніздечка, які пробили цвяхи, — бо дерево крихке, старе, як мої кісточки, потягнеш до себе — то й повискакує залізо.

— А ви вже торгали двері? — посміхнувся Данило.

— Потроху торгав, а крепко — сумнівався, бо нема в руках влади, — уже лукавить мірошник і скося поглядає на Данила.

— Хитруєте чи підсміюєтесь?

— Та ні, більше журюся, — зітхнув старий. — Давно ніхто не гримав на мене, поважаючи мою працю й старість. А сьогодні Ступач котив на мене і громи, і блискавки, і все страхав, що я відриваю від праці робочі руки. Чи ж знає невіглас, скільки він, коли зупиниться вітряк, озлобить рук на жорнах? Як не має людина чим думати, то думає сідалом, заздрістю та злобою.

Слухаючи мельника, Данило втиснув пальці обох рук у щілину між обшивкою і дверима, потягнув їх до себе раз і вдруїє;

шорстке дерево вп'ялось у тіло, вигнулось, відскочило від обшивки, і в темені вітряка забовванів старезний король.

— Ось і маємо радість чи параграф, — знову зітхнув мельник. — Життя! Так що тепер: постоїмо перед порогом чи підемо до крил?

— До крил!..

І от у щем і непокій приходить радість чи подоба її: поволеньки, ще вірячи й не вірячи собі, заскрипіли крила, заскрипів король, задзвеніло зерно на стінах ковша і зашелестів несмілий теплий струмочок борошна, на якому тримається хліборобська доля. Мельник підставив під нього руку й сам собі сказав:

— Життя!

"Таки життя, яке воно не є", — в думці відповів йому Данило.

Та не встиг мірошник ще взятися за дерев'яну згрібачку, як знизу, на східцях ганку, швидко загупали чийсь нетерплячі крокм й незабаром на синім отворі дверей чорним хрестом розіп'явся захеканий Ступач. Певне, від обурення на ньому ворушились торбннп галіфе. Відхекавшись, він витріщився на мельника:

— Діду, як ви посміли? Під суд захотілося? Хто дозволив пускати вітряк? Хто?! Чого мовчите!

— А коли я не хочу говорити з тобою? — несподівано відрізав сумирний мірошник. — Бо що ти мені і людям? Ти вже скоро не тільки з людьми, а й з богом будеш позиватися { все, навіть йемлю, на безплідність зведеш.

Ступач отетерів, і навіть у сутінках було видно, як осінньою водою гусли його очі. А Данило раптом почув у вітряку жалісивгудіння бджоли. Чи то заблукала вона сюди, чи, відробивши своє, забилася на останній спочинок.

— Діду, іще раз питаю: хто дозволив тобі молоти? — вже лиховісним сичанням запитав Ступач.

— Господар.

— Який господар, коли я наказав?!

— Це я дозволив, — спокійно обізвався від коша Данило і почав сходити вниз.

— Ти?! — Ступач на мить оторопів. — Для чого?

— Щоб декому нагадати: вітряк має крила, людина — теж.

— Знову за своє? — трохи притих Ступач. — Залізти б рукою в твою душу.

— Залазити в чийсь душу — це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору.

— Тобі ще мало було в районі?! Тебе ще мало вчили розуму за ці дні?

— Щось я не помітив розуму в одного із своїх навчителів.

— Так скоро помітиш! — скипів Ступач. — Досить уже панькатись із тобою, бо ти надто зарвався. В печінках сидять твої підозрілі дії!

— Орати, сіяти, жати — це підозрілі дії?! — не витримав тону Данило, безрозсудство прорвалось у його слово, і він, як ножем полоснув по живому: — А як зрозуміти дії декого, хто їсть наш хліб-сіль і толочить наші душі?

У Ступача затремтіли губи й важке підборіддя.

— Конкретно: це про мене?!

— Вгадали.

— Чим я толочу їх? Чим?!

— Своєю абсурдною підозріливістю і примітивізмом виконавця. Землі виконавця мало. Селянинові — забагато.

— Он як!.. — на якусь мить розгубився Ступач, зиркнув на мельника, потім на Данила. — Вийдемо звідси.

Киплячи обоє, вони вийшли з вітряка, і синя чаша вечірнього степу облягла їх пахощами літа і шуганням крил. Чи це крила вітряка, чи недосяжні пташині крила, що пролітають над нашим віком? Помовчати б у цю тиху годину, подумати б про життя.

— То я, по-твоєму, лише виконавець? — клекочучи від обурення, запитав Ступач.

Ну, щоб на цю хвилю прикусити, проковнути язика чи якось схитрувати у слові! Та ба, ніякої тобі хитрості, обережності.

— Не просто примітивіст, а ще й гірше, — Бондаренко поверх Ступача глянув на край світу, що саме з-під землі видобував першу скибку місяця.

— Ще й гірше?! "Ось коли ворог обізвався". Який я ще маю злочин? — запитав ніби глумливо, хоча весь аж тіпався від злості.

— Один з найбільших: ви своєю підозрою четвертуєте віру в людину. Ще в перші дні революції великий поет сказав, що він хоче слухати музику революції. А ви все думаєте не про життя, не про музику, а про подзвіння над людиною.

— Йому ще віри й музики захотілося в такий час! — їв грудях Ступача забракло повітря. — Оце ти, враже, і скажеш на своєму суді! — видихнув задуху.

— Навіть на страшному.

— А він і буде страшним! — ошалівши, вигукнув Ступач погрозу. — Я тебе, розумнику, нагодую кров'ю!

— Хлібом, хлібом треба годувати людей, бузувіре! — обернувся Данило й навмання пішов у луги.

Ступач схаменувся: "Що я сказав? Що?! Невже це осліплення розуму?.. А коли не ворог він? Але чого так багато папірців на нього і чого він сам такий? Певне, й дідько не розбереться в цій круговерті".

І в цей час хтось обережненько торкнувся його рукава.

— Стьопочка?!

— Еге ж, Прокопе Івановичу, це я. За вами прийшла машина з району, то я й мотнувся шукати вас... От чули, що Бондаренки сказав у вічі! А знали б, яке позаочі говорить! І найбільше, що ваша посада вища за ваш розум! Ох, як я боюся ситуації: коли не ви його, а він вас... А як я залишуся без вас?

— Стьопочко, ти набріхуєш на Бондаренка? — І Ступач схопив нашіптувача за груди.

— Отакої! — ображено похитав головою Стьопочка, ображено покліпав віями. — Він теж мене і улещав, і хапав за груди, коли я приходив по характеристику. Все хотів, щоб я подав голос проти вас.

— Це правда?

— А який Стьопочці інтерес говорити неправду? Проявляйте, Прокопе Івановичу, ініціативу сьогодні, бо хтось проявить її завтра, то й спізнитесь на свій поїзд.

Ступач здригнувся і, не прощаючись, швидко пішов до села.

— Оце так. Наче ошпарений півень побіг, — знизав плечима Стьопочка і задумався. — А чого він сам так пізно бродить, по лугах та полях? Це, про всякий випадок, теж треба взяти на замітку, бо що буде, як не він Бондаренка, а Бондаренко його сколупне? І гарний чоловік, а все може бути... — І Магазаник поліз до кишені по записника.

"Хіба ж ти людина? Бузувір, та й більш нічого, — в який уже раз повторив у думці Данило. — Та не один мовчить, і гнеться перед тобою, і годить тобі, неначе лихий

болячці. Ну, не всякий може собі наплювати в душу. Коли маєш скидати шапку, то скидай перед богами, та й то з власної охоти. Добре так думати, а вже твоя душа, напевне, шеретується на папірцях цього самодура". Безмірна туга налягла на чоловіка, він похилив голову і ніби поменшав.

— Вечір добрий, Данило Максимовичу! — тихенько від лугових верб проспівав дівочий голосок. — Чому в присілок не йдете? — Псрод цим з граблями за плечима зупинилася смаглолиця Катря Лебеденко, місяць тепло грав на її зіницях, на вогких довірливих устах і косі.

— Ще встигну, дівчино.

— Устигнете? А хтось когось чекає — дочекатися не може, — наспівне струмком жебонить дівочий голосок, та і в цьому наспіві вчувається смуток.

— Може, і тебе хтось не може дочекатись, — приязно, з невеселою усмішкою оглянув доладну постать, наче вихоплену з вечорової імли.

— Мене вже не чекає, — здригнулася дівчина, і місяць погас у її зіницях.

— Чому? — насторожився Данило. — Кажі — щось трапилось у тебе?

Катруся похнюпилася, махнула рукою, під навскісними стрілками бровенят залягла печаль:

— Ет, краще не треба.

— Чому ж не треба? Може, чимось пособлю.

— Тут, надійсь, допомочі ніде шукати, — тополькою затремтіла дівчина.

— Говори, Катре! — вже наказує Данило.

— Ви ж знаєте, цими днями трапилось лихо з моїм рідним дядьком, — болем і довіром глянула на нього.

— То й що з того?

— А Стьопочка після цього відразу й відкинувся од мене... Бо він оце в район вискочив... Думає ще й далі піти, то й говорить, що дружба зі мною йому на характеристику ляже.

— А на серце йому нічого не ляже? — врізалась лиха складка в міжбрів'я Данила.

— Про серце в характеристиці не пишуть, там тільки дані треба...

— Тоді, Катре, добре, що він зарання відкинувся од тебе. Не запаршивлений заєць, а справжній орел знайде свою Катрю. Але як ще прийде Стьопочка до тебе, жени його чим попало: дрючком, кочергою, качалкою, що під руку попадеї Ти ж у нас як зіронька, а він каплун недорікуватий, і вообщє... — перекинув Стьопочку.

Катря з подивом і вдячністю глянула на голову.

— А ми каплуном Ступача прозвали.

— Ступача? І за що його так прозвали? — аж повеселішало чоловікові.

— За безугавний крик. Тільки ви, Даниле Максимовичу, не заїдайтеся з ним — недобрий він чоловік. Це такий, що злобу і в могилу забере. Не рубайте йому все з плеча, бо не з його, а з вашого плеча кровця потече. А ви дуже потрібні нам. Так усі кажуть у селі і бояться за вас.

— Спасибі, серденько, — обома руками притримав дівочу руку. — Як ти гарно

місяцем підвела свої уста.

— Ой, таке й скажете, — Катря соромливо посміхнулась, потім стулила уста і, несучи в своїй чистій душі перші дівочі страждання, пішла в сріблясто-зелену синь вечора.

"Чом тобі не царівна?!" — подумав Данило і, минаючи копиці, почвалав у поля.

Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що було чути, як знизу дихає колос, а згори випадають роси і місячна обніж. З настою одволоженого полину і жита гніздами пробивався дух заспулої березки, в її медвяну піжність впліталася пряна гіркуватість глухих ланів.

Данило зупинився на гінній дорозі, де сходилась сивина жита і перша, тьмяна при місяці, золотінь пшениці, одірвав од колоса одвислу квітку березки. На долоні її скручене, в рожевій одяганці, тільки підпливло сльозами, і така невтішність була в кожній її складці, що знову подумалось про людське горе.

Заворушилися клятві питання, клятві думки і болі; вони звідусіль лізли в голову, справляли там і похорони, і поминки. І вже очей і серця не тішив ні дитячий шепіт колоса, ні тихий зоряний пил, ні місячне марево. А воно сіялось і сіялось на срібно-димчасті поля, на далекі хати, присипляло людей, яким не спалося, заспокоювало землю, коли мучилась вона...

"Бач, він мене кров'ю нагодує, бо я не пригнув своєї душ" до його ніг", — побачив ненавистю начинені очі, і недобрі передчуття зворушилися біля серця. Стиснути б його, одірвати рукою всі болі. Та не ті ткачі Їх ткали, ох, не ті!

У житах щось зашаруділо, і незабаром на дорогу викотився їжак. На його оброшених голках дробилися місячні скалки. На мить він зупинився біля людської тіні, засопів, принохався, оббіг її і зник у пшеницях.

"Ти, їжаче, маєш сотні голок од гадюки, а як рятуватись людині од своєї напасті? Навіть коли трапиться зі мною лихо, про нього заговорять, озираючись на всі боки... Еге, а дід Корній не озирається". Спробував Ступач настрахати й діда, викликав його до сільради, поставив перед собою, а сам, сидячи, повів допит.

Старий слухав-слухав, хитав головою, а далі й сам заговорив, наче суддя:

"Чого ти, чуєпт, розсівся перед моїми літами, перед моїм смутком і сивиною? Хіба для цього тебе вчені вчили, а держава на посаді витримує? І де ти такої непоштивості до людей нахапався? Думаєш, усе починається з тебе, з твоєї недоумкуватості, яку ти хочеш поверх розуму поставити? З недоумкуватістю та непоштивістю можна йти не до людини, а в свинушник. Що? не подобається моє слово? А кому ж твоє, залякуванням начинене, подобається? І чому воно оплачується нашими грішми і сльозами? Але це до недалекої пори, до недалекого часу..."

Згадав про це Данило і охопив голову руками.

На розтоці, де закінчувалися землі його села, зачорнів старий хрест, поставлений ще в двадцятому році, коли тиф перетягував людське життя на кладовище. І зразу ж у долині за хрестом тихо-тихо жебоніла-завмирала степова криничка, її теж у двадцятому році, зразу після бою, викопав партизан Михайло Чигирин. Скільки про його

відчайдушність було складено билиць і небилиць, навіть таких, що він знався з нечистою силою і тому був заворожений від кулі та шаблі.

Веселоокий Чигирин не дуже й журився такими вигадками, а коли його страхопуди питали про це, він, похитуючи головою, насочувався таємничістю і лише коли-не-коли ніби знехотя кидав:

— На нечистих можна і нечистого випускати, щоб свій свого боявся...

Добувши живого ключа, Михайло Чигирин почекав, поки перечиститься вода, набрав її у брезентове відро, підхопив його списом, скочив на коня і гордовито поїхав полями до вітряка, де після шалу битви під крилами спочивали його побратими...

Тепер постарілий Чигирин справно головує в сусідньому селі, інколи, хитро примруживши око, ганить Данила за непотрібний запал і прямолінійність, бо ж деколи треба пожаліти розумного лоба, щоб не відповідало дурне нижчеспиння.

Це повчання так гарно виходило в нього, що Данило, забувши свої прикρόсті, починав розпогоджуватись чи й сміятися, і вони разом їхали в поле або до партизанської кринички, за якою тепер потроху доглядає дід Корній. Він задержив її, викохав над нею плакучу вербу, а біля неї приладнав на двох стовпчиках ослона, по боках якого вниз головами звисали дерев'яні черпаки. Відрадно було старому дивитись, як б'ється серце ключа, як нерівно дихав вся криничка і наспівно перечищає води. Тоді приходили на пам'ять різні роки, навіть такі, що були чи й не були, і гори Болгарії, на яких він підтікав кров'ю, і його Меланка, що відійшла від нього.

"Життя..."

Данило підійшов до забутого хреста. Давно вже на ньому нічого не було, окрім сірих печаток лишайників. А тепер тут він помітив рушника з вишитими голубами. Чия змучена душа принесла його на перехрестя глухих доріг?..

— Не спиться, сину? — обізвався позаду глухий, із тютюновим хрипом і з задавленою простудою голос. Од партизанської іфнппчкп до нього, похитуючись од ваги років, підійшов дід Корній. Він подав голові обплетену жилами і до блиску протерту чепігами та мотуззям дзвонів руку.

— Не спиться, — вклонився старому. Дід Корній одним смутком глянув на рушника, потім на Данила.

— Звідки ж, дитино, така зловісність упала на нас? Ти не думав над цим? Чи за планами заготівель, виконання і перевиконання не було часу думати?

— Ох думав, діду, вже думки й голови не тримаються.

— А хтось, певне, не дуже боліючи і думаючи, вхопився за чорні папірці, за крик, за мітлу залізну й заробляє на цьому видвиженіє. А дурість на видвиженії наробить нам достогибелі лиха: одних людей причавить, других поверне до бога, третіх — до злоби, розумним пригасить розум, і вони замовкнуть у журбі, а нахабним примножить нахабства, і вони підуть красуватись, як мухомори. То чи ж прийде, сину, через таку скруту справжня мудрість до нас?

— Неодмінно прийде, діду Корнію, неодмінної Інакше не може бути, — з вірою і мукою глянув на старого... — От побачите! Дід сумно похитав головою.

— Може, й так, може, й так, вам, молодим, видніше. Це мені і Михайло Чигирин казав. А я, чуєш, уже духом надломився — людина есмь, стара людина. Думаю і журюся: чого ж те добро має йти по наших смутках?

І на це Данило нічого не зміг відповісти. Мимоволі потягнувся до старого, обняв його і, боячись зрадливої сльози, швидко пішов до своєї Мирослави.

А старий ще довго, похитуючи головою, дивився йому вслід, потім глянув на рушника, перехрестився на голуби кохання та й почав думати і про житейське, і про те, що вже зазирнуло йому в притомлені мудрі очі, кликало в останню дорогу.

"І напрацювались, і надзвонились ви на віку, — поглянув на свої роками підсушені долоні. — Час, щоб і над вами хтось задзвонив. Тільки хто? Не всякий тобі розуміє тужливу душу дзвонів. Чи не пора сходити до вербівського дзвонаря? Напевне пора...

Далекі світи, і зорі, і місяць, і рухливі поля, і луки з копичками сіна, і дзвіниця підступили до старого; прислухаючись до нерівного подиху землі, у думках, у тривогах, у гірких сподіваннях поволі пішов верстати свою останню путь дід Корній.

Ось він вузенькою стежиною увійшов у безгоміння червоних пшениць, стебла яких тримали на собі і вбирали в себе імлавість петрівчаиського сну. До старого звідусіль потяглися золоті сережки одволоженого колоса, потяглася і дрімота, і в тіло поволіповолі почала всотуватись пряжа далеких-далеких років. Аж оглянувся довкола, чи не побачить їх. Та побачив тільки тіні, що крадькома переходили з поля на поле.

Хіба ж не цими полями жнив'яної пори він повертався додому зі своєю проворною чорнобровою дружиною, на руках якої то плакав, то агукав, то спокійним снопиком засинав біленький вузлик? І тоді не треба йому було ні маминих грудей, ні маминої колискової, бо її шепотіло колосся, шепотів білочубий сон, шепотіли чотири броди, і припнуті, і неприпнуті човни на них, і верби над ними.

— Ти тільки поглянь, як воно спить! — щасливо оберталась до нього дружина, і вони обоє нахилялись над сном дитини.

— Гарний буде орач, як знайдеться для нього земелька. Шестеро, немов сонцем перекупаних, красенів-орачів народила йому дружина то в полях, то в лузі біля бродів, то в хаті, у вікна якої завжди заглядали чи соняшники, чи сонце. Війни переполовинили їхніх синів, а журба забрала дружину на цвинтар, і найбільшою втіхою стали на старість йому дзвони та онуки. Добре, що хоч у них, поки малі, менше клопоту, аніж у синів. І чи то далекі роки, чи колос, чи хата обізвалися йому:

Ой колишу колисочку,

Ой колишу колисочку

Яворову,

Щоб у ній росла,

Щоб у ай росла

Дитина здорова.

Він простягнув руку над полем так, неначе в ній було зерно, і сказав даліні: "Ростіть, діти, здорові, ростіть гарні, ростіть працювиті й добрі".

Ниви вбирали в себе тиху мову старого, як вбирали колись його посів, і вбирали

посів місяця, і голос перепілки, що комусь радила заснути на ніч, а йому назавше. Та хіба це страшно, коли ти чесно звікував свій вік?

Хлібами старий вийшов до татарського броду, що спав і не спав під сплески хвилі і риби. Отут колись ординці гнали ясир до Криму та й до одного загинули від війська Івана Сірка, як має гинути все жорстоке у світі. І досі в негоду стогнуть оці береги, бо тяжкий час ходив по них і втиснув свої сліди у пам'яті землі.

Од татарського броду Корній добріз до дівочого, де на лузі чи то стояли, чи то потроху ворушились ошатні копиці сіна. А на плесі, немов діди, сивіли й шш.шш за течією віхті туману. Ось у цьому броді під новий рік він перестрів свою долго — свою Меланку, що поверталася від рідні з присілка. З несподіванки вона скрикнула, потім засміялась, наче срібло розсипала на підсинене срібло снігів.

— Ти чого смієшся? — не знайшов кращого спитати, а в душі щось тенькнуло і зупинилося.

— Бо тебе побачила, — такою посмішкою окинула його, ніби весна стала поруч із нею.

— Такий я гарний тобі?

— Як місяць молодий.

— Умієш ти сказати, — забурмотів розгублено і взяв її за ручата, вони здригнулись, шарпнулись, а далі притихли в довірі, в чеканні.

— Замерзли?

— Замерзли, Корнію.

— Тоді я шапкою погрію їх, — скинув свого високу бирку. Дівчина почала віднікуватись, та він втиснув її руки в шапку і пішов кригою до берега. А в березі, біля засніжених вербичок,

Меланка так славно заспівала йому:

Ой учора ізвечора

Пасла Меланка два качора.

Ой пасла, пасла — загубила,

Пішла шукати — заблудила.

Ой вийшла у чистеє поле,

А в полі Корній плужком оре.

Ой оре він, оре ще й сів,

А за ним рілля зеленів...

Наорався і насіявся він за свій вік. І чорніла, і зеленіла, і сивіла перед ним і за ним рілля, а тепер уже й він посивів, як довгий вік. То й пора прощатися зі світом. І очима прощання подивився на ті старі верби, що були вербичками, коли біля них стояла його Меланка.

"Спать підем, спать підем..."

З шелестом ниви, з шелестом старих верб, зі співом перепілки він дійшов до села і попрямував до дзвіниці, в якій і тепер дрімали і святкові, і скорботні голоси його дзвонів. Корній відчинив двері дзвіниці, і враз така слабість охопила його, що мусив,

тримаючись їа. варцаби, опуститися на східці. Невже оце прийшло воно?

Місяць падав йому па сиву голову і випадав з очей, в леваді озивався деркач, а над головою не дзвеніли, а шелестіли дзвони, та все одно їхні голоси почали заходити в тіло, і все воно озвалось гудінням. Тоді скоріше, скоріше до внуків, бо й попрощатися не поспееш..

Утомлений, спітнілий, він ледве дочапав до свого двору, а з двору до садочка, де, розкидавшись, спали білочубі внучата, як колись спали його сини. Надивившись на те, що звалось життям, він нахилився до дітей, торкнувся до них устами, а дзвони, що затоплювали тіло, почали підіймати його вгору. Він випростався, рукою, паче землю, поблагословив онуків:

— Ростіть, діти, здорові, ростіть гарні, ростіть красиві й добрі. Прокинулась його . наймолодша невістка, що мала спокійну, дрімливу красу, глянула на батька, скрикнула:

— Ой таточку, що з вами?! — Дрімливість звітрилась з її обличчя, продовгуватих очей і довгих вії, а руки хрестом лягли на груди.

— Нічого, нічого. Не тривожся, донечко. Це вже моя непевна година за деревами стоїть, — і оглянувся, ніби міг її побачити. — Не буди дітей. Може, до ранку перебуду біля них...

Та дзвони, що були в ньому, зойкнули і почали згортати крила...

VIII

За татарським бродом молода ніч темнила і висвічувала присілок. Уткнувшись у тепло пагорбів і долинки, він спросоння погойдував підсинені оселі, чорні тополі і сизі од старості журавлі. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої, — щитами па схід. У плесі ворушились затонулі тіні хат, на них сторч головою дрімали підгонисті лелеки. Десь у густих тінях саду воркували молодята — любов, як і злочин, шукає темноти.

У Шляхових скрадливо скрипнула хвіртка, насмішкувато обіззався дівочий голос, і у відповідь йому бадьоро пролунав надтріснутий тенорець:

— Наше вам! І ти — того, усякої обмови на мене не слухай... Стьопчка не підведе — Стьопчка усю культуру понімає... — Показавши руками, шиєю і поглядом, як він розуміє всю культуру, Стьопчка хвацько вискочив па велосипед, для форсу дзенькнув дзвоником і гордовито виїхав на вулицю.

Побачивши Данила, він спочатку по-заячи пригнувся біля руля, скособочив погляд, а потім підняв руку і покивав нею і головою у стилі начальника своєї контори:

— Наше вам, Даниле Максимовичу! І хоч як невесело було Бондаренкові, та він зупинив недалекого, але спритнуватого жовтодзьоба:

— Ти, Стьопчко, не заблудився часом?

— Я? Хі-хі... А чого мені? Вроді дороги не знаю, — опустил одну ногу на землю, розвів по боках чижикувато-хитренькі очі.

— Ти ж наче топтав стежку до Катерини Лебеденко. Стьопчка через плече обережно зирнув на хвіртку Шляхових, приклав палець до вуст і перейшов на шепіт:

— Бачите, з Катериною, тее, неув'язочка вийшла. Вона, Даниле Максимовичу,

конешно, з якого боку не подивись — дівчина, і на рівні щодо симпатичності, і прочее. Але самі, як ділове керівництво, розумієте: вона може кинути тінь на анкетку. А на даному етапі анкетка — неабияке діло для мене, бо Стьопочка ідейним стає.

— Уже прикинув, значить! — недобре подивився на округле, — насочене награним оптимізмом обличчя Стьопочки. "Цей гноєвоз найсвятішу ідею забруднить. І чим тільки міг він Каїрі закрутити голову — ні виду, ні стиду!"

— Ви не сумнівайтесь, я правильно прикинув, — довірливо заспокоює Стьопочка.

— Тоді не буду сумніватися, — примружився Данило. — Іу, а Шляхові, думаєш, не кинуть на твою анкетку тінь?

— Ні, тут усе перевіреної — бадьоро, з чийогось голосу проспівав Стьопочка.

— Може, й так, а може, й ні. А ти часом не чув, як Шляхових по-вуличному звуть-величають?

— По вуличному? Цар! Абощо? — В Стьопочки від якоїсь думки з обличчя враз зіскочила хитруватість, воно стало розгубленим. — Абощо? — вже злякано повторив.

— Та нічого, взагалі. Але пішла чутка, що це пов'язане з династією Романових.

— Невже є такий слухок? — причмелено запитав Стьопочка і вже з недовірою і острахом зирнув на хвіртку та й проволік трохи далі од неї велосипед.

— Гляди, а то ще в царенки вскочиш, порадуєш увесь закордон. Йому таких кандидатів тільки подавай.

Стьопочка скривився, поліз рукою до потилиці, а Данило не витримав — розреготався.

— Я так і анав, що ви жартуєте, — ожив, догідливе хіхікнув Стьопочка. — Натає вам! — і поїхав до татарського броду, роздумуючи, як і чим укусити просмішника. О, на самоті Стьопочка так міг відповісти своїм напасникам, що їм і не снилося. Та й почерк у Стьопочки на щось пригодиться: життя на даному етапі — це боротьба, а не дурні насмішечки. Стьопочка гордо нажабився, губи його від злості витягнулись і потоншали.

На подвір'ї Мирослави дрімають стіжки сіна. Біля перелазу з чорних черешень одвисали важкі краплини ,роси, і земля озивалась на їхній перестук. Скрипнули двері, на порозі застигла гнучка дівоча постать з косами русалки.

— Данилку, чого так пізно? — ображено і радісно прошепотіла вона, погойдуючись на порозі, за нею погойдувались розплетені коси.

— Ніби скучила?

— Безсовісний, — відкопилила вуста, обернула голову до лутки дверей.

— Справді безсовісний?

— Скучила за тобою, так скучила, — з довірою потягнулась до нього.

І чи то від пережитого за щ дні, чи від чогось іншого — до грудей Данила підкотилася така хвиля вдячності до дівчини, до її віри і любові, що аж защеміло під повіками... Невже не розуміє, що тінь уже лягає чи й лягла на їхню любов... Чим воно тільки закінчиться?.. І дивився на свою дівчину, як на світанкову зорю, а далі, немов шукаючи захисту, так пригорнув її, що Мирослава перелякалась:

— Данилку, рідний, що з тобою? Так перед смертю обіймають... Ой, що я, дурна,

сказала? Налякав ти мене.

Він задумано подивився в нічну далечінь і насилу стримав зітхання.

— Не говори про це, бо ніхто тепер не знає, що воно робиться!

— Хтось, може, й знає, але хто? Ти вечеряв? — заспокійливо поклала йому голову на груди, а він ввів руку в її коси.

— Вечеряв з косарями.

— І знову галушки?

— Галушки.

Вони зайшли до хати, її долівка димілась місячною курявою. Данило легко підняв дівчину на руки, бережно поклав на ліжко, застелене паеманистим рядном, і схилювався над нею.

— Як добре, коли ти в, такий дужий, такий славний, — посміхнулася і зітхнула Мирослава, і зітхнула її вузькуваті груди. Він торкнувся до них рукою. А в цей час почулося гудіння машини. Чого воно так насторожило його? Гудіння наростало, у вікна вдарило світло, і перехрестя рам, переломлюючись, злякано шугнуло на стінах і столі. Данило скочив з ліжка.

— Ти чого занепокоївся? — здивувалась Мирослава.

— Нічого, нічого, — тупо глянув на вікна, що деренчали від двигіння машини. "Зупиниться чи ні? Пішла далі. Що це зі мною?" Він знову схилювався над Мирославою, зазирнув у її напівприплюснені очі. — Як добре, що й ти є на світі. Найкраща!

— Так уже й найкраща?! — Від щастя у неї пробилися ті низенькі звуки, які завжди нагадували таємничість материнства і так хвилювали його. — Тільки без цього! — відкинула парубочу руку.

— Можна й без цього, — пробурмотів, пригортаючи її до себе і задихаючись од пахощів її кіс. — Чим вони пахнуть у тебе?

— Степом, любий.

— Євшан-зіллям теж?

— Напевне. А в тебе чуб — столочене жито.

— Аби тільки столочений чуб...

— Засни трохи.

Він поклав руку на її перса, і вона не відкинула її, а знов повторила:

— Засни, любий. — В її голосі озвались не любові, а материнська турбота...

Сон якось непомітно віддалив його від дівчини, перекинув у притемнілий степ, у цвітіння соняшників і в луги з свіжими копичками сіна. А Мирослава довго-довго дивилась і надивитись не могла на свого Данилка, який навіть у сні сердився на свою долю. З такими жалямц-думками й вона увійшла в сон.

І незчулися, як на подвір'ї м'яко загупали чийсь кроки, як вникнули росами наполохані черешні, як зашипіла земля. Казка іюбові, молодості і ночі приспала обох, бо зараз на білому світі, на чорній землі їх було тільки двоє.

Але ось на вікно, як нічна птиця, опускається чужа рука, перелякано дзенькнула шибка.

— Ой, хто там? — скочила на долівку Мирослава. За нею місячним промінням метнулися коси.

— У вас Данило Бондаренко? — чує він знайомий голос і не розуміє: чого він тепер забрів сюди?..

Скочити у вікно? Данило підняв фіранку. З вікна біла ніч насовується на нього, наче вся хоче увійти в його очі.

Рука настирливіше дзьобає шибку.

— Громадянку Сердюк, у вас Данило Бондаренко?

— Хто це? — злякано дивиться на Данила.

— Напевно, з колгоспу хтось, — обдурює її.

— У мене, у мене, — полегшено зітхнула Мирослава.

— Хай вийде надвір.

— Що ж це, Данилку? — знову тривога вчепилась у дівоче серце.

— Нічого, нічого, — як міг, заспокоював її, а в голову гупала та сама думка: "Як же це?.. Невже найкращий друг заарештує його?"

— Не йди, Данилку, я боюся! — Мирослава охопила його, коли він став на поріг.

— Почекай, люба... Заспокойся, я зараз. Якесь діло є до мене. — Одірвав од себе дівчину. Вона, здригаючись, безсило притулилась до одвірка, а він, чуючи, як його знекровлене серце пропоїсують холодні потоки, вийшов із хати.

В тіні біля порога насторожено стояв Гарматюк. Він, заскрипівши новим ремінням, ступив крок уперед і чужим, одерев'янілим голосом прохромив йому груди:

— Даниле, ти заарештований.

Гойднулось, вибухнуло небо, і шалено захугувала перелякана зоряна метіль, вона з небом налягала на нього, налягали дерева, і стріха, і тіні. Він хоче руками притримати їх, але це може здатися, що він підіймає їх угору; тому прикладає руку до серця, що опустилось донизу, але не чує його, тільки чув, що пустою стала його душа.

— За що? — питає не голосом, а пустою душі, що, здається, аж загуділа. — За що?

— Є санкція Ступача.

Навстіж розчахнулися дворі, і Мирослава упала на Данила.

— Скажи, чого прийшли по тебе, чого? Гарматюк одвернувся.

— Та заспокойся, Мирославе. Треба у місто поїхати, — навіть якось зумів посміхнутися їй і покласти руки на коси. Чи вже війнуть вопи колись на нього пахучим дощом?

— Уночі їхати? — заглядає йому в очі, і він ховає їх од пої.

— Уночі. Після Купала ніч переважає день. Ти не замикай двері — я скоро приїду. Чуєш: не замикай двері!

— Справді? — радість одразу висушила їй сльози. — А я так чогось налякалась... — несе йому винувату посмішку і поглядом, і устами... — То я буду ждати...

— Жди, кохана... Кожному потрібне чекання жіноче, — поклав руку на її міжпліччя і легенько підштовхнув у сіни. На що він сподівався? Коли за нею зачинилися двері, зітхнув і крізь зуби сказав Гарматюку:

— Ходімо.

Зразу ж аа хатою бриніла і солодко пахла росяна гречка, за нею, мов слов'янське військо — щитами на схід, — стояли соняшники, вони чекали сонця, і Данило позаздрив їм; він уже перед собою не бачив сонця — воно було позад нього.

Мовчки зупинились край дороги. Данило потягнувся рукою до соняшника. В його серцевині відпочивав після праці джміль, з його прозорих крилець стікала місячна роса.

— Де ж твоя машина? — кусаючи уста, кусаючи душу, з презирством поглянув на вчорашнього друга. У того холодний піт стягував обличчя, на скроні тіпалась і корчилась неспокійна жилка.

— Машина до твоєї хати поїхала.

— Мене там шукають?

— Очікують.

— Чого ж ти?..

— Ет, не питай... Хіба так думалось... Даниле, скажи, як на духу: ти не знаєш, не догадуєшся, за що тебе?..

— У вороги вписали? — різко підказав Данило. — Знаю, догадуюся.

— Справді? — ще більше спохмурнів Гарматюк. — Ти можеш сказати?

— А для чого це тобі? Веди вже до тих, що чекають на мою душу.

Гарматюк зітхнув:

— Ще встигнемо, нема куди поспішати... Аби ж можна було на якомусь рентгені просвітити людську душу... То за що?

— За те, що я не схотів дворушничати ні перед крикливим Ступачем, ні перед мовчазною землею, за те, що я хочу, щоб люди землі їли хліб, за те, що не кидаю зерно у мерзлу домовину, а жду тепла і зриваю графік Ступачеві, бо люди їдять не графік, а хліб. Та збайдужілим, промерзлим серцям головне не суть людяності, а криклива цифра. Ступачі ж знущаються над землею, видаючи оте знущення за новаторство. Не подумай, я теж за новаторство учених, а не вискочок, що зуміли на свою безплідність і невігластво натягти одяганку ортодоксальності і модних фраз. Така ліва одяганка немало нам наробить лиха, поки люди не побачать, що королі були голі. А я хочу, щоб на землі хліб ріс без людських сліз. Поглянь на моє поле, то й побачиш мою душу. Хіба таку пшеницю, таке жито, таку гречку, такі соняшники могла викохати ворожа рука? Ти віриш у це? Ти ж сам біля землі ходив! Віриш?

— Не вірю, Даниле, — тихо відповів Гарматюк. Він гойднувся, обняв свого друга, притулився щокою до його щоки, але не поцілував. — А тепер іди, Даниле. Іди, куди бачиш, куди знаєш... Ну, якщо спіймаєшся, маєш казати: не бачив мене. Ми розминулися. Не підведеш?

— Та що ти? — розгубився Данило. — Хіба я тебе коли підводив... хіба що зараз... А як же ти?

Гарматюк нахмурився, недобрый блиск майнув у його очах:

— Може, викручусь. Може... Хай ніколи між нами не ляже братовбивство. Іди.

— Подумай — голову закладаєш! Хлопець позлішав:
— Ет, помовч про голову... У село не заходь. І до Оксани теж, Іди, пора!.. Тільки ж куди ти підеш?
— До Ступача! — і стиснув кулаки.
— Навіжений! — обурився Гарматюк.
— Який уже є.
— І що ти будеш з ним робити?
— Витрушу мерзенну душу!
— Хапайся за трохи розумнішу думку. Даєш слово честі, що не підеш до Ступача?
— Мушу дати, — похилив голову Данило. Гарматюк обняв його і тепер поцілував у щоку. Вірячи й не вірячи, Данило, заточуючись, пішов до татарського броду, в якому сторч головою зависли хати і лелеки на них. Біля берега озирнувся. Коло соняшників уже не було його друга.

XIX

Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку. Він вірив, що попереду — в роботі, в невсипущій роботі, в любові до землі, до колоса, до людини.

До цього страшного вечора він мав дуже багато любові: і до вірних дівочих очей, що чаїли в собі знаду і чари, і до сивої мудрості, в надбрів'ї якої сходилося два віки, і до материнства, що біля персів несе не білі вузлики, а наше майбутнє, і до того далекого орача, що під обрієм ішов за плугом, і до тієї жниці, що тримала на руках снопи і літо, і до тих лелек, які вдосвіта будили його або він будив їх.

Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито, а золотінь на пшеницю; він любив, коли вдосвіта липень клепає коси, коли серпень цілими днями тиховійне сіяв у рахманну землю зерно і надії, а вересень стишував напівсонну пісню джмеля; він любив, як літні вечори бриніли маківками, а осінні — тримали в підволохачених гніздах зорі; він любив пахощі свіжого хліба і золоту задуму соняшників; довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя, і до плину води, що жебонить і грає у корінні, і до всієї своєї хліборобської сторони, що трималась на сивому житі і добрих спокійних орачах.

Ось і зараз заграла вода в корінні, але він не зрадів — здригнувся. Це все, що було його, — вже не його, і вже не господарем він іде по своїй землі, а сполоханою тінню, яку лякає спів води в корінні і сплеск весла в татарському броді. Гей, бродє татарський... Два береги, два місяці тут, а життя одне, та й те неповне...

Велика образа, великий біль і перша втома духу скволили його тіло, роз'ятрили серце, тьмарили мозок. От і ввірвалась у твою молодість туга осені, і не викинеш її, і не спекаєшся її.

Жаль було себе, жаль було ділечка і задумів своїх, жаль було світа всього, па який ще й надивитись не встиг. Знав тільки одно: за цей світ, за рідну землю зумів би достойно вмерти. І на полі бою він був би косарем. Так чому ж Ступач робить його ворогом? Оте копито, що звикло вбивати свої примітиви в голови та цвяхи у вітряки?

Будь-що-будь, а він повік не стане глиною в таких руках... Як же не станеш, коли тебе вивалили з землі, мов стеблину з лану, що тільки-тільки почав красуватися.

Скошеними від болю очима, очима прощання він поглянув на татарський брід, де горбкувата вода бавилась у піжмурки із місячним промінням, на долину, за якою імлилося болото. Ось туди йому, певне, мандрувати: якщо и буде погоня, навряд чи хто зважиться поткнутися в це гибле місце. А може, й справді треба було не господарем, а потакачем тихо сидіти в своєму дуплі й усе робити з чужого голосу й наказу, хоч би яким він був. Ні, він не завинив ні перед людьми, ні перед державою. Оце тільки й може бути його виправданням. Але як мало цього Ступачу, котрий забув, що минули часи колінкування. Що ж у тобі, Ступаче? Ложка підлості, ложка догідливості й відро шанолюбства! Так невже ця суміш має нести комусь загибель?

Завія думок. Темна завія думок. Данило борсався в ній і виборсатися не міг, він ішов із нею, із болями і скалками холоднечі й остраху. А над ним, на блакитній оболоні неба, висяював місяць і срібними вервечками підтягував до себе й погойдував обезлюднілу землю та її тіні, погойдував, як і тоді, коли Данило, падаючи від втоми, повертався з матір'ю додому. Тоді місяць сідав на плече матері, де погойдувався серп, тоді руки матері віяли доспілим житом і материнкою, а на її устах лежав удовиний смуток.

— Утомилась дитина? Ось ми зараз додому прийдемо, вечерю зготуємо... — На хвилину повернувся до свого дитинства, до матеріної руки, побачив її плече, на яке сідав місяць, почув її пісню, в якій жив собі журавель та журавка...

Неждано за соняшниками, де стояв ячмінь, Данило почув шаржакання коси, і це пе порадувало — сполохало його. А він так любив косовицю й косарів. Коли бачив білий косарський ключ, йому завжди здавалося: він виходив із лона самої історії.

Данило зупинився, прислухався. Хто ж це такий нетерплячий першим вийшов жнивувати? Берегом піднявся до соняшників, що назбирували в золоті полумиски місячний сон, стежиною вийшов до ячменю і поперед себе побачив високу постать косаря, який широко й гарно вів ручку. Ячмінь спалахував на грабках і гас на покосі, спалахував місяцем і бриль косаря. Данило усе віддавав би, щоб тільки стати таким косарем, вести свій широкий покіс собі на втіху, людям на добро. Та, виходить, і цього простого щастя він не може мати.

А косар неквапно, упевнено дійшов до гін, підкинув грабки, вмостив їх на плече й пішов біля покосу назад. Та це ж Лаврін Гримич. Данило межником пішов йому назустріч.

— Не спиться, Лавріне Ярославовичу? — запитав косаря, а сам пильно оглянув його: чи знає, що сталося з ним? Ні, здається, навіть рисочка не здригнулась на виду чоловіка.

— Я ніколи спокійно не сплю ні перед сінокосом, ні перед жнивуванням, — і косар ніяково посміхнувся. — Мене тоді місяць хвилює, наче вагітну жінку. Природа! Який гарний маємо ячмінь цього року.

— Гарний, — з болем подивився, як попереду з ячмінного вуса скапувало й

скапувало місячне марево. — Дайте мені грабки.

— Хочете покосити? — здивувався Лавріп. — Нащо це вам... уночі?

— Пройду хоч один покіс. Правда, я такого широкого, як ви, не займу.

— Кожен має свій покіс — один у руках, а другий у душі, — Лаврін зняв з плеча грабки, віддав голові.

Данило підійшов до соняшників, обернувся, вони своїми оброіпеними решетами зачепили його плечі, й чоловікові на якусь мить приємно стало під цією шершавою вагою літа. От і увійшла коса в ячмінь, він зашипів, неначе його підпалили знизу, і з коліски грабків постелився на стерню. І знову прийшла якась полегкість, а її придовбнула гірка думка: невже це мій останній укіс?

— Рівно ведете, наче під шнур, — похвалив Лаврін і зітхнув. Чого ще тобі зітхати, чоловіче? Я на твоєму місці землі не чув би під собою. Як ми не вміємо цінувати простих радощів життя до першого грому, до першого нещастя.

Данило дійшов до дороги, і тоді Лаврін узяв з його рук грабки.

— Чого ви? Я ще пройду ручку. Косар заперечливо повів головою.

— Не треба, Даниле Максимовичу.

— Чому?

— Вам пора йти.

— Куди?

Лаврін журно глянув на нього:

— У світ. А світ не без добрих людей. Не вони, а тільки дрібний Ступач замахнувся своєю косою на вас. То йдіть. Через якийсь час, надійсь, усе перемелеться, тоді ми й накосимося, і наоремося, і насіємось у свою волю. А зараз вам треба йти...

"Чи це йому таке говорять, чи це тільки сон?"

— Якою ж дорогою іти?

— Непримітною. До сьогодні ви йшли дуже примітною дорогою, і не всі раділи з цього, зловний та ледачий не порадіє працею роботящого. Бережіть себе, бо ви ой як потрібні людям, — Лаврін вийняв з кишені кисета з тютюном.

— Візьміть на дорогу.

— Я ж не курю.

— Біда навчить.

Він узяв кисета, охопив руками косаря, а той злегка стиснув його могутніми руками:

— Ідіть, бо хтось, може, теж не спить, шукаючи вас. Щастя вам.

— Яке вже там "щастя".

— Що ж, і щастя не буває без чиеїсь заздрості. Ідіть.

— Зараз побреду. А вас попрошу заглянути до моєї хати, ключ на призьбі під дощечкою лежить, далі відчините скриню і в прискринку знайдете гроші; заносьте їх вдові Пастушенко. Хай моя копійка її дрібним дітям пособить. То й бувайте здорові.

І Данило, втопивши руку в ячмінь, самотньо побрів низькодолом до того гиблого шматка землі, над яким висіли клапті туману, а позаду ще довго чув шаржакання коси:

косар робіть своє.

На журавлиній оболоні Данило зупинився, тоскно оглянувся навсебіч. Куди ж він відходить?.. Ні, то від нього відходило літо, відходила дрімота колоса, відходила доля. Наздоганяй — не здоженеш, і все одно треба йти... Колись, у дитинстві, він знав, що край землі стоїть золота брама, а за нею сходить сонце. А де ж тепер його брама і що стоїть за нею? Напевне, усе лихе, окрім сонця. Зсутулившись, він потягнув за собою приторблену тінь, і, здається, навіть вона зараз мала вагу.

Позаду почувся приглушений скрик. Данило сполохано озирнувся. До нього нерівне, як лугова чайка, бігла якась жінка.

Ось вона зупинилась біля самотньої верби, благальне підняла руки — і на них, і в широкі рукави сорочки почали натікати тіні чи небо.

Хто б це? Невже Оксана? Так воно і б.

З простягнутими руками Оксана добігла до нього, схлипуючи, впала йому на груди, обдала розплетеними зі сну косами.

— Данилку, братику, за що ж тебе? За що посиротили нас?.. — І такі жалі, і така віковічна туга матерів була в її голосі, що в нього затремтіли повіки.

— Не плач, сестро, не треба.

— Це не я, це моя доля плаче, — сказала давніми словами. — Як же мені без тебе у світі, — і оглянулась на світ, що мовчки підіймав трави, розхилював колос, тремтів місячним смутком і озивався скрипом деркача.

— Дітей, Оксаночко, доглядай та хоч інколи згадуй мене. Іди. — Він тричі поцілував сестру, одірвав її од себе і швидко пішов до болота. Коли оглянувся, Оксана ще стояла па журавлиній оболоні, притримуючи рукою серце.

Де оболонь переходила в болото, йому в вічі впала трилиста вахта, ота добра рослина, що і лікує людину, і попереджає: не йди далі, бо вже починаються небезпечні місця.

Оці небезпечні місця війнули на нього важким духом баговиння, жабурників і того зілля, яке чаклунки збирають для трути. Під ногами почала м'яко вгинатися прогнила земля, яка невідь-що ховала під собою і для чогось смертельні продухи затягувала безневинними незабудками. Вдень ці вікна можна обійти, а як уночі" в облудному світлі місяця? Повертай, чоловіче, поки не пізно, назад. Але до кого, до чого? Що ти лишив за собою?.. Свою працю, своє літо, свій колос, але вони мовчазні, не можуть захистити тебе, та ще тоді, коли й люди мовчать. Ні, назад вороття немає.

Болото, немов живе, хапало його за ноги, зяовісно чмокало, тріскалось, а далі почало хрипіти, наче в його глибині прокинулись голоси затягнутих ним людей.

Страх поповз по спині Данила. Здавалося ж, знав, як перейти це гинле місце, та ба — збився поночі. Ще такого бракувало йому. І чи вирветься він з цього передсмертного хрипіння, чи заляшиться в ньому навіки, отак як і не було на світі людини?

Дурманний сік, дурманні трави навколо, дурмані думи в тобі. А треба жити, треба ж якось жити! Не тільки ж для себе, він ще й для когось потрібний. А може, й непотрібний з сьогоднішньої ночі? Яку чаклунську силу має папірець, коли на нього

ляже бездушна рука...

Розриваючи болото, грузнучи і вириваючись з нього, Данило вже вибивається із сил, страх і отупіння охоплюють його. І раптом замість передсмертного хрипіння твані він чує попереду чисте переливчасте срібло пташиного голосу... Так це ж озвалася досвітня журавлина сурма!

"Був собі журавель та журавка..." От і йди до них, бо ж обережні птахи хоч і живуть у болотах, але гнізда мостять на сухому.

І, оживаючи, Данило пішов на той журавлиний голос, що, мов доля, озвався до нього і замовк. Ось попереду затемніли кущі вільхи, він добився до них, а за ними темно зблиснуло плесо чорної, важкої води. Тепер можна й зітхнути: тут не таке гибле місце. Він добирається до води, яка націлилась на нього списками частухи і стрілолисту, полохає пару лисух, що ногами й крилами б'ють плесо й довго не можуть відірватись од нього. Виходить, і тут є життя. Але де той журавель, що рятував його? І чим віддячити тобі, добра птице нашого дитинства?..

У чорній воді Данило обмився, вимив чоботи, стоячи перепочив і пішов понад берегом. Він напав на ледь примітний слід, що петляв болотом. Тепер легше було йти: хоч і грузнув, але драговина вже не озивалася голосами тих, що залишилися тут. Ось і верби натуманились, і несподівано за ними він побачив злиганих волів, на розкішних півмісяцях їхніх рогів кришилося місячне проміння, а в косих очах стояв спокій степу чи давнини. І цей спокій ножами полосонув середину Данила.

За болотом якийсь чарівник одразу змінив землю — хвилясте рідхопив її вгору, ближче до місяця, і вона од тієї радості кинула К золотий танець чубаті соняшники, а за соняшниками заясніло фиве жито, і пшениця, і овес, і ячмінь, і замигтіли білими та фіалковими вогниками картопля і все те, що живе для людини і чим і живе людина.

Святковими ішвами, закинутими путівцями, напівзабутими стежинами він дійшов до Копайгородка, що ніколи не був городком, а тільки звичайним селом, яке згадувалося ще в літописах тринадцятого віку і входило до складу загадкової Болоховської землі.

Уже зовсім поблід місяць і зорі, коли він поза городами добрався до химерних ворітець своєї тітки: вони впиралися не в дерев'яний стовп, а в з'їдений камінь пласколицької половецької баби, що стояла колись на горбкуватому загонцю Гордієнків. Віки тінявились на довгастих очних западинах, на обвислих грудях нерозгаданої камени, якій вклонялися половці-кипчаки. Де ті половці, перед якими тремтіли навіть печеніги, де їхня дика сила, де їхня жага руйнувань? Все це перетліло, згнило в землі. А на землі після них залишився тільки відгомін творіння — оцей загадковий камінь з пласкими обличчями і пласкими неприкритими персами.

Ось і подвір'я тітки Марини. З-за дровітні Данило глянув на хату й оторопів — прямо із білої стіни до нього потягнулися гарячі сопяшпики. Якесь чортовиппя?.. Чи це в нього тьмариться розум? Боячись себе, ще ступив крок, другий до стіни і, нарешті, збагнув: це ж мальовані соняшники виходили з стіни, щоб дотягнутися до живих. От яке диво можуть зробити руки його рідної тітки. Як тільки вона прийме його? І

добиватись чи не добиватись до неї, щоб не накликати лиху на цю добру оселю, яка збирала кольори з усієї землі? Та куди ж йому подітись тепер, коли вже скоро й дніти почне? Данило нерішуче постояв під захистом мальованих соняшників, нерішуче постукав у вікно і, сам злякавшись стуку, зирнув на вулицю. У хаті застугоніли кроки, як йому колись давно-давно стугоніли материні кроки, потім засвітилося світло і до вікна припало стурбоване обличчя тітки:

— Хто там?

— Це я, Данило.

— Ой Данилку! Я зараз! — Тітка відхилилась од вікна, заметушилась по хаті, видно, шукаючи одяг, потім підбігла до дверей, загнукала засувом і впала в обійми Давила. В її ще звужених сном очах було стільки щирої радості, що захотілося припасти до неї обважнілою головою, як колись, дитиною, припадав до матері:

— Який же ти молодець, що надумався провідати свою тітку! Ходімо ж до хати!

Він переступив поріг і увійшов у настій молодих папірочок, свіжого хліба і свіжих фарб. На стіні недалеко від покуття в рамках з втемнілої осики красувався тітчин малюнок: на лісовій галявині гінко, по-лелечи підвелася копичка сіна, а неподалік од неї на сіножаті з косою і граблями стояли журавель і журавка.

Древлянський наївний світ зворушливо дивився на людину віщими очима птиць і спокоем літа. "Був собі журавель та журавка..."

— Сідай, Данилку. Я зараз постіль приберу, скупорошу сніданок, — веретеном закрутилася тітка.

— А може, не треба, — сів у знемозі на лаву.

— Чого ж це по треба? Хіба я гостю не рада? — Марина, несучи посмішку під віями, підійшла до Данила, та відразу стривожилась: — Ти чогось таким марним став? Чи не занедужав, бува?

— Ні, — Данило підійшов до світла й загасив його.

— Це нащо?

— Щоб не накликати на вас лиху.

— Що ж сталося, Данилку?! — скрикнула жінка й тривожно повела тонким станом.

— Оце ж, тіточко, і я вскочив у халепу: хочуть мене заарештувати.

— Тебе?! — зойкнула, не повірила жінка. — Не жартуй так страшно. Невже це правда?

— Як чуєте. От і пішов я зі свого села, сам не знаючи куди.

— Добре зробив, що до мене прибився. Тільки ж чим я тобі пособлю? — Вона безпорадно припала головою до його грудей.

— Не треба, тітко Марино, не треба, — торкається рукою її обличчя, її кіс, що пахнуть літом і сном. Жінка відхилилась, глянула на нього:

— Що ж ми, Данилку, будемо робити? Я ж збиралася восени на твоєму весіллі погуляти, а бач, якого дочекалась весілля Мирослава ж знає?

— А вже, либонь, знав. Погана звістка не лежить.

— Це б тільки жити, тільки тішитись вам.

— Коли можна, я день-два перебуду у вас?

— Хоч і рік. Удень сидітимеш у клуні, там уже сіно є, а вночі тут. Це ж ти навіть малюнків не побачиш. За них мені Київ премію дав. Ой, що я, дурна, кажу. Хіба тепер до цього?..

Вже благословлялося на світ, коли він перебрався до старої клуні, виліз на засторонок, де його чекала немудра постеля — двоє ряден і подушка.

Цей день отягнувся йому за рік. І що тільки не передумалось, і що не згадалось, а рятунку не було і сну не було. Він довго 'дивився, як на бантині вгодований павук ткав павутину, як зблискував хрестом з прогнилого срібла; потім на другому засторонку, де лежала торішня солома, почув тихеньке попискування і неголосне квоктання курки. І знову попискування, і знову квоктання, з цікавості добрався до засторонка й у кутку його побачив занековону квочку, біля неї не вмило жовтими грудочками подіймалися і падали вогкі, щойно вилуплені курчата. В намистинах їхніх очей ще не було жодної тривоги. А ось понад самим током ворухнулася земля і хвилястою смугою почала підійматися: якийсь невідомий орач спіднизу вів свою борозну, а землю підводив угору. Данило до краю проораної борозенки приклав руку, і невидимий орач боляче дряпнув її: не заважай працювати. Ог і маєш урок навіть од крота.

Повернувшись на свій засторонок, Данило побачив, що з-під подушки вибився ріжок якоїсь книжки. Це були українські думи. Він розгорнув їх і з жадобою, як, здається, ніколи, припав до трагедійного й героїчного слова, до трагедійної й героїчної історії, і вона почала тамувати його болі більшими болями й гоїти його надламану гілку духу. Він бачив далеке килиїмське поле, і козака Голоту в бою, і ту годину, коли з блакитного вечора виїжджав червоний козак Терентій.

Ой поле килиїмське!

Бодай же ти літо й зиму зеленіло,

Як ти мене при нещасливій годпці сподобило!

Дай же, боже, щоб козаки пили та гуляли,

Хороші мислі маля

І неприятеля під нозі топтали.

Слава не вмере, не поляже

Од нині до віка,

Даруй, боже, на многі літа!

Уже надвечір'ям заблакитнавився день, уже й сизі тіні шугнули в клуню, за селом пішло різноголосе ревище корів, а вулиці повіяло пилом, луками й молоком, коли дверцята клуні відчинила й одразу ж зачинила тітка Марина.

— Данилку, як ти там? — аж чути, що б'ється тривога не тільки в слові, а й у сетці жінки.

— Вчу думи, може, колись знадобиться, — навіть сяку-таку посмішку вибив устами.

— Цю книжку мені теж у столиці подарували. А а тобі їсти принесла: першу молоду картоплю з укропом. Ти любив її колись, і твій батько любив, — метнулася до закутка, звідти винесла діжечку, фартухом обтерла її, поставила на току, перевернула догори

двом, вместила на днище горня, що здімало пару, глечик в холодним кисляком, хліб і огірки — просту селянську вечерю, яка нагадала йому ті літа, коли ще жону його тато й мама.

— Може, разе" повечеряємо? 7

— Та ні, — зітхнула жінка, вийняла а його чуба стеблину сіна, а коли Даюю— почав вечерятіг, скорбно підперла рукою щоку. Отак і його маги в турботву годину стояла біля нього.

Крізь щілини заглянуло місячне проміння, воно ще більше підвело тіні жіночого смутку, і Данило не знав, що йому сказати, як подякувати цій добрій душі, для якої завжди чиєсь гере було її горем.

— Спасибі, тіточко.

— Нема за що, — знову зітхнула. — А тобі, Данилку, десь треба безпечнішого місця шукати. Він німо поглянув на жінку.

— Це ж нещодавно, як із пекла, придимів недоламок — Стьопчка Магазаник — і никав навколо хати, і в хату поткнувся, за гебе питався. А потім навіть у хлів заглянув — там двері були відчинені. Я й спитала: — Може, й у клуню хватить совісті влізти?

Блимнув він очима, наче вовк, пробурмотів про такий час і вообче та й повіявся кудись. От і випадав тобі знову дорога.

Тітка Марина притулилась до його плеча. Данило почув її трепет, її біль.

— Не треба, тіточко, — поцілував жінку, кклонився їй. — Я зараз і піду.

— Ще рано. Хай споночіє. Я тобі ще торбинку принесу: там хліб, шматок сала, рушник... Хай ніхто не збирає так рідних у дорогу, як збираю я тебе, — провела пальцем по віях, пригнулась і, наче тінь, вийшла із клуні.

І знову ніч тривоги, і полинової гіркості, і невідомості. Обережно тітчиним садочком він виходить до тородніх ворітець і оторопіло зупиняється: йому здалося, що раптом почала оживати половецька баба. Марево? Ні, насправді ворухнулась стара камена, роздвоїлась, і від неї відділилась припишкла якась постать.

— Стьопчка?! — несамохіть вирвалось у Данила.

— Еге ж, він! — зловтішно озвався Стьопчка, потім сквапливо гайнув од половецької камени до стежки, стиснув уважисті Кулаки. — Так-от, громадянине Бондаренку, ви не хотіли мені ні написати, ні підписати характеристику. А зараз я вам напишу свою характеристику! — радісно злий, переможно став насупроти

Данила.

— А хіба ти досі не писав ва мене своїх характеристик-до-иосів?

— Писав! Самохіть і завчасно писаві І вірно робив, бо це мій актив! Тільки не здумайте тікати, бо я криком підйму на йогои всю вулицю і дело.

— Або сам, негіднику, злетиш із ніг! — розлютився і з усієї 'JptoOl вгатив кулак у Стьопчку, той похитнувся, пригнувся, і під і 'рудй, під дихання вдарив Данила, та зід другого удару впав долілиць на огудиння, застогнав.

Данило нахилився над ним.

— Не бийте... Я більше не буду, — куцьорблячись, Стьопочка охопив руками голову, а Даннло поглянув на свій кулак. Цс ж уперше він бив людину... А може, нелюда?

За великим ясеновим столом, теж, як усе в оселі, змайстрованим Лавріном, журно сиділа сім'я. Ні тобі пересміхів близнят, ні задерикуватості Ярини, ні насмішки чи командування Олени. Тільки й мови — шелест огню у печі та шепіт очеретів і хвилі із броду.

"Давно так смуток не ступав по нашій хаті. От і маєм не снідання, а поминки, — зітхнув Лаврін і знову ж повернувся до ночі, коли прощався з Данилом. — Де він тепер шматує душу?"

Чоловік перший поклав ложку, підвівся і застиг, прислухаючись: на подвір'ї загупали чийсь кроки. Чий ж? У сусідів нема такої нетерплячки в ногах.

І от негадано, вносячи в хату свіжі торбинки галіфе, рвучко входить Ступач. Кого-кого, а такого гостя ніхто не сподівався. Десятеро очей підвелось па нього, і хоч би тобі одне слово.

Ступач скидає картуза, шанобливо кладе його на долоню і насмішкувато націлюється на господаря, що чогось міниться на виду: чи не страх заповзає в нього?

— Не поміщав?

— Поки ні, — понуро каже Лаврін. Воно б треба запросити гостя до столу, але хай його рогаті в казани просять.

— Дядьку Лавріне, ви, кажуть, уночі бачили Бондаренка?

— Бачив, — ще більше хмарніє господар.

— Куди він тікав? — уже починає в душі гніватись Ступач, бо навіть сісти не запросили його.

— Не тікав, а йшов собі.

— Але куди йшов? — грізнішає Ступач, і йоржі його брів вискакують на чоло. На це Роман і Василь одразу підводяться з лави.

— Куди він прямував, я вам потім скажу, — господар вийшов з-за столу і твердо став насупроти Ступача, високий, золотавий, мов соняшник.

— Коли ж це потім?! — нетерпеливиться прибульцю. Лаврін скидає на нього погляд, в якому ширяє не страх, а затятість чи щось інше.

— Ось послушайте. Ви, навіть не поздоровкавшись, уже задали мені три питання. Задам і я вам хоч одне.

— Задавайте, — зверхньо примружився Ступач: що йому може сказати цей повільний, як минулий вік, дядько? Про сіно-солому?

— От ви вчилися по школах, по інститутах, сушили голову над книгами та науками, а чи хоч раз колись подумали: як і для чого живете на світі?

— Це що?! — ошелешено скрикнув Ступач. Він побачив друге обличчя Лавріна, на якому вже металися презирство і гнів. — Що це?!

— Питання, і тільки одне. Як не хочете відповідати, то я вам скажу. За всі свої роки ви не стали ні орачем, ні сіячем у полі, ні порадником у хаті. Чого ж ви отак хватопеком кинулися щербити нашу силу й життя? Чи у вас від злоби розум вилисів?

— Мовчи! — вигукнув Ступач, стиснув кулаки.

— А може, ти помовчиш переді мною, бо я тебе, нечестивцю, хлібом, а не цвинтарною землею годую.

— Тату! — скрикнули близнята, що теж не пізнавали свого спокійного батька, і стали біля нього, ладні змолотити на сніп Ступача.

Лаврін зирнув на них, втихомирив їх порухом руки.

— Еге ж, сини, я таки ваш тато. А спитайте цього: чи він може зватися батьком для своїх дітей?

Ступач хотів щось сказати, але захлинувся недоказаним і рвонув до порога.

— Думати треба, — навздогін йому вже тихо сказав Лапріп. Бо що воно і служба, і вченість, і всі літа без гарної мислі й ділечка?..

Наче з полум'я, вискочив Ступач на подвір'я, розполохав курей і качок, а гуси, витягнувши шиї, засичали і посунули на нього. Ще, дивись, гусак, який чогось має лебедину, з віночком голову, і довбоне тебе на радість дебелому фурману, що за ворітьми підпирає спиною бричку.

— Гиля, гиля, кляті! — млинкує руками чоловік, а ноги скоріше виносить на вулицю. — Ху!

— Жарко? — весело кривить писок круглолиций стіжкуватий машталір Лаврик, який завжди решетує під віями пересміх зі сльозою.

— Жени!

— Алюр три хрести? — пирхає візник і зарання рукою лізе до очей.

— Ще мені щось дуже розумне бовкни!

— Мовчу — води не сколочу, — стуляє неслухняні варги, яким так хочеться повеселитись, погуляти по просторому виду. Лаврик викидає на бричку свою вагу, трусить віжками, і лисаві коні, розбризкуючи росу з кучерявого споришу, трюхикають на середину вулиці. — Ох і гарно ж тут! А берег аж співає човнами. Подамося бродом?

— Поганяй на пором, — сурмониться Ступач, не знаючи, як бути з Гримичем: чи якось прищемити його, чи махнути рукою на все. За своїми думками він і не почув, що позаду закували підкови.

Лаврик ліньки скалиться іга сонце, повертає коні па перехрестя і враз, зіщулившись, наполохано обертається до Ступая:

— Пригинайте голову!

— Чого ти?

— Пригинайте скоріш!

Враз над головами Ступача і Лаврика зметнулось, перелетіло щось темне і важке. Якийсь навіжоний вершник перестрибнув через бричку і, збиваючи куряву, гайнув уперед.

— Чи не бісів парубок?! — і злякано, і захоплено вирвалось у Лаврика. — Як святий Юрій летить!

— Хто це? — оторопіло запитав Ступач.

— Та Роман Гримич. Бачте, йому не вистачило дороги, то він навпростець майнув

через нас. А ось брат його культурненько!

оминає нашу каруцу, — і фурман так починає реготати, що сльози одразу зволожують його очі, вії і всі зморшки на щоках.

А Ступач тільки тепер приклав руку до голови.

Василь догнав Романа вже в полях. І одразу напосівся на нього:

— Ти очманів, чи змалів, чи твій баняк догори дном перевернувся?!

Роман щиросердно розсміявся, притримав коня, що зразу ж почав грати під ним.

— Чого ти, брате, так заговорив зі мною, наче ми вже й не рідня

— Він ще й питає! А коли б кінь зачепив копитом голову Ступача.

— То, може б, тоді в ній всі клепки вакурат стали на своє місце, — безтурботно відказав Роман і запишався: — А славно ж я перескочив через бричку і той гамуз, який сидів у ній?

— Тільки що будем мати за ці перескоки? — зажурився Василь.

— Та нічого не будем мати. Як Ступачеві захочеться позиватися зі мною, то скажу: зноровився кінь. Хай позивається з ним...

— Сьогодні ми жнивारी, а ким будемо завтра через твої вибрики? — похитав головою Василь. — Думати треба все-таки головою, а не копитом.

— Покинь, брате, свою лементацию, бо від неї і деиь скисне. А вам ще стільки ділечка треба переробити! — Роман пустив коня риссю, ще ft мкурникав пісеньку про ту Гандзю иилу, що купервасом брови накрасила...

XX

Стьопочка Магазаник не дув і же сушив мізки круговертю життя — на його далекі сторінки не долітав навіть оком, а до близьких прицілювався з єдиною думкою: що від них можна ввірвати собі. І вривав і з лісу, і з поля, і з саду, навіть з любові, бо і в ній без ворохобництва не обійдешся.

До чого ж тепер довірливі пішли дівчата! Нафасонишся увечері, підкрутиш цвяхом чи веретенем чуба — і чешеш на куток, де місяць вибілює дівочі коси; надзиглюєшся біля якої, шепнеш се, те в одне, в друге вухо, позітхаєш, скажеш, що вона найкраща в світі, та й прибивайся тихцем до верби чи в садочок, і знову ж не мовчи — вихай язиком, як помелом, але рукам попервах волі не давай, бо обпечешся. Найголовніше в залицянні — це втовкмачити чорнявій чи білявій, що вона найкраща вся або очима чи ніжками і що ти без неї сохнеш, як трава на сонці. А решту вже довершить нічка-звідниця та хміль поцілунків. Отак Стьопочка і входив у любові, а з них вищулювався зайцем, найбільше боячись дівочих сліз. Де вони тільки беруться в них?

Правда, і Стьопочку було охопило справжнє сум'яття чи любов — це коли він зустрівся з Мирославою. Зустрівся — й отетерів. Не одній брехав, що вона найкраща, а ця була така гарна, що їй і правду лячно було сказати. Де й на яких харчах виросло це дивовиння? І хто з ним наважиться вийти ввечері під місячну ніч, і хто його зумів вкоськати? Таки правду каже тато: гарне личко — серцю неспокій.

Позітхав тоді Стьопочка день, позітхав і другий, а на третій подався до татарського броду, щоб зустрітися з Мирославою.. І зустрівся, і, мов старець, скинув картуза перед

її красою, потім навіть доплентався до подвір'я Гримичів, що згори скапувало росою з черешень, а знизу дихало матіолою. Тут він зітхнув, як ве раз це робив вечорами, і розгублено заграв млинками вій.

— Чого ви, Степане Семеновичу, зітхаєте, мов останнє спекли? — засміялась Мирослава.

Її сміх підбадьорив Стьопочку: хіба вона не з такого самого тіста, що й інші дівчата? Хіба і їй не кортить помліти в чиїхось обіймах? Він знову зітхнув і, надавши обличчю того, що зветься подобою правди, зажурено сказав:

— От вірте, Мирославе Григорівно, чи не вірте, а ви найкраща в світі.

Але дівчина не посміхнулася, не глянула на нього, а в'їдливо відрізала:

— Ви, Степане Семеновичу, багатьом дівчатам отак задурювали голови?

— Ні, нікому! — вигукнув Стьопочка. — їй-бо, правду кажу, що ви найкращі.

— Ідіть додому, проспійся, а завтра у вас зміниться думка. До побачення! — Мирослава стріпонула снопом волосся й відчинила хвіртку.

Стьопочка в розпачі заволав:

— Мирославе Григорівно, я цілу ніч простою тут, коли ви ще не побудете зі мною.

— Так уже робив один дурень, — безжалежно відрізала дівчина.

— Хто ж це?

— Мефістофель. Чули про такого?

— Ні... В нашому селі такого не було.

— То почитайте. Для залицяльників вашого типу це може згодитися, — і швиденько пішла до хати.

Стьопочка сперся на ворота, не знаючи, що йому робити: вистоювати ніч на чужому подвір'ї чи йти вечеряти, бо любощі любощами, а їсти треба. В цей час із поля надійшла Олена Петрівна, здивувалась і потім ніби зраділа:

— От спасибі, Стьопочко, що ти прийшов підпирати наші ворота, бо мій сушиголова ніяк не знайде часу облагодитись.

— О, це ви?! — розгубився невдатний залицяльник, а вії його запрацювали, наче в них прокинувся вітер.

— О, це я! Не впізнав? — І аж в боки взялася. — Чи ти, може, Мирославу Григорівну виманюєш своїми баранячими пачісками? Тоді шкода твого часу і крутежу.

— Які ви, тітко, злоязичні, — напиндючився Стьопочка і пішов від тих необлагоджених воріт, які, здавалося, також скрипіли насмішкою.

Після того він ще кілька разів, наче ненароком, перестрівав Мирославу, та не мав радості від того й подався на зальоти до Катрі Лебеденко, а та одразу й повірила його лукавому слову. І навіть голублячи смаглолицю Катрю, виціловуючи її вогкі несміливі уста, він не раз замість її обличчя бачив інше. Отак і минали його вечори: пригортав одну чи другу, а думав про Мирославу й глухо злостився на те зілля, що зветься дівчатами, і на Данила Бондаренка, який замакітрив голову агрономші.

І от сьогодні вранці їздовий з лісництва привозить їм хліб і новину про Бондаренка. Нарешті сталося!

— Це правда, дядьку Дмитре?

— А чого б мені брехати? — насупився їзовий.

Стьопочка па радощах спочатку ошелешено дивиться на їзового, а бачить Мирославу, далі, посміхаючись, запрошує чоловіка до оселі й дістає з мисника якусь з'їжу та пляшку слив'яш:п. Збагнувши, чого радіє Стьопочка, дядько Дмитро одвертається од столу і йде з хати.

— Чого ж ви, дядьку? — дивується Стьопочка. — Хоч одну чарку перехиліть.

— Не треба мені твоєї трути, — сердито відповідає їзовий і щось неприязно бурмоче про тих гидюків, які тільки знають одне: згризати когось.

Але Стьопочка не звертає уваги на те бурмотіння; радість і тривога схрещуються в ньому то як два мечі, то як два промені, а на них висвітлюється Мирослава. Тепер, коли біда постукала і в твоє вікно, не будеш гордувати, тепер Стьопочка етапе на твій поріг, як саме щастя.

Парубок насамперед кидається до дзеркала і сьак, і так вдивляється в себе, залишається задоволений і собою, і своїми пачісками, які вчора нацвяховував до Марії Шляхової. Теж мені щастячко вербове: відразу почала докоряти Катрею Лебеденко... А куди ж зник їхній голова? Тільки в своїх десь переховується! Ось так воно й виходить: коли хтось високо злетить, то неодмінно низько сяде. Головне в житті — триматися середини, а як припече, можна й трохи податися на ліву сторону, не забуваючи, що є й права. Був би Стьопочка головою колгоспу, він би все согласував і поволеньки просувався вперед. Поволеньки! Він поперед батька в пекло не полізе. Стьопочка не якийсь плошак!

Отак розмірковуючи, він проворненько мете до скрині, змереженої залізним кованим квітом, жужмом виймає свій залежаний одяг, не знаючи, чим найкраще принадити Мирославу. Ось цей з іскрою піджак він виміняв на переднівку в якогось антилігента за двадцять фунтів жита. Антилігент хотів двадцять п'ять, та мусив поступитися. Тепер він і не глянув би на Стьопочку... Ет, знайшов про що згадувати.

Стьопочка мало не влазить у дзеркальце, врізане в ляду, та вже бачить у ньому не так себе, як Мирославу. Агроном при тобі — це теж непогано! От що тільки вдягнути до неї і як хитромудро говорити із нею? Тато увесь час в'їдається, що вже пора піти по розум до голови, а не знає: як перейде Стьопочка на своє господарювання та буде при карбованці, тоді й розум вродить. Стьопочка ще покаже себе, і вообче.

І поки він роздумує над цим, до хати заходить батько. Побачивши розкиданий по скрині й ліжку одяг, він спочатку супиться, бо любить у всьому порядок, та, щось прикинувши, розпогоджується, починає хитрувати посміхатися. Старий гриб одразу зметикував, що й до чого, але Стьопочці нічого не каже. Вирядившись у найкраще, сип зашурхотів одержинкою, обернувся до батька:

— Як мені?

— Знизу широко, вгорі вузько, а сідниці тісно.

— Внизу так і повинно бути — мода! А чули про Бондаренка?

— Авжеж.

— І що скажете?

— Не знаю, чи він ворог державі, а мені таки був ворогом. Як він тоді підкосив нас у скитку! Давав уже йому й десять, і п'ятнадцять, і двадцять тисяч давав, але такий дурень, видать, і на мільйони не поласився б.

— Справжнісінький дурень! От і йди тепер до грому. І негадапо почув од батька:

— Не кляни його так тяжко.

— Це ж чого?!

— Бо ніхто не знає, де його грім ночує.

— І це правда, — погодився Стьопочка, труснув жовтими пачісками.

"Вони в тебе такі гарні, як весною рапс, коли цвіте", — лебеділа йому Катря. Як це, здається, давно було, хоча скільки того часу минуло? От що тепер йому скаже Мирослава і з якого боку під ступитися до неї? Чи напасти попервах на Данила, який увів її в оману, чи підкотитися із співчуттям? Та на місці буде видніше.

— Я пішов, тату, — зачинив скриню, а ключі поклав до кишені.

— Іди з богом, коли напала кортячка женитись, тільки не дуже барися, бо в нас роботи до самої суботи.

— Аби тільки до суботи, — хмикнуло чадо. — Ось хто мені характеристику дасть? Я вже думав ударити чолом Бабенку.

— Не поклоняйся постолу, коли можна вклонитися чоботу. — Якщо вийде по-твоему, скажеш Мирославі, що в нас доволі є картоплі, бо дуже вона марна, ніяк не може відійти після наук, — і засміявся, а потім посмутнів: навряд чи виклепавться щось у чада, бо до голови його не прив'язав бог розуму.

З лісів Стьопочка вийшов у просторінь притихлих полів, у безмір'я похиленого колоса, що чекає не дочекається женців і косарів. Опереджаючи їх, над нивами зависла гаряча південна суховійність, сушачи стебло й колос.

"Ох і гарний та чистий хліб навколо! — здивувався Стьопочка, котрий не дуже придивлявся до колгоспних нив. — Це теж частка Бондаренка. Який лишень тепер ти сам матимеш хліб?!" — подумав зі злістю й одразу ж прояснів: поперед нього між пшеницями тихо йшла Мирослава.

Справді, вона була топоитка, мов горстка матірки, бо як мотається в тих полях од зорі її до зорі, а потім ще й над книжками чманіє.

Стьопочка наздогнав дівчину, вона обернулась па його кроки, і на обличчі її він побачив печаль стспопої юги, що висушує стебло, зорію чи й душу. І навіть пролазлиному Стьопочці стало не по собі сід тієї печалі, що черкнула його, і тауін, у Стьопочья іюгадано прокинулося співчуття. Він скипун картуза, вклонився Мирославі.

— Чого тобі, Стьопочко? — зітханням і журбою запитала вона.

— У мепс, Мирославе Григорівно, аж душа заболіла, коли я почуп про таке...

— У тебе і душа заболіла? — перепитала неживим голосом, а сама вдивлялась в степи, мов щось вичитувала в них.

— Еге ж, Мирославе Григорівно, дуже заболіла, бо я знаю, що тепер може бути.

— Що ж тепер може бути? — мерзлякувато повела утлими плечима, на яких

гойднулася хвиля місячного волосся.

— Як що?! — здивувався Стьопочка. — Хіба ж ви нічого це прикидали собі в голові?

— Ні, не прикидала.

— Так от, зараз почнуться шепоти, розмови, а потім що й оргвисновки будуть.

Матимете пам'ятного. Це я достеменно знаю.

— Оргвисновки? Які?

— Мені по хочеться про це казати.

— Тоді не кажи, — Мирослава обернулася і, погойдуючи етап і погойдуючи коси, пішла у жита, що одразу зімкнулися за пою.

Стьопочка обігнав дівчину, став насупроти неї.

— Не втікайте, Мирославе Григорівно, бо вже, певно, нікуди не втечете від своєї долі.

— І від оргвисновків? — хоч трохи щось ікивого, в'їдливого пробилось їй в голосі.

— Це вже як поведетеся. Скажете одразу, що вирвали його з серця, то, може, й минеться.

— Ти, Стьопочко, сказав би так?

— Неодмінно! — аж скрикнув Стьопочка. — А як же інакше, коли він ворог!

Юга в очах Мирослави стала темнішою:

— Виходить, він ворог, а ти друг?

Стьопочка відчув у голосі Мирослави зневагу до себе і відрізав:

— Не виходить, а вже вийшло! Ви, певне, за переживаннями ще не все зважили на вазі.

— Дай мені, Стьопочко, спокій. Важ, коли маєш що важити па своїй вагівіпіці, тільки не лізь із нею в чийсь душу.

— Я, Мирославе Григорівно, шануючи вас, люблячи вас!

— Навіть люблячи? — гірко здригнулись дві риски навколо пересохлих уст.

"От у Катерний вуста завжди вогкі".

— А таки люблячії! — заквапився Стьопочка. — Я люблю що з того дпя, як уперше побачив вас. Пам'ятаєте вечір, коли зустрівся з вами? Ви тоді пасмішочкою нагнали мене, та все одпо я ніколи вас не забував!

— І Катерину Лсбедонко, і Марію Шляхову тож ніколи не забував?

— Так то ж не любові, а флірт! — скрикнув Стьопочка. — От щоб повірили мені, я й прийшов у цю важку годину до вас: тільки одно слово — і я одружусь, візьму на себе всю оту неславу і наругу, що може піти за вами. От бачите! Як ви па цеє?

Мирослава відповіла не йому, а житам:

— Як ти можеш говорити таке, коли я люблю його?

— І що з того? Ця любов накине па вас чорпу тінь, поговор і обчикрижить молоді літа, а моя — захистить вас.

— Коли б ти, Стьопочко, знав чи хоча б догадувався, що таке любов, — не грішив би криводушним словом, — та й пішла поміж колосками, зіщулена, болюча, але неприступна.

Стьопочка розгнівався, стиснув кулаки, знову забіг наперед:

— Ще подумайте, Мирославе Григорівно! Подумайте, поки не пізно!

— Думати ніколи не пізно, навіть перед смертю.

— Хай він думав перед своєю смертю, а ви станьте перед своїм весіллям!

— Геть, негіднику! — не скрикнула, а так прошепотіла Мирослава, що парубок поточився од неї.

— Я негідник?! — У Стьопочки зсудомилось обличчя, а в розріджену синьку очей вступила бідавість. — Тоді як назвати того, хто захищає ворога?.. Ви ще, певне, тішите себе тим, що він утік від закону. Так не втече од мене!

— Що ти, мерзенний, хочеш робити? — застогнала Мирослава.

— Зараз я кинусь перетрушувати його рідню й сусідів — і таки витрушу вашу любов, коли не скажете мені свого останнього слова.

— Дочекаєшся й ти свого останнього слова, — і, мало не стусонувши Стьопочку, дівчина швидко пішла поміж хлібів.

Стьопочка довго дивився їй услід, розмірковуючи, що, може, це й на краще, бо ти не будеш ломити її норов, а вона поверне все на свій триб. Таке мізерненьке, непоказне вагою, а скільки характеру! І водночас біль смоктав його середину, як ніколи раніше не смоктав...

Як зціждп, земля багато говорила Мирославі і виходячи зі сну, і входячи в соп, як часто вона розмовляла з нею — із яблуневим цвітом, і зеленою травою, і сипьою хвилею, і дзвонами колосся. Це все ввійшло в дівчину з самого дитинства, ще відтоді, як одяого разу взяв її, малу, батько па жпииа, підняв у полі на руки й сказав:

— Дивись, донечко, яка гарна селянська доля, коли навкруги є колос. Та завжди дбай про колос.

Отой колос, земля і стали її долею.

Та мовчить тепер її доля, не дивиться у вічі ні колосом, ні волошкою, пі квіткою маку, тільки болісна юга щемить під віями. Великий світ, а де подітись у ньому людині зі своїм горем? В яку піти сторону, в яку югу? Була людина — й не стало людини. Чому?!

Та мовчить земля, ладнаючись віддати людям увесь урожай. А чи людина віддає людині увесь свій урожай, відділивши від нього непотріб?.. Оргвисновки! Любов і оргвисновки!.. Яка гарна селянська доля, коли є навкруги колос. Та й колос нині запечалений, бо не стало біля нього ще одного хлібороба. Де ж ти? Де?

Мовчить земля, ох як тяжко мовчить земля. Упасти б на її груди, заридати, заголосити. Та не стане голосу на це, тільки сполохаєш ним перепілку чи жайвора, що й тепер в'ється над тобою.

До самого вечора проблукала Мирослава в степу, побродила і по тих полях, де вперше побачив її Данило, підійшла й до вітряка, де зародилася їхня любов. Чого ж і ти мовчиш, сивий вітряче? Ось привезуть до тебе хліб, і ти весело загомониш, замахаєш своїми крилами, а хтось у мовчанні згорне свої крила. Невже це й зветься життям? Ні, ні, життя — це вгору підняті крила, як у тої чайки, що летить ночувати на степове

озеречко. А Данилові ворота кигикають чайкою, і він їх любить за це. А як йому страшно було, коли постукав у своє віконце і не почув із хати материних кроків... їй теж страшно без його кроків.

А може, оглянешся — і побачиш його?

Мирослава оглянулась і справді побачила в полі чоловічу постать з маховими вилами і граблями за плечима. Це з лугів повертався золотовусий дядько Лаврін, якого завжди так приємно стрічає тітка Олена: "О, військо йде, короговики мають". Так, маяли короговики вояцькі, мають і похоронні...

Дядько Лавріп теж побачив Мирославу і журавлино пішов до неї, несучи на виду золотавість літа і передосінній смуток. Ось він, зітхаючи, кладе край стежини своє знаряддя, опускає руки па плечі Мирослави, пальцями перебирає її сніп волосся.

— Зсохлася дуже. Дитино, журись, але й не вбивайся так — побережи себе й для діток своїх, щоб вони здоровішими були.

— Ой що ви кажете, дядьку Лавріне! — стримала себе, щоб не заголосити.

— Мушу й таке сказати, бо матері не маєш, вона б тобі це краще сказала, — він пригорнув її, поцілував. — То зцов те саме прошу: не вбипайся так. От ходімо додому, я тобі косарську вечерю зготую.

— Спасибі, дядечку, я ще полями пройдуся.

Вже поночі, мов сновида, Мирослава підійшла до Данилової хати. А може?.. Вона підважує ворітця, і в них прокидається чайне кигикання. Як би добре було, аби за цими ворітцями на подвір'ї зустріли її мати і Данило. Та матір уже ніколи не стріне. А він?..

Дівчина, скулюючись, підходить до віконця, що тримає в собі місячний смуток, і стукає так, як завжди стукав Данило. Та нема кому їй відчинити двері, як не було кому відчинити їх і Данилові. Тоді вона біля призьби знаходить старий дерев'яний ключ, вставляє його в темне око отвору, і двері, ніби чекаючи її, відскакують од порога. Навпомацки Мирослава заходить до хати й тихо кличе Данила, а їй у відповідь зітхає хата, зітхають торішні снопи різної пашниці. От і прийшла вона сюди не господинею, а страдницею, не знаючи, чого в неї тепер більше: любові чи болю?

Засвітити б світло, так не можна, бо ще прилізе Стьопчка і почне варнякати про любов і оргвисновки. При місячному меві вона знаходить фото Данилової матері, здимає з стіни, підходить до вікна. До неї усміхнене придивляються добрі селянські очі, що все життя турбувалися хлібом насущним та невсипущою працею.

"Хіба ж ви, мамо, могли народити лиху людину?" — мовчки питається в матері, яка не дочекалася її.

Посміхаються селянські очі, що тримають у собі задуму степів, посміхаються для тебе і для дітей наших, прощають нам наше недосконале, сподіваються на наше краще.

"Я буду вашою донькою, як не розлюбить мене Данило, — говорить не голосом, а сльозами і згадує його пісню в години осмути: "Мати, наша мати, де тебе узяти? Може, тебе, мати, та й намалювати? Наїхали малярі із чужої сторони, змалювали матір на білій стіні. Змалювали очі, змалювали брови, та не змалювали тихої розмови..."

А хто і де змалює тепер твою розмову?

І раптом вона чує тихий шепіт:

— Мирославе, Мирославе.

"Звідки ж він?" — не може второпати дівчина й ставить фото на стіл.

— Мирославе, ти тут?

— Хто це?

— Знайшлася, — чує полегшене зітхання, обережні кроки, — і з сіней виходить Яринка. — Я всюди шукала тебе.

— Пащо я тобі тепер?

— Таке скажеш! Ти так налякала мене, і маму, і тата. Коли я оббігала всі поля, то й здогадалась, що ти пішла до Данила.

— А Данила нема, — сказала так, начеб про це не знала Ярина.

— Він повернеться, неодмінно повернеться!

— Ти віриш у це чи заспокоюєш мене?

— Вірю, Мирославе. Налягло горе, та все переінакшиться. От побачиш.

— Подивись, яка гарна мати в Данилка. Ярина пильно глянула на подругу, взяла фото і теж підійшла до вікна.

— Я трохи знала її.

— Знала? — не повірила Мирослава. — Якою ж вона була?

— Смаглолицьою, не такою, як Данило, він у батька вдався. І лагідна, мов погожа літня днина. А одягалася в усе чорне — носила журбу по чоловікові.

— Розповідай, розповідай, Яринко. Дівчина безпорадно розвела руки:

— А більше нічого не запам'ятала, бо малою була, — і притулилась до Мирослави.

— Так ти його дуже любиш?

— Більше себе! І не знаю тепер, куди подітися в білому світі. Яринка ще тісніше притулилась до Мирослави і довірливо сказала:

— Я теж хочу мати велику любов або ніякої. От завтра ж нажену своїх залицяльників і скажу їм: зась!

— Тоді посмутніють вечори без твого сміху.

— Нічого не станеться ні тим вечорам, ні моїм залицяльникам. Ходімо вже додому.

— Побудьмо, бо хто знає, чи доведеться ще бути тут. Вони притихли перед невідомим, перед прийдешнім, перед отим місячним сумом, що колись був ув очах Данилової матері, що є в наших очах, поки ми люди, поки ми вболіваємо над людською долею.

XXI

Видолипками та тоярами — Данило вибраної на зарослий зіллям путівець; обабіч нього сині її житній сон, иін поетапне висипався під колосом, бо завтра-позантра вже ляже на сторні. Оце б і собі прилягти біля колоса і під шерех стебла заснути до того світанкового багаття чи до того вінця, яким сонце розтинає ніч.

Під ногами щось шорстко зашаруділо, Данило спочатку здригнувся, цотім прихилився, і його руку залоскотав кущ перекотиполя, який ще міцно тримався землі, от і віп, Данило, зараз стає порокотиполем.

"То куди ж, куди подітися тенор?" — пімотно питає ниву і самотнього соняшника, що якимось чудом виріс у житах. Та німують жита, німує і соняшник; вони мають свою мовчазну турботу: віддати людям увесь, до зернини, врожай, а вже як люди мають жити — це не їхній клопіт. А ось і вівса тулять один до одного свої дзвіночки і здригаються навіть од голосу перепілки.

"Спать підем, спать підем", — дрімотно обманює своїм слоном перепілка, бо ж думає не про сон, а про любовці.

А що думає тепер Мирослава? Чи оплакує, чи проклинає епос кохання? Навіщо він сказав, що поїде до міста? Це ж може викликати підозру, що справді він крився з чимось од неї. Хотів якось заспокоїти дівчипу, а зробив гірше.

"Спать підем, спать підем".

Куди ж йому зараз піти, куди занести себе, своє серце, що млоїться і ние? Може, заглянути до школи, до того чолов'яги, який схожий па козака Голоту, чи до Максима Діденка? Як не злякається, то щось порадить, бо має і розум, і розмисл у голові.

На шляху забурчали машини. Що вони везуть людям: добро чи лиховістя? Машини затихли, а вдалині, насупроти Данила, з'явився вершник. Як славно було раніше зустрітися з вершником у полі, погомоніти про се, про то, прислухатись до ночі, по якій никають сонні тумани. Та це було колись... І, чавлячи свою гордість, Данило вбирає голову в плечі, навзирці входить у жита, подалі від людини, ближче до перепілки, припадає до землі. Ніколи ще він не лежав у житах, не витолочував їх, а цо так ганебно ховається. І від кого? Від людини!

Земля лунко передає тупіт копит і курникання верхівця:

Їде колак з України —

Мушкет за плечима,,

За ним плаче дівчинонька

З чорними очима.

Недарма сті'їки дівочих сліз маємо мії в пісгіях. Недарма!

Відклоналіт копита, стихла пісня, і Данило підвівся з землі. Житні колоски бплись йому в грудіт, об плечі й ронили росу чи слі,о:ііі на рукіт. І тут славно житечко викохали людіг, от тільки ііііі по жнипуііатимо з пими, по пройдеться з косою, по зв'яже тупій, .отнаттній спіп, не поставить полукіпка, з якого удопъ стікатиме сопцс, а вночі — місяць. Була людина, а стало перекотиполе чи навіть щось гірнію. І все одно, хоч який чавить тебе невикрут, маєііг щось діяти.

Діяти! Данило сторожко перейшов па Другу дорогу, вже не дослухаючись до шелесту ниви, до голосів перепілок, а лише придивляючись до затопленої місяцем долини, яка зараз тільки по низинках вибіпала куці туману.

"Ой тумане, тумане, мій латаний талане!.." Латаний з учорашнього чи позавчорашнього вечора; до того "к як посміхався йому і падіями, і людськими очима. Невже До все ніколи не повернеться до нього? А може, піти з повинною? Тільки з якою повинною? Хіба віп, а не Ступач провинився перед людьми, перед державою?

Ні, за Ступачову помилку чп злобу він не понесе свою голову па покарання, і так

вона карається більше, ніж треба. Л став би Ступачевим потакачем, то й не шматували б твою долю. Робити щось, робити треба! Тільки що? Як настирливо товчуться одні й ті самі думки, аж мозок пухне від них...

Він і незчувся, як поміж хлібами ще виринула постать верш пика. Цей їхав тихо-тихо, додивляючись до ниви чи ночі, а для вий копії його, опустивши голову, підмітав гривною дорогу і смачпо гриз траву.

Знову ховатись? Та обурилась, аж застугоніла гордість, і Данило, випроставшись, папробій пішов до верхівця. Той, почувши кроки, поводом зупинив коника, підвівся на стремехах.

"Наче Михайло Чигирин киває бородою? Авжеж він!" — пізнав невтомного голову колгоспу, який на старості літ почав заочно вчитися в інституті, бо раніше земля мала молитву, а тепер їй треба мати науку.

І Чигирин пізнав Данила, сквапно скочив на землю, націлив па нього невеликі очі й спіп бороди, в якій гуляє білий цвіт, пою він ще в двадцятому році поховав глибокий шабельний шрам.

— Невже ти?.. — дивується і ніяково посміхається чоловік,

— Виходить, я, — не знає, що відповісти, Данило.

— Діла... — трусить бородою Чигирин, простягає невелику гудзувату руку. І увесь він невеликий, міцнотілий, дивовижно схожий на гриба-боровика. — То як воно?..

— Погано, Михаїле Івановичу.

— Вірю, — враз посмутнів чоловік, потім глянув у долину. — Невмивана совість у того Ступача, і коли вже переведуться такі? Та будем надіятись на правду. Ти ж писав кудись?

— Ні.

— І дарма. Десь у свій невикрут перебувай ці дні, а до правди добивайся. Коли ж потрібний буде свідок, то і на мене можеш послатися. Скажу, що знаю тебе з колиски.

В Данила засіпались уста.

— Кому тепер потрібна моя колиска?

— І не кажи такого! Зловражому та гадюкуватому, звісно, ні колиска, ні матір над нею, ні наша ревна праця, ні наша доля не потрібні. Але йому не запогубити наш день і час.

— Куди ж ви проти ночі зібрались?

— Я люблю і вечірню, і запівнічну годину в хлібах. Оце ж собі надивляюсь на колос, бо завтра-післязавтра тут буде тільки стерня, а вона вже осінь нагадав. — Помовчавши, Чигирин поклав руку на плече Данила й стиха пробурмотів: — От є у мене дивацьке питання. Досі ні до кого не потикався з ним, щоб не обізвали дурнем.

— Питайте.

— Це ж два роки тому спрактикувався, що жито-пшениця краще родять, коли сіяти рядки зі сходу на захід. Чи тоді сонце щедріше обмиває їх ранньої і призахідної години, чи щось інше тут є? Звірів у минулому році — та сама картина. Ти часом не примічав такого?

— Не помічав, — здивовано відповів. "От тобі й гриб-боровик!"

— То, як схочеш, перевір у себе. Це може людям згодиться.

— Коли це свято буде в мене?..

— Неодмінно буде. Може, потихеньку подибаєм до мене? Бо ти, видать, дорожився. Моя стара нас душениками почастує, пожуримось разом, подумаєм разом. Як ти на цеє?

— Я далі зібрався.

— Теж розумію, — погодився Чигирин. — Бувай живим і здоровим. — Він стиснув Данила в обіймах і швидко пішов до свого косматоного коника, якому місяць визолочував гриву.

І знов пшениці та жита, білопінні гречки та чубаті соняшники, і погойдування місячних неводів, і загадковість далини. А ось і дрімливі верби позначають шлях дрімотної річечки, і кладка, що попискує, як в'юн, і дикі півники, які так гарно підвели жовті свічада цвіту, і ошатні, в напатланих спідничках, копички, і прив'ялений смуток татарського зілля.

За річкою біля пригаслого багаття спали косарі, а їхній сон охороняв скрип деркача. І Данило не витримав, щоб не підійти до нічліжан, які привільно розметалися на свіжому сні. Над посизілим багаттям, на розсохах, висів задимлений казан, — у якому гусли немудра селянська страва — пшоняний куліш, що пахнув не лавровим листом, а м'ятою. Погляд Данила зупинився на обличчі білочубого віястого парубка, що негадано почав посміхатися у сні. Чи, може, прокинувся хлопець і з-під вій дивиться на нього. Данило завмер, а парубок ледь чутно запитав свого сну:

— Це ти, Оксано?..

Було за північ, коли Данило зайшов на дворище тієї школи, у якій колись кілька днів прожив поміж святими і грішниками. Тоді він більше придивлявся до святих, бо маляр дав їм усе краще, що мали люди. На вікнах школи докришувався одволожений місяць, а довкола стояла така тиша, що було чути, як з прикриночного жолоба по краплині скапувала вода. Як же його прийме тепер Терентій Іванович, котрий чотири рази стрічав смерть? Що скаже мудрий Діденко? Це ж удосвіта доведеться колошкати їх.

Данило сів на східцях, що вели до школи. Навпроти стояла стара катрага, в якій і зараз поблискувала криця плугів, праворуч вигинав руки заряснілий сад, а далі горбами бовваніла шкільна земля, по якій і він вів плуга, сіяв зерно. До нього звідусіль почали стікатися спогади й утома. Згадалася й тітка Марина, і половецька камена, і самотній соняшник у полі, і вершник поміж житами, і нічліжани, і отой білочубий парубійко, що і в сні кликав свою Оксану...

— Це ти, Мирославе? — запитав він.

— Даниле Максимовичу, як ти?.. Яким побитом? Данило стрепенувся і, виборсуючись зі сну, злякано підвівся.

Перед ним у подиві стояв Терентій Іванович, на його вислих вусах згасав пізній місяць.

— Прийшов до вас, до школи, — ще не знає, що сказати, Данило.

— До школи? — здивувався Терентій Іванович і вже після мовчанки: — І не побоявся? — навсібіч озирнувся. — Вже скоро й світатиме. Куди подіти тебе від лихого ока?

— Може, в оту церковицю, до грішників? З чиеїсь вини і я став грішником, — охопив голову руками. — Як це страшно, Терентію Івановичу. Як це страшно!.. Ішов до вас полями, а назустріч людина, і я мусив ховатися од неї в житах.

— Колись і в мене була пригода в житах, — згадав минуле Терентій Іванович. — Зіткнулися ми у вісімнадцятому році з державною вартою Скоропадського. Вдарили по ній! А коли скоропадчикам наспіла підмога, кинулися в стиглі жита. Та осатанілі "експедитори", недовго думаючи, з усіх боків підпалили хліб. Горить він, горимо й ми, і мусили, палаючи, немов снопи, підвестися з землі, це йшла тоді моя третя смерть... І найстрашнішим тоді було — оті блакитні вогні, якими догорали і просвічувались гної побратими. Блакитні... Що ж, Данилку, робити з тобою?

— У церковицю до грішників.

— І грішпкіп, і святих замазали глиною. Аніт таки домоглася свого, а тепер маже дьогтем людей; недарма кажуть: павчена відьма завжди зліша від родимої. Навіть завивало на голові має відьомське. Тьху!

— Як же Максим Петрович на це?

— Хіба ти не знаєш нічого?

— Ні.

— Максим Петрович уже з місяць працює директором радгоспу в сусідній області. Тепер він розвернеться на тисячах гектарів. Мабуть, і я перейду до нього, бо не тільки душа, а й моя вербова нога сумує за ним, — повів своєю сухою вербичкою, що знизу була окована залізом... — Це ж якось весною біля річки я вирізав собі дві ноги про запас, обтесав знизу, а тут рибалки йдуть на човнах, до себе запрошують. Встромив я свої вербові ноги в берег та й поїхав на риболовлю. Впіймали ми тоді й риби, і раків, затаганували юшку, випили по-християнськи чарупину і аж тільки вранці повернулися додому. А тут саме наспіло роботи, закрутився я в фурманці й повернувся на берег до своїх ніг десь днів через десять. Дивлюсь, а одна нога вже й листячко дрібне викидає. Не зачепив я її, то й почала рости моя нога і вербичкою стала, шумить собі листом, цвіте, а росу має гірку. Життя!

— Невже пробували на смак? — вірить і не вірить усій розповіді чи притчі червоного козака.

— Пробував, — правдиво дивиться на нього Терентій Іванович. — При своїх чотирьох смертях якого я тільки зілля не пробував і все одно вірив, що буду жити. І ти, дитино, маєш жити, — він ступив вербовою ногою, обняв Данила. — Де ж ти переднюєш у мене? Може, в лісовій смолокурні? Туди ніхто влітку не заглядає.

— Де скажете, — скорботно, душею дякував людипі. І довіра козака, і його сповідь вразили Данила і запам'яталися на все життя.

— Тоді ти трохи зажди, а я запряжу своїх вітрогонів, — та й у ліси.

— А може, не треба? — раптом завагався Данило.

— Чого не треба? — не зрозумів, насупився Терептій Іванович.

— Що біду накличете на себе.

— Коли б я не вірив тобі, то інше діло. А поки в нас добра віра, доти пас не зломить нещастя. От побачиш: усе минеться, а правда залишиться. — І, постукуючи вербовою ногою, він пішов до шкільної стайні.

Незабаром коні були запряжені. Данило вискочив на обшитий полудрабок нового воза, і колеса зашипіли їю росистому споришу. Виїхавши з шкільного подвір'я, Торентій Іванович повернув не в село, а до річки, між деревами якої вже волохатився досвіт.

"Утеча від неволі", — з гіркістю думав Данило. То раніше він, як міг, доганяв селянську долю, а тепер утікав од своєї педолі. То хіба це життя?

Терептій Іванович поклав йому руку на плече.

Данило стрепенувся, водночас ловлячи зором і плесо річки, і верби над нею, і човпи у березі.

— Он бачиш розпадисту вербу над самою водою? Біля неї човен гойдається.

— Бачу.

— Так це вона з моєї ноги виросла... А потім якийсь парубійко зробить із неї човен і повезе свою кохану. Коли б тільки спокійно було в світі. Та, на біду, вхопився Гітпер за лопату смерті...

Пізній жнив'яний вечір, коли навіть дороги пахнуть житом. Лі до цих степових пахошів у селі приєднується повів щойно розквітлих соняшників, папірочки, молодого укропу і молоді картоплі, яку, очікуючи косарів та женчиків, варять не в хатах, а на подвір'ях. Ось над таганком, під яким зітхає полум'я, схилилася бабуса; щось шепчучи, вона, немов чари, сипле в картоплю сіль, підводиться, і вогонь вибиває на її зморшках іще сліди кріпаччини. Почувши кроки на вулиці, повертає голову до воріт і питає їх:

— Це ви, нарешті?

— Ні, бабусю, це не ті, яких ви очікуєте, — з жалем відповідає Данило, заздрячи в душі простому селянському вжитку. Стара випростується, підходить до воріт:

— А хто ж ти, дитино, звідки будеш?

— Я здалеку.

— Тоді заходь до пас. Скоро прийдуть мої діти, внуки, то й повечеряєш із нами, — і така добрість стоїть у її старечих очах, що невідомо в кого хочеться випросити їм ще довшого віку.

— Ви не знаєте, де живе директор вашого радгоспу?

— Чому ж, дитино, но знаю, де живе добра людина? То з поганою не хочеться знатися. Он перейдеш місток через Сливову, то й зразу бери на ліву руку до школи, а від неї на праву руку, го прямо й дійдеш до панського палацу.

Незабаром Данило добивається до колишнього панського, в білих колонах будинку. Тут лигпе в двох вікнах світилося світло. Хлопець припадає до одного, папіврозчиненого, й одразу ж бачить зігнуту над столом постать Максима Діденка. З олівцем у руці він хмуриться над якимсь зведенням-скатертиною і тихенько наспівує

йому:

Скатертино, скатертино,

Над тобою марно гину.

І хоч як тривожно па душі в Данила, але він не витримує:

— Максиме Петровичу, не гиньте, живіть собі й нам на втіху.

— А це хто?! — скрикнув Діденко, підійшов до вікна, скигів брови угору й пошепки запитав: — Ти?

— Я, — притих Данило, мов перед судом. Діденко для чогось мимохіть озирнувся.

— То заходь мерщій.

Данило зайшов у просторий, обвішаний плакатами і грамотами кабінет, у кутку якого стояв дорідний сьогорічний сніп жита. Діденко поклав руки на плечі парубка, наморщився, не знаючи, що розпитувати, що казати. Залягла ніякова тиша, у якій Данило чув биття свого серця. А в цей час із того вікна, що виходило в сад, обізвалися тихі голоси:

— Які в тебе очі гарні.

— Хіба їх зараз видно? — не вірила дівчина хлопцеві.

— Я їх завжди бачу перед собою.

— В темряві?

— В темряві вони мені світять, неначе зорі.

— Ой! — болем стрепенулось у дівчини.

— Ти чого?

— Мама казали, що їй змолodu це саме говорив і батько. А як одружився, то й почав пригашувати ті зорі.

— Так то за капіталізму було. У нас такого ніколи не буде.

— І не повинно бути... Тільки ти без рук... Діденко ніяково посміхнувся:

— Комусь любов, а комусь папір'я... То як ти, Данило, до мене потрапив?

— Прийшов, як до батька; порадитися прийшов, що мені робити в цьому світі... Ви ж усе знаєте про мене?

— Знаю. Лиха звістка не лежить, — зітхнув Діденко. — Ступач тебе з'їв?

— Ступач.

— То безрозсудний жорстокосердець. Колись він був наймитчуком у такого дяка-викрутня, якого навіть попи називали сатаною. Наковтався там зла та й почав лихом копати своє поле. Ох, ці недалекі, озлоблені копачі... Що ж робити з тобою?

— Ви думаєте, я знаю? Голова зовсім одуріла. Легко було моїй рідні казати: "Тримайся розуму й плуга". Та інколи розум і плуг не тримаються нас...

— На жаль, — Діденко заходив по кімнаті. — Що ж я тобі можу порадити, що можу зробити для тебе? Що? Бо я теж не маю великої влади... Колись ти мені казав: нам час не дав легкої долі. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, — похнюпився Данило.

— І це, очевидно, правда: поки час не дає легкої долі. Та хоч би яка доля випала тобі, хоч би які випробування лягли на твої дні, ти маєш бути Людиною. Навіть у

найтяжчу хвилину, коли вже все покидає нас, ми маємо лишатися зі своїм евшанзіллям, з безмір'ям любові до Батьківщини. А вона нас не забуде. Це кажу тобі як людина віруюча — як більшовик і твій друг, що, певне, не дуже зуміє тепер захистити тебе. Розумієш?

— Думаю.

— То й думай, що воно й до чого, карайся своїми болями, а лишатися маєш сином. Це про велике і високе думаючи. А тепер про буденне: зчави свої жалі як мужчина і поки що ставай у мене садівником. Переходь у курінь, що стоїть посеред саду, та й орудуй. А далі стане видніше. Я вірю в це, бо вірю в розум людський, у розум часу. Згоден?

— Спасибі, — Данило з вдячністю глянув під втемнені утомою повіки, за якими стояла велика печаль.

— Пасіка є у вашому саду? — запитав Данило, забуваючи і не забуваючи своє.

— Стоїть невелика. Роботи ж матимеш ой як багато і в саду, і на пасіці.

— Хіба мене колись лякала робота?

— Це я знаю. Вечеряв?

— Ні.

— Повечеряємо холодною індичиною, і поведу тебе в курінь. Там є сіно, ковдра, подушка.

— Не знаю, Максиме Петровичу, як і дякувати вам.

— Обійдемося без цього. Ми ж радянські люди. Радянські! Невже ти думаєш: анонімка чи нашіптування зможе зробити нас дрібнішими?.. Чуєш?

— Чую.

Здалеку заспівали півні, а в саду сполохано озвалася дівчина:

— Ой, уже півні співають. Біжу, біжу!

— А вищезли б вони! От капосна птиця. Ну, ще капелиночку постій.

— Знаю твою капелиночку. Прощавай, біжу.

— Я тебе на руках донесу...

— От для чого потрібні руки людині, — підбадьорюючи Данила, посміхнувся Діденко.

XXII

Біля татарського броду за якихись пару тижнів зацвіла підсніжником нова хата-білянка, влітку їй щось дрімотливо гаєпоче зледащіла хвиля й очерет, восени сполоханим дзвоном озиваються припнуті човни, а взимку в деревинах потріскує чи дідом покректує мороз і у вікна б'ють крилами вітровії, стукають заметілі.

А коли ж постукає Данило?.. Де він тепер, де його очі, де його великі добрі руки? Може, час забрав і їх, і те, що ввижалося-звалось коханням?..

Від такої думки стогін вирвався з грудей дівчини, як з отієї хурделиці, що ніяк не може знайти собі пристановища. Отак тепер і душа Мирослави не має пристановища: все борсається у журбі, у розпачі, у відчаї, в шуканнях тієї дороги чи стежки, на якій тільки в снах з'являється Данило. Тільки сни привертають його до неї. Тільки сни...

А навколо так шаленіє хуртовина, що не знати, де небо, де земля, де річка, де присілок. Навмання, вгрузаючи в кучугури, бреде з гамазею додому Мирослава. Метелиця вибиває з неї дух зерна, вибиває і сльози. А скільки їх померло в новій хаті-білянці, в якій ніколи не замикаються двері?!

"Ти ж не замикай дверей, я скоро прийду..."

Це "скоро" стало місяцями. Та якими місяцями?!. Хай їх ніхто і через віки не знатиме...

Хто з нас у бентежній молодості хоч потай не мріяв про незвичайне кохання: ти любитимеш свого судженого, а він тебе, як ніхто не любив. Як ніхто! От і має вона таку тюбов, як, певно, мало хто мав. Той день, коли вона довідалась про все, став її згубою і болючим чеканням надії — безнадії. Навіть сивий тато, приїхавши в гості до неї, якогось вечора ще більше пригнітив:

— Уже можна й не ждати. Видать, не судьба. Виходь, донечко, за іншого. Бо що дівоча врода? Блисне, мов роса, і туманцем зійде, наче роса улітку. А життя є життям, і воно вимагає свого: коли не любові, то материнства.

Може, в цьому теж є якась мудрість старості, та як любові змиритись із нею?

І донька нагадала батькові, як він до неї, ще дитини, прихилив з ниви кілька сивих, з сльозою колосків.

— Тоді ви, тату, сказали: завжди дбай про колос, про хліб святий. А хіба про людину треба менше дбати?

Батько похитав зажуреною головою, що теж зазнала на віку всякого, подивився на свої великі руки, які ніби зважували щось:

— Так де ж вона, та людина? На землі чи в землі? Мабуть, нещадимою мачухою стала його доля, — і пішов узяти на ніч двері на засув.

— Не зачиняйте, тату.

— Це ж чому? — стенив плечем, здивовано з'єднав дуги ліплених брів. "Чи не стає його донька причинною?" — А коли хтось улізе та обікраде?

Самою скорботою глянула на нього Мирослава.

— Найдорожче уже вкрадено, а ганчір'я не жаль.

— Воно то так: ганчір'я не жаль, а роду жаль, — мов сивий туман, захитався при дверях старий. — Мені мало не щоночі сняться онуки. Невже я не дочекаюся їх? Може б, ти виїхала з цього села, щоб не журитись до знемоги... Щоб забути все?

— Я нічого не хочу забувати! Нічого!..

І справді, як вона могла забути ту першу ніч у самотніх полях, і перші жнив'яні турботи під примруженим поглядом Данила, і отой вітряк, що підіймав її коси, і оті руки, що вперше підіймали її, й оті ворота, що кигикали чайкою, і ті уста, які шукали її уст? Як пересохли вони тепер. І вся вона пересохла, мов покинуте після жнив стебло.

Хоч журба вижала її душу, та не змогла вижати любові ні до Данила, ні до людей. Мабуть, через те й поважають, і жаліють її в селі. Навіть оте гордовите парубоцтво, що чаклує біля машин, не підсміюється над нею, як підсміювалося раніше. Воно ж і підбило присілок толокою поставити їй хату — може, в новій оселі поменшає жалів у

молодюсенського товариша агронома. Та не вгадало щиросердне парубоцтво, яке назвало її хату гніздом перепілки. Це ж треба таке вигадати!..

Ось і постарілі прибережні верби та гнучкі верболози. Тримаючись за гілочки з в'яззю нерозквітлих котиків, Мирослава обережно зійшла на лід, ступнула кілька кроків і відчула туман відпару, який не змогла подолати й хурделиця. То, видно, рябалки попробували ополонки й до смерку ловили в'юнів. От і бокуй тепер, щоб не шубовснути у воду.

Заточуючись од ударів заметілі і знесилення, вона перебрела брід і підійшла до хвіртки, але не змогла її відчинити — стільки намело з двору снігу і темряви. Тоді взялась обома руками за ворота, трохи відхилила їх, і вони негадано озвались тривожним чаїним кигиканням. Аж здригнулась: невже і дерево дереву передає голос? Чому ж ти не передаси свого голосу?

Обтрусившись на порозі, Мирослава кінцем хустки витерла вологе обличчя і тихо зайшла в оселю, де густо ворухиться живлющий настій літнього поля і луку, бо яких тільки снопів, снопиків і в'язок помас тут? Побачив би їх Данило, узав би її руки в свої і сказав:

— І чий ці ручата не вміють? Щось чаклунське є в них.

— Ти й про очі так говориш?

— І в очах є чаклунство. От кинули вечір та місяць у них ворожбу — і вже сохнеш на тараню.

— Не мелить несусвітне, товаришу голово. І тільки без рук.

Де вони, ті руки, тепер?

Стукнула віконниця, і Мирослава кинулась до вікна. Але це тільки хвижа зачепилась за хату й гайнула до татарського броду, і там застогнали верби, як удови. А хто ж вона? Ні жінка, ні вдова. Невже її доля навіки пропала?

Наче хтось вовтузиться на порозі. Потім стрельнули сінешні двері, рипнули хатні, і в оселю вскочила розпашіла Яринка. Сяктак обтрусивши з хустки і кожушка сніг, вона повела завзятим оком на Мирославу і продекламувала:

— Не варила, не пекла — до сільбуду помела... Як ти на цеє?

— У таку метелицю?

— Метелиця, метелиця, чому старий не жениться?.. А що нам та метелиця-хурделиця? Ноги ж і не позичені і не куповані! Хіба ти не любиш завію?

— Люблю. Вона так добре вкрила озимину, вже не страшний буде їй мороз.

— І як у такому тендітному тілі вмістилися усі хліборобські турботи? — засміялась Яринка. — То помели?

— Ти й! бачиш, що робиться надворі. Хата зривається з підмурка, ще полетить у безвість.

— То й що нам негода? Хіба погано бігти і розшарпувати петлі хуртовини?

— Ой Ярино, Ярино, кому ти і вродю, і вдачею саме щастя принесеш?

Дівчина враз посмутніла, зітхнула.

— А може, не підемо до сільбуду? Разом будемо журитися?.. Коли вже ця журба

одійде від тебе? — обняла подругу і знову зітхнула. — А до нас позавчора Стьопочка приїжджав, про тебе чогось питався. Він уже в область збирається, бо в районі набив руку. "Наб'ю в області руку — і подамся вище", — перекинула молодого Магазаника, засміялась і почала поправляти снопики, що стояли на скрині. — Пахощі від них оберемками йдуть. Ця пшениця з селекційної станції?

— Еге. Торік мені учені лишень одну шапочку насіння відміряли, а цього року вже маємо он скільки справді золотого зерна. Як би це радів Данило.

— Я тобі хоч вечерю подам, сама готувала, сама й похвалитися хочу, — Ярина відсунула заслінку, вийняла миску з рибою і грибами та, прислухаючись, поставила на припічок. — Чи не гості до тебе? Хто б це?

— Мабуть, Геннадій Шевчук, — подумала про голову колгоспу.

— А коли?.. — Ярина з-під вій глянула на подругу.

— Хіба це може бути? — лякаючись, запитала сама себе Мирослава.

— То чом не може?.. От якогось вечора постукає в двері, стане на порозі, ось так, усміхаючись, як він уміє, і запитає:

"Скучила?" А ти його назвеш безсовісним.

— Я б його й совістю своєю назвала, аби тільки голос подав. На присінку загупали чийсь кроки, далі хтось постукав у двері.

— Заходьте! Заходьте! — в один голос сказали Ярина й Мирослава.

І от поволеньки відчинилися двері, й на порозі картинно розкапустився Стьопочка в новому добротному кошуку і сивій смутшевій шапці. Він скинув її, рукою бережно поправив чуприну, у заграв млинками вій. За своїми думами і не помітив, що за ним відскочили двері.

— Здорові, чорноброві! — удавано весело привітався й почав розщібувати кошука, щоб і його новісінького, з синього сукна френча побачили.

— І чого тобі тут?! — обурилась Мирослава.

— А чого вам одразу вкидатись у гнів? — ображено смикнув плечима Стьопочка. — А-а-а! Ви й досі, Мирославе Григорівно, сердитесь за колишню догану в перехідний період? Пора б уже й забути її. Кожен із нас, коли пошкребти душу, вартий догани, і вообщє...

— Шкреби свої руки і не лізь із ними в людські душі, — відрізала Яринка.

Стьопочка хитрувато-примирливо посміхнувся їй, поклав шапку на серф:

— А чого мені, скажи, не лізти до людської душі, і вообщє, коли я вже поет?

— Ти — і поет?!

— Авжеж! — Стьопочка з внутрішньої кишені френча вийняв учетверо складену газету. — Ось почитай, коли не розучилась. Це нічого, що в райгазеті. Наб'ю руку в ній — і в обласну, наб'ю там руку — і в енциклопедію з портретом.

Дівчина спалахнула:

— Коли б тебе з портретом та в найглибшу ополонку! Ото була б радість і енциклопедії, і всьому селу.

— Ет, сільська самодіяльність, — зневажливо махнув шапкою на Яринку. — Ще

вліпи якусь репліку.

І вліплю: ти не помітив, що маєш в очах півпуда нахабства!

— Чи не бреше твоя вага?!

— Стьопочко, зроби ласку — щезни туди, звідки пришвендяв, — попросила Мирослава.

— Не можу! — заперечливо похитав головою Стьопочка. — Це вище моїх сердечних і розумових сил. Я, звісно, знаю, що кожна людина має солодкий час любові. Був цей час, догадуюсь, і у вас, Мирославе Григорівно, і вообщє. Та солодкий час швидко минається, а приходить реальність, від якої нікуди навіть на коні не втечеш. І от, щоб ви повірили в серйозність моєї душевності, я осьдечки ось, навіть при Яринці, при свідкові своєї юності, значить, скажу, що маю мрію і намір одружитися з вами... Отак, а не інакше.

Враз із сіней озвався знайомий голос:

— Я мимоволі стаю другим свідком, — і до хати увійшов засніжений Ступач. Тільки чого він розгублений такий.

— О, це ви нахопились? — розгубився, але водночас і зрадів Стьопочка, вклонившись, знову приклав шапку до серця. — І як ви втрапили до нас?

— Хуртовина загнала. Правда, вже ніби пересідається вона. То ти маєш мрію і намір одружитися?

— Точнісінько так. Прокопе Івановичу. Це скажу і при вас, і при всьому присілку, бо вже і Стьопочці прийшла сімейна пора. Мирослава гнівом обпекла і жениха, і Ступача:

— Хай він одружується на карбованці, на якому зависли його гендлярська душа і совість.

Ступач приязно глянув на Мирославу і покосував на жениха.

— Це ви даремно, Степан Семенович — людина скупенька, але тепер не карбованець, а поезія править ним.

— Ви ще не розкусили його: він за карбованця продасть і поезію, і вас разом.

— Що вона меле як елемент?! — враз налився буряковим соком Стьопочка. — От у чийй душі, видать, сидить ворог. Вона й досі любить того арештанта, що он на стіні висить. З нею треба щось робити.

Ступач махнув рукою:

— Це вже не наше діло.

— Як не наше, коли вона відкидає принципову любов в ім'я ворожої? Її треба проробляти, громити, і вообщє!..

— Ого, який ти войовничий, Стьопочко. Ти забув, що перед тобою дівчина. — І щось затремтіло в голосі Ступача, і провина майнула в очах. Він обернувся до Мирослави: — Пробачте, що невчасно прийшов. Проси, Стьопочко, і ти пробачення.

— Ну, коли аж ви просите, то куди мені дітись? Здаюсь!

Хоча б па вашому місці... — Стьопочка підняв руки вгору і так вийшов з хати.

Ступач вклонився Мирославі, чогось аїтАнув. Чого б?

— Ще раз пробачте. Бувайте здорові. — І пішов слідом за Стьопочкою, який щось невдоволено мурмотів у сніях і повторював своє "вообще".

Ярина спровадила непроханих гостей, потім вбігла до хати, пригорнула Мирославу.

— Звідки на тебе береться всяка напасть? Коли багато краси, то ще більше клопоту. Ох і розтривожив мерзенний гріхоплут. І все одно лихе минеться, а ти будеш з Данилом, чує моє серце! — Вона знову підійшла до печі. — Після такого сватання і повечеряти можна. З яких ти позицій дивишся на рибу, гриби, і вообще?.. — перекинула Стьопочку.

— Ой Яринко, Яринко... А де ж твоє кохання?

— Чого нема, того нема. Та я ще можу почекати. А от чому Роман і Василь до цього часу нікого не знайдуть? Стільки ж в гарних дівчат...

— Що вони пишуть?

— Служать на заставі. Так уже скучила за ними і їхніми витребеньками. Вони ж де не йдуть, то сміх розтрушують. О, метелиця таки вщухла. Прощавай, сестро, — вона поцілувала Мирославу, вивинулась з оселі, і підківки її чоботят брязнули на млиновому колі, яке після жнив привезли Мирославі Роман і Василь.

Мирослава поснувала по хаті, мерзлякувато повела плечима, глянула у вікно, за яким уже відчувалася ворожба ще невидимого місяця, і підійшла до фото Данила. Він довірливо, трохи сумовито посміхався їй чи комусь... Може, й справді, тепер посміхається комусь, забув її, бо чого не трапляється в житті? З такими невеселими гадками вона роздяглась і знову глянула на фото.

"Хоч у сон прийди, коли не можеш інакше. Чуєш?"

Поправивши снопики, вимкнула світло і не лягла, а впала на постіль. Ще якийсь час чула, як біля хати, втихаючи, вовтузився і зітхав вітер, потім у вікна так гарно врізались перемерзлі зорі, у шибки постукав пучкою місяць, загойдалась земля і перенесла її у дитинство, коли вона з поля, бувало, очікувала матір, що теж мала спіл золотого волосся і вечорові очі. Дуже рано вони пішли в землю і барвінковим цвітом проглянули па могилі.

Тепер вітер схлипнув, наче немовля... А батько так хоче діждатися внуків...

І вже не чула, як стиха брязкнула клямка, скрипнули двері і в оселю, скрадаючись, увійшов Данило. Він не зачинив за собою двері, боячись їхнього скрипу, боячись себе, боячись місячного марева, в якому, наче жінці в білому, стояли снопи. Захлинався настоем літа і туги. Отак і стояв біля порога людиїтою чи тінню її. Як його тепер зустріне Мирослава: прокльоном чи журою га сльозою? Бо нічого ж не дав їй, окрім горя.

Коли трохи вгамувалося серце, він почув дихання і обережно попрямував до ліжка, схилився над ним, вдивляючись у Мирославу, що була напівзакрита хвилею кіс, вони і курилися, і зблискували в невірному світлі місяця.

Скорбота лежала на її пересохлих устах, у міжбрів'ї, і в сні зворушливо здригалися вінчики вій і тіні біля них. Доторкнутися б до них устами, почути, як прокидаються, врозтіч кидаються вони, як прокидаються очі, переляк, а потім усмішка. І таке дороге

слово: "Безсовісний".

Та чи маєш ти право на це? Подивись на свою кохану, мов на дороге малювання, і йди світ за очі. Не край і не карай цю красу, цю ніжність, цей смуток.

І, переломлюючи себе, він ступнув назад, ще поглядом прощання глянув на Мирославу, на ніжки, що вибилися з-під тоненької ковдри, на місячну дрімоту її кіс і обернувся до дверей — так, певне, буде краще для неї. Він залишить їй свій подарунок і піде собі.

І тут проти розуму збунтували любов чи сумніви: а може, тільки тебе, дурня, й чекала Мирослава, може, для тебе й уночі не зачиняла дверей?

Ще не знаючи, що робити далі, він тихо-тихо пройшовся по хаті, постояв біля сніпків пашниці й неждано побачив між вікнами своє фото. Де ж вона взяла його? Таке було тільки в його хаті... Он воно що... Глибока вдячність зросила, затопила його душу, і він, непевно посміхаючись, знову підійшов до ліжка, дивився і надивитись не міг на своє кохання.

"Мирославе, любя", — кликав її в думці, а далі, непомітно для себе, покликав і вголос.

І раптом прокинулась Мирослава, кинула руки на груди, зітхнула. Данилові стало лячно, він відхилився у тінь.

А дівчина, одгортаючи коси од чола, сіла на ліжко.

— Так ясно почула його голос... Ой, що це?! — В голосі її забриніли переляк, подив, сльози, а в насторожені очі увійшов місяць. І тільки перегода запитала: — Сон?

— Сон, Мирославе.

— Данило! Данилку! Ти?!

— Я.

— Прийшов?

— Прийшов.

Мирослава з плачем кинулась до Данила, потягла його до вікна.

— Данилку, рідний, це ж ти!.. Не може бути, ой, не може бути! — І впала йому на груди, вірячи й не вірячи, що це він. — Не може бути...

— Виходить, може, — поцілував її коси, що й тепер, як у далеку давнину, назбирували місячне мево і сум матіюли. Враз Мирослава злякано відсахнулась од нього.

— О, почекай — я ж роздягнена, — прикривши рукою виріз сорочки, вона метнулась до ліжка, підняла руки до жердки, залопотіла одягом і вже через хвилику, ніяково посміхаючись і тручи пальцями її, підійшла до нього, поклала йому руки на плечі, поторгала їх: чи справді це Данило?

— Чому ж тебе так довго не було? Чого я тільки не передумала. Як ти, любий? Данило посутенів:

— Як?.. Хіба це життя, будь воно прокляте разом з тим, хто покалічив його.

— Данилку, ти озлобився?! — жахнулась Мирослава, відсторонилась од нього.

— З таким життям, як у мене, й мертвий камінь озлобиться. Мирослава зібралась у

болючу грудочку і, не спускаючи погляду з Данила, твердо сказала:

— Що хочеш роби, як хочеш роби, тільки не оздоблюйся. Тебе ж не Батьківщина, іє люди судили, а сліпа ненависть Ступача.

— Оп як! — подобрішав, розгладив зморшки Данило, пригорнув Мирославу і не став пояснювати їй, що не озлобився він, а тільки має велику душевну скруту. — А для тебе хто я тепер?

— Ти для мене все: крайня, муки, надія, муж, батько мого сина чи доньки.

— Невже це може бути? — не повірив їй, ве повірив своєму майбутньому.

— Це все буде, Данилку. Побачиш: і я, і ваші діти, і добрі люди будуть ще гордитися тобою, якщо ти іє озлобишся і не здрібнієш, як дрібніють у злобі.

— Якою ж ти стала!.. — вражено дивився на неї і надивитись не міг.

— Якою, Данилку? Старішою?

— Ні, мудрою... наче літо.

— Хоча й весни в нас не було, — зажурилась Мирослава. — Он у мене за це літо й зморшки з'явилися.

— Це не зморшки — це мудрість!..

Данило почав цілувати отой сніп, що тримав у собі ранок, оті очі, що тримали в собі вечорину.

Мирослава горнулася до нього, як ніколіг не горнулася, не відхилялась ні од його уст, ні од його рук.

Щось гупнуло біля призьби, і вони сполохаю" завмерли.

— Це, мабуть, грудوماха снігу впала з даху, — підійшла Мирослава до вікна. — А ще біля хати іноді зайці гупають. Я для них сніп вівсянки поклала. О, дивись.

Припавши до шибок, вони побачили, як по золотисто-білій скатертині дугу курився живий клубок, ось він вскочив на подвір'я — і прямо до снопа.

— От і маємо шматок казки, — гірка посмішка обвела уста Данила.

Мирослава обличчям притулилась до його плеча.

— Не забув, як нам з моля або лісу батьки приносили хліб од зайця?

— Не забув. І я тобі щось приніс. Може, посмієшся з дурня.

— Не мели несусвітне... — І запнулася — мало не сказала давнє: — Не мели несусвітне, товаришу голово.

Данило розщібнув портфель, вийняв з нього щось загорнуте в білий папір, бережно розпеленав його. — Ось тобі, — подав їй якісь три стеблинки.

— Що це? — здивувалася Мирослава.

— Подивись.

Вона ввімкнула світло і побачила три свіжі пшеничні колоски, що ніжно-ніжно бралися цвітом.

— Це ж звідки таке диво?

— З теплиці Діденка. Новий надійний сорт виводить чоловік, а я біля нього кручуся.

— Спасибі, Данилку. Хай цей колос буде нашим колосом надії, щастя.

— Коли б воно так сталось, — спохмурнів чоловік, а далі дістав з портфеля велику

тернову хустку. — Ось тобі моя перша, хай не останньою буде.

Мирослава, поклавши колоски, здивовано втопила руки в червоний цвіт хустки.

— Таки пам'ятав?..

— Не було й години такої, щоб не думав про тебе.

— А про мене й не питай. — І сльози з'явилися в очах і голосі, щоб пригасити їх, сказала буденне: — Данилку, може, повечеряєм?

Він глянув у вікно, похитав головою зорям, що вже мінили нічну барву на досвітню, зітхнув:

— Мені вже треба йти. Скоро світанок. Мирослава, напевне, не почула його останніх слів.

— Який ти гарний, Данилку.

— Я погіршав у своїй душі.

— Ти покращав у моєму серці.

— Мені пора.

— Ні, ні! Ти зараз не підеш. Ця ніч буде нашою.

— Що ти, Мирославе! Я ж поза законом. , Вона пригнула його голову до себе, він чубом торкнувся до її персів.

— Любов не може бути поза законом.

— Це говориш ти?

— Ні, моя любов.

— Ти не боїшся її?

Мирослава самою правдивістю заглянула йому під вії:

— Материнства не бояться — ждуть...

Ця ніч була їхньою піччю. Забувши все, Данило й передлював у Мирослави, тільки вона, йдучи в гамазеї перечищати зерно на посів, уперше за ці місяці замкнула хату... І друга ніч була їхньою, і третя. Відтепер, здається, усе його життя стало очікуванням оцих зимових місячних вечорів, з яких, наче саме кохання, виходила і приходила Мирослава. Вона приносила пахощі морозу, розтривоженого зерна і найкращу в світі посмішку. Кому дякувати, кому вклонитись до землі, що ти, доле, є на землі?..

А четвертого вечора, коли вже повернулась з роботи Мирослава, біля їхніх воріт зблиснули фари машини, потім згасли, і згасли на вікнах лисиці. Хтось, наче в киреї, підійшов до хвіртки.

"Хто б це міг бути? Невже знову по його душу?"

Заборсались пекельні думки, Данило поблід, але нічого не сказав Мирославі, яка саме поралась біля печі. Здається, саме серце відстукувало кроки невідомого. Тільки чого він один? Далі не витримав:

— Мирославе, до нас хтось іде.

— Ой! То я зараз! — розпачливо зойкнувши, заметушилась, кинулась до дверей, зачинила їх, гуркнула другими.

"Нема тобі щастя, мій клопote чорнобривий". І враз, ніби з потойсвіту, почув:

— Добрий вечір!

"Комусь, може, добрий, а комусь..." А в голосі прибульця ніби щось знайоме вчулося. От зараз і довідаєшся про все. І так подивився на пшеничні з цвітом колоски, ніби шукав захисту в них.

Ось відчиняються двері, і він не вірить своїм очам: у хату за Мирославою ступає осміхнений Діденко, вносить з морозом свою широку, мов дзвін, кирею і кілька півмісяців зморщок навколо вуст.

— Максим Петрович!

— Впізнав? — начо дивується чоловік і не стирає посмішки з обличчя.

— Та ніби впізнаю. Але, як говорять старі люди, яким побитом? Діденко почоломкався з Данилом, картинно в своїй киреї захопив середину хати і підпер бровами високе чоло.

— Щоб не мучити тебе здогадами, одразу все розкажу, при одній тільки умові: щоб на столі було смажене, пряжене і так шматками, бо через твою милість голодний, мов старий вовк.

— Через мене? — не вірить Данило.

— Атож, — коротко відказує Діденко і вже серйозно, навіть якимось урочисто починає так говорити, мовби читав грамоту. — Такот, чоловіче добрііі, писав тії по інстанціях листи про себе, а я тихенько писав про тебе. Завмираючи, очікував ти відповіді, тривожачись, чекав і я. І от сьогодні до мене прилетіла звістка, як ластівка.

— Звідки?! — поблідши, не голосом — душею запитав Данило і приклав руку до грудей: чи то серце, чи світ пішли обертом...

— З Центрального Комітету! Спасибі йому, всю напасть відкинуто від тебе. Чуєш?

— Ой! — скрикнула Мирослава, ступила крок до Максима Петровича, та зупинилась і глянула на Данила.

А той у круговерті думок завмер і став безмовним, потім тай стрепенувся, даче визволявся з непорушності каменя і з безодень туги. Він мовчки підійшов до Діденка і мовчки, здригаючись, почав його обнімати. Припала до гостя й Мирослава, не витираючи сліз, що котились і котились по щоках.

— Та годі, годі, — удавано невдоволено почав відгетькуватися від них чоловік. — Кирея стане мокрою од сліз. — А далі повів оком на піч: — Бату, самому доведеться варити картоплю, бо вам уже не до мене.

Мирослава і Данило посміхнулись, ще вірячи й не вірячи в те, що сталося.

— Підсміюються над старим, — махнув рукою Діденко і тільки тепер побачив на Столі у вазочці свої колоски і знову зламом брів підпер чоло: — Злодійство напоказ?

— Отакий мені подарунок привіз. А я й сказала: хай цей колос буде нашим колосом надії, щастя, — ; защебетала Мирослава. — І збулося загадане.

— Хай так і далі буде! — Знов урочистість пробилася в голосі Діденка. — З цієї нагоди прочитаю вам слова видатного польського письменника Жеромського: "Добути з голої землі щось, таке таємниче, таке чудесне своєю будовою, своїм життям і смертю, як колос пшениці, хіба це не означає бути співтворцем дива?"

— Гарно сказано! Це слова осягнень! — нарешті ожила мова Данила, а обличчя

його й досі то блідло, то лихом анил ось вогнем. Максим Петрович пильно подивився на Данила:

— Знаю, ти вже в мене працювати не будеш, то хоч скажи, що думаєш робіт"?

І той, торкнувшись снопа, твердо відповів:

— Знову орати, сіяти, вивчати мудрість землі, ростити врожай, людяність та любов.

— Ростити врожай, людяність та любов... — задумано повторив Діденко. — Для цього варто жити і працювати, навіть до знемоги...

ЧАСТИНА ДРУГА

І

— Ти вже йдеш? — питається, як питалися у ті дні, не голосом, а пекучим болем.

— Іду, люба, — хоче якось утішити своє кохання і не знає, як його втішити, бо що наші слова в години розлук?

Дівочі руки, дівочі очі, уста шукають його; беззахисністю, стогоном, відданістю, материнством вона обвивається навколо нього, не пускає до порога, бо хто зна, чи повернеться він до цього порога.

— Почекай ще, Данилку. Почекай!

— Пора вже.

— Пора, пора, — погоджується Мирослава. — Але ти пожди.

— Я ждав би, так час^ не жде, — відриває і пе відриває її від себе, а сам чує за вікнами знайомий скрип — то деркач, як і пірше, відчиняє досвіту хвіртку.

У Мирослави засіпались уста, засіпались повіки.

— Данилку, а як ми будемо без тебе?

І хоч так тяжко на душі, він журно посміхається:

— Хто ж це — ми?

Вона скидає на нього сльозою приімлений погляд, а голос її стає по-материнськи низинним:

— Я... і дитина наша. Ти не думав про неї?

"Дитина?!" І вперше — у її першій передчутті, у першій таїні материнства — він вчуває повів того, для чого ми живемо, того, що має бути з нами і після нас.

— Люба... — хоче щось сказати і не знає що, а серце вже займає всі груди. Справді, як не подумав, що в них може бути дитина, якої, можливо, й не побачить він. То вже судьба. А зараз з вдячністю прихиляється до Мирослави, пригортає, вицілює її уста, брови, очі, що тепер тримають у собі не синю вечорину, а втемнілу печаль віків.

— Я скрізь буду думати про тебе... про вас... — Він підіймає її, немов дитину, на руки, притуляється головою до її персів, а на пам'ять приходить мамин голос: "Був собі журавель та журавка, накосили сінця повні ясельця". От і прощавай, журавко, прощавай, бо журавель іде назустріч війні чи смерті...

Не жаль було себе і своєї молодості, а жаль було всього окривдженого світу, і своєї журавки, і рук своїх, які ще й досі не паробилися ділечка. Так у війну наробляться, будь проклята тіоня!

Вірив: не схибить його око, засилаючи смерті смерть; вірив, що до останньої

краплини крові буде битися із недолею, до останньої, бо ж хіба він не син своєї землі?

Він бережно ставить Мирославу па долівку, встелену шаблями татарського зілля, зазирає у вікно, за яким ранок розмикає вії і вода в броді подає голос, а молоде жито розгортає над собою сизий сон. І на жита він не надивився, не намиливався, як лебедіють вони, не наслухався їхніх шумів, та й чи наслухається вже?..

— От і прощай, моє серце...

— Данилку, побудь іще трохи з нами, — стогоном озивається такий рідний і такий зараз незвичний голос, і знову Мирослава обвивається навколо нього, не пускаючи від себе.

— Не можу, кохана.

— Чому ж ти не можеш? — наче зі сну питає, про що й питати не треба, і дивиться, як ніколи не дивилась: з далини чи з давнини. — Чого?..

— Бо вже ранок.

— Бо ти вже там? — повела головою туди, де ширяла смерть. Стояла перед ним беззахисна і журна, немов стеблина в росі, а руки все шукали й шукали його і падали вниз.

— І там, і з тобою... Тільки ти, люба, як воно вже не є, не дивися на світ крізь сльози. Сльозами не захистиш ні себе, ні нашого дитяти, ні когось. Чуєш?

— Чую, Данилку... Кого тільки благати, щоб ти повернувся?..

— Я прийду до тебе, неодмінно прийду.

— Прийдеш?.. — для чогось перепитує вона. — Чекатиму тебе як долю свою.

Його чекатимуть як долю!.. То вже за це варто жити, страждати і до загину битися з чорним вороном недолі.

Коли Данило по шаблях татарського зілля дійшов до порога, що став порогом прощання, Мирослава стрепенулась, зойкнула, заголосила:

— Почекай, Данилку! Почекай! Я зараз... — Зметнувши своїм пшеничним снопом, вона кинулась до одяганок, зашелестіла ними, потім рукою витерла вії, перепечені уста і через якусь хвилину, тримаючись його руки, як тінь, ішла і до Гримичів, і до Оксани, і до татарського броду, за яким сизо волохатився ранок і жіночою печаллю журилися лугові чайки. А де той погонич-птаха, що почами виспівував: крийок-крок, крийок-крок? І де той журавель, що рятував його в болотах? Тепер ти сам маєш стати отим журавлем, що рятує життя...

Данило так подивився довкола — і на землю поранкову, і на блакиття неба, — наче весь обшир хотів увібрати в себе, ще раз пригорнув, охопив вузлом рук Мирославу і швидко, вже боячись себе, підійшов до берега, зірвав з ослизлого прикорня ланцюг, зіпхнув човен на воду, ускочив у нього. Гойднувся човен, гойднувся його зелений світ, гойднулося все, що роками влягалось в Душу.

— Прощай, кохана!

— Ой! — кинулась до нього Мирослава, та вже смуга води з затопленими тінями верб, з затопленим смутком очеретів пролягла між ними.

— Даниле! Данилку!.. — в благанні простягла руки до нього, до легкого вербового

човника, до нерозгаданого світу.

Сплеснув зойк, сплеснуло весло, відштовхнувся берег, з очей скапнула сльоза, з весла — краплина часу. Знову і знову бухикнуло весло — і вже на цьому березі вона, а на тому — він, а між ними вогке золото обмілин і заспане чи приспане сонце у броді.

Ой бродє татарський, два береги, два сонця тут, а життя одне — та й те неповне...

У райвійськкоматі Данило без жодних ускладнень пройшов мобілізаційну комісію і, полегшено зітхнувши, вийшов на просторе, заросле споришем подвір'я, яке тепер стало сумним юрмовиськом рідних та крєвних, що прощались і проститись не могли, крадькома випивали по чарці, а впивалися журбою.

Оминаючи гуртки і пари, оминаючи жалі матерів, він пішов понад огорожею, за якою через дорогу, не знати куди, бігли спалахи і сполохи жита, Придивляючись до них і вбираючи в себе неспокій ниви, Данило схилився на пліт, а житами, оживаючи, пішли його роки, добрі й недобрі, пішли його спомини, пішли його тривоги, сплеснули хвилею рідні броди і озвалися її голос, її шепіт, її сльози. Журавкою звала Мирославу мати... "Був собі журавель та журавка", — і от коса смерті замахнулась на них, замахнулась на все.

Негадане збоку тихий скрик:

— Данилку!

Він оторопів. До нього бігла вона, бігли маки на її платтячку, бігли, перетрушуючи ті маки, її ноженята, біг вітрець у її косах, що мали повів степу і смуток матіоли. "Звідки ж ти? З якого ти поля, з якого ти чару?" Аж не повірилось, що це його наречена, що він пригортав, милував її, що її пшеничні коси дозрівали на його руці і що крізь сон вопа довірливо кликала його: "Данилку".

Мирослава, водночас посміхаючись і журячись, кидає через пліт руки, міцно схоплює шию Данила, як може, притискається до нього.

— Данилку, рідний...

— Прийшла?

— Прибігла... Як ти?

— Як і люди.

— Ось я зараз кинусь до вартових, щоб пропустили, — і бігцем метнулась од нього, і бігцем прилетіла до нього, вже тримаючи руку біля серця.

— Ти не сердишся, що... ми прийшли? — зоріє на нього.

І як тільки було сказано це — ми!

Знову хвиля вдячності сколихнула йиги дужим тілом. Він пригорнув Мирославу, цілуючи, надивляючись на неї і дивуючись з її голосу, що з сьогоднішнього досвіту вже озивався таїною материнства. З якого ти поля, з якого ти чару?

— Любий... Найкращий...

— Це ти найкраща.

— Чи буде час, коли ми хоч надивимось на тебе?

— Буде, кохана.

— І на ранніх, і на вечірніх зорях благатиму долю, щоб берегла тебе, — вже

звертаючись до невидимих зірок, сказала тай, як кажуть наші сиві матері. — Може, ми вийдемо з цього дворища он до того житечка?

— Не можна, любя, до житечка: вартові без перепустки не пустять.

— Пустять... Я говорила з ними. Назвалась твоєю дружиною. Данило похитав головою:

— І що вони?

— Сказали: "Коли вже така жінка просить, то відпустимо чоловіка. На дві години".

Як ти?

— Ще дві години щастя.

— Коли ж побільшає його?

— Ще прийде наш добрий час.

— Тоді до житечка, щоб нам було життячко, — сказала як заклинання.

— Тоді до житечка, — глянув на ниви, що бігли та бігли до самого небокраю, пересіваючи сонце і тіні.

І в цей час чиясь рука нахабно, міцно лягла йому на плече. Данило обернувся. Навпроти нього, насочившись зловтіхою, широко стояв осміхнений Стьопочка Магазаник, за його спиною вітрець ворухив сатиновий горб сорочки.

— Кого я тільки бачу і кого виджу?! От не думав, не гадав, і вообщє!..

— Чого тобі, Стьопочко? — Данило хотів порухом плеча скинути руку, але вопа вже кліщем учепилася в нього.

З обличчя Стьопочки зіскочила посмішка, і воно стало крижаніти, а в скостенілих очах проклінулись колючі іскорки.

— Питаєш, чого мені треба? — І процідив по складах: — Довідочки! Колись, пригадай, яку мав наругу від тебе: я аж згинався, вимолюючи довідочку. А тепер хоч з печінок вийми і покажи мопі свою!

— Якої тобі довідочки!? — бліднучи, скрикнула Мирослава. Стьопочка самою їддю полоснув її:

— А чого це ви, товаришу агроном, ніби наполохались і навіть перелякались? Видать, не все в порядку у вашій любові? Хай мспі ваш доброчсспик у самого воспкома документально підтвердить, що він іде в армію при всіх справних документах. Як ви на цеє, і вообщє?

Данило розлючено зірвав з плеча Стьопоччину руку.

— Я зараз дам таку довідочку, що й сонце потемніє тобі!

Стьопочка відскочив, переляк шугонув йому під жовтуваті вії, але він перекліпав його, загрозово підняв руку, різонув нею повітря.

— Він ще й норовиться! Як не підеш зі мною до воєнкома, зараз же гукну людей!

— Стьопочко, ти не зробиш цього! — жахнулась Мирослава.

— Ще й як зроблю! — і кивнув на Данила. — Стьопочка теж хоче перевірити, звідки і чому він прийшов сюди. Тепер кожна душа повинна пройти перевірку.

Чавлячи свою гордість і гідність, ще надіючись на щось, Данило тоскно запитав:

— А може, війна перевірить наші душі?

Стьопочка ошкірився радісною посмішкою:

— Війна ще десь, а Стьопочка тут перевіряє пильність. Пішли чи гукати людей?

— Не жируй, смерде, на чужому горі — зі своїм зустрінешся.

— Це ще ми побачимо, хто з чим зустрінеться. Аякже! Ходімо!

— Данилку, рідний, — надломлюючись, припала до нього Мирослава.

— Почекай мене. Я прийду, — сказав, як і в хвилину прощання, одірвав од себе її руки і швидко пішов до будинку військкомату.

— От так, не інакше, хоча могло бути й інакше, — Стьопочка й-за плеча зирнув на Мирославу, зацібнув губи й потрюхикав за Данилом, сам сумніваючись: чи треба йому було ув'язуватись у таке діло, коли не знати, що буде завтра. Та, може, проявивши пильність, він залишиться тут, у районі? Хай інші рвуться на фронт, а голова Стьопочки і в районі знадобиться.

Ось вони зупинились перед кімнатою военкома. Стьопочка постукав кулаком у двері, пропустив поперед себе Данила, якого починає тіпати дроз.

"Вгомонися, вгомонися ж!" — наказував їй Данило і до болю стискав кулаки..

З-за столу підвівся майор Зіновій Сагайдак, насупроти якого сидів Стах Артеменко. Военком не раз колись стрічався з Данилом не раз захищав його на пленумах райкому від Ступача і не раз розповідав у їхньому селі про червоних козаків, бо сам вилетів із цього звияжного племені. Він кивнуи Данилові чорним, як галка, чубом, невесело посміхнувся. Але що віщує ця посмішка? Колись від нього почув, що кожна людина має чотири броди: блакитний, як досвіт, — дитинство, потім, наче сон, — хмільний брід кохання, далі безмірної роботи і турботи, а зрештою — онуків і прощання. А тут хоч би до своєї дитини дожити... Стояв, кам'янів у напрузі, і все одно чув мову чотирьох бродів своєї ріки, і чув, як час проходив крізь нього, і чув, як у серці стиналися болі і жалі. Чого ж він такий невезучий? Чи не тому, що й досі не навчився хитрувати ні з людьми, ні з землею?

— Ми, товаришу военком, до вас, — береться догідністю не тільки вид, а й уся постать Стьопочки.

— Сідайте. Розкажуйте, — Сагайдак пильно дивиться не на Стьопочку, а на Данила, цінує його обличчя чи душу, і знову жуйний усміх лягав на його темні уста. Який же ти гарний, чоловіче, та доля теж не жалувала тебе: залишила свої шрами і на тілі, і на душі... — Розкажуйте!

— Але ж тут є свідок, — глипнув Стьопочка на Стаха. — А нам би треба без свідка, бо діла, і вообче...

— Тоді ми, товаришу Артеменко, трохи пізніше поговоримо, — сухо сказав майор, а коли Стах вийшов, насмішкувато глянув на Стьопочку. — Розповідайте без свідків.

Стьопочка, вихлюпуючи медоточивість военкому і глибоку підозру Данилові, швидко-швидко заговорив:

— Товаришу военкоме, я осьдечки персонально і власноручно мало не волоком приволік до вас Данила Бондаренка, хоч і впирався він.

Сагайдак тріпонував чубом, що впав на стрілчасті брови, насмішкувато примружився:

— Навіть упирався? Чого ж?

— О, тут діло по всіх параграфах непевне, а може, й темне! — І Стьопочка так розчепірює руки, наче має в когось уп'ястися ними. — Ви добре знаєте попередню історію Бондаренка. Якось, правдою чи неправдою, він вискочив з неї, припишк був трохи в своїй коханої, а далі при допомозі неперевіраних вигулькнув на керівну йосаду в колгоспі і зразу ж узявся усе крутити на свій триб, підривати економіку, і вообче.

— Підривати економіку? Факти! — кинув Сагайдак.

— Ось вам найсвіжіший: цієї весни він організував на полі їдальню і не бере у людей за обіди і вечері жодної копійки. То як це зрозуміти, що доросла душа не платить за пропітаніє? Хіба отаке не є економдиверсією? Відповідні органи вже мають сигнали і порушили справу. То чи не втікає Бондаренко від своєї справи в армію?

Данило зітхнув, глянув на военкома, але той перевів погляд на Стьопочку і глухо запитав його:

— Товаришу Магазаник, ви пам'ятаєте, за що вас недавно зняли з роботи?

— Та... — зам'явся Стьопочка. — Хіба ж тепер, коли війна, до цього?

— Кажіть, чого ви ніде не знайдете собі пристановища? Голос военкома прикував Данила. Що ж воно? А Стьопочка поморщився, махнув тією рукою, яка нещодавно жмакала Данилове плече:

— Знеславили мене, товаришу военком. Обмовили підозрілі, і вообче.

— Майте хоч трошки мужності! — похмуро сказав Сагайдак. — Не вас,, а ви, де могли, обмовляли і згризали чесних людей, як згризали колись і тепер гризете товариша Бондаренка.

Данило отетерів: невже не причулось? А ти, дурню, вже й одчаю ковтпув...

На побілілих щелепах Стьопочки спухнули роздвоєні жовна.

— Але ж сам товариш Ступач...

— Не ховайтесь за чиесь прізвище. Ви знаєте, як вас прозивали у вашій конторі?

— Ні.

— Нікчемником і дьогтемазом! І не безпідставно. Ідіть! Стьопочка найоржився і огризнувся:

— Як же мені йти, коли я маю підозру...

І тоді Сагайдак рубонув його словом, як шаблею:

— А твоє препильне нутро ніколи не підіймалось вище підозри. Ніколи! І мене тепер можеш узяти на заміточку, бо ж я із тих неперевіраних, які підтримували Бондаренка. Іди!

— Я піду, бо мушу коритись, і вообче, але гляньте, чи в Бондаренка справні документи! — заволав Стьопочка. Воєнком презирливо відповів:

— Документи в нього справні і совість також. Не розсудив вас мирний час, то, може, розсудить війна.

— Щось тут, видиться, ніби не теє. От незадача, — розгубився Стьопочка. — Тоді дозвольте мені на пару годин одвихнутись до міста.

— Не дозволяю!

— Але ж чому?! — розпачливо скрикнув Стьопочка.

— Бо з Жмеринки вже вийшли за вами машини залізничношляхового полку.

— І я буду разом із ним? — переляк аж струсопуя Магазаником.

— Разом.

— Отакої!.. Попав з-під ринви на дощ... — зчавив обурення Стьопочка і побокував до дверей, тут сіц оборпувся і, про всякий випадок, кивнув головою воєнному: — Наше вам...

— Іди.

Розчепірена постава Стьопочки зникла за дверима.

Сагайдак міцно стиснув Данилові руку:

— Ось як воно бува, хлопче. Біс і життя робить бісівським. Посидьмо перед дорогою, перед судьбою. Хай оберігає тебе доля від усього лихого.

— Спасибі, Зіновію Васильовичу, спасибі!

— Найшов за що дякувати! — І кивнув головою на двері: — Дьогтемаз і богів обквецяє дьогтем. А нам тепер треба люто битися з ворогом, може, до останнього подиху битися. Знаю, яким ти був ревним хліборобом, а зараз у кожному прожилку маєш почути кров солдата, так тепер треба Вітчизні! Чуєш?

— Чую, Зіновію Васильовичу. Вірте мені.

— Я тобі завжди вірив, бо ж бачив, який ти в роботі, який серед людей. Мені не треба нагадувати тобі: з людьми ми дужі, з народом — непереможні. Хто ж відступиться від цього, — пропаде і для себе, і для всіх... Що ж наостанку сказати тобі, людині, яка порошу не нюхала? Найтяжче, не собі знаю, буде перед першим боєм і в першому бою. Не скаменій, коли почувеш, коли побачиш, як біля тебе стане орудувати смерть, — стріляй у неї, кляту, ломи її, безжалісну, бо, видать, така наша доля: ніхто не зломить їй хребта, окрім нас: Іванів, Данилів, усіх синів, що вірністю живуть. Та й будь здоровим. Посиділи б трохи більше, але час не жде.

Вони обнялися, притулились головами один до одного, а на порозі стали близнята Гримичі й Стах Артеменко. Невже і в них негаразд з документами?..

— Данило Максимовичу, і ви з нами?! — зраділи близнюки, тріпнули буйними, з сонцем чубами.

— У Данила Максимовича інша дорога, — строго подивився на хлопців Сагайдак.

— А жаль, — одразу посмутніли парубки: у них же так — почне сміятись чи журитись один, зараз же засміється чи зажуриться і другий.

II

Провівши Стьопочку до військкомату, Магазаник самотньо повертався в ліси.

Обабіч липового шляху, як і полись, з пагорба на пагорб підіймалися корогви молодого жита, але сьогодні й вони не заспокоювали, а тривожили душу. Що, що, а жита Магазаник любив тією неспокійною любов'ю, яка невідомо з якої предковічності входить у кров селянина. Любив він і тіні, що мінливими плесами перехлюпувались із жита на жито, із жита за обрій і мали в собі бентежність утемнілого срібла. Але тепер і тіні загубили срібний повів, поважчали, поважчало і сонце в небі: війна!

Тільки безнадійний дурень та безнадійний злостивець може радіти війні — отому страшному посіву здичавіння, свинцю і смерті. Магазаник по собі добре знав, що таке війна і її кручені та скалічені шляхи, бо вона ж спочатку поманила його фальшивими шовками гетьманських шликів, а потім кинула на ті загиджені дороги, про які й тепер лячно згадувати. Коли б не вона зі своїм брудом щодення, менше довелось би потім шахрувати, викручуватись, плюгавити і, певно, його нутро не було б до краю забите усяким гріхоплутством. О, гріхи наші, гріхи; обсідаєте ви людину і паршивою копійкою, і злобою, і солодкими любощами, обсідаєте все життя, щоб жила вона зі страхом і вмирала зі страхом. Якби ж то можна було знову повернутися до років свого дитинства, коли звичайний цвіт кульбаби здавався червінцями, а кожні очі, кожен придолинок, лужок, і річка, і ліс, і вітряк, що блакитнавився біля самого неба, тримали в собі хвилюючі таємниці.

Та минула пора таємниць, настав час спустошення, хоча й не один раз видирав ти любощі, хоч і маєш у потаємних закапелках не цвіт кульбаби, а справжнє срібло-золото... Вилікуй мене, господи, бо стривожились кості мої і душа стривожилась моя.

Чи не вперто за довгі роки Магазаїшк отак відчув і тягар своїх гріхів, і гнітючий тягар самотності, бо яким не був його Стьопочка, а все-таки син, та ще й одинак. Даремно свого часу він, Семен, так остерігався мати дітей. Бо що ж тепер одип син?.. Ох, як знову подешевшає людське життя, а подорожчає хліб, сіль і золото. Солі він уже дві підводи завіз у ліси, хоч якими словами обзивали його жінки. Тільки одним трохи втихомирив їх:

— У мепо ж лісництво па плечах, а у вас підинідуальпі роти!

А як тільки достигне жито — все до зернини треба впакувати в сховок, бо хто знає, на яких шалених вагах теперішня війна буде важиш насущний хліб.

Тихо-тихо мають корогики молодого жита, тихо-тихо поскрипують колеса, і скрипить всередині печаль, обмотуючись і згадками пройдешнього, і журбою сьогодення, і тим дріб'язком, що, певне, ніколи не витікав із його жил. То й що з того? Він же не високими матеріями чи ідейностями живе, та й що не кажи, а в людини більше дрібних справ, аніж великих, — хотів перед кимось виправдати себе, але не виправдав і ще раз глянув на розливи жита. Чогось стало жаль їх, ніби по них котилася неблаганна колісниця війни і смерті. А покотиться ж, бо сіли фашисти не в шарабани, а в танки. Це так йому колись говорив Оникій Безбородько, якого аж лихоманила злоба до більшовиків. Де він тепер трусить заялженими патлами і до кого прив'язує жовті печаті очей?

І знову в безодні минулих років вигойднулись гетьманські шибениці і петлі, нашмаровані сірим солдатським милом, і витягнуті шиї під ними та між небом і землею молоді, із вітром чуби.

Невже це було?!

Невже це буде?!

Незвична тиша стояла довколо його лісової, щойно облагодженої оселі. Ніде не озветься ні жіночий голос, ні коса косаря, ні пісня чи пересміхи громадільниць. Отак,

неначе в мертво царство ввійшов.

Обходить Магазаник своє володіння — і ліси, і галявини, і кортунок, де над осамотілими пнями п'янку підсихає нескошена трава, а біля пнів млів достигла дика полуниця, — і ніде ні лялечки, і ніде ні слова, тільки на пасіці бджоли розстеляють тремтливе золоте снування. Для кого вони так стараються на мед: для своїх чи для чужих? А які вулики в нього! Усі на вісімнадцять та на двадцять чотири рамки! Уже пора відокремити на головний медозбір маток од бджіл, щоб менше було черви, а більше меду... Найшов чим турбуватися тепер.

Отут па пасіці колись до нього, як молодість сама, підійшла легкостанна Марійка з такими косами, що гордовито відхиляли їй голову. А в тих косах заплуталась стрічка бабиного літа і пе знала, що їй робити: чи пригорнутись до людини, чи злетіти у небо. Він саме вирізав з дуплянки щільники і спочатку не помітив дівчини. А коли побачив — скам'янів од її погляду, од її усмішки. Боже, що то була за усмішка! Святість і лукавство, непевність і жадання чогось, довіра і опаска мінилися, вражали у ній. І вражали весняно-зелені очі з таємничою імлою чи хмелем юності.

По знаючи куди подіти руки, з яких тягуче стікав мед, він пароніті вичавив з себе:

— Чого тобі, дівчіно?

— Роботи, дядечку, шукаю, — наспівно прожеооніла вона і онов освітила йому своїм поглядом.

— А що ти вмієш робити?

Дівчина глянула на свої завеликі рученята і вже посміхнулася їм:

— Полоти, прати, мити, варити, жати, орати, сіяти, косити.."

— І навіть косити?

— І навіть косити. Ми рано zostалися без батька, — враз посмутніла заробітчанка, і біля уст її зникли потаємні ямки, що вибивались усміхом.

Магазаник травною витер руки.

— Тоді он біля возовні візьми косу і пройди покіс, — не так хотів бачити косьбу, як більше побути з дівчиною, з її голосом, з її посмішкою.

Марія хутенько метнулася до возовні, потім підійшла до нього і вміло, по-косарськи, махнула косою, а на плечах її гойднулися важкі, з бабиним літом коси.

Він любувався ними, і дівочим станом, і попалілими литочками, на які осипалась передосіння роса. Чи для роботи, чи для гріховної зваби родилася ти? Недарма ж кажуть: гріх родився недалеко від краси.

І того ж дня лісник потягнувся до Марії, що так манила і лячно тікала від нього, знову ж таки манячи до себе. Від синього передосіння до білої зими тягнулася ця гра. А як опустились на землю хуртовини — прийшла дівчині біда. І вже не радість, — а сльози забриніли на її сполоханих віях. Та й він небагато мав утіхи з того солодкого і гріховного зеленооччя — холодного беззоряного вечора довелося потаємно справити Марію до баби-знахарки, бо не хотів, щоб у Стьопочки з'явився братик чи сестричка. А тепер би за щастя мав дитячий щебет біля себе. От і нема кому принести з пасіки меду, нема кому покласти руку на голівку, нема від кого почути: тату!

І тепер Магазанику стало жаль Марії, яка десь зникла з своїм горем, жаль стало і ненародженого життя, та й себе жаль, що не став при всьому розумі хоча б просто людиною. Але не хтось же обкрадав тебе, а сам обкрадав і витолочував свого душу.

Гай-гай, де тепер ті вітряки і червінці кульбаби твого дитинства? Де той спокій душі, що його мав звичайний хлібороб і коло свого плуга, і коло своєї родини? Магазаник підійшов до дерев'яної бездопки, на якій стояв покутний вулик. Отут під бездопкою була закопана частина золота з головами останнього царя. То й що із цього потаємного скарбу? Навіть ти не бачиш його. Л по раа думалось, що буде любитися ним із Оксаною. Ох та Оксана! Коли б не вона, то, певне, по сталося б отак із Марією.

Між деревами білими шатами замаячила висока постать конюха Гордія, який і до цього часу влітку ходив лише в полотні. Теплий пополудень човив промінням і тінями старого, а він ішов між ними, як сама журба.

— Гей, діду! — гукнув Магазаник, радіючи, що хоч одна жива душа забрела в ліси.

Старий сумно підійшов до лісника, сумно привітався, і навіть у диханні його озивалися болі.

— Як воно? — і сам не знає, про що тепер говорити.

— Провів онуків на війну. Пішли хлопці, мов саме здоров'я, а скільки ж каліцтва наробить із них війна?.. Видать, не має проклятий Гітлер своїх дітей.

— Таки пе має. Ідіть до худобини, діду, — і лісничу, і мою догляньте, бо сьогодні ніхто не приходив. Старий похилив голову:

— А хто ж прийде, коли така осмута пішла світом?

— Ви ж і ночуйте в лісі.

— Тепер, мабуть, і ночувати буду, бо пішли всі мої онуки на війну. Знов земля залишилась на руки старих та малих.

— Скільки ж у вас онуків було?

— Допризовників дванадцять — як апостолів. Та все такі, наче з малювання вийшли. — Гордій стягнув з сивої голови перепічку картуза, витер ним прив'ялі повіки й, заточуючись, побрів не до лісного підвір'я, а до старих, сивих од негоди бортів, бо дуже кохався в бортівництві.

Довго дивився йому вслід Магазаник, а потім із пасіки навмання пішов розімлілим чорноліссям, що вже зблискувало рожевою ряснотою черешні. Край самого лісу, до якого стікались ще не розквітлі гречки, він побачив хлопчика і дівчинку, вони пригинцем збирали суніці, що тепер нагадували йому краплини крові. Почувши кроки, діти підвелися, сторожко глянули на нього. І враз лісник побачив такі до болю знайомі зелені очі, що навіть йому стало лячно. І кучерики так само в'ються біля вух. Може, примарилось?.. Та ні! Стоїть же перед ним дівчинка, світить зеленою задумою, в яку потім роки, напевне, внесуть сполох і чар кохання.

— Ви ж звідки, діти? — тихо запитав, жадаючи й боячись відповіді.

— Яз Балина, а Олена аж із другого району, вона приїхала до нас, бо ми її рідня, — охоче відповів хлопчик.

— Оленко, а як твою матір звати?

— Марією, — не дивлячись на нього, відказала дівчинка. Біль лапою зчавив середину Магазаника, він оглянувся на невидиму пасіку, почув давній дзвін коси, побачив ті ноження, на

які псппласі, рога.

— Олсико, а батько в тебе є?

— Є, — здивовано і з острахом відповіла дівчинка.

— І як його звати?

— Дмитром, — замість Оленки сказав хлопчак.

— Гарне ім'я, — похвалив Магазаник. "Таки вийшла за когось Марія. От наче і є в нього дитина, та насправді нема, а вже і старість на плечі сідає".

— А ви ж хто, дядьку? — спитала Оленка.

— Пасічник, — насилу виморщив непевну посмішку. — Ходімо, діти, до хати лісника. Я вам виносу меду.

— Ми туди не підемо, — сполохано відказала дівчинка і відступила назад.

— Чого, Оленко?

— Мама казала, щоб ми обминали хату лісника, бо то закляте місце.

Магазаник здригнувся:

— Отак і казала?!

— Еге!

Забобонний острах на якусь мить охопив лісника, він кинув око туди, де мала стояти його оселя: а що, коли й справді то закляте місце? Потім ще раз покрадьки поглянув на Оленку, яка, вже збираючи суниці,гнулася до трави, та й, одриваючи обважнілі ноги від землі, пішов узліссям. Коли він оглянувся, дітей не було видно. А от очі, і дитячі, і Маріїні, млости й млости, та ще в пам'яті шаржакала коса, що входила не в трави, а в болі. Може б, піти в отой Балин, розшукати Марію? Але що тоді замелять людські язики?.. О гріхи наші, гріхи. Не раз душа падає у вашу страшну купіль, яка не змивав бруду доріг і часу.

Напевне, ніщо інше, як самотність і оті слова Оленки про закляте місце, погнали Магазаника не до лісової оселі, а в село, де тепер пустою стояла його перша хата, що колись не раз у негоду лякала полохливу дружину і малого Стьопочку...

Коли у вісімнадцятому році гетьман Скоропадський утік до фон Гінденбурга, Магазаник накивав п'ятами з війська. У якогось хуторянина, що мав обтернені тини і скажених вовкодавів, він обміняв гетьманський кожушок, сині шаровари, смушеву, з золотою китицею шапку, чоботи з по-турецьки загнутими носками і по-турецьки криву шаблю на свитку, іршані штани, полатані шкарбанища та батіг і тихцем прибився до свого посивілого батька. Почоломкались на порозі, і чепуристий батько, який у всьому любив охайність, одразу запитав:

— Так що ти привіз із війська: грошви чи вошви?

— І того, і другого, — засміявся Семен.

Старий бридливо поморщився:

— То зараз не заходь до хати — роздягайся в сінях. Твоє лахмання ми спалимо, тебе

відмиємо, а тоді можеш і душу розважити: самогону вистачить.

Напровесні батько, якого аж вернуло від пожадливості сина, почав його відділяти. Насамперед вони вибрали місце, де вибудується нова простора хата, і привезли з панського лісу грубезні дубові підвалини. Обдивився їх старий, любовно поторгав руками і пожалів вік дерева:

— Не в землю, а на камінь треба покласти його, — тоді два віки стоятиме.

— Де ж ми того каменю візьмемо, коли кар'єри аж у Вінниці? І тоді в розмову втрутився крамар-пройда Влас Кундрик, що саме приїхав із сусіднього села купити чи вициганити в батька меду.

— Можна і ближче знайти, — не знати на що таємниче натякнув крамар.

— Де?

— У пана Дашківського, — Кундрик заснував усе обличчя павутинням лукавості.

Семен згадав дивака-пана, який жив різною старожитністю і з усіх усюд звозив на своє подвір'я половецьких та скіфських баб. Ці неоковирні камени стояли проти неба, лякаючи дітвору і вагітних жінок.

— Де ж у нього камінь узявся?

— А хіба оті баби, що колись на могилах стояли, не камінь? Пан тепер кудись утік, то й набереш тихцем під підвалини того добра, а мені за пораду могорич поставиш.

— За цим діло не стане, але ж ці баби — історія.

— Кому ця історія потрібна, а камінь згодиться, — сміється тонке павутиння зморщок, що довчасно почало пробиватися на обличчі крамаря...

Він так і зробив: за одну ніч кілька разів обернувся з наймитом за каменами, а потім почав укладати їх у неглибокі рівчаки. Щоб камінь рівно ліг по кутках, довелося розбити чотири камени і нарівно покласти де ноги, де груди, де голови. Того ранку, як на камінь мали зрихтувати підвалини, густо випала роса, і коли Магазаник з майстрами підійшов до камен, то побачив у їхніх очах сльози.

— Не на добро плаче камінь, — похитав головою старий майстер, котрий зводив пед одну оселю.

— Забобони, — відказав батько, хоча і йому не дуже хотілося закопувати камінних жіпок.

— Навряд, — відповів майстер і старими руками почав витирати очпиці камен, щоб не йшли нони в землю з сльозами.

Магазанік довго не міг забути ці сльози па камінних жінках. Та, очевидно, не вгадаї старий майстер: добро звідусіль попливло до нової хати, і тільки непокоїла вопа сім'ю, коли шалопіли вітри чи хуртовини. В таку пору з-під підвалин чувся стогін і голосіння засипаних землею камен. Його полохлива жінка не витримувала цього голосіння, хапала на руки Стьопочку й тікала до батька чи сусідів. Тоді в самотині навіть Магазапику іноді ставало моторошно від камінної туги віків.

Про таке, звісно, довідались люди, і селом пішли чутки, що Магазаник знається з нечистою силою. Хтось із жіноцтва при молодому місяці бачив, як з комина його хати на вогненному помелі вилетіла молода напівроздягнена відьма. Па її оголених грудях

красувалися виновий і чирвовий тузи; тримаючись їх і помела, вона покружляла, покружляла над селом, спустилась і шугнула в повітку Приходьків. Відтоді в бідолашних Приходьків зманчилась корова. З часом ці чуткії притихли, та не стихали в негоду камени...

Чи втихомирились нарешті вони за ці роки, які він прожив у лісах? Усе ж має свій початок і кінець.

Походивши просторим зеленим подвір'ям та городом і ніде не побачивши жодної людини, лісник неохоче відімкнув колодку, відчинив рипливі двері і переступив поріг, що вже почав порохнявіти. Дух пустки одразу повів на нього. В оселі клубки і мотуззя павутиння пообплітало кутки, і старе дзеркало, і вицвілі фотографії, і божницю з дорогими, ще матір'ю купованими образами.

"Ох, Одарко, Одарко, за що ж я тобі на дурнпчку відпускаю дрова? І чиїм деревом ти облагодилась?" — звернувся в думці до вдови-сусідки, що с'як-так доглядала за його хатою і городом.

Він повідчиняв усі вікна, потім зв'язав з чорнобиллю віник, позмітав ним павутиння, далі дістав із шафи пляшку горілки, чарку та полумисок добірних волоських горіхів із свого гіллявого горіха, що прожив із двісті років і досі родив. Можна було б, гукнувши дугастоброву Одарку, і зготувати мудріший підвечірок, але сьогодні, напевно, і вона зустріне його тільки скорботою.

Вже наливаючи чарку, він знову побачив зелені дитячі очі та й притопив їх і спомини горілкою. Лісник швидко захмелів, скинув чоботи і, не роздягаючись, ліг на скрипуче ліжко. У сон йому теж прийшли Оленка і Марія, прийшов і посвист коси. Але якої коси?.. Що тне вона — траву чи життя?.. А потім він виразно почув плач і голосіння. Від цього й прокинувся, гадаючи, що його розбудили половецькі й скіфські камени. Тільки чого це вони вже голосять зараз, коли навіть не шеберхне вітерець? Навіки, певне, зледащіла його хата. Чи пересипати її, чи продати? Ну чого ти голосиш, навіжена?

Сердячись на свою оселю, він босоніж вийшов на заросле подвір'я, вмочив ноги в росу і тільки тут зрозумів, що не мертвий камінь лихоманить його сновидіння: то на сусідському дворіщі голосили не камени, а матері, які сьогодні попрощались зі своїми дітьми.

А над скорботою матерів, над їхніми сльозами, наче з потойсвіту, захиляючись ядухою, летіли пити кров упирі двадцятого віку — оті бомбовози, що невідомо чого тримали на собі хрести.

III

"Браття і дружиної Бог ніколи не відпав був Руської землі і руських синів на безчестя: по всіх усядах вони відбирали свою честь".

(Галицько-волинський літопис)

Переджнивність лягла на зая смучені подільські ниви, а трохи далі — на захід — ішли жнива, невблаганно жорстокі жнива.

Чорними вогнями до самого неба піднімалися міста, палали білі, по-дівочому

беззахисні села, горіли розстріляні жита, горіла у літаках і танках наша юність, і, підважені багряними вибухами снарядів, відходили у вічність гармаші.

То був трагедійний час, не тільки наш, а й усієї землі, хоча не всі її діти розуміли і розуміють це. Тоді на ваги людства нещадно були кинуті життя і смерть, і, як здавалося багатьом, переважувала смерть. Своїми сліпими очницями і притемненими зелено-блакитними очима новітнього василіска вона вже бачила тінь свастики над усією планетою. У переможно опереточні пози ставав Адольф Гітлер — "вождь армій, що перемогли долю". Так, зневажаючи історію розуму, возвеличив вія себе недолугим розумом самозакоханого тирана. Вірячи в свою геніальність, вірячи в прихильність до нього провидіння і гороскопів, вірячи в своє володарювання над світом, він не вірив, що кінець усіх тиранів однаковий, і шматував життя з усією сатанинською винахідливістю пайжахливішого ката двадцятого віку і всіх віків. Ніколи земля не випила стільки сліз і крові... Ніколи гайвороння не виклювало стільки очей... Ніколи дика жорстокість не мала таких страшних жнип... Перед війною у якійсь закордонній радіопередачі Данило чув, як диктор, говорячи про "геополітику" фашизму, назвав Гітлера янголом руйнування. Чи навмисне помилився ти, радіовіщун, переплутавши янгола з нічним дияволом. Нічний диявол! З якої страшної трутизни, з яких згустків темряви, з яких примар середньовіччя викліщився ти?

Колись Данило в бібліотеці Академії наук прочитав розвідку про демонологію східних слов'ян. Яких там не було страховиськ, що лякали довірливі душі і сни наших предків. Але всі ці, навіть разом узяті, страховиська не йшли ні в яке порівняння з Гітлером і його бісівським сонмом.

Що ж тебе, зловісний могильнику, який сам себе назвав "лідером нації", зробило таким? Невже тільки оті дві пухлини, що звуться безмежністю влади і расовою зверхністю?.. Як і завжди, розпадеться ва попіл тиранія, як і завжди, розсиплеться на тлін фальш жорстоких теорій. Але скільки це буде коштувати нашим невтішним матерям і підстреленим народам?..

Під одноманітний перестук коліс боліспо б'ються думки, і ніщо тепер не може заспокоїти серця: ні лагідна синя вечорина, що попаски наближається до тебе, ні зітхання колоса, що сполохано сахається коліс, ні потемнілі степові байраки, ні оті ставки, де волошкова снівода купає вечірню зорю, ні оті перші жниці, що жнуть недостиглі жита і сльозою проводжають бійців. Ох ті жіночі сльози на снопах. Та аби тільки на снопах... Не думати б, не думати про це, та не можна не думати, поки ти живий.

За чорним паровозом "Е" стугонять, здригаються, перестукують дві звичайні платформи з незвичайним смертельним вантажем — толовими шашками, гліцерином, селітрою, запалювальними трубками. Спочатку страшно було їхати з таким вантажем, та людина звикає до всього — навіть спати на мішках з вибухівкою. Ось і зараз бійці лягають на смерть, сьак-так прикриті шкарубким брезентом, і тільки біля зелених спарених кулеметів, немов лелеки, чатують кулеметники. Вже не перший раз на них випадають ранкові роси і свинцева роса війни. Спочатку, побачивши, як на тебе

сторчголов налітає ворожий літак, хотілося на всьому ходу скочити з платформи, та потім звиклось.

І знову жниці в хлібах з-під руки і сльози проводжають їх, і жодного чоловіка в полях. Он лише під двома снопами червоніє з верболозу колиска — може, хоч у ній під колосом росте майбутній орач. "Дитя спить, а доля його росте". Яка ж буде твоя доля, дитино?..

Чийсь пальці скрадливо-скрадливо лягають Данилові на плече і пронизують усе тіло дрожем — одразу згадався отой паскудний випадок на подвір'ї військкомату. Невже й зараз Стьопочка? Так, це він, тільки нема тепер у його руці і на обличчі колишнього нахабства.

— Чого тобі? — скидає з плеча руку й понуро дивиться на Стьопочку.

— Та нічого, — зітхає той і опускається на скриньку з толом. — Сумно стало всередині, і вообщє. То й думаю собі: підійду до земляка, бо до кого осьдечки тут підійдеш, коли всі чужі? Ще не лягасте?

— Як бачиш.

— Ї я ніяк не можу заснути, бо смерть шнуркує і згори, і під боком, і в узголов'ї. От маємо сусідство — гірше аніж на цвинтарі.

— Звикай.

— Легко сказати: звикай! — найоржився Стьопочка і тицьнув пальцем у скриньку. — Один дух толу вбиває душу кислотиною. Думаю, ви теж не дуже звикли до нього? Не дай бог детонацію, так і клаптика шмаття, но то що тіла, з усіх нас не знайдуть, і вообщє.

— Чого, Стьоаочко, думати про найгірше?

— А де, за які гроші тепер візьмеш краще? — І знизив голос до шепоту: — Чули ж?

— Що?

— Залишили наші Львів. Уже фашисти там на капусту шаткують людей. То хіба це війна?

— А що ж це?

— Одне самогубство. Де ж та чужа територія, на якій ми повнні бити ворога?

— Буде і ця територія!

— Але коли ж вона, питається в задачці, буде? Як нас не буде?

— І таке може статися. На те й війна. Обличчя Стьопочки болісно скривилось, і він безнадійно махнув рукою.

— Я, Даниле Максимовичу, надіявся втіху якусь почути, а ви теж наче політрук. Ось і ми вже завтра поліземо в пащеку смерті...

— А як же інакше?

— От і я гадаю: а як же інакше? — щось каже, та чогось не доказув Стьопочка. — Уже Львів здали... А де ж наші "три танкісти, троє веселих друзів"?

— Не панікуй, Стьопочко, не панікуй, — хоче якось заспокоїти його. — Побачиш, що зміниться фортуна війни.

— Коли б то побачити, але, щось видиться, — не до того йде. А далі впакову ю язака

на два замиси: за губи і зуби. Та й на добраніч, хоча де тепер та добра ніч? Попереду чи позаду?.. — Стьопочка, так і не доказавши чогось, впакував язика на два замки і пішов спати. Він довго вовтузився на мішку а селітрою, а в цей час од спарених кулеметів тихо озвався голос кулеметника Івана Переделяка:

— Василю, ти спиш?

— Уже дрімаю.

— А в тебе нема чогось поїсти?

— О господи, невже тобі зараз їдло в голові? — підвівся зі свого ложа веселогуби", з гніздом кучерів на голові сержант Василь Мірошник.

— Я завжди, коли хвилююсь, то дуже хочу їсти. Таку вже маю душу.

Мірошник тихо засміявся:

— Душу чи шлунок?

— І те, і друге, — анітрохи не бентежиться Перепелюк. — Якось, як умирав мій дід-пасічник, я, сидючи біля нього, щоразу з'їдав полумисок меду.

— Полумисок?! — не повірив, пирснув Мірошник. — І що далі буяю?

— Далі мій скупенький дід, дивлячись, як я трощу його мед, од тих збитків видужав, а я трохи заслаб. То в тебе щось?

— Нема. Ось краще заспіваємо, — Мірошник струсонув гніздом кучерів і підійшов до Перепелюка.

— Так сплять же солдати, — завагався кулеметник, що мав неабиякий тенор.

— А ми так пустимо пісню, щоб не збудити, а приспати їх. Про зорю вечірню.

— Де там наші вечірні зірки і зіроньки? — аж зітхнув Перепелюк і оглянувся на ту далину, яку вони покидали. — Стоять собі десь під вербами, а ніде ні одного хдопця. Оце б покласти руку на пазуху своєї любої і почути од неї: "Тільки без рук..." Що ж, почнемо.

І тихо-тихо, чи то від житечка, чи то до житечка стрепенулася пісня, до ладу поєдналися два голоси:

Зоре моя вечірняя,

Зійди над горою...

Та не вгадали хлопці, що їх не почують. То тут, то там з скряньок і мішків вибухівки почали підводитися бійці і приєднувати свої голоси до голосів кулеметників. Підвівся і кремезний круглолиций лейтенант Віктор Кириленко. Він хотів гримнути на співаків, але передумав і сам хвилию густої октави підмив їхні голоси.

На якомусь уже попустошеному безшибному полустанку почула цю пісню літня, в чугаїні жінка, яка невідомо кого виглядаючи а темряві, і одразу заплакала.

— Мамо, не плачте! Ми вернемося! — посміхаючись, гукнув їй Мірошник.

— Ой вертайтесь, синочки! Ой вертайтесь, рідненькі, бо як жити без вас?..

— Він знав, що повернеться, — прогугнів Стьопочка, який теж підійшов до співаків.

— Чи не з богом радився?

Мірошник почув це, злегка двома пальцями поторсав Стьопоччине вухо:

— У тебе від страху заячі вуха ростуть.

— І ноги теж, — в'їв Перепелюк.

За рікою вже спадав шал битви. За рікою чорними масними вогнями горіли й догорали танки, німецькі і наші. За рікою, роздираючи небо і душу, дико вищали, падаючи на ціль, штурмовики, тільки німецькі, і противно дрякали міномети. Не плуги — бомби, міни й снаряди високо підважували прибережну землю, вона, тяжко стогнучи, вкривалася вирвами, і вони одразу затікали чорною водою. Кому й для кого захотілося отак копати криниці, в яких опинялися мертві й живі?

Це було за рікою. А над рікою на залізничному мосту теж ішла битва, мовчазна битва за час. Мостом з того боку проходили й проїжджали поранені, а під мостом і над мостом, зціпивши зуби, бійці лейтенанта Кириленка підвішували до нижніх і верхніх поясів ферм квадратні пакунки вибухівки, переплітали їх детонуючим шнуром і скріплювали з електрокабелем, який уже був з'єднаний із капсулем-детонатором, що йшов од толової криниці середнього бика до підривної машинки. Ця невеличка машинка, від іскри якої тепер залежала доля і мосту, і бійців, сумирно лежала на зеленому березі ріки, а біля неї скоцюрбився молоденький русочубий сапер і, округливши очі, напружено ждав свого часу; він вірив і не вірив, що від одного руху його руки злетить угору таке громаддя.

— Ти тільки поглянь! — вражено зупинився біля нього Іван Перепелюк.

— Що воно? — наполохано підвівся сапер, під сорочкою якого ворушилась лихоманка. ,

— Не туди дивишся. Он!

На тому березі, з-за верболозу, у завченому строю виходили осідлані коні, але жодного вершника не було на них чи біля них. Жодного! Передні коні підійшли до річки, зупинились, а далі з тихим іржанням ступили у воду — і вплав. Усі вони перебралися на цей берег і, подзвонюючи стременами, понуро пройшли повз онімілих підривників.

От і не стало вже вершників — коні пережили їх...

Мостом пробігали піхотинці; згинаючись од ваги плит і труб, пройшли мінометники, проскочило кілька машин, потім у шаленому леті промчали па конях закіптюжені гармаші, далі прогуркотів броневи́к і два танки, від одного з них підіймалася вгору чадна смолиста смуга во́ню. А через кілька хвилин з долини, нагнітаючії рокіт, почали виповзати німецькі темно-сірі, з роздвоєними хрестами танки, із їхніх тремтливих гармат вибивались і гасли снопи вогню. За танками, тримаючи на животах автомати, бігли в землистих з ріжками касках автоматники.

Поблідши, лейтенант Кириленко скотився з мосту на берег, до біля машинки коцюрбився молоденький сапер. Побачивши командира, він одну руку поклав на машинку, другою взявся за ключ.

— Зажди!

Ось перші танки рвонулись на міст.

— Давай!

Сапер повернув ключ раз, і вдруге, і втретє, потім з жахом подивився на отвори

затискувачів: чи не вискочили з них дроти. Ні, не вискочили. І тоді до лейтенанта:

— Десь осколок перебив кабель! Що робити?!

— Бори машинку — і до платформ!

Як вітром підхопило командира. Не чуючи затерплого серця, він кинувся до моста, назустріч танкам. Піт відчаю котився з його округлого побілілого обличчя. Так по-дурному має загинути і його праця, і його взвод. Ще не добігши до першої, гнутої на райдугу ферми, він помітив, як мостом до середнього бика підповзав сержант Василь Мірошник, пілотка злетіла з голови, і вітрець бавився гніздом його кучерів. Побачивши в руці бійця запалений прядивляний шнур, лейтенант зрозумів усе і мимоволі зітхнув. Ось здригнувся боєць: на плечі його кров'ю почала підпливати гімнастерка.

Лейтенант упав на землю і теж поповз по мосту.

— Товаришу сержант...

— Нічого, нічого, — підвів голову боєць, навіть посміхнувся і для чогось показав командирю запалений шнур. — Повертайтеся назад! Я сам... Відводьте платформи.

Мірошник доповз до середнього бика, вчепився руками в залізо ферми, знайшов ногами отвір толової криниці і обережно опустився на смертоносний вантаж, що роки чекав свого часу. Тут юнак вирвав уже непотрібний електродетонатор, замість нього вставив цурпалок бікфорда і, завагавшись на хвилику, приклав до нього прядивляний шнур. Вогненне око бікфорда смертю глянуло на хлопця. Над собою він ще почув рев і гудіння ворожих танків, а з учорашнього вечора прибився шматок пісні: "Зоре моя вечірняя, зійди над горою". От і не зійде більше над ним зоря — обірвалася у вісімнадцять неповних літ...

Блиснули блискавки, струсонулась земля і ріка, моторошно піднявся угору середній бик, роздалися в боки залізні ферми і настил мосту, і тільки потім шалено прогуркотів вибух...

На двох платформах, вантажених вибухівкою, селітрою, гліцерином, детонуючими шнурами, підвелися, скинули пілотки, мовчки вклонилися річці і своєму товаришу бійці.

І лише один Стьопочка, вже надівши пілотку, не витримав!

— От і повернувся один синочок...

— Помовч, блазню! — мало не вдарив його Данило. Стьопочка змріяв його ненависним поглядом, хотів сказати щось дошкульне, та передумав і тільки презирливо буркнув:

— Ох ці вчені. Чекай од них добра...

IV

Що наближаючись до самого пекла фронту, то вискакуючи з його вогнів і механізованих лапищ, невтомно ніс свою небезпечну службу взвод лейтенанта Кириленка. Висаджуючи в повітря мости і станції, залізничні колії і телеграфні лінії, він одкочувався од лапищ війни, чорніючи від кіптяви вибухів і болю утрат.

Почорнів, постарів за ці дні і Данило Бондаренко. Від командування він уже мав дві подяки — перші подяки за руйнування. Чи ж думалось колись про таке людині, яка

жила зеленими сходами, білим цвітом і обважнілим колосом своєї доброї, рахманної землі? А тепер він здиблює, перепалює її вибухівкою на печину і має порох цієї почини не тільки в чубі, а й у самій душі.

Сьогодні теж довелося...

Ранок почався майже так, як усі ці ранки. Десь у самому небі, відриваючи його від землі, шаленіли гарматні громи і блискавки, під небом захлинались од перевтоми бомбовози, а тут, за обезлюєнням, зруйнованим полустанком, бійці ворожили біля громіздкої, звареної із п'яти рейок петлі Черв'якова. Ось її, незграбу, підвели під збурені колії, лейтенант дав знак машиністу, паровоз рушив, — і петля почала з м'ясом виривати і розкидати по боках рейки, шпали, костилі. Робота була непосильна: метал, вирываючи метал, вибивав із себе скрегіт і жалі, далі починав нагріватися, розжарюватись і десь після дванадцяти-п'ятидцяти кілометрів розвалюватись. Тоді треба було їхати в депо, знову зварювати рейки і все починати спочатку.

Саме, коли трісиула петля, до лейтенанта Ки-риденка охляп на коні підскакав зв'язківець з батальйону і подав пакета.

По виду командира бійці прочитали, що нічого втішного не було в тому пакеті.

— На коні — махнув рукою лейтенант, а сам швидко підійшов до закіптюженого машиніста, що, мов шпак із шпаківні, виглядав зі свого вікоиця.

— В депо? — запитав той.

— Ні, трюют ближче, — показав кружалко на карті. — Женіть, як тільки можна!..

— Єсть гнати, яв тільки можна! — по-військовому відповів машиніст, хоча був суцубо цивільною людиною.

Степова станція зустріла їх зеленим шумом молодих осокорів і червоним цвітом мальви. Начальник станції, прочитавши наказ, поблід, для чогось скинув картуза і отак побіг виводити своїх підлеглих з приміщення станції. А бійці Кириленка, не дляючись, почали її мінувати. Потім настала черга великого мурованого зерносховища, що стояло по той бік дороги; обабіч неї бігли до блискучих ниток колій спалахи квітучої мальви, а за коліями на обсаженій акаціями дорозі нетерпеливилось четверо осідланих коней.

Коли Данило з вибухівкою на плечах увійшов до зерносховища, його вразило добірне золото пшениці, що підіймалось мало не до самого даху.

"Уся сорта", — подумав і зітхнув, не наважуючись скинути на це добро смертоносний вантаж.

— Жаль робити з пшениці попіл? — тихо запитав лейтенант Кириленко, який теж вийшов із хліборобського роду.

— Ще який жаль. Я цією пшеницею все поле, до самого неба, обсіяв би.

— А ми до самого неба пустимо пожарину, — лейтенант черпнув у жменю зерна. — Колись у цій пшениці перепілка дітей виводила... — І гірко посміхнувся: — Ох, ці селянські жалі...

— Прорвалися німці?

— Прорвались... Робіть ямки! — наказав бійцям. Солдати руками вигребли в пшениці ямки, поставили в них смертоносні лантухи, трохи присипали їх і почали

з'єднувати детонуючим шнуром. Коли все було готове, лейтенант ще раз смутком окинув золоте родовище і запитав Данила:

— Підпалиш? Не затремтить рука?

— Тут і камінна рука затремтіла б... Але мушу підпалити.

— Дивись.

— Краще було б не дивитись на таке.

Данило витягнув із кишені прядивляний обрізок шнура, запалив, дмухнув на нього і, вгрузаючи в пшеницю, підійшов до того мішка, в який була вбита запалювальна трубка. Піднеси вогонь до неї — і вся людська праця стане тліном. Ніколи в житті не доводилось йому кинути на вітер хоча б жменю зерна, а зараз він віддавав на поталу сотні тисяч пудів... Ох, ці селянські жалі...

Коли з зерносховища повискакували бійці, Данило приклав свій вогонь до запалювальної трубки і кинувся бігти від того приреченого золота, що вже не порадує землю, людину і птаха. З темені його осліпили сонце і цвіт мальви, на очах забриніли сльози. Лле не так зрозумів ці сльози лейтенант Кириленко.

— Терпи, козаче, отаманом будеш.

— Чи пе багато тепер отаманів появиться?... — Данило в напрузі обернувся до зерносховища, з опаскою дивлячись на нього. Ось воно рівно-рівно піднялося вгору, на мить застигло, наче зупинилось у повітрі, і, курявою беручись, почало розвалюватись. І тільки після цього грішшів вибух. Тепер вивільнені дим і вогопь одраю почали жерти й отруювати людську працю.

— От і все. Ні собі, пі людям, — похмуро сказав лейтенант. — На конях умієш їздити? — І глянув за колії, де норувались ув'язані до акацій коні.

— Чому ж не вмію.

— Тоді з Ромашовим і Магазаником залишайтеся на станції, — і пішов віддавати наказ, щоб увесь взвод їхав у депо, де тепер розташувався батальйон.

Коли паровоз, набираючи швидкість, зник з очей, лейтенант звелів Ромашову й Магазанику вилізти на дах станції і стежити за всім, що робиться довкола. Данила він залишив на пероні, а сам пішов у кімнату начальника станції.

Збираючись лізти па дах, Стьопочка, який отупів за ці дні чи то від вибухів, чи від потаємних думок, запитав Данила:

— Чи довго ми будемо нищити все на землі?

— Хіба це ми нищимо? Це лихо наше орудує.

— Не думав я, що ви пустите з димом оцю пшеницю, — показав рукою на пожарину, од якої солодкувато віяло димом і тугою святого хліба.

— Я теж не думав, — понуро відповів Данило, не можучи одірвати погляду від руїни, вчиненої його ж руками. — Лізь на дах!

— Бондаренко, нічого не видно?! — висунув голову з вікна лейтенант.

Данило пильно оглянув увесь обшир, що сиво досягав у тремкому мареві літа.

— Нічого, тільки пшениця горить.

— А не чуєш: наче гармати ближче б'ють?

— Ніби ближче. — І враз у далеких полях він побачив, як з-під спекотної юги вихопилось кілька танків. — На заході з'явилися танки.

— Танки! — крикнув з даху Ромашов.

— Наші?!

— Не видно. Здається, німецькі.

Лейтенант вискочив з будинку, підбіг до Данила, підніс до очей бінокля.

— Німецькі.

— До нас ідуть. Треба скоріше по коням — і дьору! — закрутився на даху Стьопочка.

— Помовч трохи! — обізлився Ромашов. Він перший помітив, як із степової дороги вискочили три гарматні запряжки, розвернулися і з ходу вдарили по танках. Один із них клюнув гарматою донизу і зупинився.

— Прощай, життя, — сказав Стьопочка.

— Чого ти рознюнявся? — витріщився на нього завжди спокійний Ромашов.

— Тю на тебе! Це ж я не про себе, а про оті гарматні "сорокап'ятки". Хіба не знаєш, що їх прозвали — "Прощай, життя"? О, а танки повернули від них. Дива!

Справді, танки, відстрілюючись, повернули назад, але не втиснулись у небо, а через якийсь час розтяглися ланцюжком біля самого небозводу.

— Як там? — звернувся до Ромашова лейтенант.

— Танки йдуть стороною.

— Ох, коли б не відрізали нас, — заскімлив Стьопочка. Лейтенант вікном вскочив у кімнату начальника станції, подзвонив і, чавлячи невдоволення, поклав трубку.

— Що батальйон? — запитав Данило.

Гіркі складки затремтіли біля уст лейтенанта.

— Сказали, щоб не панікувати... Це ми панікуємо!.. У цей час від невеликої пристанційної площі Данило почув скрип возів і тихе погейкування:

— Гей-гей, воли!

— Гей, гей!

Коли він глянув за лінію осокорів, то спочатку не повірив собі: з обсадженої мальвами вулиці до зерносховища тяглося з двадцять підвід, запряжених великорогими степовими волами. Біля них у білих полотняних сорочках поволі, ніби у вічність, ішли сивоголові діди. І так вони йшли, що це вже здавалось не дійсністю, а кадрами геніального фільму, екраном для якого стали вся земля і все небо.

Валка наблизилась до пожарища, і тепер тяжко заревіла худоба, боячись підійти до вогню. Діди почали словом і руками заспокоювати її, потім взяли рядна з возів, підійшли до пшениці і враз, наче змовившись, кинули рядна, впали на них і почали зривати з зерна обвуглену скоринку. Через якийсь час на сонці, курячись, зблиснула пшениця, а діди почали темніти.

Данило кинувся до пожарин.

— Люди добрі! — гукнув щосили.

Перед ним поволі почали підійматися діди, скинули на нього сиві од років і печалі погляди.

— Чого тобі?

— Їдьте звідси скоріше. Ось-ось німці підійдуть! Чуєте стрілянину? — махнув рукою на далину, яку підривали вибухи.

І тоді до нього підійшов статурний, з високим, уздовж і впоперек переораним зморшками чолом дід, на одній брові його темнів пилок спаленого зерна, на другій тримався сонячний пилок мальви. Він заспокійливо подивився на Данила:

— Ти не тривожся, сину. Вони собі стріляють, бо така їхня собача служба, а нам треба поле сіяти; земля тепер переходить на наші руки.

— Так убити ж можуть!..

— Це ми теж знаємо, бо час такий — кроволитний. Тому усі в білі сорочки вбралися! До бога треба в білій сорочці йти. — Старий глянув на небо, що, певне, чекало його, зачерпнув з кушши відро курної пшениці і поніс до свого воза, де тривожились степові косоокі воли. На їхніх лискучих рогах тіннявся дим пожарища, на їхніх губах од переляку повиступали краплини поту.

V

Курилась, горіла пшениця, скриплячи ярмами, ревіли круторогі, чорніли червоні мальви, чорніли сиві діди, і невідворотність наближалася до станції. Сумовито пристогнувши, наче не вони несли смерть, а ніби самі буди поранені, пролітали снаряди, і попереду, і позаду відлунювались і відлунювались вибухи. Пора б висаджувати станцію — і до своїх. Та командир батальйону знову сказав лейтенантові:

— Не панікуйте!

На що він тільки сподівався.?

— Товаришу капітан, але німецькі танки від нас уже за якийсь кілометр!

І у відповідь насмішкуватий голос:

— Вам страх ковтає кілометри?

— Правду кажу — кілометр, від сили — півтора.

— Станцію не обстрілюють?

— Ні.

— Чекайте наказу до останньої хвилини!

— Єсть чекати наказу до останньої хвилини.

"Хто тільки визначить ту останню хвилину?"

Недобрі передчуття охоплюють лейтенанта, але про них не скаже командир. Кириленко через вікно вискакує на перон, пригнічено дивиться на захід.

У золотому розливі соняшників, спустошуючи їх зламану лінією коливалося громаддя танків, жерла їхніх гармат, обмацуючи долину, раз од разу вихукували вогонь. Танки били кудись далі, за станцію, в оту трепетну тополину пісню, до якої в білих сорочках тулилися перелякані хати і над якою спливали бароккові бані старої церкви. Ось звідти ударив на сполох дзвін, вибухи снарядів приглушували жалобу міді, та вона знову й знов підіймалася вгору, марно благаючи порятунку. Випереджаючи танки, на розп'яття степових доріг, наче ляльки, вискочили мотоциклісти, несамоविта тріскотнява і курява розкололи степ, розкололи мізки.

— Злізайте — і до коней! — темніючи, крикнув лейтенант Ромашову та Магазанику і розгублено подивився на Бондаренка: — Що ж робити, голово?

Данило, неначе зі спу, відірвав погляд од збитої дороги, зирнув на станцію.

— Висаджувати! Негайно!

— Без наказу?

— Вже пізно чекати його, — ще глянув на розбухлу куряву, в якій розпливчасте клубилися мотоциклісти, женучи її і поперед себе, і тягнучи позад себе. Данило метнувся до станції, щоб підпалити бікфордів шнур. І тільки вогонь зажеврів у руці, як ниюча ііопевність охопила чоловіка: а що, коли якимсь чудом наші відіб'ють фашистів? Тоді тобі можуть згадати все...

Він зчавив острах, ще сумно подивився на дорогу. Вона котила до нього темну, мов хмара, кушпелу, яку переганяли й перегнати не могли автоматники.

"Тепер навряд чи встигну проскочити до коней", — зирнув за колії, що плавилися на сонці, приклав прядивляний шнур до бікфордового, і, коли той взявся розжевроною крихіткою вогню, Данило метнувся пероном до коней, до яких саме добігли Кириленко, Ромашов і Стьопочка. Ось вони вже вхопились за поводи, відв'язуючи їх. Лейтенант махнув йому рукою: мовляв, скоріше біжи! Та біжу!

І в цей час:

— Хальт! Хальт! Хальт!

Скошеним од напруги оком Данило бачить уже на пероні закурених, пітних, із закасаними рукавами мотоциклістів, що мчать прямо на нього. І навіть "хальт" вони кричать не грізно, а весело, бо куди ж подітися їхній здобичі?

"Запізнився! — зчавлює холод мізки. — І не дочекається тебе твій кінь. Як буде, так і буде..."

Не зупиняючись, Данило з-за пояса вишарпнув гранату, зубами зірвав кільце і жбурнув її в автоматників. Він ще помітив, як їхні веселі обличчя одразу видовжив страх, як шалено крутнулись врозтіч од нього колеса і всічені мордочки кулеметів, як щось із гуркотом злетіло з перону і вгору зірвався крик. Та вибуху своєї гранати не почув, бо саме гримнула вибухівка — і громаддя диму та вогню відділило його від німців, а позаду обірвалося розпачливе ревіння волів. Охоплений нудотно-солодкуватим чадом, він зіскакує на колію залізниці і, несучи у розпухлих вухах вагу вибуху, петляє до своїх.

Коли Данило добіг до лісосмуги, лейтенант, Ромашов і Магазаник уже сиділи на зноровлених конях; вивертаючи вогкі, з кривавими прожилками білки, вони ставали дибки і перелякано іржали. Одним помахом ножа він перерізав повід і вискочив на гривастого гнідка. І тільки тепер од станції на них бризнули автоматні черги, на дорогу впали відщеплені гілки і кора.

— Алюр три хрести! — сказав лейтенант і з копита пустив учвал свого шпака.

Припавши до коней, злившись із ними, вони помчали під густим віттям акації, що безжально шматувала їм одіж і тіло. І який тільки мудрагель вигадав садити акацію там, де нема носухи?

З посадки вискочили в чисте поле, воно замигтіло їм настояною тишею червоної пшениці, рожевих гречок і золоточубих соняшників. "Курли-юрли, курли-юрли", — журавлино співали копита коней, і від шаленого лету здригався на гарячих хвилях обрій, здригалось сопце па пшеницях, з гречок злітали бджоли і відхилялися святі голови соняшників. Переганяйте, коні, смерть, переганяйте! Та ось вона знову подала голос — позаду, підкосивши тишу, озвалось тріскотіння мотоциклів.

Утікайте, коні, утікайте од смерті! І біла піна шматками летіла на білі гречки, па червоні пшениці, на чорну дорогу. А смерть наближалась! Механічні копії наздоганяли живих, цілились у них тупорилими мордочками кулеметів. Але автоматники ще чомусь не стріляли.

— Капець нам! — обернувшись, промимрив Стьопочка, і обличчя його стало мокрим.

— Замовч, боягузе! — розсердився Кириленко, зупинив свого норовистого жереба, зміряв відстань до мотоциклістів. — На конях не втечемо.

— Авжеж, не втечемо, — Стьопочка першим зіскочив на землю, випустив повід з руки. Воронець, почувши волю, крутнувся і, сам ве знаючи куди, помчав по загуслих хвилях гречки.

— Отож у поля! — наказав лейтенант. — Тут якось одірвемось від них.

Згинцем вони вскочили в п'янку пашінь пшениці, і тепер їх почали наздоганяти ненависне "хальт", а потім — автоматні черги. Затремтіли підкошені стебла, але не падали на землю — їх, неначе пораних, підтримували вусаті колоски.

Чи то з переляку, чи заплутавшись, Стьопочка впав, хекаючи, вилаявся і знову через кілька кроків упав.

— Не барись! — переганяючи його, крикнув Данило. Витолочуючи задом пшеницю, Стьопочка злобно скривився і якось непевно відказав:

— Зараз. Тільки чоботи скину: муляють, зарази. Данило підбіг до неглибокого човноподібного виярка, посеред якого стояла прибита громом дика груша, оглянувся, не повірив собі: посеред моря червоної пшениці, клешняво підвівши руки, самотньо накульгував до німців Стьопочка. Недалеко від нього при дорозі купкою зупинялися мотоциклісти.

"Зрада! Зрадник! От і проходить душа перевірку..." Данило в люті зірвав гвинтівку, приклав до плеча, прицілився, вистрелив. У Стьопочки, наче в ляльки, смикнулась голова, смикнулась рука, він хутенько приліпив її до шиї, озирнувся і перескоком подався до німців. Де й кульгавість поділася!

— Бондаренко, не відставати!..

— Я іще раз...

— Дідько з ним... Он німці...

У пшеницях зашерехтіли кулі, по пшеницях пройшовся дроз.

На вузьку гінну дорогу виїжджали мотоциклісти, і тепер треба було брати ліворуч, ближче до шляху, який, напевне, теж підминало чуже військо. Важко хекаючи, вони побігли пшеницями, надіючись, що автоматники не в'їдуть сюди.

Через якусь часину мотоциклісти перестали переслідувати, і вони, втомлені, спітнілі, знеможено, як у марево, впали в гаряче золоте пшениць, яким, здавалось, не було кінця-краю... Чи дрімота став шепотом колосся, чи шепіт колосся стає дрімотою і все-воне, навіть смерть, віддаляється від тебе, бо є біля тебе земля, а над тобою колискова колоса. Колискова!

— Отак воно, братці, — нарешті обізвався лейтенант. — Виходить, вискочили.

— Може, й вискочили.

— А вода в когось є?

— Нема ні краплинки.

Тільки тепер вони відчули, що вмирають од спраги.

Данило підвівся, озирнувся довкола. Усюди мріли спекотні плеса пшениць та сиве спадання перестоявого жита. Чи є-де в світі вода? А ноги від утомх гудуть, наче давони в негоду, а середина зсихається, волаючи води, хоч застояної, хоч запліснявілої, аби мокрої. Тільки де її дістати? Він б'є рукою по гарячій баклажці, та вибиває з неї сухий шепіт металу...

На золоті неводи ланів вечір опускає синій сон. Тихо-тихо сгікає на землю зерно — перестояні сльози степів, тихо-тихо бредуть на схід солдати, прислухаючись, чи не подасть десь зцілющого голосу вода. Але не вона, а тільки далекі мотори подають голоси — і на землі, і в пебі. Як хотілося вірити, що шляхом їдуть наші машини. І вони дійшли до шляху, та нам сунули і сунули чужинці, брязкали гусениці танків, важко підмивала землю десятитонні "хеншелі", щось сумирне грали чужі гармошки, різко озивалися чужі голоси, спалахували чужі вогні.

— Навіть фар не гасять.

— Де ж тепер наші? — ве зватм кого запитав лейтенант. — Не мовчіть, хлопці!

— А що скажеш, коди перепечений язик аж шелестить.

— Води хоча б ковток™

Вони повернули від шляху, що й досі гарчав нужим залізом. І знову іішешці, іількн не червоні — обвугдеаі діічу. І хоч би краплинка вологи на вих. Як же тут живе верещака, що он подає голос: спать підем, спать підем. Кажуть, втяна рвою нап'ється. А де ж вона? Чи тепер і роса віяцураяась землі?

Обважнілі ноги заплітаються в хлібах, тріскаються уста, і густа спекота палить голову, палить середину. Хоча б ковток води. А десь же б і степові кринички, і степові озеречка, і чаїний жаль над ними. Коли б тільки дійти до нього. Переставляєш ноги, мов колоди. І, здається, навіть вони, пухнучи, волають про воду.

Попереду шершаво зашелестіли соняшники. І вночі вони, яи люди, дивились на схід.

— Живемо, братці! — враз повеселів голос лейтенанта.

— Воду чуєте? — з надією запитав Ромашов.

— Ні, соняшники!

— А що ж у них?

— Щось схоже на воду! — лейтенант пригнув до себе голову соняшника, що й у

темряві світився м'яким золотом, провів рукою, вирвав кілька молодих зериив і кинув до рота. — І серцевина теж мав воду. Розкошуйте!

Вони накинулись на молоде насіння, на білу серцевину соняшників, втамовуючи і не можучи втамувати спрагу. Та все-таки настала якась полегкість, а потім сон непомітно наклав їх своїми круками.

І в сні вони висаджували мости і станції, відстрілювалися од ворога, умирали і, вмираючи, чули вибухи, ревіння волів і спрагу. Від неї й попрокидались удосвіта і побачили, що роса не відцуралась землі — поблискувала в пазушках листя соняшників і синьою імлою тремтіла над рожевими нивами.

— Де ж тепер наші?..

І вві троє німотне поглянули на смугу придорожніх лип, у яких уже пройдавея гуркіт машии.

Зігнєвені, задурманені спекою, пригнічені чадом і ревом чужих малаїв, вони пізнім смерком, вибрались із неводів степу на долину, по якій хвилясто бігли покоси незгорненого пересохлого сіна. І хоч би один тобі стіг чи копичка, тільки на тому боці під Чумацьким Шляхом, як у забутій картині, з синього вечора проростає самотня хата-білянка, а біля неї дримають кілька тополь і високий журавель. Лише молодика бракує над ними.

— Нарешті! Ось де ми вволю нап'ємось! — хрипко вирвалось у лейїєянта, і, не шукаючи стежини, він навпростець почвалав до хати, однак через якусь хвилину зупинився біля високого куща каявни, пригнувся, повів ніздрями. — Водю пахне!

Пригнулися і Данило з Романовим.

— Ось вона, довгождана? — аж засміявся лейтенант. — Він кину на траву картуза, ліг долілиць і зручніше припав до лугової кринички, в глибину якої Чумацький Шлях струсив одну-однісінву аїрку. Кириленко напалохав її і жадібно, крєкчучи і стогнучи від пасолоди, почав пити. Зараз чоловік, здається, забув про все на світі, окрім води. Зрідка він відхилив голову од неї, щоб передихнути, й знову, захлинаючись, пив.

— Отак усю криничку можна висмоктати, — підморгнув Данилу Ромашов, скидаючи з плеча гвинтівку.

— Досить, товаришу лейтенант. Перепочиньте.

У відповідь тільки щось забулькало.

Данило теж поклав гвинтівку на покіс, готуючись припасти до Кринички, і враз із подивом і навіть острахом помітив, скільки увібрав води чоловік — його тіло, як на подушці, підіймалось на переповненому животі.

— Так і заслабнути можна, — він плечем відтер лейтенанта від кринички. Той блаженно засміявся, перевернувся горілиць і знову засміявся.

Пили і напиться не могли. Коли ж нарешті вдовольнились, відчули, що наче сп'яніли. А після цього оп'яніння озвався голод.

— Трохи перепочинемо і потихеньку почапаємо до хати. А там люди добрі одразу ж метнуться до печі, до мисника, покладуть на стіл свіжу хлібину, поставлять борщ та кашу, і ми вдаримо ложками в миски, як у бубни, — блаженно просторікував

Кириленко, підводячись і знову падаючи на траву.

— А може, там коло хати чи в хаті фашист відлежує боки і нам щодуху доведеться драпати в стеги, — у тон лейтенантові відповідає Ромашов, що має привабливе, з дівочими рум'янцями обличчя, навіть спека і війна не перепалили їх.

— І це може бути, — вже похмуро згоджується Кириленко, рвучко зводиться і дивиться на той бік долини. — Коли там буде з пару машин, то наробимо шелесту! Підйом!

Підвелися, перевірили гвинтівки і, пригинаючись, сторожко пішли долиною, яка, здавалося, збирала до купи усі пахощі луку і степу.

Ось збоку на невидимій воді озвалися пташині крила, і тишатиша, ніби й не було, ніби й нема воєн на землі. Чому ж якійсь купці ненависних і пожадливих до всього так хочеться чиеїсь смерті? За це все наздожене своя, і скоріше, ніж могла б наздогнати.

І знову тріпотіння пташиних крил і шарудіння перестояного сіна, з якого зіскакують сонні коники.

В очах збільшуються, виростають тополі, і вже на хаті видно гніздо лелеки. На дорозі нема слідів машин, тому Данило сміливіше підходить до воріт. На просторому подвір'ї стоїть біля прикриничного жолоба віз, коло нього їдять траву довгогриві коненята, а з жолоба — по краплині скапує вода.

— Здається, ніде нікого, — шепоче Ромашов і зненацька стрепенувся, схопився за гвинтівку, а потім тихо засміявся: то на хаті підвівся сторожкий лелека, завовтузились у гнізді лелечата, але полінувалися стати на ноги.

— А що я вам казав? — підходячи до бійців, підсміюється лейтенант. — Метнуться люди добрі до печі, до мисника, і ми вдаримо ложками в миски, як у бубни, — і навіть пальцем показав, як він ударить ложкою.

— І звідки це знаття, що тут живуть добрі люди? — ніби сумнівається Ромашов, хоча так йому хочеться вірити в слова лейтенанта.

— Лелека біля поганої людини не оселиться, — впевнено відповів Кириленко і відчиняє хвіртку.

У двір вони заходять спокійно, навіть чогось прояснюються, коли перед порогом бачать старе млинове коло, а на стовпці з кілками — набакирені глечики.

— Виходить, і корівка тут є.

— От жаль тільки будити сон людей, — зітхає Кириленко, нерішуче береться за клямку і клямкає раз-вдруге, а далі вухом припадає до дверей.

Незабаром у хаті чується якесь шамотіння, занепокоєний шепіт, далі скриплять двері, і з хати озивається непривітний чоловічий голос:

— Кого там по ночах марудить?

— Своїх, чоловіче добрий, своїх, — тихо озивається Кириленко.

— Отих своїх, що по ночах коні водять? — ще більше неприязні входить у голос господаря.

Кириленко на цю мову посміхається дверям:

— Та ваші коні біля жолоба стоять і траву жують. Пробачте, що збудили: відчиніть,

будь ласка.

Хазяїн ще щось невдоволено забубонів, забухикав грудьми і чобітьми і, нарешті, відчинив двері. Це був високий літній чоловік, який, здається, підвів розпатлану голову не з подушки, а з самої зими. Він стає біля одвірка, згинається, немов кульбака, кривить пожмакані уста і сердито питає:

— Чого вам?

— Добрий вечір, — ще посміхається лейтенант.

— Кому вечір, а кому й ніч. Злодії саме в таку пору людей обкрадають.

— Та ви що?.. — торопіє Кириленко. — Може, приймаєте нас за вищезгаданих?

— Ні за кого я вас не приймаю і нікого вночі не приймаю, — відрізав госиодар. — Ідіть собі, звідки прийшли, і не колотіть дурно-пусто людей. Запала тиша. А далі в ній тихо забринів насмішкуватий голос Ромашова:

— А люди добрі— метнуться до печі, до мисника, покладуть на стіл свіжу паляницю, поставлять борщ та кашу.

Лейтенант обернувся, сердито глянув на бійця, а господар загугнів своє:

— От і шукайте собі в довхресних селах таких добрих людей. Вони вам до борщу і каші, може, й чарку поставлять, а в мене на хуторі нічогісінько нема.

— А совість у вас є?! — не витримав Кириленко.

— І совісті нема, — подумавши, відповів хазяїн. — Тепер на всіх її не напасешся.

Клубок обурення і образи застряг у горлі щиросердого Кириленка, а його кругла обличчя почало напухати гнівом, і він перейшов на зловісний шепіт:

— Так для нас у твоєму гадючнику не вистачило совісті? А на фашистів вистачав? І хто ти?! Куркуль, перевертень чи церковний староста, що так воском тхнеш? Думаєш, фашисти принесуть тобі ладан і смирну? Болячку і погибель принесуть вони вам, усім холуям і запродавцям!

І, негадано для всіх, господар випростався, з приязню подивився на розлюченого командира, дивакувато посміхнувся, а далі тихенько засміявся. Це так було несподівано, що Кириленко осікея, вибалушив очі і мало не покрутив пальцем біля лоба.

— Чого це ви паяє добродію, так розвеселилися? — знову перейшов на "ви".

— Бо тепер бачу істинно своїх. Добрий вечір, товаришу командире, добрий вечір, хлопці.

— А перед пвм кого ви бачили? — спантеличено запитав лейтенант.

— І не питаєте, — махнув кощавою рукою господар і знову нахмурився. — Сьогодні вранці прибілося ж доі мене двое вервел. з оружієм при собі. Прийняв їх як людей, в&годуваа, навоїв, торба харчами напакував, а вони, песиголовці, далі й присікались: чого я даю притулок червоним.

— Ми тебе так припечемо, що смальцем закапавшу — визвірився один з приبلуд та й почав кудись тягти з подвір'я. Так стара насилу сльозами, і харчами відкупилась од них. То тепер я й подумав, що знову когось зі своєї шатії підіслали. Ходімо ж до хати, перекусите, там знайдеться хліб, і бррщ, і каша, і ще дещо. Г не гнівайтесь на старого. І

не куркуль я, і не перевертень, і не церковний староста. А воском пахну, бо увесь вік біля. бджіл звікував...

У сінях щось зашелестіло. Лейтенант схопився за зброю, та одразу ж і опустив руки: з темряви тихо-тихо вийшла невисока босонога жінка, чорна скорботна хустка обіпгная гї скорботне обличчя.

— Синочки, діточки... — зашепотіла словом навпіл із сльозою. Вона обвела всіх поглядом і припала до Ромашова: — Таке молоцюсеньке, а вже мав воювати.

— Мені ж, мамо, скоро буде дев'ятнадцять років, — ніяково сказав Ромашов. Жінка зітхнула.

— І моему найыашпому дев'ятнадцять минуло па Купала. Іваном його звати, Іваном Чорнобривцем. Чи, бува, не чули, чи десь не бачили?.. — І підвела руки, нк підбиті крила.

Данило здригнувся: йому здалося, що він з давнини почув голос своєї матері, яка на шляхах, і в спілому сріблі жита, і коло бродів так само допитувалась про свого чоловіка... Коли це минеться на білому світі, на чорній аемлі?

— Ходіть же, діточки, до хати, переодягнетесь, повечеряєте, а я вам шмаття поперу. Ходіть... — Вона обернулась, і навіть на утлих плечах її здригалася скорб.

VI

Не доїжджаючи до лісництва, Магазаник повертає коні в березнячок, що по коліна стоїть у м'якій траві, розпрягає їх і вже вкотре думає: чи з'явитися на ясні очі лісничого, чи зашитись од них у якийсь лісовий закуток? З'явишся — неодмінно знайдеться на тебе якась вказівка, а не з'явишся — чим відбрешешся, коли сам лісовий цар — Іван Соболев — застукає тебе?

Давно вони недолюблюють один одного, і давно б лісник сторчголов летів із лісів, аби не підтримка Ступача. А що йому буде за цю підтримку, коли й сюди прийдуть німці? Хіба ж знає людина, на чому зможе зависнути її життя? Жив за більшовиків — мав одну стіну страху, а тепер наближається друга, і метається між ними нутро, немов зацькований заєць. Може б, і собі попроситись в евакуацію? Так хіба можна полишити все, що нажив за вік і роботою, і хитруваннями? Якби йому хто навечно подарував спокій у цьому світі, то він дав би обітницю жити лише біля золотої бджоли і нікого не зачепити навіть у помислах.

Тільки тепер зрозумів, чого так у свою осінь кохався на бджолах його небіжчик батько. Різні можуть бути шаленства в житті, га мудрість на шаленстві не проросте. От доп'ясти б той старий батьків хутірець на шість десятин, поставити там пасіку, розшукати Марію і Оленку — та й доживати на одділі з ними віку. Так на тобі війну і нові тривоги.

Неква'пом підійшовши до застояного карасюватого ставу, де осокінь вибуяла метрів на три, Магазаник не бере до лісництва, а спускається до води, на якій куняє напівзатоплений, почорнілий од часу човен. Біля нього зіркою розцвіла біла лілея, а на ній синя бабка сушить прозорі крила. Чи ж давно в такому човні він дитиною хлюпався на своєму прихутірному ставочку, де так гарно жебоніли, перечищалися води. Тоді до

нього на берег виходила русокоса мати і втішалась, і боялася за свою дитину, і наспівувала собі "Пливе човен води повен". А куди тепер поверне твій неспокійний човен?

З маревом далеких років Магазаник стає на човен, майже зовсім притоплює його, для чогось зриває лілею і враз застигає: далеко-далеко на заході озвався глухий грім.

Лісник ще не повірив собі, злякано, головою вниз, кипув лілею, вискочив на берег, оглянувся довкола. Над лісами, підпливаючи спекою, тремтіла підлиняла блакить неба, в ньому танули тонкі крижини білих хмарин. Нізвідки й не пахло грозою — і небо, і ліси мали дрімливий перепочинок літа. Та знову, десь за козацьким бродом, обізвався грім, отой, що своїми ціпами безжалісно обмолочує життя... От, уважай, і переходиш ти в щось інше, як на другу планету. І хай горить тепер лісництво зі всіма його турботами, зі всіма начальниками і підначальниками. Досить надриватися на них. Тепер треба подумати й про свою шкіру, бо вона в нього одна.

Толочачи розмаїте еїлля і цвіт, він пригінцом добіг до коней, поправив на них упряж і погнав чимдуж до своєї лісової оселі, а за плечима його все колихався і колихався отой страшний грім. За що ж хапатись тепер? Чи за вкопане золото, чи за свині, що розбрелися по лісах, чи за мед, який уже втретє треба качати? Коли тільки була така достогибель меду?

Між деревами замаячила ставна постать з карабіном на плечі. Магазаник притримав коні й з подивом упізнав воєнкома Зіновія Сагайдака. Чого чи кого він тепер шукав в дібровах? Лісник притримує коні, шанобливо вклоняється начальству.

— Може, підвезти, Зіновію Васильовичу?

— Обійдеться, — підходить до нього воєнком, під чорними віями його темніє сум, і Магазаник розуміє: чоловік бачить не його, а щось інше, певне, те, що коловротиться за лісами.

— Ви ж чули? — стишує голос і киває головою на захід.

— Чув, — відповідає воєнком не йому, а комусь чи своїм думкам.

— І що ви скажете на це?

— Трудно щось на це сказати.

— Відіб'ємо німця?

— Що відіб'ємо, то відіб'ємо...

— Тільки не знати де... — підказує Магазаник. — Кажуть, страшною машинерією пре. Від першого замаху її падають деякі держави.

— Це правда, що машинерією пре. Мало не вся Європа працює на нього, — Сагайдак так дивиться на захід, немовби хоче розгадати його нерозгадане письмо.

"Та що ти розгадаєш у ньому? Колись перед шаблею твого козацтва тремтів захід. А що тепер перед силою-силенною шабля чи гвинтівка? Дитяча іграшка, та й більш нічого. Проморгали щось оті, що і тепер на кінноту понадіялись".

І знову загриміло вдалині.

— От і підходить війна вже до нашого порога, — похиливши голову, каже Магазаник. — Сідайте — скоріше додому доберетеся.

— Я не поспішаю додому: ніхто не жде там — жінки нема, а сини вже воюють, — та й, пе прощаючись, пішов у ліси.

Лишоць нащо вони йому тепер? Правда, воєнком і раніше любив блукати чорноліссям — взимку приїжджав па лижах, весною приходив збирати підсніжники, яких тут було наче роси, а в осінню пору — гриби. Коли багато було рижиків і груздів, він і солив їх у діжницях лісника, а потім щедро ділився з ним цією смакотою. У пору грибарства воєнком був схожий на доброго сільського вчителя, а не на грізного вояку, що колись шаблею з ходу врубався у ворожі полки. А шабля у нього мов блискавка була. Еге ж, як не дивно, а справжнім воїномудався цей ніби спокійний чоловік. Колись ходила голосна слава про нього, а що тепер залишиться од неї? І все-таки, чого йому зараз блукати в нетрях? Може, партизанство збирає? Так що вона проти танків і всієї бісової машинерії? Тільки забавка у війну. Але як недоброхить засурганять чоловіка на таке діло, і о-мусить' із гвинтівочкою іти проти танків. Та бог із ним, бо й відсвоїх клопотів гуде голова, мов дуплянка.

За різниміг турботами, що шарпали і тривожили його, Магазаник і не помітив, як коні дотрюхикали в низинку, вона вузькою смугою відділяла одне урочище лісу від другого. Тут саме білою хвилею солодко цвіли гречки, підворушуючи над собою чи в собі теплу музику літа. Тепер сюди за взятком летять і його бджоли. Не перший мед, як роблять інші пасічники, а ось цей та липовий залишить він бджолам і собі на зиму, бо в перший комахи часто приносять падь.

Господи, про що думає в таку годину і чи доживе ще він до зими? І мимоволі потягнувся головою до заходу: чи знову не по^ чує звідти страшного грому? Та не почув — побачив: у гречці, безбожно витолочуючи її дівочу красу, бродили чиїсь породисті, важкотілі корови. Магазаник за своє— життя не раз бачив, як худоба толочила молоде жито, пшеницю, овес, ячмінь. Але навіть найбільший збитошник нет заганяв худобу в гречки, бо щось беззахисне і святе було у їхньому цвіті. І ось тепер табун корів пожирав, змішував цвіт із землею і залишав після себе чорні стежки. Ось таким було для нього перше видиво війни.

Магазаник здогадався, звідки взялася ця приблукла худоба. Учора, уже надвечір, фашистські кроволуби пролетіли біля татарського броду і вдарили з кулеметів по череді й гуртоправах, які саме розклалиг вогник біля води" збираючись варити вечерю. Тепер там, де тремтів сумирний вогник, чорніє могила,, а поранена і ціла худоба розбрелася по всіх усядах... Що ж робити з цією чередою, яка забилася у гречки і немилосердно витолочувала їх?

Враз невчасна злодійська думка скособочтгяа обличчя Магазаника: приносить війна незчисленні збитки, та хай принесе і якісь прибутки. Ось він зажене цей табун поки що до себе в обору, напоїть, а там буде. видно: знайдеться господар, — добре, не знайдеться — ще краще.

Лісник повернув коні до лісу, розпріг, спутав їх і ввійшов у гречку, що бризнула бджолами. Навіть тепер жаль .було толочити ніжне стебло і цвіт. На його кроки і голос корови підіймали голови і, щось пригадавши, починали ревти. У деяких корів на гречки

сочилось недоєне молоко. Сяк-так він збив череду до купи і гоном погнав до своєї обори.

Ще не кінчилися гречки, як його перестрів муруговидий Влас Кундрик, отой, що мало не все життя крамарював у сусідньому селі. Він був таким спритним на гарбанні, що міг навіть решетом ухопити сонце. І не тільки в торгівлі петрав улазливий махляр: умів доладне виступити на всіх зборах і святах, умів усюди так увернути своє слово, щоб і його заслуги не залишались забутими, бо ж у громадянську і він, ризикуючи життям, допомагав партизанам. Правда, злі язики плескали, що в революцію Кундрик був і нашим, і вашим, і ще чиймсь, але ж з трибуни відзвонювали ве вони, а красномовний Влас, який теж знав, кого і чим можна взяти за печінку чи селезінку.

Побачив крамник-лісника, поглянув лукаво на корів, щось прикинув на всьому павутинні зморщок, і покруч облудної посмішки заграла на його задавакуватих губах, біля носа та в борозенках біля ояей. Зупинившись, він манірно запитав:

— Так що, дорогенький Семене, вже крадькома підробляєш на людському горі? Чи не зарання?

Магазаника аж затрусило: хто б уже говорив йому про чесність, тільки ве цей скорббдох, баболуб і гешейтар, який пучки протер на слизькому карбованцеві. Набичившись, лісник мовчки виходить з гречки на вибілену, як полотно, стежку і навідліг б'в лавушника словами:

— На це, недорогенький, на двоє верзякання я можу сказати тільки одне: не запусай з наскоку свої пазурі у чийсь печінки. •Ось бери .мій батіг і, коли зовсім не зледащів, хватопеком жени худобу в село, бо в мене й так вистачає воєнного клопоту по лінії лісництва. То й мотайся до ста вітрів!

У Кундрика одразу на обличчя лягла пелена образи, а на пригорбленому м'ясистому носі вибилось дві ямки, ні в кого Магазаик не бачив на носі таких ямок.

— З тобою, бачу, і пожартувати не можна, — нарешті якось невпевнено одбороняється гешейтар і докірливо похитує головою.

— Навіть ієпер ітебе іздуру .на жарти тягне? Хіба не чув, що робиться там? — І Магазаик.повів .поглядом на захід.

— Чув иль не чув? — не дуже вдається в-журбу Кундрик.

— Невже дійдуть до нас?

— Чого не знаю, того не знаю, тільки в душі й очах померкло, бо людозвір не пожаліє нас, — .навмисне говорить .політичне для Кундрика. — А ти чого в лісах вештаєшся? Дома чи в крамниці роботи нема?

— Помовч про роботу, коли війна вочевидячки супе, — розгублюється Кундрик.

— Тому й вирішив прогулятися тут? Чи не маївки згадав? — добиває іддю продавця.

— Тебе тільки зачепи, — не знає що сказати Кундрик. — Шкварчиш, як сало на пательні.

— А може, ти отут партизанити зібрався? Щось я краєм вуха чував про це.

Кундрик розтривожився.

— Яке там партизанство, коли вже нема спромоги навіть на любов.

— Виходить: молодому коневі — до бою, а старому — до гною? — підсміюється лісник. — Що ж, може, хоч пособиш загнати черідку до стійла. А там хай уже забирають їх власті, — одводить од себе усяку підозру.

І знає лавушник, що хитрує лісник, і знає лісник, що не вірить йому лавушник, та зятято несе на обличчі саму видимість правди.

— Які ж славні корови мали люди, — перегода каже Кундрик. — Он у тієї вим'я наче діжа.

— Аж до землі обвисло, а молоко само сочиться. Природа! — пильно прислухається лісник до мови Кундрика і вже догадується, куди хилить той.

— От собі таку придбати б корівчину, бо моя тільки роги має гарні.

Магазаник вдає, що нічого не розуміє.

— І я не відмовився б од такої.

— Так скільки ж того діла? — не витримує лавушник і обмацує лісника пожадливым поглядом. — Зажени найкращу коровицю в глухомань, де якийсь струмочок дзюркоче, оббий дерева воринням, хай там перестійлує кілька днів, та й споживай молочко на здоров'я.

— Воно б то можна, а коли дізнається хто? Я дав собі зарок не чіпати чужого, — хмарніє зовні, та підсміюється всередині Магазаник, бо ж хіба думає про одну корову? Він і ціну прикинув усій череді.

— Хто тепер буде за коровою побиватися, коли вже й за людьми не побиваються? Може, Семене, і мені по знайомству одну корівчину відпустив би? Стань у підмозі.

Магазаник ніби завагався, крекчучи, поліз рукою до жирів потилиці:

— Спокушаєш ти мене, Влаسه, в гріх уводиш. Недарма кажуть: де піп з хрестом, там і дідько з хвостом.

Лавушник не розсердився, а засміявся:

— От не знаю, хто з нас з хрестом, а хто з хвостом. Так відпустиш одну корівчину? Ось хоча у цю, що молоком бризкає? — підставив руку під дійки, потім лизнув молоко. — Жири тут високі.

— Спокусник і лиходій ти, Влаسه, — ще ніби вагається Магазаник. — І тебе жаль, і свого огузка жаль, бо перепаде йому у воєнне врем'я.

— Чого ти, дорогенький Семене, сумніваєшся, коли вже гримить над нами? — перешерстюється продавець на підлесника. — Які не були года, а ніколи не підвів тебе, — і кладе руку на гаман.

— Годя, як вода: пройшли — й нема, — засумував Магазаник. — Що ж, бери, Влаسه, корівчину, ховай десь подалі від людського ока, а мені привези з своєї крамниці солі, бо, по-всьому видать, сутуж буде на неї. Ми ж із тобою добре знаємо, як жити без солі.

— Тоді я зараз і змотаюсь по неї.

На заході знову глухо озвались гармати, і навіть корови підвели голови на той далекий грім.

— Ось так воно... — не знає що сказати Магазаник. — То й поженемо корів.

— Ти вже сам орудуй, а я на твоїх вітроногих крутнуся по сіль. Нащо гайнувати час.

— І це діло, — погодився лісник. — Тільки не пережени худобу на мило. З сіллю ж їдь не до хати, а в літняк: зараз краще приснаститись подалі від зайвих очей.

— Вірно, Семене, — чогось зрадів Кундрик, видать, і йому тепер хотілося зашитися в якийсь закомок.

Через пару годин лавушник привіз шість мішків солі, привіз і дві пляшки горілки. Лісник розклав у літняку сякий-такий підвечірок та й сів із гостем побавити душу горілкою, бо чого зарання сушити мізки: що буде, те й буде, а живий має думати про живе і оглядатись на всі боки.

Кундрик, прислухаючись до лісу, налив чарки, напівпошепки сказав:

— Твоє здоров'я, Семене!

— І твоє, — правицею підіймає чарку, а вухом прислухається до тиші вечора: що тільки може проклянутись із нього? — А чого, Власе, ти никав у лісах?

— Знову за рибу гроші. Від твоїх слів і горілка, і заїдок смакоту втратять.

— Коли не хочеш, не кажи. Я тут, окрім тебе, і Сагайдака бачив.

— Давно? — стривожився Кундрик.

— Ще вдень. Чогось із карабіном був... Чуєш, як ревуть корови?

— Молоко горить. Чи вопи також війну чують? Земля горить, і молоко горить, — ніби засумував продавець, та одразу ж сум прибив гендлярством: — Перепаювати б їх тихцем, тобі більша половина, мені менша. А солі я тобі ще привезу.

— Будуть з тебе, нечестивцю, чорти в ієклі витиїлювати лій, — крутить головою і підсміюється лісник.

— Це вже їхня служба, — не журиться лавушник і лізе рукою до почервонілого вуха, схожого на гаманець. — То як ти про корови?

— Не підбивай мене на мародерство. Не хочу я брати на душу гріха тчи постраху, — повчально каже Магазаник, підіймає склянку під бодісни^рев худоби і негадане, як довбешкою, б'є продавця: — То, виходить, попрощався з партизанством?

І Кундрик заверетенився, наче в-окріп попав:

— І що ти тільки мелеш?! Нащо практичній людині партиванство? То хай різні жовтодзьоби і дуже ідейні партизанять. Благаю тебе, не печи мою душу.

— Коли вона в тебе є, то не буду, — косує одним оком на продавця, й другим на ліси.

VII

Недалеко від нашвпересохлого лісового болітця віхтем вогню проскочила лисиця, проскочила неквапно, рівно тримаючи довгий червоний хвіст. Уже кілька разів стрічав в цій місцині гостроморду Зіновій Сагайдак. Напевне, десь поблизу вена має свою нору, своїх діток. Отже, місце для бази непогане. Хоч яка це, по суті, база? Вісім неглибоких ям, куди заховано кілька десятків пар чобіт, ватяних курток, штанів, шапок-вушанок, трохи солі, муки, саяа, цукру, пшона, крупи, набоїв та амоналу.

За отим поспіхом, що йото принесли навальні військові дії, не добилися узяти хоча б частку добра із крамниць райспоживспілки. Тепер воно сьогодні чи завтра піде тим, хто має не дуже соромливі очі і руки.

Та не це тривожило Сагайдака, ох, не це. Де ж заподілися оті, лихо мали налагодити підпілля? Як він їх чекав! Аж до першого гарматного грому чекав — і не дочекався. Що ж із ними? Уже гармати молотять край його району, а він і уявлення не має про своїх вірних помічників. Невже потрапили в лапища ворога? Тривожило недруге: чи правиявно вони роблять, що сьогодні, коли німці підійшли до їхньої—округи, розходяться по своїх домівках і конспіративних квартирах? Він наполягав; щоб партизани • вже зараз були в лісах, але перемогла інша; обережніша думка: прокотиться німецька навала — і тоді почнуть діяти народні месники. Може, ця обережність і потрібна. А що як вона згубно вплине на декого з слабкодухих? Ні, партизан, коли він є партизаном, свою судьбу має стрічати не в хаті, а в лісі. Але що вирішено, то вирішено, і він сьогодні теж піде до своєї конспіративної поселі.

Іще раз оглянувши ями, поправивши свіжонарізаний дерн на Ирих, він перескакує блакитний, мов цвіт сон-трави, струмок і підівдним спиняється на пагорбі, що став місцем їхніх зборів. Тут, войшов траві, біля старого, в три обіймища дуба, його вже чекають партизани, ще без зброї і в звичайному буденному одязі. Зіновій ьович вітається, перелічує їх очима і насторожується:

— А чого я не бачу Власа Кундрика?

Опасаюсь, що ми й не побачимо Кундрика, — після довгої танки відповідає учитель Марко Ярошевка. Як тільки прочоловік і все чогось боявся, що його не візьмуть у партизани. Ще з шкільної парти жив партизанською романтикою і тепер поза нею не бачив життя.

— Чого ви так думаєте?

— Бо ми трохи знаємо Кундрика, — поволі, ніби неохоче, озивається незворушний дужепь Петро Саламаха, над яким посміюються, що відколи він одружився, то все носить жінку на руках. — Кундрик, як думається, це із тієї кендюшної породи, яка все хоче взяти від життя, але нічого не дати життю.

— Перевіримо, — не знати для чого кидає шаблонне слово, бо хіба ж не стає перевіркою ця тяжка година? Буде вона перевіряти всіх його хлопців і голодом, і холодом, і вогнем, і свинцем, Ніхто ще з них не знає, що таке війна. А в книжках не вичитаєш того, що везе вона на своїх сталевих огирах і тримає в своїх катівнях.

От і зажурився він над долею побратимів, тільки за себе не журився, бо всього зазнав у свій час: і на розстрілах стояв, і з ескадроном вривався в полки, і в крові із мертвими відходив на той світ, і знову одчайдухом мчав на коні, відмикаючи шаблею замкнуті світи.

Минули роки, як весняна повінь, і знову ніби юність тобі дивиться у вічі очима молодих побратимів. Один тільки є серед них літній чолов'яга — непосидючий завгосп, який правдою і неправдою виривав щось для партизанів і вирвати не міг, бо майже ніхто з господарників не підтримав його і навіть обурювався: як це можна без законних підстав і паперів забрати щось на складах? Сьогодні, напевне, і вони знайшли б закон, та вже пізно.

Далина знову озвалась гарматними громами. Мовчки переглянулись партизани,

мовчки потяглись до кисетів, а на очі сутінню лягла задума. І все одно ще вірилось — не вірилось, що це вже смерть стає на їхній поріг. Згинь, лихоманна...

"Недалеко, десь на вододілі річок, б'ють", — прикидає Марко Ярошенко, який знав кожне урочище, кожну річечку свого району.

— Може, в когось щось є? — перегодя питає Зіновій Васильович.

— Поки що нема, але, видко, буде... — багатозначно мовив чорнобровий веселун Демко Бойко, і на всіх обличчях вибилися посмішки. Сказати б, чого?

І це порадувало командира: славні підібралися хлопці у нього. Славні! Отакі і в червоних козаках виривали долю з лапищ недолі.

— Так що ж, товариші, послухали чужого грому — і до свого дому. А рівно через вісім днів збираємось тут. Коли щось зміниться — зв'язківці дадуть знак.

— Чи не викопати про всяк випадок землянку? Лопати в нас є, і навіть відточені, — напівжартома, напівсерйозно каже присадкуватий Михайло Чигирин, який і зараз сушить голову господарчими турботами.

— Воно б і можна було, та почекаємо.

— Чого ж, Зіновію Васильовичу, чокати?

— Щоб хтось не наскочив на землянку і не зробив засідку.

— І це може бути, — зажурився Чигирин, — бо не знаєш тепер, з якого боку підкрадається до тебе лихо. Ой не знаєш...

Хоч сумної завів завгосп, та не сумують хлопці, особливо близнята Гримичі, навіть підсміюються над своїм запасливим Дідом Морозом, і це радує командира.

— А тепер пісню на дорогу.

— Якої ж? — стрепенувся веселогубий Демко Бойко, що мав не голос, а голосище.

— Та нашої ж: "Ой пушу я кониченька в саду". І тихо-тихо забриніла старовинна пісня, де була рада і порада батька-матері з молодим вояком, де військо запорозьке ішло, корогови маяли, а попереду музиченьки грали... І хоч гримлять зараз чужі громи, та ще замають наші корогови, де й не маяли — замають!..

Хрест-навхрест обіймаються партизани, бо хто знає, яким буде цей тиждень, і зникають за розімлілими високостовбурними ду..бами, серед яких у рожевих сукенках стояли оті черешні, що .мають більше ягід, аніж листу. "Усього ж зародило в цьому році". Біля командира залишаються тільки Роман і Василь Гримичі, та Петро Саламаха. Під чорними піддашками брів тракториста чаїться тривога.

— Що вас непокоїть, Петре?

Саламаха незворушно дивиться на командира.

— Усе ж він — бісів Кундрик. За таким і чиста вода скаламутиться.

— Пустіть нас до лавушника! — водночас тріпнули вогнисті:.. ми чубами горбоносі, міцнотілі, мов з міді вилиті, близнюки.

— І що ви думаєте робити з ним?

— Поговоримо. А коли треба — потрусимо душу, як грушу!

— А коли захворів чоловік?

— Тільки на хитрощі, — впевнено відповідає Саламаха. — То возкий чоловік. — Він,

коли я ішов сюди, таївся чи крутився в лісах, але до нас не прийшов, на якихось вагах зважував день сьогоднішній і день завтрашній. А Кундрик важити навчився і прятатися теж.

— Раніше про це не можна було сказати? — насупився Сагайік; сам він до цього часу Купдрика не знав, його ж так гарпо яв під крильце голова райспоживспілки. "Сам, дідько, не допартизанам, а Кундрика підкинув, як зозуляче яйце". Саламаха пустив погляд вбік.

— Про оцю очману скажи щось, то будеш піввіку видихати лихо. І, по-друге, подумалось: в таку годину одвіється погань навіть од Кундрика. Та, видать, не одвіялась...

Сагайдак повів плечем і сам себе запитав:

— Тоді не знаю, чого він так настирно просився в партизани?

— Теж знайшов вигоду: щоб в армію не взяли. Кундрик без вигоди кроку не ступить. А це почув, що гримить, — і в нору. І ще не знати, як і яким він буде, коли вилізе з нори.

— Боїтесь? — І сам боїться вимовити те, що нагло зупинилось у думці, — зради.

— Опасаюсь спідлевого. Піти до нього? — І Саламаха стиснув кулаки, і ще більше зламались темні піддашки брів.

— Заждіть. Ще подумаємо над цим.

— Щоб потім, Зіновію Васильовичу, не було пізно, — похмурніли близнята.

Що їм сказати — молодим, зеленим?

— Я сам навідаюсь до нього.

— Вам видніше. — Обнявшись, вони прощаються. Близнюки і Саламаха повертають на дорогу, а Сагайдак ще довго проводить їх поглядом.

Ось і крути мізки та решетуї здогади: хто ж цей Кундрик? Боягуз, що тихцем зашиється в закуток, чи боягуз, що може продати всіх? От і мотайся до —нього, ніби нема в тебе інших турбот. І Сагайдак легким мисливським кроком ще лісами, переходить понівечені худобою гречки, оминає Магазаникову оселю і виходить на шлях. Повз нього проскочило кілька машин з піхотинцями. Це до фронту. А від фронту пройшла санітарна, в якій лежали й сиділи поранені бійці, і кров чорніла на їхніх свіжих бинтах, і болі повбивались на їхніх юних обличчях.

У селі Балин Зіновій Васильович допитався до оселі Кундрика. В огороженому воринням садку він побачив дівчину, в якої на смаглявому виду так несподівано зоріли виразні сірі очі; чорнявка мала на ногах легкі поморщені постоліки, а на голові якесь барвисте завивайлечко. Звідки б йому взятись у селі? Щось зворушливе було в усій її тугій, доладній постаті, в ображених припухлих устах, у погляді, де тіерегойдувались задума зі смутком.

— Драстуй, дівчино.

— Драстуйте і вам, — вклонилась, підійшла до огорожі чорнявка. — Ви до нас? Тоді заходьте в двір.

— Коли так просиш... — посміхнувся Сагайдак, відчинив хвіртку й зайшов на

широке дворище, де все — і велика під цинком хата, і клуня, і стайня, і комора, і сите розскавня в хліві говорило про достаток.

А де твій батько?

— Ви ж кого питаєте? — чогось сполохались вії, сполохались ."ямки на округлому виду.

— Власа Кундрика.

— Це мій чоловік, — сором'язливо спалахнула темними румянцями смаглява.

— Чоловік? Та не може бути! — розгубився Зіновій Васильович.

— Еге ж... Я в нього третя жінка, — сумно, півголосом сказаі скинула з голови свою химерну латку шовку. Чи не цим та Кришим ганчір'ям спокусив твою молодість підстаркуватий дідьків? — І не думайте, що я така молода: вже маю двадцять чотири роки.

— От ніколи не сказав би!

Хтось пройшов вулицею, шаиав товариша военкома, поздоровкався і позаздриВ Ользі, що мав'таяого гостя. — Ви товариш военком?! — здивувалась господиня, силеснуЦ ла руками, — А де ж тоді мій?..

— Це я й хотів у тебе дізнатись, — пильно дивиться на молодицю, яку молодицею важко назвати.

— Так він— сказав, що пішов до вас у ліси. Попрощався зі бою, ніби вже на фронт зібрався, навіть очі рукою потер. — Я не діждався його.

— Ой лишенько, яким же він світом пішов у таке врем'я? — вжаліснішало все обличчя молодиці. — Чи не трапилося щось, в, може, но дорев встряв у якусь комерцію? Бо коли вона, падїюча, трвяяявтвея; вія, що когось обморочити, забував все на світі. Заходьте ж до хати, почекайте його. Коли він був у лісах, то пригребе додому. Я вам їсти зготую.

Зіновий Натаїльович із співчуттям подивився на Ольгу:

— А готув стяг вія чи ни?

— Таке скажете! — знову спалахнула молодиця. — Хіба він эда, щось уміє зварити? Він знає лише коверзувати та вичив, як йому готувала перша і друга жінка. — І передала голос рика: — Перша краще за тебе готувала борщ, локшини і все ого тіста, а друга, як для царя, смажила індичку й качатину інками.

— Але, не знала ти, кому принести свою молодість і красу. Виходить, утопила голову? — запитав Сагайдак із співчутка.

Утопила ж, — похнюпилась Ольга. — Не жаль було б голоіби він не був з голови до п'ят гендлярем. Вже зовсім наміь покинути його, так оце ж війна почалась, а він сказав, партизани піде. То знов жаль стало його крученого та вері вікова жіноча мудрість, мудрість уболівання, жертвовпсті, вибилась на її засмученому виду. Де це тільки й береться в жіноцтва?

— Яка ти гарна, Ольго, — торкнувся рукою її тугого плеча, і в молодиці безпомічно затремтіли довгі півкола вій. Напевне, вона давно вже не чула доброго слова.

— Ходімте ж до оселі.

У хаті його вразила картина мальованого вітру, що росяно вихрився і вибухав у ранкових клубках верболозів та верб, за якими ставала на диби потемніла вода. Вітер так був виписаний, що, здавалось, його можна було взяти в оберемок.

— Звідки у вас таке диво?

— Кундрик у голодний рік купив цю картину за десять фунтів муки... Я тоді ще не знала його.

І замовкли обоє. Від картини Ольга метнулась до печі, вихопила рогачем один і другий горщик, насипала борщу в полумисок, на обідку якого нерівне письмо благало, щоб бог дав щастя людям.

— Вам перчити?

— Перчи так, щоб язик три дні крутився в роті, як в'юн.

— Таке скажете, — Ольга поставила полумисок на стіл, відбатовувала кілька грубих косарських луст хліба, поправила килиминку і сіла край столу, по-материнськи дивлячись на гостя.

— Чого ж ти не обідаєш?

— Спасибі. Я вже.

— Ох і борщ смачний у тебе!

— Справді? — вже по-дитячому посміхнулась вона, потім щось згадала, прожогом вибігла з хати і нескоро прийшла, знічена, засмучена.

— Що з тобою, жінко добра?

— Нічого, — поставила на стіл горілку. — Оце забігла в крамницю, а сторож сказав, що приїжджав кручений, заднив бочечку меду для себе, потім нагрузив підводу сіллю — і кудись повіявся. Видать, на спекуляцію. Перекотиполе не знає, що таке справжнє коріння. Покину його, ошуканця, хоч і війна...

VIII

Сонце вже почало спуска тись по гілках старої роз падистої яблуні, коли Сагайдак підвівся з лави, над якою все шу мував і шумував мальований вітер.

— Я вже піду, Ольго. Час.

— І я теж! — Рішучість і хвилювання лягають на обличчя молодиці.

— Куди?

— До своєї мами. Хай він западеться з усім добром, з усіма хитрощами! — Вона кинулась до скрині, вихопила звідти поли нялу, ще, видно, дівочу хустину, запнула і завихрила по хаті, збираючи свій одяг. — Казали ж сестри: не йди за нього, а я, дурна...

— Які сестри? — здивувався, насторожився Зіновій Васильович, бо перед цим Ольга сказала, що в неї нікого нема, окрім матері.

— З лікарні. Я там тільки-тільки почала працювати сестрою, аж поки туди не привезли Кундрика з його апендицитом. Кимвін тільки не прикидався тоді переді мною, — і таки підманув. — Вона тоскним поглядом окинула хату. — Ось, здається, і все. Нічого не взяла його. Хай тепер шукав собі четверту жінку. Що сказати на таке, Сагайдак не знав. Жаль було цієї ледь . розквітлої юності, яка опинилась у лапищах гендляр і не зазнала навіть крихти жіночого щастя. А недобре передчуття млоїлось і

млоїлось, бо ж від Кундрика, видно, всього можна ждати. Як нас часто запроднують ті, що всіляко крутяться на видноті та нашіп тують на когось і очима недовіри обмацують увесь світ. Було це колись, не загинуло й тепер. І він колись знав свого кундрика, який усе не довіряв йому ще в Червоному козацтві. А потім, коли в молодих житах стояв перед смертю, побачив цього кундрика т — й-серед своїх катів.

— А ви чогось зажурились? — довірливо підійшла до нього Ольга. — Це я вас засмутила?

— Усе, зіронько, усе потроху, — несамохіть пригорнув жінку, ішу й назвати жінкою не можна було, бо сама молодість оповидав її.

Вона схлипнула, а він заспокійливо поклав руки на її плечі, : поклав би. своїй дитині. Таки жаль, що в нього не було доньки.

— Це ж ви, Зіповію Васильовичу, знову підете в ліси? — з-під вогких вій глянула на нього.

— Его ж.

— То я вам покажу свою хату. Може, доведеться колись забігти. Ми б вам шмаття попрали, бо ж як там без наших рук? — уже заговорила по-жіночи розсудово.

— Спасибі, Ольго.

— Не забудьте нас і прізвища нашого: Ткачуки.

— Не забуду. А ти, як сестра, коли зможеш, роздобудь бинтів, йоду — першу допомогу партизанам. Дати тобі гроші?

— Ні, ні. Я сьогодні ж збігаю в нашу аптеку — там моя подруга працює. — І ще раз поглядом прощання обвела оселю. — Нічого не жаль, тільки жаль отут залишати це малювання.

— Так забирай із собою.

— А потім Кундрик буде з мене душу виймати.

— Я напишу йому записку, що картину взяв собі, — і почав виймати з рамок мальований вітер. — Як прибіжить за нею — заплачу десять фунтів муки...

Ольжина хата стояла на белебні біля низинного луку, що поріс осокою, верболозом і кущуватими вільхами. За лугом починалося оте гибле болото, на якому від не раз полював птицю. Іноді тут і зимували качки, з'юрмившись ва болотяному озерецьку. А як пройти до цього забутого озерецька, його навчив Стах Артемеико і золоточубий Миколка, що мав сині, з степовим підсмутокм очі. І звідки це в дитини?

Вони зупинились біля стареньких хрещатих воріт, точнісінько такі ворота були в Данила Бондаренка. Де він тепер?

Ольга відчинила хвіртку.

— Зайдіть хоч на хвильку до нас.

— Не можу.

— Неодмінно зайдіть, бо я задумала, — по-дитячи благав увесь її вид.

— Коли задумала, то що зробиш, — розвів руками Зіновій Васильович.

У сінях його здивував новий сак, що виглядав з отвору горища.

— Це ж хто у вас ловить рибу?

— Я, — застигалась Ольга. — Коли була малою, то цілі дні талапалась у воді, а побільшала — так тільки вечорамж, щоб люди не сміялися. Мама називала мене несамопитим забрідчиком.

Він заходить у звичайну селядську оселю а татарським зіллям на глиняній долівці, з лавами попід стінами, з чорним хлібом і сільницею на столі, з рушниками і старими іконами на стівах. Матері вдома не було.

— Вони в колгоспі дояркою працюють. Уже й погнали табуни на схід, а матір усе ходить до корів, яких нема, — сказала Ольга, кинулась у хатину і незабаром повернулася з туго набитою полотняною торбиною. — Тут вам на дорогу дві хлібини, шматок сала і кілька сушених карасів. Хліб я сама пекла.

— Не треба, Ольго.

— І не кажіть такого...

— Спасибі, люба, — він поцілував її в щоку, а вона знову схлипнула.

— Невже ви нас залишите фашисту? — І така туга була в її голосі, що й в нього затремтіли вії, а на собі відчув тягар провини. Стримуючи болі, вклонився жінці, вклонився оселі чи святому хлібові, що лежав на столі, й прожогом вийшов на вулицю. Коли оглянувся, побачив Ольгу біля воріт. Вона махнула рукою і журно припала грудьми до воріт, що одразу вибили скрип. Отак і залилася в його пам'яті, а в душі залишила жаль.

За містком, обабіч якого стояли старі розхлисті верби, Сагайдак звернув у пшениці, що от-от мали дочекатись косарів. Кето ви дочекаєтесь тепер? І ячмінь уже похилив золоті перунські вуса, тільки не журился овес, непорушне тримаючи дзвоники волоття. Яка моторошна тиша стояла в полях! Ніде ж ні лялеч"и, навіть перепілка не обізветься: теж, напевне, чує лихо. Бодай нам ніколи не знати такої жнив'яної пори, такої жнивовиці...

Уже вечір міняв синю кирею на темну, коли Зіювій Васильович дістався до своєї нової оселі, що не знала, куди їй приткнутись: чи до села, чи до діброви, чи до дугу, за яким аїтхала пригасла річка. Біля хати стояв рядок плакучих берів, вони попускали віти на воринвя, сама ж хата мала двоє дверей — одні на подвір'я, другі — на вулицю. Він зайшов на зелений споришевий двір, де біля дровітні лежав старий вербовий човен, у розщелинах його засихало якесь непримхливе зіллячко. На річці бухикнуло весло, злякано писнув кулик, а над головою, прямо до вечірньої ЕДрки, пролетів табунець качок.

Тихо-тихо на землю скрадався сон, а що буде аавтра з тобою? З городу нечутно вийшла ще не стара жінка з котиком струджений, зазілений руці. В кошику червоніла перша молода ртопля, йоржилися перші білоіосі огірочки. Отак колись вишла з городу і його мати, радіючи першій картопельці, першим дочкам.

— Прийшов? Здорожився? — запитала, як близьку людишу, іо усміхнулася прив'ялими устами, зітхнула, і зітхнула аа ги вже невидима вода. Чи то людина зітхав, як річка, чи як людина?

— Прийшов, Ганно Іванівно. Не проженете?

— Удвох буде веселіше, хоча тепер не до веселощів. Сідай на призьбі, відпочинь, а хочеш — до хати йди. Я зараз картопельки з шкварками приготую.

Надивившись на соняшники, що тільки-тільки розплющили золоті цвіти, він походив городом, потім подався на луг, запам'ятовуючи всі ходи до лісу. Темна безмісячна ніч упала на чорнолісся і соло. Лі завтра в цю пору проріжеться молодик. І де, чи тут, чи в лісах, він побачить цей молодик?

Тривожачись, прислухався до заходу, але там було тихо, тільки в небі інколи, задихаючись од натуги, важко хекали бомбовози. Кому вони через якусь годину принесуть смерть? Випустив її, несамовиту, несамовитий, як іще ніхто не випускав. А що будеш потім робити, коли вона поверне очниці до тебе? А поверне ж, поверне!

— Ходи вечеряти, дитино, — стала на поріг Ганна Іванівна. Як давно його ніхто не називав дитиною, як давно вже в нього немає батька-матері, нема й дружини, а здається, ніби й не жив на білому світі. Тільки все збирався жити, та за битвами, за відбудовами, за перебудовами не було часу, а час уже й сорок літ відміряв йому, і зморшками ліг біля уст.

Після немудрої селянської вечері, за якою весь час згадувалась його тиха матір, Сагайдак пішов спати в другу кімнату, з якої двері виходили на вулицю. Поклавши під голову пістолет ТТ і дві лимонки, він ніяк не міг заснути. Думалось про страхіття війни, про криваву різанину в старовинному Львові, яку вчинили фашисти й націоналісти. Думалось і про своїх друзів: як вони стрінуть тяжкі випробування. Боліло серце і за дітей, що добровольцями впросились на війну. Надворі заспівали, забили крилами півні, провіщаючи новий день. Яким він буде, цей день?

Іде лісами підтоптаний Михайло Чигирин та й журиться не однією журбою і в який раз шеретує ту саму думку: чим він буде годувати лісову сімейку? Війна війною, а їсти треба! Як не підсипався до голови споживспілки, та хіба в нього щось вимантачиш без грошей? Навіть над казаном трусився, ніби рідного батька віддавав. От і подякують тобі, дурню, не партизани, а фашисти. Буйна в тебе чуприна, та розум лисий. Наїв на казенних харчах баняка з колесо завбільшки, а лою й росинки не випало на твої баранячі мізки.

Не досварився Чигирин з прицюцькуватим у його кабінеті, то мовчки досварюється у лісі і навіть кулака показує, а потім опам'ятовується. Воно то все так, але де нагибати якийсь запасець? Мимоволі згадаєш пісню: "Коли б я був полтавським соцьким".

З синіх одяганок неба вже випадала роса, коли він дійшов до Магазаникових володінь і в подиві зупинився: уся лісницька обора була напакована дорідною худобою, на білій шерсті якої мало не подзвонювали золоті латки. Де ж у цього підсвинкуватого дідька набралось стільки добра? Чи не з учорашньої череди, яку бомбили німці? Таки з неї — з усього видно. А бісів Магазаник і наскочив па неї, віп піде по попустить пі свого, пі чужого. Тоді не попустим і ми.

Позиривши довкола, Чигирин усе ширше і ширше почав колесувати навколо обори; отак обережненько докружляв і до літняка, з якого почув чаркування Магазаника з якимсь дідьком. Кому війна, а їм, безсовісним, торг. Чи не попсую вам його?

Чоловік навіть повеселів, подумавши, як завершиться торг хитрунів, і скрадливо пішов до обори, тут він вийняв з неї дві воринини та й почав тихцем виганяти худобу. Видать, тепер не доведеться йому йти додому, бо хто ж буде доглядати корів? Та якось тиждень переб'ємося в лісах, і не такого було на віку, — пускає посмішку в сиві вуса. От жаль тільки старої. Вона ж його жде сьогодні. Не дочекається до пізньої години, то й почне побиватись, виходити на подвір'я до двох тополь біля воріт і знову плакати, як і в двадцятому році, коли він, прибігаючи з лісів, ще наспівував їй, що вона найкраща...

І чар далеких років огорнув чоловіка, дарма що він ішов постарілим пастухом за відбитою худобою...

У пізню вечірню годину підпили Магазаник і Кундрик підійшли до обори й остовпіли — хоч би тобі один хвіст залишився на розвід.

— Дивовижа!.. Що ти скажеш на таке?! — першим отямився Магазаник і підозрою зміряв пронозуватого лавушника: чи не хтось із його підручних вигнав корів? Бач, навіть дві півлітри привіз. Розщедрився!

Кундрик теж з недовірою глипав на лісника, бо він і не таку може зробити підлість, а потім ще й насміхатися буде, як з першого дурня.

— Оце так! — всвердлює лавушник скошені злобою очі в лісника.

— Еге ж, так, а не інакше, — промацує його обуренням Магазаник. — Що ж тепер робити?

— Треба по сліду піти.

— Нападеш на той слід уночі. От знайшлися зарізяки...

— Хто ж це міг нас так обдурити? — не вірить Кундрик жодному слову Магазаника.
— І корова пропала, і, вважай, сіль корова язиком злизала.

— Та ти що?

— Та нічого я. От що ти?..

— Спіймав; бя — розчерепив голову.

— Тільки ж кому її розчереплюватй?" Лихі, мов нечисті, вони ладні вчепитися один в одного, але що це дасть?

— Спасибі тобі, Семене, за гостедюбвість, — нарешті вичавлює Кундрик. — Що вже не кийшло, а гроші за сіль поверни.

Магазаник спалахнув, але стримав себе, махнув рукою, бо хто зна, що завтра буде.

— Добру маю кумерцію з деkim.

— Отак і я.

Вони знову повертаються в літняк, тут Магазаник на хвилю засвітив світло, вийняв з гамана гроші і, жуючи губи, розрахувався з Кундриком; не грошей, а мордаців би надавати йому, щоб у голові загуділи джмелі.

Підминаючи траву і туман та чехвостячи в думках лісника, лавушник подався у своє село. На шляху в темряві бурчали наші машини, а в небі гули чужі літаки. Чиї ж машини підуть завтра шляхом? Ох суєта суєт. І хоч стало людство рабом війни, та індивідуальній людині треба якось жити, хоч у норі, а жити.

Добравшись до села, Кундрик пішов не до своєї оселі, а в крамницю, відімкнув її і

тільки тут почув якусь полегкість за цей важкий день: від його турбот лавушника відділки— дух оселедців, ремейо, краму, печива, цукерок, смоли — усього того, у що він вrostав десятки років. Он ті дерева за вікнами вrostача " землю, а він у густі настої крамниці. Щось тепер з її утроб" моакна й перетаскати додому, бо хіба не видно по всьому, що завтра сюди принесе нових господарів? Сила силу ломить! Та яка сила! Гітлерівці ж ніби за приватну власність. То чом би і йому не мати приватної крамниці? Тут він показав би свій хист, бо за більшовиків уаееь час доводилось, тремтіти над хитрощами вичавленою копійкою. Що тільки Ольга заспіває? Зразу ж в'їсть: "Перекотипале •е зває справжнього коріння..." А далі почне збиратися до матері. Нема гіршого, як ідейна жівка в хаті.

V

У досвіта з річки иришов такий туман, хоч ножом ріж, і заскрипіли під його вагою старі кісточки вдовиного ганку. А може, то лихо вже підходило до оселі? З цією тривожною Думкою Сагайдак і в сон увійшов, і до нього повернулася молодість, і ті шляхи, і ті коні, яких уже нема, та ними ж він з шаблею в руці проскакав від Дінця до Збруча.

Коли Зіновій Васильович прокинувся, в його кімнаті стояла біла, як біль, Ганна Іванівна. Відчай тіпав зморшки на її обличчі, обезкровлені уста.

— Що?! — скрикнув, схопився з діжка.

— Німці проїхали селом. На мотоциклах... — і заплакала.

— Самі бачили?

— Сама. Веселі такі, щось кричать, на губних гармошках грають. Сміючись, забили з десяток курей і поїхали .далі. Що ж ми тепер .будемо робити?

— Недовго буде веселитися наш ворог. А вас, Ганно Іванівно, я —попрошу не ночувати тепер дома.

— Це ж чого?

— Я і в громадянську війну воював. Зваю, "кільки зазвали горе ті, хто допомагав аам. Отож, удень ва собі господарюйте, а ввечері — до донька.

— А XDQ я скажу їй?

— Скажете, а тепер боїтесь самі ночувати. , — Зли буде по-твоєму. Піду ще на розвідний, бодай нікому не .ходити на вих. — Вона відчинила двері, сторожко стала ва порозі. — Чуєш, як гуде ва шляху? Аж землі важко. То вже гарлсата або танки пішли.

Завмерши, він почув рокотання чужих машин і все одно не .вірив, що відтепер його земля ставала полонянкою, що наїхали вороги відбирати в людей неодіймане. І стогнала душа від смутку та безсилля...

Отак минув страшний тиждень, коли день був не днем.аиач не бачю. Ночами він усе поривався піїи в ліси, а днями метався клітках оселі, не знаходячи собі від журби і болючих думок міоня. Наступив і новий тиждень. Увє Гайна Іванівна пішла ноіати до доньки, а він, як неприкаяний, тинявся від віква до іа, припадав гарячою головою до шибок, придивлявся ;де молоду — і знову мірив кроками свою кімнату. Пора б уже сдам, та по приходить соп до нього, як приходив у громадянську півну. Тоді він міг

заснути і в сідлі, і на дощі, і в снігах. Що то молодість!

Несподівано від села почув гудіння мотора. Сагайдак одразу схопився за зброю, всунув у кишені лимонки і прикипів до вікна. На вулицю в'юнко вискочила темна машина, вона легко добігла до вдовиних воріт, майже притерлась до них і зупинилася. Вистрелили дверцята, з них вистрибнуло чотири постаті: троє військових у високих кашкетах, четвертий у цивільному.

"Зрада!" — молотом гупнуло єдине слово. І не переляк, а страшне обурення охопило Сагайдака. Він трохи відхилив голову од вікна, пильно слідкуючи за тим, що робилось на вулиці.

Без метушні троє навзгінці увійшли на подвір'я, а четвертий з автоматом пішов до дверей, що виходили на вулицю. Цього він не зачепить, бо, поки відчинять двері, його скосить з автомата. А троє вже стало на порозі й прикладами так загупали в двері, що в хаті забряжчали всі вікна.

— Відчиняй, партизан! Відчиняй!

"Зрада!" — знову било в голову те саме слово, і серце почав стискати холод. Одначе спокійно, на диво спокійно він став у сінях, ліворуч од дверей, і чекав, коли вони відскочать чи злетять із завісів; пальці до болю впираються в рукоять пістолета.

Ще удар. На нього посипався тинк. Сагайдак пригнув голову, щоб не запорошити очі. Ось хряснув, зламався дерев'яний засув, відскочили двері, і в рамці одвірка хитнувся молодик, заворушилися три постаті: дві з автоматами, а третій з голими руками.

Майже не цілячись, Сагайдак вгатив у них цілу обойму. Почувся стогін, лайка, зойки і глухе падіння тіл. Він перескакує через них, зачеплюється за чийогось картуза, мало не падає, далі натикається на старого човна і кидається на городець, за яким спросоння зітхає вода. Позаду озвалася автоматна черга, а далі — розпачливий крик. Напевне, той, що стояв на вулиці, побачив своїх.

Сагайдак зупиняється біля соняшників, переводить дух. І тільки тепер його пронизує холод страху: а що з усіма партизанами? Чи й на них отак полюють, як на нього? І нічим же, нічим він не може допомогти... Ні, може! Повинен! Знає ж він адреси деяких партизанів. Негайно до них! Найближче звідси до вчителя Ярошенка. Отож, до нього.

На вулиці загурчала машина, їдь на зламану голову!

Через пару годин Зіновій Васильович добрався до невеличкого, розкиданого на глинястих горбах села, що славилось яблуневими садами. Мертва тиша стояла довкола: ні тобі людського голосу, ні пісні, ні навіть собачого валування. Тільки біля греблі несміло озивалася вода, неначе й вона боялась когось.

З пагорба в долинку, а з долинки на пагорб підіймався, біг він до школи, де жив Ярошенко. Ось і шкільне подвір'я, і чотири кутпик молодих тополь, і пришкільний будинок для вчителів... і моторошне жіноче голосіння.

"Зрада... Кундрик..."

І невже на білому світі не стало красеня Івана Ярошенка, що так снів

партизанською героїною? Та не з героїною, а з чорною зрадою зустрівся ти. Забирала вона найкращих людей колись, забирає й тепер.

Хоча все вже було зрозумілим, однак він підходить до вчителевого будинку і в двох вікнах бачить тьмяне світло. В кімнаті на столі блимає свічечка, а за столом надривно плачуть дві жінки — стара і молода. І ніхто вже не втішить їх, ніхто, тільки, можливо, час якось зарубцює болі.

Вклонившись жінкам, Зіновій Васильович рукою витер очі і повернув з шкільного подвір'я. І знову — з пагорба на долину, аз долини на пагорб із тією ношею горя, якої б нікому не носити.

Дарма що вже бринів світанок, він попрямував до села Демка Бойка. Не криючись, увійде в село, бо інакше не можна. А перестріне яка погань, то зажуриться вона і її рід. Він розумів, що не повинен ризикувати, розумів і йшов назустріч небезпеці.

Ніхто його не перестрів край села, видно, нова влада ще не встигла перехопити дороги своїми псами. Вже зійшло сонце, коли підійшов до оселі Бойка. Відчинив хвіртку і помітив у катразі сивого-сивого, неначе він з якоїсь казки вийшов, діда. Ступив кілька кроків і тяжко зупинився: старий з фуганком у руках рівняв посизілу, бозна-коли зроблену труну.

Неймовірним зусиллям Сагайдак відірвав ноги від землі й пішов до діда. В труні, окрім стружок, він побачив зерна жита. Очевидно, труна колись була зроблена для старого, а поки він жив, у ній, за давнім звичаєм, лежало зерно для старців та знедолених людей.

Дід почув кроки, оглянувся, у виляючих очах, у зморшках, у позеленілій бороді його стояв сумний осмерк. Він поклав почорнілий од часу фуганок на стілець, пильно подивився на Зіновія Васильовича, зітхнув.

— Ти до мого Демка прийшов?

— До Демка, — скинув картуза Сагайдак.

— А його вже нема! І не буде ніколи. Сьогодні фашисти убили... І голос його вбили. Думалось, поховав Демко мене, а маю ховати я його. То хіба є правда на світі? — Старий заплакав, тихо, без голосу, сльози його падали на бороду і в домовину на зернята жита, які теж підуть у могилу.

Мовчки заплакав і Сагайдак, чуючи, як пекельний мороз пластівцями наповзає на серце і голову. Навіть сонце не могло вибити з нього холоднечі. Щось треба було сказати, чимось утішити старого, але безсиле слово і втіха в годину скорбота, в годину прощання. Та й уста не слухались його — холод кригою ліг і на них. Він обійняв старогб, притулився до його сивини, відчув вологість її і швидко пішов городом, де буйно аеленіло і цвіло цьогорічне сумне купало.

Невже страшна зрада забрала усіх його побратимів, невже він не побачить більше ні мудрого Чигирина, ні завальних блвзнят Гримичів, ні отряхуватого Бересклета, ні незворушного Саламахи? Ні, ні! Хтось поввиєи врятуватись із вих. Чигирина не так легко обдурити, а Грядмчі збирались у ці дві роздобути коні, тотайку і станковий кулемет... Сагайдак вилітав руку в чуприну, хоче скинути з голови холод, а в мізок у

який раз гупає те саме: "Кундрик! Кундрик!" Сьогодні ж він добереться до нього. Сьогодні. І не Кундрика, а засмучену Ольгу побачив перед собою. Теж судьба, ве позавидуап...

З городів Сагайдак вибрався в поля, знайшов у високих житах стежину і під дрімотним колосом пішов до діброви, щоб звідти добратись до того села, що, як рада, тепер бошжо йому і дивилось на нього жіночою скорботою. Колоски торкалась його плечей, обличчя, немов хотіли втихомирити і не могла втихомирити стрвждаввя людяна.

Через дорогу вройшхя яві жінки а оерваив ва ияечах, потім прокуріла иіівевька машииа, в якій ва двіиких сяділо тадька солдатів в автоматами попереk грудей. По чвесь добро чи по чиюсь душу їдете ви? А далі пішла й та дорога, що веа до Ольжиної хати.

Ось уже й зазелеаів той низинний луг, за яким починалось гибле болото, ось вигулькнув і дерев'яний місток, обабіч якого розхилисто стояли старі верби. Але чого так непокоїться гайвороння над нхмв? Сагайдак сторожко зупинився край поля, придивляючись і до містка, і до верб, і до пересохлого путівця. Наче ніде нікого. А що то на наріст біля крайнього, а сухим верхом дерева? Ще пройшов галька кроків. Невже це лтадана прив'язана до стовбура? Так воно й є. Тоді мерщій до неї.

Не доходячи до містка, він вражено зупинився: до старої, а розтрісканою, напівмертвою коро" верби був прив'язаний мертвий Кундрик. З його спотвореного рота вибивався шматок брудної ганчірки, а з шиї •звисала дощечка з якимось написом. Виходить, хтось таки розібрався у кручених днях кражвика. Але хто? Сагайдак ще ближче відійшов до лавупшика, який черевиками впирався в кореневище дерева, от тільки голова ве здала опори і зависла на грудях, що тримали на собі якийсь даиір. Сагайдак авужув зір, щоб не бачити спотвореного обличчя і брудної ганчірки. В очі кидаються літери — паші в німецькі. Так це ж право, видане новою владою Кундрику тримати приватну крамницю. Приватну! Ось за яку плату ти загубив людей і сам здох, неначе щур, — лягав сутінок на обличчя Сагайдака.

Позаду почувся простуджений хрип чи клекіт. Сагайдак обервувся. На краю містка стояв, спираючись на герлигу, у високій баранячій шапці і поруділих чоботях засушений, хирлявий дідок, один із тих, що все життя чабанували в степах. Він мав виразні, з вологістю очі, а поверх його легкої шпакуватої бороди гарно лежали ще з темінню корінці вусів.

— Дивишся на гріх? — запитав старий.

— На страшний, — кивнув головою Сагайдак.

— Таки страшний, — і повів герлигою в бік Кундрика. — Усе жкття хитрував, жирував, підвішував та їв людей оцей колотввк. Аж усьому й ківець надходить — зкайшла його кара.

— Дідусю, ве знаєте, хто його?

— Питаєшся, хто його порішив? — пильно-пильно подивився ва Сагайдака. — То це вже все село звав... Сьогодні ж, тільки сонечко зіваяю, відкрив Кундрнк свою власну

крамницю. Дочекався її при Гітлері. Ось торгує гаспид, в'юном вививавтсь та вихитується між людьми, піддобрюється крадевм крамом, навіть у борг дав, а боржників, у широку книгу записує. Аж тут до його лавки вахопилася свіженька тачанка, а з не? зіскочили два — око в око, й Кув у чуб — однакових парубки, — брати чи близнюки, і при ору, та й зразу до Кундрика. Побачив той їх — і щелепа відвалився, і очі ва лоба полізли, затрусився дідько та й навікача у чорнідвері. Там його хлопці в чотири руки перехопили, скрутили, виволокли в крамницю і заходилися витрушувати кишені.

— Не шукайте грошей тут, вовн там, — показує окосілнми очима Кундрхк на прилавок.

Але це було непотрібно було хлопцям. Ось вони витягли важко документик, розкрили, глянули на нього. Потім обчекали Кундрикові морду:

— Таков у мочемордіє, що відразу почало напухати.

Гвйзин тільки зойкнув і лантухом повалився братам у ноги. її з огидою вдарили його носакми, а всім, хто був у крамниці, доказали етраизний папір.

— Люди, не посвідчення темного агента гестапо.

— Таємного, — здригнувся Сагайдак.

Еге ж, еге ж, таємного. Виходить, за цей іудин папірець і за імницю Кундрик продав партизанів. Люди й скрикнули: "Умерть його!" А падлюга ноги хлопцям почав обіймати і голосити:

— Простіть і помилуйте. Не по своїй волі вийшло у мене, не по своїй...

— Говори, по чийй! Хай послухають усі. На колінах Кундрик почав сокотіти:

Х

— Приїхали ж за мною на машині гестапівці та й повезли до себе. Кинули там у якусь голу кімнату, замкнули її, а самі кудись пішли. Стою я, паче па вогні, свіжі грати оглядаю. І враз із підземелля чую такі зойки, такі скрики, що все в мені почало обвалюватися. Аж згодом, коли донесчочу наковтався жаху, відчинилися двері і увійшли ті самі гестапівці з якимось чином, що мав на грудях чорний хрест.

— З вами буде говорити шеф гестапо, — пояснив мені тлумач. — Як скажете хоч слово неправди, — опинитесь там, — і ткнув пальцем у підлогу. — Туди приходять, але звідти не виходять.

Глянув я на шефа гестапо — і мало по вмер: на його чоботях Тремтіла свіжа кров. Вона й доконала мене... Потім вже я почув, що від шефа навіть жінка утекла, — не змогла більше змивати нещасну кров з одержі і чобіт... От страхом і витягнули усе з мене.

— І агентом гестапо став зі страху?

— Авжеж. 'Я із тих, хто розчавлений страхом... Простіть і помилуйте, що не маю чогось геройського. Я ще згоджуся вам. Усе моє добро забирайте задарма...

І тоді люди вдруге сказали:

— Умертвіть його!

Наче падло, виволокли хлопці за руки та за ноги лавупшика з крамниці,

розгойдали, кинули на тачанку, а тут і порішили його прокляте тіло і душу.

"Близнята Гримичі судили зрадника! Виходить, живі хлопці!"

— Дідусю, а де ж ті завзяті поділись?

— А хто їх знає? Та думається: полетіли карати ворогів. Як вітри, полетіли... А ти ж, сину, здалеку?

— Здалека, дідусю.

— Перевертається тепер народу. Як не маєш пристановища, заходь до мене. Ми тобі з старою чабанських галушок зготуємо, а потім відпочивай у хаті або в клуні на сіні, саме привіз його з лісового вичистка — суницею і ромашкою на всю вулицю пахне.

— Спасибі, дідусю. А ви Ольгу, що за Кундриком, знаєте?

— Чом не знаю. Славне, справдешнє дитя. Билась, билась, як риба об лід, з цим Кундриком і покинула його. Та й хіба в нас може любов ужитися з ненаситством? То й пішли до мене, до моїх галушок, до мого помічного зілля. Я теж трьох синів на війну віддав, тепер тільки і чую плач ятровок.

— Дідусю, а як вас звати-величати?

— Зовуть мене Миколою, а прізвище з діда-прадіда маю — Чабан, бо відвічно і довічно ми чабани.

— Чого ж довічно? — здивувався Сагайдак.

— Бо поки є сонце у небі, доти повинен бути й чабан на землі, — сказав старий. — І хоч мій старший син аж кандидатом наук став, а теж не забував ні батька-матір, ні степ, ні чабанів. Від раннього ранку і до вечірньої зірничі гуде, вгинається, стугонить, стогне і осідає чорний шлях. На схід поспішає чуже військо, чужа пісня, чуже залізо. Наробили ж його, наробили, та все людям на погибель.

Вийде обережно з лісу Семен Магазаник, гляне, що робиться на шляху, і не має від цього ні крапельиночки спокою, і не знає, де йому тепер домовати: в лісах, у селі чи перебратися на колишній хутір, де й досі родять напівздичавілі яблуні і наспівно перечищаються води. В лісах тепер страшно, з хутора можуть прогнати, а жити в селі — на видноті — теж мала втіха. Що воно буде з нами, грішними, і з безталанною землею? Аби хоч одним оком можна було зазирнути в час, що прийде. Усяк про нього мав свої здогади, усяк по ньому сіє свої думки та сподіванки, тільки ні мудрий, ні дурень не знає, хто стане женцем.

Ось нещодавно заїжджав у ліси натоптаний злобою "провідник", який поспішав кудись обійняти посаду начальника районної допоміжної поліції. Жеручи потраву, він повчав своїх двох поплічників і господаря, що тепер прийшов час сильних і нещаднихваршів.

Тобі,прислужанку та вішальнику, може, й потрібні сильні варяги а мені ,вони ні до чого, бо вже бачив, як ці варяги з гиком били курей із автоматів стріляли у найбільший вулик.

Отож пасіку довелось завезти до бортів, курей вударні, а корів і ялівняк загнати в нетрі. Та чи заховали усе? Не було спокою за більшовиків, нема його й при новій владі. То тільки шляхетний недогарок Безбородько усі свої надії покладав на фюрера. Йому я

Магазанику, літа обтрусили надії, і вірив він не людям, не можновладним і не владам, а тільки тим грошам, з яких і час не вибрав золоту душу. Оце і усе, що світило дому тепер. Видать, літа!

На заході передвечір'я одягається в зеленаво-золоті ризи, а шляхом ще гуркочуть і гуркочуть машини, аж землі важко — і від голіс, і від гусениць, і від чаду.

— Визволителі! — водночас із насмішкою і острахом каже в думлісник. — А де ваші батьки, що "визволяли" Україну у вісімідятому році? І вони, і ви дали таку волю смерті, що й самі від не відкараскаєтесь. Так воно завжди було. Але що тепер робиз собою? Що?.. Пора, пора, чоловіче, самітником зашиватися на відлюддя, на пасіку, доглядати бджолу та ставити свічку перед богом за відпуск гріхів, бо, як видно, не для твоєї голови оцей крутіж... Ось тільки за які гроші тепер продати мед? За паперої страшно, а золото мало хто має. І над цим, поки живеш, треба сушити голову".

На подвір'ї заскавулів кундель — певне, хтось із своїх навинувся. Тільки хто? — кидає обважнілі очі на дорогу, що проростає синню.

З осмерку тихо виходить його давня полюбовниця Василина — неквапом несе високі втихомирєні груди — оту спокусу, без якої теж не проживе чоловік. Ось із ким він буде вечеркувати, прислухаючись до зчужєнілого шляху і свого неспокою.

— Що тобі, Васирино? — придивляючись до обведєного смутком обличчя, питає постарілим голосом.

— Тяжко, Семене, — зітхає жінка, зітхає вагєта її персів, на яких не спочивало ні одне немєвля, а тільки, певне, спочивали кучми чоловіків, хоч і божиться молодиця, що нікогісінько, крім вьєго, не мала. Так він і повірив, коли сама зваба завжди прозирала з її округлого і досі гарного обличчя, коли в низькому голосі озивалося саме жадання утіхи. — Тяжко, — знову зітхнула Василина.

Лісник скривив уста і, не подумавши, бєвкнув:

— Яким це побитом і тобі тяжко? Твоїх же дітей нема на війні.

— Осоружний! Так людські є! — неспєдівано спєлахнула Василина, круто обернулась і швидко пішла не до лісноїкової хати, а назад, у село.

— Ти куди проти ночі?! Яка тума запаморочила тебе? — здивувався, обурився Магазаник. І, не почувши відповіді, кинувся навздогін ва жінкою. На галявині зупинив її і захєкано спитав: — Нащо тобі ця дражливість?

І вперше непримирєнність і зневага до нього блиснули в отих очах, які завжди несли йому то загадковість, то хміль любовщів.

— Пріч з дороги, обридливий! — війнула, зашелєстіла спідницями й обійшла його, мєв зачумленєго.

— І чєго це такою заїдливою стала? — ще хоче зупинити її.

— А того! Був ти Чєртом зі свічєчкою і тепер зостався ним! — спєресєрдя відрізала вже з-за плєча та й гордо понєсла поміж деревами гнів і злість, а не любовщі.

Оті слова про Чєрта зі свічєчкою придовбнили чоловіка. Звісно, він знав про своє прізвисько, але щєб почути його від підложниці, — такого ще не бувало. Попєреду затихають кроки Василини, та не затихає всєредині образа і неспєкій.

І отут, у розімлілих лісах, у яких ще не оніміли чужі машини, він знову згадав зеленооччя Марії і своєї доньки. Де вони тепер? Розшукати б їх та й забратися втрюх у затишний закоморок, подалі від війни, від гризні, від політики. Так хіба ж після всього піде до нього Марія? Теж тобі відріже, що й чорт на старість іде в ченці. От якщо війна вб'є її чоловіка, тоді біда й пособить мені. Від цієї думки мимоволі здригнувся — справді, так може подумати тільки біс.

З галявини переходить в урочище, до живуть борсуки. Тут у голодний рік він закопав грубі тисячі, що вторгував за картоплю. Потім за ці тисячі тихцем накупив золотих червінців, які теж заневолив біля борсуків. Ще є в нього сховок, де нещодавно стояла пасіка, а третій скарб спочиває в деревині хати, що стоїть у селі. Дая нього тепер треба знайти інше місце, бо хіба в такий час довго хаті стати попелищем? Ех, суета суєт, а спокою і досі не мав світ.

Коли лісник підходив до своєї оселі, на дубі, вмошуючись на ніч, простудливо кerkнув старий кульгавий ворон. Надокучив він, особливо в передгроззя, своїм скрипучим голосом, але й убивати його тож не хотілось, бо досвітком не півні, а цей старий віщун завжди будив Магазаника.

Пустищем тепер стала його селитьба. Навіть старий Гордій SB залишається тут на ніч, хоч і давав йому під ночівлю другу воловину хати. То в клуні гибів, а зараз і в хаті не хоче відпочивати.

І, наче почувши його думки, з лісу озвався низинний голос діда Гордія:

— Семене, ти вже облягаєшся?

— Т" збвруюсь. Як це, нарешті, ви надумались проти ночі прийти? — насмішкою насочується слово Магазаника.

— Хіба ж нова влада' не заставить? — біліючи полотняними шатами, старий підходить до лісника, простягає важку, вироблену руку, шкіра на ній, тверда, шершава, наче кора на дереві, а пахне душко.

— Нова влада вас послала? — дивується і насторожується Магазаник.

— Атож. Дожилися, що й борщу нема чим посолити. От і приабанився до тебе — відпусти трохи солі, ти ж, нівроку, заїсся нею.

— Доведеться відпустити. Ви сьогодні вже ночуйте у мене — Та ж половина домівки пустує.

— Тепер, мабуть, півсвіту пустує, — зітхнув старий. — Та кої хата Гітлера стане пустою.

Хоч довкола нікого нема, а лісник сторожко оглядається, нові страхи в душі.

Ви вже вечеряли?

— Вечерни. — Гордій поглянув на небо — яку погоду воно віщує? — Я ще піду до коней, а потім спати.

— На ліжку Стьопочкп лязкстс, двері зі; не зачипяйте.

— Гаразд.

Вечір знімав з вікон сизу барву, і вони темніли, немов крила гайворонів. Магазаник причинив їх грубими віконницями, з яких залізо проходило аж в хату і там для безпеки

бралися гайками на різьбу. Незабаром прийшов дід Гордій, покректуючи, почав уможуватися на ліжкові Стьопочки. Магазаник причинив двері до своєї половини.

Тихо і сумно в його оселі, де по всіх кутках чаїться самота. Хоч би Стьопочка погалаганив тобі чи Васирина зашелестіла сміхом і спідницями. І який гедзь укусив молодичу, коли саме так потрібні їй заспокійливе слово і принада? Магазаник підходить до мисника, витирає сірник, запалює свічі в мальованому свічнику: може, хоч святий віск віджене од нього недобре передчуття і страхи. Що ж, чоловіче, чаївся ти в лісах, а тепер годі — час переїжджати до тієї хати, де й досі в негоду стогнуть половецькі і скіфські камені.

Із свічником він підходить до дзеркала, в глибині його бачить якісь непевні, ніби чужі очі, непевний одблиск гіркої посмішки і нерівно прооране літами чоло, — у зморшки вже й посіяти щось можна. Ця думка страхає лісника, щоб відігнати її, він швидко іде до старовинної, з червоного дерева шафи: тут тісно збилася людська мудрість. От що тільки вибрати з неї? Може, біблію? Та, певне, й передпотопове письмо не заспокоїть зараз сум'яття душі. Краще того дивака, що Дон-Кіхотом зветься? Час уже всюди підстрелив твої вітряки, а ти й досі живеш у пам'яті людей. І королів, і царів обскакав на своїй сухоребрій шкапині, і фюрера обскакаєш.

Лісник витягнув зачитану книгу, підійшов із нею до свічника, а в цей час надворі люто озвався кундель, далі лунко загупали копита, заскрипіли колеса, загалакали чийсь голоси. Несе якихось прибуд на вечір або ночування. Магазаник кинув книгу на стіл, схопив дробовика, відсунув залізні засуви і сторожко вийшов із хати.

— Хто там проти ночі нахопився?!

Біля воріт заворушилися дві постаті, трохи далі срібно подзвонювали упряжжю коні, і ще хтось гойднувся за ними, протикаючи темінь цівкою рушниці.

— Пане добродію, ув'язи свого вовкодава, бо навіки вкладамо його!

Магазаника здивувала не так погроза, як оте "пане". Вже й він на панство переходить.

— Хто ж ви такі проворні?

— Поліція!

От і притьопала нова влада. Чого їй тільки треба? Магазаник ув'язав кунделя, що почав чогось скімлити і скавуліти, потім пішов до воріт, їх уже ногою певдоволено відкидав кадубастий присадень; обличчя в нього драгле, кругле, як решето, і подзьобане віспою теж, мов решето. За ним сторожко, з гвинтівкою наготові стояв хирлявий капловухий неомірок, його видовжений вид був чимсь середнім між кінською головою і глеком.

— У тебе, пане, нікого нема з чужих? — підозріло захрипів решітчастий, в нашоршених буркалах його стояло одне зловістя.

— Нема. — "Ну й мордоворот. Хоч би вночі не приснився!"

— А, окрім тебе, хтось є в господі?

— Стара людина.

— Дивись мені! — перетрусив усім своїм драгливим решетом недовіру. — Коли що

до чого — відразу обітнемо душу, тут їй і капець!

Мова мурмила обурила Магазаника:

— Смерть у кожного за плечима ходить.

— Перед очима теж! — бовкнув глекуватий неомірок. — Прошу, пане, ве́ди в свій барліг.

У супроводі двох прибулуд лісник поволеньки пішов до хати. І тільки тут він побачив, що новоспечені поліцаї були одягнені не в форму, а в якесь шарпоття, лише на рукавах свіжили стрічки в написом "шуцманшафт". Пильноокі гості обникали і одну і другу половину хати, підозріло оглянули діда Гордія, понишпорили у ванькирі, навіть подивилися під піч, а потім мовчки вийшли на подвір'я. Через якусь хвилю до оселі пришелепались і стали на порозі двоє цивільних: один — високе і носате дебелище, що аж зігнулося, аби не набити лоба в дверях, а другий — засушений, а запалим ротом і такою сіткою зморщок, яка, не помирившись із обличчям, ніби відтискалась од нього.

Глянув Магазаник на здорованя в свіжому, з полиском костюмі, у свіжій сорочці-чумачці і не повірив собі — перед ним, вимитий, підстрижений, напахчений важкими парфумами, прискаливши око, картинно стояв і посміхався синіми устами Оникій Безбородько. Де ти взявся, лиховісний?

— Пізнав, пане і добродію найшановніший? — І наче в дубові затули забив сміхом: — Го-го-го...

— Оникій! — зітхнув господар. Таки не вхопили чорти бісового викрутня, з якого що в ту війну почалось його гріховоддя і полювання на грішну копійку. Знову захугувало в голові все давньоколишнє страхіття: і шибспиці, до яких стояли чергою приречені, і свічі на поминальних хлібинах старого Човнара, і мати з дітьми. У горлі скипілись слова, і він тільки спромігся повторити: — Оникій...

— Оникій Іванович, — гоцоровито поправив Безбородько: хай дрібніші не мають його запанібрата; він підійшов до розгубленого лісника, простягнув заволохачену лопату руки. — Здоров, здоров, пане добродію. Як ся маєш нині? Підскакуєш чи нишкнеш?

— Ет, живем, аби день передй-ювата, — невиразно промимрив Магазаник.

— Чого се такої сумної завів у рік воскресіння Меркуріїв?

— Мені б краще мати рік не Меркуріїв, а тих святих, що. вміють торгувати.

Безбородько показав у посмпящ постарілі бобини зубів:

— Гарно, гарно сказав. А ми до тебе, добродію, з офіційним візитом.

— Аж з офіційним? — не знає, що відповісти невчасному гостю, який міцно вчепився в його долоню. Отак і за душу вчепиться.

— Еге ж! Насамперед знайомся, — кивнув головою на млявоокого прибульця, у чупері якого поблискував мороз. — Крайсагроном Гаврило Рогиня.

— Гавриїл Рогиня, — скривився, немов од зубного болю, крайсагроном, — видно, не любив, коли споневажали його ім'я.

— Не вмер Данило, то болячка задавила! — знову вдарив у затули сміху Безбородько і націлився текучого олією на лісника. — А я тепер годова української

районної управи, тобто в чиві, як перевести на більшовицьке, голова райвиконкому.

— Голова райуправи?! А чому ж не начальник поліції? — мимоволі вихопилось у Магазіаника.

— Спізнівся я, братику, на цю посаду, спізнівся всього на два дні, — з жалем сказав Безбородько. — І тепер маю щастя працювати з колишнім кримінальником Квасюком. А як ти? І досі, скнаруючи, в лісах одлюдком живеш?

— У нас кажуть так: старого лиса не виведеш з ліса.

— Тепер ми тобі одлюдно жити не дамо! — рішуче прорік Безбородько.

— Чого б це?

— При новій владі твоя голова дорожче коштуватиме в селі. У Магазіаника покіслишали очі і рот.

— Вже й оцінили мою голову?

— І ми, і гер крайсяндвірт, і економкомендант! — урочисто проглаголив Безбородько.

— Еге ж, — нарешті насмішкувато глянув на лісника лемехуватий агроном і пересохлими навісами вій пригасив зневагу.

— А чого я не бачу в тебе ні богів, ні святих? — запитав Безбородько, несхвальне похитав перестояною вовною на голові, а потім поліз правицею у внутрішню кишеню піджака, вийняв звідти жмут грошей і урочисто поклав їх на стіл поміж свічником і "Дон-Кіхотом". — Це, Семене, мій борг. Візьми.

— Який борг?

Безбородько посміхнувся:

— Пам'ятаєш оту тисячу, з якою кілька років тому так не хотіла розлучатись твоя скнарість? Повертаю тобі окупаційними марками, бо ні перед ким не хоту мати боргів. А хто винен мвні — теж стягну, з шкурою стягну! Бери своє.

— Спасибі за пам'ять. Я давно над цим боргом хрест поставив. Може, перекусите з дороги? — Магазіаник зиркнув на їжупаційну дрібноту грошей, кинув її на постіль і заметушився по хаті.

— Можна й повечеркувати, — великодушно погодився Безбородько. — Винопиття і церква не забороняє. А ота шинка з димцц і сльозою знайдеться в тебе?

— Знайдеться шинка й імбврівка. Від нас голодними і таврездами не підете, — сказав ті —самі слова, які колись дуже 'подобалися Ступачеві.

— Українська гостинність, Гавриїле! Набивай кендюх та згадуй повчання одного професора-життєлюбця: "Ні один із органів тве приносить людині так багато, а головне, так регулярно насолоди, як шлунок. Бійтеся знищити його".

На померхлому обличчі і в померхлих очах крайсагронома за'коливавзгась подоба задоволення. Таком^видать, <ан Гнатко-Безп'ятко з пекла нічим не догодить. От послав бог гостей проти ночі! Але мусиш годити їм, як чирякам.

Коли на столі з'явився святий хліб, і ипгнка, і сяр, і масло, і мед, і нестерпучії, Безбвродько сам узявся за старовинну, в зеленого сила шнпйяу, яку чомусь назвав кшвою, там наповнив чарки, тагяув гусениці брів і змовявцьки прертк:

— Оті стрілися, дввродію, в жаданий час!

"В забійню, а не в жаданий час", — хотів відповісти Магазаник, але промовчав, бо на писках і синіх варгах нового правителя було стільки злостивого вдоволення, що не дай бог зачевяти його.

Безбородько почаркувався.

— Хтоїньемо ж, добродійство, цю отруту за нового старосту!

— За якого старосту? — оторопів лісник у недоброму передпутті: біди не шукають — вона сама тебе знаходить.

— За тебе ж, за тебе, пане і добродію найшавовиіший! — засміявся Безбородько. — Хіба ми не знаємо, що старе веретено уміє прясти пряжу.

— Страх одразу приморозив Магазанику обличчя і нутро. От і попала душа на бісові жорна.

— Щось я не пам'ятаю, коли мене обирали старостою.

Опикій не помітив, як посмутнів господар, підбадьорливо ляонув його по плечі:

— Так завтрашній дспь запам'ятаєш — на сході оберемо тебе старостою! Дождалися таки свого! Дождалися і вистарались! Як іюіо гепор ііа душі?

Лісник, давлячись словами, благально глипнув на Безбородька:

— А що, Оникію Івановичу, коли я не хочу бути старостою? Не на мої плечі така ноша.

— Ти не хочеш бути старостою?! — Між облісілими повіками здивовано і дразливо округлились очі змієїда. — Це, добродію Семене, не причулось мені?

— Не причулось, — відповів твердіше. Безбородько наїндичився, підвівся за-за столу, кинув мішок своєї тіпі на Магазаника і викотив з грудей обурення:

— А ким же ти, пане-добродію, хочеш бути в теперішній хуріовині? Які маєш забаганки і наміри?

— Хочу бути звичайним пасічником, як і мій батько. Мені і бджола може дати прожиток.

— Пасічником! — зазміїлась їдь на синіх устах Безбородька, а під очима зім'ятими циганськими сережками аж затіпались припухлини. — Він, змалівши-розумом, хоче тепер жити відлюдником, як у пні. Не вийде, голубе, сиднем сидіти і лежнем лежати! Не той час! — І погроза аж відслоювалась од його зарізяцького виду.

— Умгу, — подав голі крайсагроном, що аж бухтів, безбожно лигаючи шинку, куди тільки він, прожера, вергає її? Отак і дотеребить усю до кістки...

— Чому ж не вийде?

У голосі Безбородька заклекотіла жовч:

— Іще не догадуєшся? А хто має бути підпомагачем німецькій владі? Ти подумав над цим своїми крученими мізками? Чи Дон-Кіхот запаморочив їх? — тицьнув цурпалистим пальцем на книгу.

— Хай від молодших іде підмога новій владі, а мені вже здоров'я не служить — нездужжя прийшло.

— Що ти галамагаєш! До молодиць на жировисько він ще здужалий, а тут... І де

твоя колишня нахрапистість поділася?

— Час і війна надломили її, — і саяк, і так опинається і одмагається лісник. — Час і каміння ломить.

— Час, який він не є, летить на крилах — лебединих чи гайворонячих, — на плечі ж людині скидає не пір'я, а важку ношу, — чиймись словами пробу бнів Рогиня; все на ньому і в ньому було притлумлено безнадією, лише одні зуби не журились — спалахували золотими вогниками і так в'ялили уста, що на них лускою аж шерехтіла потріскана шкіра.

— Що, Семене, тебе лихоманить? — трохи охолов, щось прикинув Безбородько. — Хохломанська обережність чи страх?

— Хоча б і страх.

— Про колишню зрадливу фортуна війни згадуєш?

— І від неї маю пам'ятного: ще й досі її жорна гудуть у вухах.

— І даремно. Кайзерівську помилку гітлерівці не повторять. Не^же ти не бачиш, як тепер течуть політичні води і яку силу має Гітлер? Вважай, уся Європа вже під ним, а він не тільки на Москву, а навіть на Індію націлив очі і танки. Йому історія записала на своїх картах перемогу. Ось окаяданимо більшовиків, і ти за сумлінну працю у німців засягнеш хутір свого батька. Герасимом Калиткою, правда, і при німцях не станеш, та хуторянства доскочиш. Тоді вже можеш удень пасічникувати, а вночі додивлятися мужицькі сни.

— Не хочу я ні хутора, ні старостування.

— Умгу! — вже зацікавлено глипнув на Магазаника Рогиня, в якого працювали не тільки щелепи, а і їжак щетинистого, сивиною підбитого підборіддя.

Безбородько на хвилину замовк, націлив на лісника не зіниці, а шершні і вдарив, наче колодієм:

— Стривай, стривай, старий лисе! А тебе, мудрія, часом більшовики не залишили в підпіллі? Тоді я сам нашмарую петлю мипом і заарканю твою шию. Пам'ятаєш, як це робилося за Скоропадського у державній варті?

Страшна погроза і згадки минувши вичавили на чолі Магазаника холодний піт. Хотілося кинути у вічі шляхетному викрутню: "їжте, лигайте, гості, мою шинку, але не шинкуйте моїм життям". Та, похиливши голову, стримав себе, бо знав тверд осердність Безбородька. Видко, назавше зв'язав їх чорт бісовим мотузочком.

Не дочекавшись відповіді, Безбородько зловісне стишив голос:

— Мабуть, ти не дарма колись обізвав Гітлера таким словом, за яке тепер гестапо розмервить тебе на криваве клоччя.

Магазаник, жахаючись, згадав це слово, мерзенний переляк вгадючився по спині і, здається, до решти розчахнув його. Не оплативши страх минулого, він, як у чорну воду, заходив у новий і відчував, що вже йому нема порятунку. Отак і приймаєш у прийоми Другу душу, щоб позбутись єдиної... Ох як тяжко, наче вони стали камінними, підводив у благанні її на свого гостя і ката: не говори, не говори таке при свідках.

Безбородько, здається, зрозумів його і вже спокійніше запитав:

— Служиш більшовикам у підпіллі? Лісник рукавом витер з чола холодний піт.

— Так вони б і довірили мені. їм зараз у підпіллі чи в партизанах служить воєнком Зіновій Сагайдак.

— Де він?! — хижо стрепенувся Безбородько і поглянув па заневолені віконницями вікна.

— Це вже нехай ваша поліція і гестапо рознюхують. У моїх лісах його зараз не було, — збрехав, не кліпнувши оком, бо ващо мати зайві рахунки і клопоти.

— З'явиться, одразу ж дай знати! — і наморщив чоло. — А це часом не той Сагайдак, що був у червоних козаках?

— Той самий.

— Тоді птиця часу знов зводить мене з ним, — і запишався своїм словом. — Дай боже хоч тепер зломити його шаблю і шию. Отож пильнуй і готуйся на старостування.

Магазаник знехотя вичавив:

— Не хоче півень на чуже весілля, та несуть...

— Коли б ти був розумніший, то я назвав би тебе дурнем, а тепер не знаю, як назвати. А правити маєш по совісті. Знаєш, чого загинула наша імперія?

— Ні.

— Бо її останній імператор царював без віри, любові і пристрасті.

— Йому б ні віра, ні надія, ні любов не допомогли б, — розшарпуючи шинку, сам до себе сказав Гавриїл Рогиня.

— Це тип! — бридливо покосився на нього Безбородько. — Зробили цього низьколотного мумієзнавця крайсагрономом, а він усе невдоволення чавить. Тем якусь кіпоть має недовірок у голові. — І звернувся до Магазаника: — Так-от, ще по повній, бо час наш недовгий, та сядемо на мою каруцу — і хватопеком до вашого нока.

— Чого ж нам, грішникам, до попа? — здивувався Магазаник. — Відмолювати гріхи?

— Дурний ти єси. Накажемо попу: хай він завтра при всій громаді відслужить панахиду за полеглих німецьких вояків. Потім на де-небудь, а біля церкви оберемо тебе старостою і знову до церкви — відслужимо молебень за спокій душі нашого пророка. Щоб усе було для незбільшовичених дядьків' хитромудре, державно і по-божому.

Лісник випив горілку, наче цикутину, і ще потягнувся до пляшки: може, підпоїть цих гостей та й...

— Досить! — підвівся з-за столу Безбородько. — їдьмо!

І Магазаник, заплітаючись у власних ногах, пішов за своїми дочасними правителями, щоб їх розперло від його харчів.

Коли він етав на поріг, його плеча обережно торкнулась рука діда Гордія.

Магазаник здригнувся.

— Чого вам?.. Хату зачиніть зсередини.

— Хіба тепер про хату — про душу подумай, — зашепзтів старий і потягнув його в сіни. — Ти ж маєш розум у голові. Не запродуйся песиголовцям, не піди на їхню підмову. Чуєш?

— Ніби ж я хочу цього? Тягнуть силоміць, як на заріз,-^" і тоскно зітхнув.

— ЇУТЄЧИ, Семене, від них. Не заходь у чужий час, — тоді у свій не потрапиш.

Магазаник сумно похитав головою:

— І ти, діду, кинулись у політику?

— Яка ж це політика? Саме безголов'я. Втікай од нього.

— Як же, думається вам, можна втекти?

— Коли нема сміливості, то зайцем утікай — і не оглядайся.

— Вже не ті ноги у мене.

— Тоді грішми одкупись. Не пожалій навіть лихоманного золота. Сипни їм хоч у пельку червінців. Не сунь свою голову в чужий казан.

Магазаник знову здригнувся, а від воріт його гукнув Безбородько.

— Вже кличуть.

— Це кликачі на той світ.

Старий Гордій, махнувши рукою, вийшов з сіней і повернув у ліси.

— Діду, а ночувати?

— В тебе і днювати страшно, — обізвався з темряви непримиренний голос.

Над лісом узде роїлися петрівчанські зорі, і їм не було ніякого ділечка до людського посміття, що пазурами хапалось за видимість влади і чийсь душі. Чийсь душі йому ні до чого... А от хуторець "ою згодигхсь. Але тільки скоріше заявталась воєнна хурделиця... Це ж подумати, яку силу має Тітлер — аж на Індію націлився.

Магазаник стукнув ворітьми, на дубі спросоння керкнув отой ворон, що мав простуду в голосі і кульгавість у ногах. Цур ввбі, иомнщо! Невже тя і вночі почув чиюсь кров?

"Крі" — відловів иа його німотне питання ворон, по-гадючи зашипів крилами і пролетів над головами гостей.

"Щоб ти здох ще до ранку! А не здохнеш — застрелю".

Вони підійшли до фаєтона, в ліхтариках якого сліпо горіли •свічі.

"Наче за упокій душі", — полоснув Магазаника забобонний острах.

Не встигли розсістися на м'яких сидіннях, як решітчастий поліцай гикнув, свиснув на коні, і вони, махнувши гривами, полетіли на об'їзну дорогу. Обабіч заворушилася ніч, заворушились дуби, що тримали на своїх руках століття і зорі. . За якусь неповну годину в'їхали в оніміє село і повз церкву ввернули до оселі отця Бориса, який з піввіку подував на одному Місці. Він і хрестив, і вінчав Магазаника, напевне, коли таке життя настало, й ховати буде. Лісник з жалем подумав про свій непевний вік, перехрестився.

— Умгу, — насмішкувато сказав на це крайсагроном і позіхнув.

У хаті отця Бориса ще світилося. Він сам, зі свічею в руці, відчинив пересохлі двері, пустив до оселі непроханих гостей, поставив свічу перед образом спасителя, який тримав у руці поколупану землю. Чи ж втримає тепер? Погорбатілий, оповитий сивиною, панотець зупинив великі, із імлюю років очі на Безбородькові, і той, зирнувши на свічники з важкими узорами, уклонився йому.

— Доброго здоров'я вам, отче.

Не знаючи, що за гості в нього, старий відповів ухильно і мудро:

— Дай, боже, хлібові урожай, а людям здоров'я. Магазаника ошелешило це вітання: чи не відділяв батюшка їх од людей?

— Пробачте, отче, що ми запізно приїхали до вас, — уже починає гніватись Безбородько, бо панотець, стоячи біля обвитих виноградною лозою образів, і не думає запросити їх сісти. — Нова районна влада просить вас завтра в жалобній ризі відслужити панахиду за полеглих німецьких вояків.

Батюшка, зітхнувши, вплив у сиву прозелень бородини звосковілу руку, подивився поверх нової районної влади.

— Не можу.

— Чому ж не можете? — І знову шершні проклянулися в погляді Безбородька.

— Бо ці вояки не нашої віри.

— І за багаторіччя та спокій душі нашого зверхника і пророка не відслужите молебня?

— За спокій душі нашого зверхника й пророка? — здивовано перепитав отець Борис. — Це ж який пророк об'явився у нас?

— Адольф Гітлер! — виструнчився Безбородько і шарпнув праву руку вгору.

— За нього теж не можу.

— І дарма, батюшко! — зашипів погрозою. — А от його преосвященство єпископ Мануїл служив і за німецьких вояків, і за Гітлера.

Презирство лягло на бляклі уста отця Бориса:

— Тоді і їдьте до єпископа Мануїла.

У Безбородька морозом взялися очі, і він вдарив старого кан^чуками слів:

— Отче, ви не думаєте, що за цю мову ми відразу можемо виїняти з вас душу?

Старий здригнувся, приплющив вії, з погордою глянув крізь приплентача і твердо відповів:

— Хто загубив свою душу, відписавши нечистому, загубить і чийсь. Іще одне тобі скажу: сідаючи на ханство, думай про дві кари — небесну і земну!

— Коли б ви не такий старий... — захлинувся ненавистю. — Сам би вас підвісив у катівні на гаки.

Отець Борис відхилився, вперся сивою головою в святиню і непримиренно зиркнув на Безбородька:

— Скільки живу, а вперше бачу ката. Ізиді, породження єхидни, ізиді, дрібноголовий слизькоумець! Ізиді, чорнозрячий!

Безбородько в люті кинув руку до відстовбурченої кишені, але передумав, обернувся і, пригинаючись, вискочив з оселі.

— Умгу, — не то йому, не то мальованому, з панагією і патерицею патріарху промимрив крайсагроном, безнадійно похитав омертвілою головою і зашелестів словами, наче сухим листом: — У мене батько теж був батюшкою.

— Не вірю, чадо! — відрізав старий...

— Чого ж?

— А ти подумай, коли маєш не вивернуті мізки, і вирви з нутра нечестивість. Краще нікудишнім стати, аніж піти за такими, — і кивнув головою на двері.

Жалі за чимсь пройшли по мерхлому обличчі Рогині. І навіть їжак підборіддя взявся сумом.

— Дайте, отче, покуту.

— Приїдеш іншим разом, — на щось натякнув старий і поклав руку на срібні защібки замкненої біблії. Назад вони поверталися, ніби з похорон.

— Ох і попа маєм, — ніяк не міг заспокоїтись Безбородько. — Такий і в підпілля може піти. Забув я його настрахати наказом начальника штабу верховного головнокомандування Кейтеля. Чув про нього?

— Про Кейтеля чув, а про наказ не знаю.

— То послухай, що там чорним по білому написано, я це виучив напам'ять. Німцям, значить, "наявамх збриіших сил для підтримання безпеки вистачить лише тоді, коли всякий опір буде каратись не пудом, а створенням такої системи терору збройними силами, яка буде достатньою для того, щоб знищятв в населення усі наміри опору. Командарм ловднш винайти засоби для виконання цього наказу шляхом застосування драконівських покарань". Чуєте — драконівських!

— Драконівська порода — невиразно, ніби крізь дрімоту, сказав Рогиня.

— Ти про що? — стрепенулась погроза в голосі Безбородька.

— Про те, що ви читали як вірш.

Коли доїхали до лісного дворища, Безбородько похмуро прорік:

— Отож, Семене, прввіай на нічліг. Поліцаї хай сплять у клуні, а ми — в хаті.

— Нотуйте, — збайдужіло сказав лісник, бо відчував, як пропадав його доля: запівдарма чи задарма продав її.

— Ех, і вічі — глянув на небо Безбородько. — Це б до якоїсь потягухи забратися, та й заснути біля її боку.

На цю мову Рогиня скривився і норовисто одвернувся від жеребила.

В оселі гості знову накинулись на їжу та горілку, але тепер найбільше нив лісник, чуючи, як у голові починав кружляти ярмарок.

Безбородько дивився, дивився на нього й, нарешті, не витримав:

— Ти що, Семене, отак заливаєш мокрухою? Страх?

— Ні, ає страх, а безвілля та рештки людини. Бо що наше життя? Одне ошуканство, одна облуда...

— В усьому? — гостро запитав Безбородько, стискаючи в руці склянку :з горілкою.

— Вважайте, у всьому, окрім жіноцтва. Аіба те жіноча віряість, те не мала б наша душа жодвего доброго пристановища, — знову згадав свою недосяжну мрію, що навік згордувала ним, Може, з нею і його життя не вскочило б у такі лещата.

Безбородько не сподівався таке почути від Магазаника, який замолоду був падким і до дівчат, і до молодиць. Що ж воно таке" запізнє каяття чи сум за тією честивістю, що оминула його?

— Це тебе цілонічні сантименти карають?

— Чого ж сантименти? — глухо обурився Магазаяик... "Високого ти роду, та песького ходу*.

— Бо вже настав час, коди в іяпшх країнах іавіть письменники не згадують про жіночу вірність. Скоро і в нас по ній правлять аомднки. Час високої техніки і чистогану розтліває все, і жінку також. Недарма хтось видумав: красу навіть роаух ве адо дає, а гроші можуть.

— Філософія завсідників борделів, — на витримав Рогиня і, неважливо обминаючи Безбородька, поплентався спати у ванькир. — Голова глипнув на лісника і кинув злим оком вслід агроному:

— Тип! Чж ве з тих, що сюди — гав, а туди — дзяв!

Магазаяик теж кагоріжився:

— Щось вам сьогодні ніхто не догодить, навіть жіноцтво. А ще — про свою колишаю жінку скажете? Ви ж так шукали її" а тепер забули? — згадав оту чорнобривку, що так його вразила якоїсь далекої зимової днини.

— Не забув, — негадане посмутніли Безоорадькові печаті вочи. — Коли приїхав сюди., зразу ж кинувся розшукувати. Господиню її мої урвителі шомнолами сікли, час од часу перепочиваючи, кров аж на стіни летіла, і вона таки розв'язала язика: зізналась, що моя не поїхала в евакуацію, а залишилась тут — і к паріизавах, чи в підпіллі.

— Ще по знайомству у вас кулю вліпить.

— Не жартуй так страшно, — повторив колишні слова лісник"к". — Я увесь район, як стіжок, розмотлошу, а таки знайду її. От і поговорили, а тепер вора снати.

— Пора.

— Тільки подивлюся, чи вартовий чатуєКоли Магазаяик прокинувся і а шомнолівкої" вишиоа на. подвір'я, то в"к" "ниче в лісах рраюгітало касу. Так про небісне світило колись говорила його тиха дружина. Але ае ваво, в чорне кустрате гніздо ворона орівервуло його увагу. Лісник приклав дй плече рушхмцю, прицілився. Гримнув постріл, здригнулося вороняче гдіади, з нього посипались цурпалки галуззя і чорне пір'я, та ворона в гнізді не було.

Між деревами колихнулась кордубаста постать Безбородька.

— Ти з ким воюєш, Семене?

— З вороном.

— Забобони?

— Може, й так.

— А чого заспав?

То хміль у мене заспав. Ми вчора не жаліли його. Особливо ти.

— А де ж вулики подівав? — кивнув головою на пяротіле пасічисько.

— Мусив заховати від розбою.

— Ти ще візьми та й при німцях брязни таке, то донесхочу ковтаєшся лиха.

Хто тепер не ковтав лиха? Що будемо снідати?

— Шинку, пане і добродію найшановніший, її сльози й зараз стоять мені в очах,

жіночі так не стояли, — засміявся Безбородько. — Аз чого ти почнеш старостування?

— Втечею з лісу, щоб не залишити тут голову.

— Тільки прошу тебе, перед утечею зготуй сьогодні добрячу вечерю барону.

— Якому барону?

— Ти ж, певне, чув, що в наш край з Верхньої Померанії приїхав назовсім жити барон. Він зараз підбирає собі наділ, щоб глухий чорнозем, і річка, і луг, і лісок теж були. Вже наче й знайшов біля горілчаного заводу. А будуватись хоче на замковищі — щоб старожитністю пахло.

— Може, він і завод намірився відхопити?

— Таки вгадав. Його рідня колись мала на Поділлі броварні, а тепер барон буде горілчану сльозу переганяти на золоту. Тож приготуйся. З ним прибуде його супровід, а перед цим приїде крайсяндвірт і я.

Магазаник нахмарився:

— Чим же я маю вигоджувати і частувати таких велебних гостей?

— Шинкою, свіжим медом в щільниках, щоб навіть бджола повзала на них, варениками з вишнями та сметаною. Барон — мисливець і любить, щоб за столом усе було просто, як у лісі. То шинку батуй шматюгами, щільники клади нерізаними, вареники ж став у макітрі.

— Хто ж їх наліпить тепер?

— А Васирина? — згадав давню історію і трусонув своєю вовною, яку вже приперчили роки.

— Її тепер і золотим калачем не затягнеш до лісу.

— Тоді я з ресторану пришлю pomocа — таку молодичку, що має не очі, а стріли: однією вцілює в залицяльника, а другою — в його добро.

— Краще б вона одноокою була. А пити що будуть гості?

— За випивку не журися — самі привеземо, свою ж коренкову не став: барон до чужого зілля має дурну підозру. От ніби і все. А після втечі з лісу, що будеш робити?

— Я ще не думав над цим.

— Так ось тобі моя рада: завтра ж візьми майстрів і посеред майдану зведи шибеницю, щоб кожен чув руку нової влади. А яка має бути шибениця, ти по скоропадщині знаєш, тільки ми її механізуємо блоками Круппа: пальцем смикнеш мотузку — і вже людина несе голову і душу під саму перекладину.

Знову страхіття вісімнадцятого року наблизилось до лісника. Він аж поточився, почувши, як на плечах скоропадчиків шелестіли шлики, а на шибеницях — молоді чуби.

— Ні, я шибеницю робити не буду.

Безбородько пильно глянув на нього, насмішковано викривив синюшні губи:

— Не тикай мені під ніс перекорище, а рубай під корінь свої сумніви, бо вони до добра не доведуть. Про Донцова чув?

— Це той, що з чорнокнижників?

— Хай буде їю-твоему. Запам'ятай його слова: "Тільки жорстокість, терор і страх

можуть принести нам владу. Народ був рабом і буде рабом". А щоб приборкати раба — перед його носом треба поставити шибеницю. Вчовпав?..

— Хто ж у кого вчився: чи Кейтель у Донцова, чи Донцов у Кейтеля?

— А це вже матерія не твого розуму, не воруши її язиком, — невдоволено відрізав Безбородько.

XI

От Оксана спросоння зіскакує з ліжка на долівку, трава на ній холодить ноги, а в сон, в тіло цвяхами вбивається потаємний стукіт. Хто ж це в запівдітау пору? Чи не чорне гайвороння? Бо такий тепер час. Жінка лякається і стуку, і холоднечі, яка скувала її. Що ж робити? Що?.. Спрожогу хоче бігти в сіни, а хтось знову сухо б'є у надвірні двері. Надламуючись, Оксана припадає до постелі, будить чоловіка.

— Сташе, прокинься! Чуєш, Сташе? Хтось добивається до нас. Чуєш?

— Що?.. Це ти, Оксано? — зі сну, не розплющуючи очей, посміхається чоловік, тягнеться руками до її голови, до її кіс, до її сорочки, од якої завжди віє татарським зіллям, лугом чи степом. Дивно, але й досі Стахові іноді не вірилось, що Оксана його. Тому й упадав, як міг, біля неї, намагаючись не відпускати жінку від себе. Піде вона в поле до картоплі або льону, а йому вже здається — пішла за тридев'ять земель, то й знайде якусь причину, щоб притарабанитись.

— Чого тобі? — І чаїть посмішку, і сердиться, бо ж хіба не знає, які є пашекуваті жінки?

А він, винячись, забубонить стиха до землі чи до співучих, з золотими голівками снопиків льону:

— Ось гляну одним краєчком ока на тебе, на твою вроду і піду собі помаленьку до своєї роботи. Хіба ж я винен, що ти і досі маєш приворотне зілля? Еге ж, не винен?

— Сташе, не дури голови, бо чуєш позаду хихоньки та хаханьки?

— Не знати, хто кому навіки задурих голову, — та й піде спроквола. А вона ще довго буде дивитися йому вслід — і так, і приклавши долоню до очей...

— Сташе, продрімиш, — вже починає трясти його плечі, щоб витрусити сон.

— Ти чого? — спросоння нічого не може второпати чоловік, перебираючи рукою теплу хвилю її волосся. От жаль тільки, що в неї починає вплітатися бабине літо. Хіба ж давно він стрічав її дівчиною біля татарського броду? Кому вона тоді несла вечерю?.. Гай, гай, як швидко відлетіли роки.

А тут до хатини відчиняються двері й перелякано тремтить голос Миколки:

— До нас якийсь чоловік прибився. Притиснувся до одвірка і стукає.

І тільки тес ер Стах підхоплюється з ліжка, тягнеться усім їдом на стук. У двері знову дятлом забили чийсь пальці. Сну як їж-було.

— Хто ж це, Стате? Не войіція? — І навіть употемкд чоловік бачить побіліле обличчя дружин".

— Чого їй до нас? — прислухаючись, він похапцем одягається, кладе руку на шовкові кучері Мдколки, притискає його до себе і збирається вийти з хатини.

— Почекай, Сташе. Краще я, — хрестом стала на порозі Оксана 'не пускав Стаха. — Ти он вікно відчини: може, тікати треба.

— Оксано, — вже посміхається їй. — Ти не дуже, того, лякайся. Це ніби наші добиваються.

— Які наші? — не сходить з порога.

— Ось зараз побачиш. То не розсипай дрижаки, — заспокійно торкається її плеча, на ньому зависла надламана стеблина 'трави, бо до пізньої осені на Оксанинім ліжку лежить лісове сіно, з ромашкою, деревієм, пижмою.

Оксана, вірячи й не вірячи, дивиться на Стаха.

— Справді, наші?

Стах ще прислухається до надвірних дверей.

— Кажу ж тобі. Це умовний стукіт.

— Чому ж ти крився од мене? — сторониться і все одно з острахом давиться ва сінешні двері,, до яких босоніж шерхотить, її чоловік, бо тепер усього можна ждати. Он і Гримачи скільки пережили, коли поліціянти приїхалв ие Ромаиа і Василя.

Стаж зуйивжетьсд перед порогом і тихо питає:

— Це ви?

— Я.

І враз гора звальюється а Оксаниних пліч, а тіло починає розмерзатись.

Наче постріл, в її вуха гримнув засув, і в сіни входить невідомий. Стах чи то притримує, чи обіймає його, і так вони стоять якусь хвилю, не кажучи ні слова.

— Зіновію Васильовичу! — скрикує і прикладає руку до уст Миколка. — Заходьте ж.

— Зараз, Миколко, зайду, — хрипло каже Сагайдак, зачипяє двері і, похитуючись, прямує до хатини. — О, тут уся сім'я. Драс-туйте, Оксано, драстуй, Миколко. Як ти?

— Погано, Зіновію Васильовичу, — похнюпився хлопчак. — Кругом погано.

— Від Володимира вісточки нема?

— Нема, — зітхає Оксана. І тільки зараз накидає на коси хустину. — Поїхав зі своїм технікумом, а чи доїхав?

— Будем надіятись...

— Запни, жінко, вікно.

Оксана похапцем сяк-так застеляє ліжку, ковдрою затіпав єдине вікно хатини, в якій зараз чогось норовить спати чоловік, засвічує злиденне, теперішніх часів, світло, бо що говорити про електрику в селі, коли її і в районі нема. Невірний мигунець погойдує тіні, освітлює щире золото Миколчиних кучерів, смутком обведене обличчя Оксани, задуманого Стаха і змучений вид Сагайдака. Зморшки гіркоти, зморшки втрат якось одразу підсікли його вуста, недбало поорали високе чоло.

— Ви, напевне, голодні?

— Голодний, Оксаночко, як вовк у люту зиму, — намагається посміхнутись Сагайдак, він скидає картуза, і тепер шестеро очей вражено дивляться на нього.

— Чого ви? Чого? — здивовано питає і озирається по хаті:

що ж вони побачили таке незвичне?

— Нічого, нічого, — першою оговтується Оксана, та в голосі її тремтить осмута.

Зіновій Васильович розгублено обводить усіх поглядом.

— Що з вами, люди добрі? Якесь лихо? Може, мені краще піти од вас?

— Ні, ні, дядю! — припадає до його рукава Миколка. — Побудьте з нами.

— І не подумайте кудись піти, — сумовито каже Стах, — бо вже скоро й дніти почне. Роздягайтеся. А ти, Оксано, мотнися до печі, коли там щось є.

— Так що ж, нарешті, з вами?

— То не з нами, — не знав що сказати Стах. — Це вас он серед літа завіяло снігом.

— Яким снігом? — не розуміє чоловік і мимоволі підходить до невеличкого дзеркала. У ньому тьмяно заколивалось змарніле обличчя. Але не воно вражає, а чуприна, в яку так несподівано вкинулася сивина. Він провів по ній рукою, однак не осипалася наморозь — вічною стала. Ось чого бив його холод на подвір'ї Бойків. От і прощай, літо, бо зима одразу впала на голову, певне, для того, щоб довіку не забував отих, хто вже ніколи не повернеться до нього. Пам'ять заносить його до Бойків, де старість оплакувала молодість і де в труні лежали оті зернята жита, які підуть у землю, та ніколи не зійдуть на землі.

Він одганяє од себе видіння, обертається до Стаха, Оксани, Миколки і на їхній смуток відповідає словами давньої пісні:

— Як упала зима біла — голівонька моя бідна... Мій батько посивів у шістдесят з гаком, а син у сорок, та аби тільки й журби такої у пас було.

— І то правда... На кожну голову приходять своя хуртовина. Подавай, жінко, вечерю чи сніданок. '

Оксана й Миколка вийшли з хатини, а Сагайдак став насупроти свого зв'язківця.

— Ти знаєш про наше горе, про чорну зраду? Стах здригнувся.

— Трохи знаю. І дзвони по убійєнних чув у навколишніх селах, — та й прислухався до передранкової тиші, ніби в ній і досі чаїлись похоронні дзвони. — Біда ніколи не ходить сама, — і провів рукою по чолі й очах.

— Це правда: біда ніколи не ходить сама — чимало в неї підручних є.

— На одного вже поменшало, — натякнув Стах на гидомирного Кундрика.

— Як Гримичі?

— Позавчора вночі до них вдерлася поліція, перетрусила хату, комору й клуню, навіть у сіно з гвинтівок стріляли. Але, на щастя, Романа і Василя не було вдома.

— Догадався шепнути Лавріну, щоб тепер хлопці не навідувались у присілок?

— Сказав, — коротко відповів Стах і зітхнув. — Тітка Олена тепер мов причинною стала, і сьогодні смерком бачив її коло воріт. А Яринка приходила до мене і про вас допитувалась, та я нічого не міг сказати їй. Тоді вона обізвала мене безсовісним і лиха, мов огонь, вилетіла з хати. Такою я її ніколи не бачив.

— Чого їй? — занепокоївся Сагайдак.

— З Мирославом Сердюк намірилась іти в партизани, а близнята взяли сестру на глузи: мовляв, там тільки такої пашекуватої і бракувало. І вперше Ярина посварилася з Романом і Василем, назвала їх безклепкими старими парубками і розплакалась.

— А про інших щось чув?

— Лише про Петра Саламаху, — і навіть чогось посміхнувся. — Недарма про нього кажуть: він як руки иосмолигъ, то й чорта зловить... Схопили ж його поліцаї вдосвіта в своїй хаті, а Петро, прощаючись із жінкою, тільки в них одного попрохав: щоб дозволили взяти з собою четверть горілки. Ті зраділи, засміялись, порадили ще й закуску прихопити. От чоловік дорогою і почав потихеньку прикладатися до сулії і ніби забувати про все на світі. Не витримали поліцаї, зупинились у лісі поснідати, ще й Петра ізіяли на глузи, що, мовляв, перепився натщесерце, і теж почали причащатись чортовим зіллям. А Петро виждав слушну хвилину — та й дременував у ліс. Тільки й бачили його посіпаки. Довелось їм за це мордачів у райполіції нахапатись. Квасюк на це мастак.

— Де ж тепер шукати Петра?

— Це саме він, певне, думає і про вас, кружляючи в лісах.

— Тепер, Сташе, до мене поки на старе місце не приходь — і його продали.

— То, виходить, немає бази?

— Нема — з корінням вирвали. Усе-все треба починати з нічого. — Сагайдак помовчав, твердо глянув на зв'язківця. — Може, після цього відцураєшся від мене?

Стах одразу спохмурнів, пригорбився, зібрав зморшки па чолі й перенісці.

— Ви, Зіновію Васильовичу, засумнівались? Боїтесь за мене?

— Не боюся, чоловіче. Але, може, ти після всього, що трапилось у нас і в загоні, розгубився? Може, віру на зневіру обміняв?

У Стаха занепокоїлись руки, він їх стиснув до болю, а далі поліз по кисет.

— Чого ж мовчиш?

— Що мені казати, коли у вас такі думки зароїлися? — Гіркість прихованої образи озвалася в голосі чоловіка.

— А ти не дивуйся: такий час. Я вже не одного бачив розгубленого і зневіреного. Тому й прямо, як на суді, запитав. Стах образився:

— До чого балачки про суд? Хіба ця війна не є судом для кожного? Хіба вона не розділила все на грішне і праведне? — і замовк.

Сагайдак зрозумів, що його необережне слово поранило душу чоловіка. Як ми часто в суєті суєт не помічаємо цих ран, як ми часто думаємо більше про виконавчі, аніж душевні сили людини.

— Щось я не так проглаголив. Тоді пробачай. Та все одно маєш сказати, що треба сказати. Говори!

Стах зосереджено подивився на Сагайдака.

— Тоді скажу, і стільки, скільки ніколи не говорив, то слухайте. Я вас теж запитаю не як на суді, але прямо: а хто із нас отут при чужій владі, при сатанинських шибеницях, при драконівських наказах, де тільки й чуєш про розстріли та смерть, не розгубився? У кого з нас не болить і не плаче душа? Бо ж хіба вона знала коли такі болі? Але це одне діло, а віра — друге. І хоч мене зараз потягнуть на шибеницю з крупівськими блоками, яка вже стоїть у нашому селі, хоч зараз розіпнуть на

гестапівських гаках, — віри моєї не розіпнуть, поки я людина, а не кендюх. Я можу до часу припинити, але не скорюсь неволі. Коли ж ви засумнівались у мені, коли хочете, щоб ми пішли з вами врозбід, тоді нагодуємо вас, дамо на дорогу хліба, дамо самосаду, та й бувайте здорові. А самі теж почнемо думати, куди подітися у цю шалену завірюху. Хоч я і м'яка людина, але ні воском, ні глиною не стану в чужих руках, а чужі руки маю вкорочувати, бо ось уже, к приміру, приїхав до нас якийсь вельможний барон і винює найкращі землі для свого маєтку. То, думаєте, ми, хоч розгубившись, будемо його хлібом-сіллю зустрічати? Тоді погано ви нас знаєте. Ось так, Зіновію Васильовичу, а не інакше. Одне тільки не раз мене зобиджало: чого деякі, наприклад із району, вважають — як ти плугаєш у селі, то вже менше любиш свою землю, менше шануєш революцію і неодмінно маєш бути дурнішим або неодмінно з якимсь пережитком? Оце ж деякі дуже кебетні назвали нашого українського хлібороба хитрим дядьком, ще й радіють, як вони розумно охрестили його. Не з того боку, що треба, ріс у цих кумів розум, так він і в окрушині може перерости. Тільки ж кому це, яким радникам, для якого політиканства чи дурості потрібно?

— Пробачай, Сташе. Клятві нерви заговорили, — Зіновій Васильович охопив зв'язківця руками, поцілував, а сам себе вилаяв у думці: як ми мало знаємо тих, чие багаття роками горить для добрих людей, і як часто хитромудрі порадики накидають тінь чи підозру на людину, що мовчазно й вірно іде за своїм плугом.

— Такий уже я гарний? — здивувався, ніяково посміхнувся чоловік.

— Гарний — не те слово! Красень!

Стах покрутив розкустраною зі сну головою.

— Своїй матері і я здавався красенем, а от дівчатам — не дуже. То не увольняєте мене зі служби, за яку буду мати аж тридцять днів тривоги на один місяць?

— Не увольняю, дорога людино. І каюся, що про таке заговорив із тобою.

— Може, воно так і треба, — непевно сказав Стах, — щоб потім не було накриво, бо не одного тепер налякали ті мундири з черепами і схрещеними костями. Та мертві черепи і кості, на які й дивитись огидно, не здолають живих людей.

До хатини з пательнею і хлібом увійшла Оксана, а Миколка прише тарілки і ложки. Стах із якогось закутка дістав барильце вишняком.

— Чи не спробуємо цього торішнього зілля? Воно ще в мирну годину настоювалось.

— Не варто, — відповів Зіновій Васильович.

— Може, й не варто. Але я сьогодні випив би, — на щось натякнув Стах. А на що — Сагайдак здогадався. І як у нього вихопилось дурне слово про суд?

— Тоді наливай.

Господар пгдаяв барильце і налив вишняка у полумисок, а далі розлив у склянки, почаркувався з дружиною і гостем.

— За втру, щоб згинула невіра і недовіра!

— За віру!.. — І Сагайдак приязно поглянув на Оксану: — Перелякав тебе, красуне?

Тіні пройшлися по її обличчі.

— Таки перелякали.

— Що поробиш? Така настала година. Та, дивлячись на тебе, і тепер запитаєш: де тільки береться жіноча врода? Навіть прижурена.

— Ой, не кажіть такого...

— То не буду, — і згадав Ольгу в хвилину прощання з нею, оту, ще біля воріт... Як вона там?

Коли Оксана й Миколка вийшли з хатини, Стах запитав:

— Де ж вас тепер, коли старе місце завалилось, розшукувати?

Сагайдак зітхнув.

— Ось і я думаю, над цим. Думок багато, а толку поки що мало. Вони помовчали, потягнулись до курива. Згодом Стах пробубонів:

— А що, коли вам на якийсь час перебратися в болота? Там у давнину і від орди ховалися люди. У цьому гиблому місці я знайшов би сухі острівці, де перше літували журавлі...

— Ти ще пам'ятаєш їх?

— Пам'ятаю. То гарна, обережна птиця. Таким і партизан повинен бути.

Сагайдак подумав, згадав болота, згадав і журавлів ще двадцятого року, і знову на думку спала Ольга. Чи не тому, що її хата стояла невдалік од болота?

— Що ж, знаходь, Стасе, сухі острівці. Там, певне, буде сховок для поранених. А нам треба в лісах шукати собі місце, щоб ворога бити. Ми не маємо права ховатись у болотах.

— І то правда, — одразу погодився Стах. — Я сьогодні піду з Миколкою на болото.

Зіновій Васильович занепокоївся:

— Не треба з Миколкою. Іди сам.

— А все-таки краще з Миколкою, бо таке життя. Не стане мене — дитина замінить. І, як задощить, туди зможе добратися тільки малоліток.

— Не знаю, що й сказати на це.

— Нічого не треба казати. Миколка теж збирається битися в фашистами: вже дві гвинтівки з набоями має.

І в цей час з напівпричинених дверей озвався тихий шепіт:

— Уже три, тату. Третя — німецька. Стах обурився:

— Третя!.. Як тобі, сину, не соромно підслухувати нас? Миколка почав оправдуватися:

— Тату, я й не думав підслухувати. Я хотів хоч трохи побути з Зіновієм Васильовичем... Чесне піонерське. Сагайдак сумно посміхнувся.

— Іди сюди, Миколко. Чого ж ти хотів побути зі мною? Хлопчак тихенько, винячись, переступив поріг і став біля нього.

— Я думав, Зіновію Васильовичу, запитати вас: чи по западобляться мої гвинтівки?

— Знадобляться, дитино, що як знадобляться, — поклав руку на Миколчині кучері і зажурився: нікому, не те що дітям, не знати б цих воєн. Та не обминають вони пі старих, ні малих. Сагайдак простягнув руку Стахові. — А тепер прощайте.

— Куди ж ви? — здивувався і занепокоївся той.

— Шукати своїх та щось робити.

— Так от-от забринить світання. Перечасуйте в нас. Д — До ранку ще проскочу в ліси.

— Дивіться, бо душі видніше, аніж очам.

Сагайдак попрощався з Миколкою, Оксаною і за Стахом вийшов з хати. Вже на порозі сам собі в подиві сказав:

— Це ж подумати, Миколка три гвинтівки знайшов.

— Тут, певне, є й моя провина, — прошепотів Стах.

— Яка?

— Ось зараз, — Стах обкружляв подвір'я, постояв біля воріт, потім підійшов до Зіновія Васильовича і повів його до клуні. Він довго вовтузився біля дверей, які були зачинені на два засуви.

— Чи не золото ховаєш у клуні? — посміхнувся Сагайдак, входячи в настій лугового сіна і снопів.

— Побачите, — коротко відповів Стах і почав розкидати снопи, , що в безладді лежали на току. Потім він взяв у свою руку Са" гайдакову. — Ось поторгайте.

Сагайдак доторкнувся до металу і не повірив собі:

— Що це, Стасе? Невже гармата?

— Вона ж, правда, маленька, та більшої не знайшов. Притаскав на всякий випадок. Думаю, не згодиться вам, то згодиться мені.

— А для чого ж тобі?

— Хіба не можна дочекатись слухної години і вдарити з неї по якійсь машині чи по дзвіниці, яку осквернили поліцаї.

— Хіба ж ти вмієш стріляти? На це Стах розважливо відповів:

— Коли є з чого стріляти, то знайдеться кому стріляти.

— Спасибі, Стасе! Твоя гармата дуже згодиться нам. — Сагайдак один вийшов на подвір'я, озирнувся довкола. На сході край самої землі вже з темені ночі вививався досвіт, і ніде анішелесь — навіть вода у броді заснула, тільки ще різкішими стали пахощі татарського зілля, матіоли і відволоженого жита, що мало журбу вдовину і сивину вдовину.

Вишулившись на вулицю, він обережно пішов попід тинами, які тримали над собою оброшені хустини вишень та золоту сторожу соняшників. Сагайдак раптом зупинився: біля самих воріт Гримичів побачив жіночу постать. Чи не Олена Петрівна виглядав своїх близнюків? Так воно й є. Він щдходдть; ближче, тихо здоровкається з жінкою, а та в бланні й іадії розчахує тремкі вії,, під якими аітквудися біль і журба"

— Зіновію' Васильовичу, не балилд ж моїх Василя і Романа? Це так було сказано — ва голосам" а зболілою душею, що не наважився чоловік ще більше засмутити. жінку.

— Бачив, Оиено Петрівко-

— І коли? — аж застогнала й потягнулась до нього,

— Учора.

— Живі, здорові? — простоЕиада жінка.

— Живі, здорові, Ойійно Пвірі'вао. Ідіть і відпочивайте.

— Яких тепер відивчинові? Спасибі вам, дорога людино,.. Спасибі.

От і мавш. вадяку за брехню!

— А як дядько Діавріи?

— Втішав мене, а сам теж сумує і від смутку чи дурості збиражиься ревкопуваги стару могилу.

Сагайдак швидко прощаєшся, іде присілком, а у вухах ще довга-довга непокояться слова матері.

За присілком недалеко вад путівця, тихенько поскрипував старими крилами вітряк, немов скаржввва волям на самотність, бо покинули тепер медовик, і помольні. Добре, що хоч тут не вгніздилась поліція як угніздилась із кулеметом на дзвінці. Там днює і почув гайвороння — так наказав жандармський пост.

Уже зовсім розвиднілось, колв Сагайдак увійшов у ліси, що по коліна стояли в тумані. Ліси, ліхиі Скільки ви зарятували людей у громадянську і скільки зарятуєте тепер? З вашої зелені глибинм вийдемо і вдаримо иа вороват бо трагедії трагедіями, а боротьба боротьбою. Скоріше ж за святе, щоб загинуло грішне!

Він перебирав в пам'яті, до кого навідається цими диями, з-ким піде у перша засідки:, а сам усе більше й більше починав хвилюватись: ваближавтьєя до того глухого місця, яке він облюбував для партизанів. Чи знайдо когось із них?' Близнтоквг повинні бути тут. Та й Петро Саламаха...

Щось тріснуло попереду. Сагайдак, вихоплює з кишеві пістолета, придивляється до зарості, звідки почувся тріск, і незабаром помічає корову, яка пасеться иедалеко від того струмочка, що мав давати воду його загону. А он друга і третя. Де ж вони взялися в цій хащі? Щ& кілька кроків, і він бачить, сивий оберемок бороди, окореякувату поставь і шзгреку — від вуха до вуха — посмішку Михайла Чигирина, що стоїть у ранковому тумані, як добрий сон.

— Михаїле Івановичу?? — не вірить евоїм очам Сагайдак.

— Таки вгадали, Зіновію Васильовкчу! — порухом широких плечей старий скидав кирею і поспішає назустріч командирю.

Вони падають один одному в обійми, цілуються, посміхаються і заїтхають.

— Нарешті дочекалися вас. що вже тільки ве вередували, — сама радість бринить у голосі Чигирина. — Вашу конспіративну хату спалили карателі.

— А що з Ганною Івванною? — терп'є Сагайдак.

— Її не було вдома, то й аалашійяась живою.

— Як же ви?..

Старий став зосередженим і давить трохи урочистим.

— Поган помаленьку, не восиївваточи. Ось на черідку і на три яарв тажей та 'на три вози розжився. І санки одяї маємо.

— Санки?! — же повірив Сагайдак.

— А чого ж, айма ще прийде, — спекійяо відповів Чигирин. — Також вісім цинкових —скриньок 'в набоями вихоияли. А з села

притаскав пияку, три сокири, кілька полумисків і трохи муки, бо ж і їсти щось треба. Коржі печем, а хліба нема. Та й на сіль сутужво. Неодмтате треба навідатись до німців на продуктовий склад.

— Хто з наших прибився? — І Сагайдак завмер у трявеаі.

— Першими, звгся, Грямччі прянивтіли. От уже отряхи — справжніх партизанів маємо. Вони десь кулемета "максима" дог'яхи, води ж і Куядрика порішили. Тільки тасжн цього два дні яяого їсти ае можуть, усе нудить хлопців. І Петро Саламаха вирвався з лапищ доліди. Мирон Бересклет з молодшим брато учора прийшов, в тим, що в окру не попав. Не з порожніми руками, а з німецьким автоматом прибився. Це треба резувів...

— Журиться хлопці після того, що сталось?

— Як вам сказати,— задумується Чвгирин і ще більше став схожим на гриба-боровика. — Журби в вас вагато, а ненависті ще більше, бо ковтнули всі ківш лиха. Підемо будити партизаяську рядів?

— Заядімо трохи, тгодума'ємо, як новий день зустріти. Обиятця старого прояснилося — одразу згадалося, яка в иях мав вути мова, і все одно тихцем запитує:

— Що маєм робити?

— Драконові зуби рвати! З корінням!

— Зуб зубові не рівня — є передні, а є кутні, — хитро мружиться Чигирин. — То з чого почнемо?

— З передніх! Треба хоч якусь машииу, що наперед сюди визвалась, підійти. Всяке діло повинио мати початок.

— Вірно! — охоче погодився Чигирин. — Треба, щоб люди я"" чули про нас... Ось ходіть, погляньте, яку ми землянку аробили, 'навіть сяку-таку піч поставили. Це за якийсь кілометр од першого місця. Тепер і про лазню, і про стайню треба подумати.

На цю мову Сагайдак тільки посміхнувся, бо хто, слухаючи господарчі клопоти Чигирина, міг би подумати, що він у громадянську війну був грозою контрреволюції?.. А як одного разу чоловік піддурив скоропадчиків! Коли завірюха по самі стріхи замела соло, Чигирин з лісів приїхав до своєї Марини. Хтось присочив його, доніс у державну варту, а та кублищем влетіла в соло, щоб, нарешті, живцем захопити партизана. Тільки домчали до подвір'я Чигирина, а той з гребеня хати і жбурнув па них кілька гранат, наробив шелесту, а далі скинув з другого боку стріхи пару десятків сніпків, вивів з горища коня, скочив на нього і подався в ліси. Скільки тоді сміху було в селі, а дехто ніяк не міг повірити, що без нечистого можна було заховати на горищі коня.

Згодом деякі забобонні, набравшись за чаркою сміливості, запитали про це Чигирина. А він, пригасивши посмішку, так почав віднікуватися, що всякий зрозумів про його знайомство з тими, які в греблі чи в болоті сидять.

— Скажи, Михайло, геть-чисто все, як було, — мало не зі сльозою в голосі попрохав страшенно віруючий у всяке чортовиння Гнат Кирилець. — Пособляв тобі хоч трохи нечистий?

І тоді Чигирин оглянувся навколо і, наганяючи страху, зашепотів:

— Пособляв, Гнате. І не один — аж двоє їх було тоді: один біля даху порався, а другий, старіший, підліз під коня, взяв його на плечі і, хекаючи і валячись із копит, потаскав на горище. Думав: підірветься нечиста сила, аж не підірвалась...

Забута лісова просіка, де між коліями гарно піднялася шовкова трава, а в ній знайшли притулок ромашка і деревій білий та рожевий. Крізь дерева на дорогу впали надвечірні сонячні сіті, а далечінь аж грає чистим барвінковим небом. І ніде ні голосу, ні душі.

Та ось на просіку вискакує свіжа тачанка і дві підводи. На гачанці з близнюками сидить Сагайдак, далі править кіньми незворушний Саламаха, а позаду з братами Бересклетами сивіє мудрий Чигирин. Старими вузькуватими очицями він перший помічав поміж деревами якусь постать, неквапно прикладає до плеча гвинтівку й одразу ж опускає.

— О! Та це ж Гордій Горбенко! — пізнає свого давнього знайомого.

Тепер усі помічають старого, а він знічено, з гладушиком у руці йде ближче до просіки, щоб не подумали про нього недоброго.

— Діду, чого никаєте тут? — зіскакує з тачанки Сагайдак.

— Ліс великий, то й никаю, — і вже несе посмішку Чигирину. — Добрий день, чоловіче.

— І тобі добрий, Супиці збираєш?

— Та ні, перевозив у село Магазаникове добро, а вам, оглашеним, крадькома скинув мішок солі, — може, знадобиться.

— От спасибі, Гордію, де ж вона?

— За двадцять кроків од вас, під тими трьома березами, що з одного кореня вирости.

— Діду, звідки ж ви знаєте і про нас, і про сіль? — дивується Сагайдак.

— Бо я з Михайлом Івановичем стрівся цими днями в лісах, коли він тільки сам на безхліб'ї та без солі пастушив. То й бувайте здорові.

Чигирин торкається рукою плеча Горбенка.

— Гордію, а ти не зможеш нам розжитися на коні, щоб такі були, як змії?

— Помізкую, оглашений.

Партизани прощаються зі старим та й рушають у свою дорогу. Хто тільки повернеться з неї, бо що ця жменька зухвальців супроти навали Гітлера? Та, бач, самохіть ідуть на смерть.

Старий, сумно похитавши головою, повертає до оселі Магазаника, а партизани беруть на узлісся, ближче до того путівця, що через якихось півтора-два кілометри добігав до чорного шляху; на нього тепер не поткнешся, бо там і камінь утомився від чужого заліза, на путівці ж можна підстерегти машину-другу. Тут не так ідуть війська, як нишпорять заготівельники чужого.

Біля густого березняка, який острівцем підходить до путівця, партизани зупиняють коней. Гримичі миттю зносять з тачанки "максима" і примощуються біля нього в улоговинці, а ліворуч і праворуч залягають брати Бересклети і Чигирин. Все це

робиться в цілковитій тиші, наче не люди, а тіні впали на землю. Перший урок засвоїли побратими. Жаль, що так мало у нього бійців.

Сагайдак присідає біля близнюків.

— Все чин-чином, — пошепки заспокоює його Роман. — Патрони підрівняли, щоб не було перекосу...

— І вода в кожусі джерельна — хоч сам пий, хоч гостей пригощай, — приховуючи хвилювання, посміхається Василь.

Гарні хлопці, недарма він узяв їх у загін. Обійшовши усіх побратимів, Сагайдак іде ближче до дороги, що з одного боку притерлася до тіней лісу, а з другого — до задуми колосків, і прислухається, як відходить день. Чи ж попадеться хто?..

І, неначе відповідаючи на його думки, від чорного шляху заклубочилась курява. Сагайдак притуляє до очей бінокля. Ні, то не ті, кого він очікує: дорогою трюхикають низькорослі коненята, а на возі підстрибує кілька житніх снопів і сидить чорнява молодиця, однією рукою вона держить віжки, а другою притримує біля грудей немовля. Ось уже і плач його чути. А матір, прихилившись, то агукає йому, то вйокає неквапним коненятам, які тягнуться до колоса. Видать, пішов чоловік воювати, а дружину й дитя залишив напризволяще. Риби, жінко, крутись біля землі, рости дитину та чекай мужа з війни. Чи дочекаєшся тільки?

Ось молодиця притримала гнідашів, притулила дитину до пазухи, і оцей білий вузлик, припавши до грудей, одразу заспокоївся, а па смаглявому обличчі матері пробилась зажурена посмішка, та враз і зникла: позаду забурчала вантажна машина.

Прикипіли партизани до землі, а кулемет і гвинтівки повернули на ціль.

— Відставити! — тихо дає наказ Сагайдак, бо ж поруч іде мати з дітям, хай до самого твого дому, хай крізь усе життя шумить вам пшениця. І зітхає коли б то воно було так у цьому світі, якому не вистачає розуму на життя.

Машина, викидаючи з-під себе клуби пилуги, переганяє воза, з вікна кабіни висовується голова немолодого солдата, він махає рукою жінці, щось весело кидає їй та й зникає, навіть не підозрюючи, хто його зараз порятував од смерті.

І знову неспокій і напруженість очікування. Лежить, хлопці, на грудях зеленої землі, це не те що лежати в снігах на морозі. По крапельці дрімотно врастають тіні, ио крапельці дрімотно сканує час, ио крапельці тотжть тіло дуряї питання: чи треба було пропускати оту першу машину? Мабуть, не треба.

Вже осмерк із лісу перейшов ва йоле і погасив червінь пшениці, коли на дорогу гордовито, хизуютася своєю ошатністю, вискочив свіженький, ніби щойно народжений "дюзенберг". Якого високого чина заколисуєш ти на курнім подільським путівці? Чи не того барона, що приїхав міряти тлустий чорнозем для свого маєтку?

Ось воно й підійшло — перша зустріч з ворогом. Що ж, ти кліщем вгризаєшся в чужу землю, то її відміряють тобі!

Коли машина майже порівнялась із Сагайдаком, він махнув рукою побратимам. Роман одразу так натиснув на гашетку, що аж пальці побіліли. Затремтів кулемет, затремтів і кулеметник, божевільними метеликами навколо дула зафахкотів огонь.

Машина дзенькнула склом і, крутнувшись, з дороги вскочила в пшениці, жеручи і захиляючись ними.

Стріляють дверцята, з них шпарко вискакують двоє військових у чорному і гладун у цивільному. Він, як плавець, руками і головою пірнає у пшениці, а військові спритно, навіть кіби гоноровито, обертаються до небезпека, завчено прикладають до животів автомати і віялами вганяють черги в ліс, з якого вибігають партизани. Ще дві черги, ще посвист куль, ще перестук "максима", і перший скрик, а падає двоє — Один до машаиж, другий від машини. Чигирин першим нахилиється до нього, підіймає перегрітий автомат і чує, як у вояки нижче зламаних блискавиць на петлиці ще хрипить кров.

А цивільний і досі, наче плавець, борсається в пшеничних хвилях і виборсатись не може. Та ось і він, несамовито зойкнувши, хилиться, осідає у колосся, а руками намертво затискає дві жмені пшеничного стебла.

— От і маємо початок! — каже Сагайдак, поволі підходячи до вбитого, і похитує головою: чи треба було тобі за ці дві жмені пшениці забиратись аж сюди?

Партизани, крім близнят, що залишаються біля кулемета, кидаються до машини, де, звисивши голову, лежить, теж у чорному, водій. Ляняна чуприна закрила йому обличчя, закрила світ. Саламаха з-під носа Івана Бересклета вихоплює новенький парабелум, що лежав на передньому сидінні.

— Нечесно так, — невдоволено каже Бересклет і витягає з машини величезного, на мідних замках портфеля. — Міняюсь не дивлячись.

— Найшов дурнішого. То шкурлят розцяцькований, а це — зброя!

— Що в ньому є? — нетерпеливиться молодшому брату Максиму.

Іван клацає замками, добуває цупкі з гербами папери і дивується:

— Аж баронські! І парфуми є, французькі!

— Скоріше в ліси! — квапить Сагайдак.

На небі прорізається вечірня зірниця, а вечір, спроквола починав росити рову. і сьогодні вперше за всі яі дві Сагайдак має якусь полегкість і від вечірньої зірниці, і від роси, що и тепер не забула знедолену аімой". Що ж, початок в початком, а маєш думати про більше. Людей, людей треба збирати. А де дістати мін, вибухівки, детонаторів? Люди і чорний шлях, і залізницю можна взяти під партизанський нагляд.

— Скоріше, хлопці, до лісу!

— Хоч би машину обдивитись і щось придумати, — з жалем каже Саламаха.

— Може, на баронську ремінну подушку завидуєш? — глузує хиганкуватий Іван Бересклет.

— Мені й на торбі з травою гарно спиться.

Партизани вскакують у ліс, де їх нетерпляче ждуть Роман і Василь. Саламаха великодушно простягає їм флакон з парфумами.

— На двох. Французькі! Саме такі полюбляли в нашому селі.

Близнята зневажливо відмахуються від парфумів, хапаються за кулемет і хватопеком вигойдують його на тачанку.

— Молодці, хлопці. Гарно попрацювали! — хвалить їх Сагайдак і прислухається до

онімілої дороги. — А зараз правте до вашого присілка.

— Це ж чого до присілка? — занепокоївся Чигирин і кинув погляд на зоряне петрівчанське небо, — Звідти до ранку не встигнемо вскочити в ліси.

— Маємо переганяти час і встигнути! — твердо каже Сагайдак.

— Для чого ж така нетерплячка?

— З присілка нам треба вихопити гармату, бо, чого доброго, господар її сам почне розтринькувати снаряди. А нам вони он як потрібні. Завтра гітлерівці будуть клопотатися з бароном, післязавтра ж неодмінно посунуть у ліси.

— Та, мабуть, посунуть, — згоджується Чигирин. — Тоді гармата й знадобиться нам. Хоча б для переполоху.

— Отож і я думав про переполох, — насмішкувато хмикнув Сагайдак.

— На коні!

— Дозвольте нам гайнути вперед! — по-молодецьки виструнчився перед командиром Роман Гримич і кивнув на Василя: — Ми знаємо, в чийй клуні ночує ця гарматка, то й вихопимо її до вашого приїзду.

— Мотайтесь! — залюбувався паруботою Сагайдак і побачив свою молодість у червоних козаках. Гай, гай, пролетіли твої весни, і вже сивина, як стигле жито, падає на очі. А й не нажився... Знайшов час для жалів. Фашиста треба бити! Як ще Геродот писав про скіфів: "Жодному ворогу, що напав на їхній край, вони не дають врятуватись". Отак-то!..

А вже копита вибили гул із дороги, заскрипіли колеса, замаяли гриви коней, і партизани під рясним Чумацьким Шляхом помчали до броду. Обігнавши всіх, не виїхала — вилетіла тачанка близнят, яку партизани прозвали колісницею Іллі-пророка.

— От їдуть, аж осі горять! — позаздрив Іван Бересклет. — Не я буду, коли не розживусь на такі коні! Чуєш, брате?

— Та чую.

Тепер Сагайдак і Чигирин, звисивши ноги з полудрабка, сидять плече в плече на возі незрушного Саламахи і впівголоса радяться, як мають десь післязавтра зустріти ворога.

— Дороги до лісу треба замінювати, — каже Сагайдак.

— Та треба, — погоджується Чигирин і кресалом вибиває з кременю вогонь. — Тільки чим?

— Хоча б обманом, — підсміюється Сагайдак, — Як ти на це?

— Обманом? — зважує і думкою, і рукою це слово Чигирин. — Скільки ми знаємось, не чув про обман від тебе, то кажи, що вигадав.

— Зробити видимість, що вони заміновані.

— І це діло при нашій бідності, — не квапить Сагайдака і знов вибиває з кременя іскри. — Який вечір гарний.

— Славний. Земля і небо куряться, а зорі зоріють.

— А зорі зоріють, — аж зітхнулось чогось Чигирину. — А житечко осипається.

— І доля чиясь осипається...

— З чим тільки післязавтра наша доля зіткнеться?.. — наче сам з собою радиться Чигирин. — Три дороги ведуть до лісу. Двома не всюди проїдуть машини, то, мабуть, посунуть середньохресною. Ось там біля западини я, причаївшись у лісі, і стрічав би фашистів.

— Як сходяться думки, — наче здивувався Сагайдак. — Малюй далі картину.

— Малюю. Якимсь пеньком вакурат "замінуємо" дорогу, пару дротиків протягнемо, то хто їхатиме — і зупиниться. Далі, може, й стирлюються всі біля нашої вигадки, а ми з засідки й чесанемо, чим зможемо. Головне тут — несподіванка. От і вибрав я найкращий варіант.

— А другий який? — веселіють очі Сагайдака.

— При нашій бідності знову ж треба несподіванку брати в спільники. Не зупиняться фашисти біля нашої міни — пропустимо їх вперед і вдаримо ззаду. А коли вони отямляться — зникнемо в лісах. От і шукай вітра в полі. Яку ж ти гармату надибав?

— Дрібнокаліберну.

— Теж добре. Тепер слухаю третій варіант...

— Може, навіть доведеться підпустити фашистів до нашого копайгородка і там їх накрити вогнем, — тихо сказав Сагайдак, а сам подумав: "Яка невідповідність між оцим вечором, що зорі зорі, і післязавтрашнім днем, що відбере не одне життя..." Самим присілком близнята притримали своїх золотогривців, по тінях дерев і журавлів під'їхали до Оксаниної оселі. Василь на ходу скочив з тачанки, одразу ж югнув на подвір'я, обійшов хату з причілка і постукав у віконце комірчини. Незабаром з нього висунулась розкуйовджена голова Стаха.

— Не додивились, дядьку, сну? — тихо засміявся парубок.

— А-а-а, це ти, вітровій! — посміхнувся чоловік. — Чого тобі проти ночі?

— Позичте, дядьку, свою гармату, то ми на ній фашистам заграємо польки.

— Теж мені музики! Сагайдак прислав?

— Еге ж. Так де ваша Василина Прекрасна? В сіні чи в .соломі?

Стах покосував на двері комірчини, з віконця вискочив у город і обережно з Василем пішов до старої клуні. Розчинивши браму, вони швидко розневолили гармату і вже разом із Романом витягнули на подвір'я. Тут Стах глянув у далину, що насочувалась місяцем, і зітхнув.

— Чого ви, дядьку, засумували? Шкода чуже добро віддавати? — пирхнув Роман.

— От аби, хлопці, зараз із цієї бандури гахнути по отих поліцаях, що на дзвіниці засіли!

В Романа зразу ж спалахнули очі:

— То й гахнемо прямою наводкою! Не будемо шкодувати випортків! — І аж навшпиньки підвівся, придивляючись до дзвіниці.

— Жаль тільки дзвонів буде, — теж повернувся до далини Василь.

Негадане їх ошелешив голос Оксани, яка невідь-коли вишугиула з хати і причаїлась у вишняку.

— Яке мале, таке й старе — один розум. А ви подумали, що потім за якихось двох

пришелепуватих поліцаїв увесь присілок вогнем доконають?

— Отакої, — скрушно сказав Стах. — І чого ти не спиш?

— Еге ж, еге ж, — закивали губами близнята. Потім Роман широко посміхнувся Оксані: — Це ж ми, тіточко, пожартували собі, а ви вже й переживаєте.

— І я так подумала, що ви жартома гатили гаті, — насмішкувато відказала Оксана і вийшла зі своєї схованки.

Коли на подвір'я увійшли Сагайдак і Чигирин, близнята застережливо звели на неї очі.

Оксана мовчки кивнула їм головою.

— Які ви, тіточко, гарні, — вдячно шепнув їй Роман. Жінка тільки зітхнула, глянула на дзвіницю, і тіні давніх років підійшли до неї.

Сагайдак, оглядаючи гармату, поторгав її руками, перевірів замок і тихо сказав їй:

— Виручай.

Після цього слова навіть близнята притихли, стали на межі перед своїм першим боєм. Яким тільки буде він? Свинцю вони не пожаліють фашистам, а ті не пожаліють і їм.

— Чого ви, хлопці? — наче побувавши в їхніх душах, зажурено запитала Оксана.

— Які вв, тіточко, гарні, — зрозумів її тривогу Роман.

— Хоч до матері на хвилю загляньте.

— Вже нема як: досвіт росу росить...

А тим часом у лісовій оселі Магазаника аж вгинається стіл од иїдків-напитків. Та чогось усе більше й більше тривога підморожує обличчя Безбородька і крайсляндвірта. Спершу вони лише івкдали погляди на вікна, а тепер прив'язали до них зіниці. Та вікує під петрівчанськими зорями діброва, тільки в хаті тихо потріскують у свічниках мальовані золотим безконечником воскові вччі. Магазаник замінює їх новими і думає: чи не поминальними стали вони і ця вечєра? От і не знати, кому тепер доведеться уклоїятися, не жаліючи карка: барону чи сирій землі...

Сьогодні в коменданта Шульца препаскудний настрій, бо ж пе в чиємусь, а в його крайсі убито барона. Тому й не перестав деренчати телефон на столі — мало не підстрибує проклятуший і шмагав батогами тих слів, яких завжди вистачає у зверхників, щоб принизити підлеглих. Навіть сам командуючий каральними військами на Україні відчитав його, як першокласника. По-друге, через спеку останки барона не можна везти у Верхню Померанію, а Зфеба тут ховати. От тільки в якому місці? На старому гробовищі, де задернені, переплетені барвінком могили в безладді позросталмсь одна з однією, не поховаєш, а відкривати нове для самого барона не виходить.

Видали ж клопоту партизани. Начальник гестапо запевнив, що пришлось не більше п'яти-шести. І ось ця Жменька фанатиків робить виклик непереможній армії фюрера. Сиділи б собі тихцем на улицах, то краще було б і їм, і йому. Проти цих п'яти-шести

безум'ців він мусив послати одну машину з солдатами гарнізонної команда, другу — з жандармами і дві з поліцаями паршивого убивці Квасюка, який аа більшовиків не валазив з тюрем.

Звісно, сьогодні від партизанів, якщо вони не повтікали кудвсь. Але та пособлть це йому, кола вже втретє сьогодні Шеф поліції брігаденфюрер Краузе? Думалось: Вакутку поділля, з почестями зустріти дамтяріччя і якось пересидіти війну. Та де в чорта отой бундючний, немов індик, барон? Захот тисячу чужих гектарів чорнозему, а матимеш — два.

У передпокої чути чиїсь скрадливі кроки, потім притишену мову, наче в цьому кабінеті господарює не він, а покійник,— Комендант, прислухаючись, пізнає голос Оникія Безбородька. Чого ж він увствся? Чи і йому страх мотає душу? Обережно напівпрочиняють. важкі, оббиті свіжокованим залізом двері, і в них просовується відсмикана, підлиняла секретарка, що мав поставу, ніс і очі забокоєної чаплі. Хто тільки позавидує на ці кості й веснянки, —які, наче тля, обліпили вузький вид фрау? Коли вона сміється, то від неї сиплються і пудра, і веснянки.

— Пан голова...

— Просіть його, — нетерпляче перебиває секретарку.

— Заходьте, пане голову.

Безбородько, вклоняючись, несе до нього свої сім пудів живої ваги, шанобливо схиляє напахчену важкими парфумами голову, Від них одразу в кабінеті вселяється дух старої перукарні.

— Знайшли нарешті місце для барона? — строго питає комендант і вибиває кощавими пальцями дріб.

— Знайшли, — запинаючись, відповідав голова і морщиться, паче від зубного болю.
— Але...

— Яке ще у вас "але"? — Коменданта майже завжди нервує цей лантух м'яса, особливо його вуха: здається, з них волохатиться не волосся, а павуки.

— Місце, можна сказати, всім гарне — просторе і недалеко від гробовища. Але там колись, у давнину, забобонні дядьки ховали відьом і вовкулаків.

— Відьом і вовкулаків?! — В коменданта залихоманились вії і брови. І хоч він зараз до краю замотаний турбаціями, проте згадує вчитане з старих книг, які похапцем ковтав, збираючись на Україну. — А це правда, що в них вбивали осикові коли?

— На жаль, правда. Забобони...

— І коли це було у вас?

— Давно. Ще до революції. Про це місце тільки дуже старі люди пам'ятають.

— Поховаємо в цьому місці барона — тоді усі згадають, кого там ховали. Треба шукати щось інше.

Безбородько безпорадно розводить свої голоблі-ручища:

— Нічого мудрого, гер гауптман, не можу придумати. Нічогісінько!

— А може, в самому місті поховаємо барона? Безбородько знову морщиться:

— Боюся, щоб не поглумилися з могили. Вічної ж варті не поставим біля неї?

— Вічної не поставим, — погоджується комендант і застигав в напрузі: знову озвався телефон. Шульц якусь хвилину дивиться на нього, як на ворога, але бере трубку. Вона тріщить, шкварчить і жбурляє покруч дурних слів:

— Пан гауптман! Пан гауптман! їх іст... Парфен Квасюк. Бітте, гер комендант, до слухавки шпрехен фрау Аніт.

— Швайне, — тихо каже комендант і передає трубку Оникію Безбородьку. — Поговоріть з цим бовдуром і спитайте, чого він не в лісі, чого не ловить партизанів.

Голова управи обережно, наче вона скляна, бере з руки коменданта пітну слухавку, притуляє до заволохаченого вуха.

— Алло! Пане Квасюк, вас слухає голова районної управи.

— Пан Безбородько?! — Оце добре...

— Невже ви і досі не облягли партизанів? — перебиває його Безбородько.

— Та бачте, Оникію Івановичу, така трапилась халепа, що не кажіть.

— Яка ще халепа?! — злішає Безбородько, і злішають його сині уста. — Перепились дорогою ваші дурноколінні поліцаї?

— Ще гірше... Бачте...

— Не жуйте слова, як сіно! Кажіть!

— Так-от, пане голово, коли ми доїхали до лісу, німці пропустили наші машини вперед...

— Бо знають, які ви боягузливі.

— Пропустили нас уперед і вдарили навмання по лісі з гармат. А далі ми знов поїхали і за лісничовою хатою помітили, що дорога ніби підкопана. "Заміновано!" — вигукнув хтось. Ми зупинилися, поскакували на землю, і в цей час спереду і з флангів партизани сипонули вогнем. Ми, пане голово, попали в чортів трикутник. Можна сказати, переполовинили і нас, і німців.

— А далі, далі що?! — задихається від обурення Безбородько.

— А далі ми всі кинулись врозтіч, бо інакше не можна було. Навіть усіх побитих не встигли захопити.

— Скільки ж там партизанів було?

— За деревами не бачили їх. Але, видко, багато, бо ж трикутник зробили.

— Почекайте, я доповім пану коменданту, — з трубкою в руці Безбородько коротко розповів про розгром карального загону.

Гер комендант мовчки слухав, а з обличчя його, починаючи од вилиць, сповзала і сповзала кров. Не партизани, не ліси стояли перед його очима, а страшна передова. І перші змучені слова коменданта здивували голову управи:

— Тепер буде кого ховати там, де колись ховали відьом і вовкулаків...

XII

На хуторі вмирає день і гасне — перестигла бронза пшениць.

З лісу в широких киреях виходять вечір і туман; вони спиняються біля узлісся і думають: куди б це піти? Далі туман зсовується ліворуч і сивим дідом бреде на долину до ставу, а вечір скрадається на хутір, щоб почути, як, заблукавши у вишняку та

гречках, затихає самотня хата і вулики. Отут він вірним коханцем дочекається ночі, подарує їй перстень місяця та й зникне у вербах та верболозах над ставом, біля якого пара коненят, розштовхуючи кущі калини, розкошують у молоденькій отаві і насторожено підводять голови, коли небо озветься гулом бомбовозів.

З пасіки до оселі іде — не йде старий Гримич, медвяний цвіт гречок накунує йому обважнілі руки, вибирає і вибрати не може утому. Що не кажи, а старості й на ярмарку не позбудешся — веиа покупців на мед, тільки дівчата тепер хочуть старішими здаватись, щоб на чіпдялись до них лихі вирла.

Біля свіжого обкорованого вориння пасічник зупиняється, а під його кущатими, бровами одразу ясніють імлісті очі: з вишняка назустріч йому вимайнула ота непосидючість, ота віхола, отой щебіт, ота усмішка й насмішка, що зветься Яринкою. Яку внучку подала йому доля, та не вгадала часу. Старий невесело посміхається дитині і каже тільки одне слово:

— Завечоріло.

— Завечоріло, дідусю, — повела вечоровими бровами, під якими зворушливо дихають ямки. Іч, де знайшли собі місце. — Ви ж бджолу витрусіть із бороди.

— А вона мені не заважає, — проте обома руками ворушить сиву гущавину, а з неї з дзижчанням вивільняється комаха.

Над прикляклою хатою, що вдовує тепер, пролітають чорні хрешики диких качок і падають на став; спочатку крила лунко б'ють по воді, потім стихають, а вже далі трьома нотами озивається струмок, що з лісу тече до ставу і витікає з нього, торкаючи ноження латача і незабудок.

— Сумуєш, дитино? — кладе старий руку на плече Ярині.

— Журюся, — зітхає дівчина, що притихла тепер, наче вона — й не вона.

— Ішла б собі додому, поки не наспіла запівнічна година.

— Там теж розради не знайдеш. Мама аж запухла від сліз.

— По сльозах та крові тепер час пішов. А для скількох він уже спинився...

Ярина дивиться на дідуся, притуляється до нього головою і не знає, що сказати. А той, виходячи з тяжких дум, уже говорить про буденне:

— Ти, може, і вечерю зготувала?

— Зготувала, аякже.

— То й пішли, — і старий поволі йде до хати, тут біля призьби па вбитому стовпчику грибом стоїть застелений стіл, на ньому — свіжа разова паляничка, мед у кухлику, полумиски і ложки. Яринка з хати виносить огорнутий пілочкою горщик і хватопеком сипле в полумиски галушки і пару.

— Гарна вечеря, коли б ще бог послав доброго гостя, — сідав дід біля столу.

Дівчина знов зітхнула: скільки раніше до них приходило добрих людей, скільки гарних розмов, і сміху, і пересміху, і пісень кружляло за широким ясеновим столом, а коли вже хміль розбирав батькове товариство, вона городом скрадалась до татарського броду, де її на човні очікував Івась Лимар'енко. Де він пробував ці чорні дні?

Не раз вона вечорами вибігала до броду, та не було на ньому ні вербового човна, ні

яворового весла, з якого так співуче скрапувала вода. А дурне серце чекає і чекає і човна, і весла, і отих кучерів, що падали на її плечі. Невже де було? Чіі тільки наснилося?.. Ой бродє татарськийСтарий, поклавши ложку, ніби дрімотно дивиться на онуку, похитує головою:

— Не знаєш, що робити з собою?

Ярину аж струснуло дрожем: у самісіньку душу заглянув дідусь, бо таки не знає, ох не знає, що тепер робити з собою. Можна б і їй зашитись на хуторі, до якого ще не дотяглися лапища війни, можна, доглядаючи її дідуся, нишкнути па пасіці чи у верболозах біля ставу та забирати в сон гудіння бджоли і бомбовозів. Але хіба це життя? І хіба тільки про себе думає вона? Сказала братам, щоб взяли її в лісп, так вони спочатку реготали до сліз, а далі пояснили, що в них нема ні дитсадка, ні вечорниць. Тоді вона спересердя назвала їх старими парубками, а сама побігла до Мирослави і в неї наплакалась донесхочу. Невже і її час пішов по сльозах?.. І хоч яку вона має образу на братів, та все одно чекає — дочекатися не може їх; може, таки порозумнішає її парубота? І посміхнулася сама собі, і знову зажурилась, і крізь тишу, що аж подзвонювала у вухах, чула сплескіт далекого весла. Передчуття, чи що?

На ставку затривожились дикі качки, шелеснули крила, потім на стежппі зацокотіли чийсь кроки. Тільки чий?

— Іди, Яринко, десь за омшаник, бо хто зна, кого принесе вечір.

Дівчина проворно підхопила зі столу свій полумисок та ложку, зникла в сутінках, а пасічник ніби спокійно вечіркував собі, похитуючи засніженою головою. Які тільки хуртечі не падали на неї, та не вибили з неї ні людяності, ні гордості, — їх одні ненавидять, а другі побоюються.

Брязкнула хвіртка, і на подвір'я не ввійшов, а вскочив чоловічок з гвинтівкою; не оглядаючись, він чоботом копнув хвіртку і зразу ж сквапно затупотів обчасами, наче ратицями.

— Драстуйте, діду Ярославе! Драстуйте вам! — загаркавив чоловічок; додріботівши до столу, заглянув одним оком в полумисок, і його обличчя хитренького чорта взялося вдоволенням. — Наварили галушки на три п'яді завдовжки?

— Це, Кирюшо, може, у вашій поліції такі споживають галушки, а в нас звичайні щипанці, — тихо відповів старий, не дивлячись на поліцая.

— А хто їх щипав? Не Яринка? — по всіх закутках метає погляди Кирюша, білки в нього вирласті, а в них непокояться дрібненькі пуголовки зіниць. — От із ким би я тепер хотів побачитись, повидатись та погомоніти.

— Не чіпай її, бо вона зараз не виходить зі смутку.

— А може, я й розвеселю її якимсь таким кругленьким словом? — округлює долоні, та обличчя хитренького чорта наморщується непевністю.

— Жаль твого заходу, Кирюшо, — ніби співчуває йому старий. — Ось краще сідай до галушок.

— І сів би на дармовизну, але вже повечеряв, — насупився Кирюша, а очима знову пасе по всіх усядах, — Це вже з цьогорічного борошна?

— З цьогорічного. На жорнах трохи роздер пшениці, бо скам'яніли тепер і вітряки.

— Вродило ж у цьому році, — трохи пом'якшали коржасті щоки поліцая, на які зсунулись гостряки вух.

— Вродило, та радості нема. Як твоя нова служба? Кирюша назбирує зморшки на чоло і не знає: чи бадьоритись, чи сказати так, як воно є. Зрештою, махає рукою і каже правду:

— Достобіса таку службу. Сьогодні, к приміру, мали ми подвійні мордачі — і від начальника поліції, і від крайсляндвірта.

Пасічник віями прикриває очі:

— То хто краще б'є?

Кирюша не вхоплює насмішки і з серцем відповідає:

— Крайсляндвірт! У нього рука в перснях з коштовними камінцями, а б'є навідліг, то й залишає на наших пиках дорогі сліди.

А потім при нас витирає папахчепим носовиком камінці. Культура! — Він повів плечем, на якому висіла гвинтівка. — Так що нема чим похвалитись мені.

— Еге ж, — погоджується старий. — Навіть чорт не хвалиться рогами.

Кирюша стрепенувся: чи не насміхаються над ним? Наче ці, тільки хто розбере цього дідугана? І в старому дуплі вогонь тліє.

— ДІДУ, лишень про мою службу анічичирк... І як ви подивитесь на те, щоб... позичити сяку-таку бочечку меду? Полюбляю солодке діло, — повертає голову до вуликів, що й зараз підворушують бджолине гудіння.

— Не надійся, Кирюшо, на цей мед, бо він має господаря. Краще піди в ліси і пошукай там дику борть.

— Це ж чого на зламану голову у ліси?! — тетеріє Кирюша. Він зразу згадує, як утікав від партизанів, і по його спині гадючиться страх. — Хіба ж у мене три голови на плечах?

— Чого не знаю, того не знаю, — розважливо відповідає дід. — Раніше в тебе була одна голова, а тепер, як пішов ти в поліцію, не відаю, на що там розжився.

— Розжився на дев'ятсот марок, які лежать недалеко від смерті, — жалі та невдоволення пробігли по обличчі Кирюші і змили з нього всю хитруватість. — Ніколи ж не було такого проливу крові, як тепер.

— Так чого ж ти записався до тих, хто кров проливає?

— Приневолити, діду, приневолити.

— Хто не мав своєї волі, того приневолюють, — знову ніби спокійно каже старий, а Кирюша схилив голову; щось і в ній тривожне сновигав, потім скося глянув на свою поліцайську пов'язочку, поторсав її, проклятушу, скривився.

— Тож-бо й воно, — сам до себе говорить Гримич, та Кирюша чув і свою провину, і присуд над ним.

— Ваші онуки розумніші: подалися в ліси, а мене зчавив невикрут.

— Хто куди пішов, я не знаю. Тепер у людей доріг ніби побільшало, а життя і хліба поменшало. То кожен по-своєму заробляв хліб — хто насущний, хто кривавий, —

пасічник встає з призьби, йде до комори й виносить звідти невеличку, до ладу запечатану довбаночку. — Бери, Кирюшо. Це з мого вулика.

Тепер чорні стиснуті губи Кирюші проклянула посмішка:

— Розумні ви, діду, та все одно не вмієте жити на цьому етапі. Я на вашому місці таку солодку розвів би комерцію, що святі Зосим і Савватій у самому раю позаздрили б мені.

— Тоді ставай на моє місце, а ми побачимо твої торги і виторги.

Кирюша несхвальне гмикнув, глянув на ліс, кивнув головою старому, та й, розмахуючи довбаночкою, наче кадилом, подріботів двору.

До дідуся підійшла Ярина:

— Чого приходив той гицель?

— Хто його знає? Зачепився за мене, а думав про тебе. Дуже зустрітися хотів.

— Хай він з лихою годиною зустрічається.

В далекому полі неохоче сходить ще заспаний місяць і починає вибілювати хмари, які заснули край землі. Стороною знову натужно загули бомбовози, а біля ставу заіржали коні.

— Іди вже, дитино, додому.

— Чого ви гоните мене? Може, хтось має прийти до вас?

— Не прийти, а приїхати.

Яринка стрепенулась.

— А хто — таємниця? Вже й від мене ви критися почали. Може, партизани?

Старий дивиться на місяць і неохоче відповідає:

— Не така вежі таємниця для своїх, але тобі не треба бути тут. Оте ж прибудуть люди вивозити вулики. Завтра на пасіці не буде й одного пня. То втямила, що воно й до чого?

— Не зовсім.

— Лихо примушує щось робити. Отож вулики я під розписку віддам надійним людям, а коли повернуться наші, то знов зберемо пасіку. Це і всі мої таємниці.

— Вам за таке нічого не буде?

— Поживемо — побачимо.

— Ой...

Яринка обома руками охопила дідуся, притулилась до його плеча.

— Чого ти, маленька? — великою рукою прикриває її плече, на якому дрімає вишита калина. — Чого?

— Бережіть себе, дідусю.

— Постараюсь, бо хоч і гарне місце облюбував на цвинтарі, але не дуже хочеться туди поспішати. Біжи, он уже в долині підводи скриплять. Це до мене.

Коли Яринка вибігла на стежку, що вела до присілка, пасічник виніс з хати зошит і олівець, потім засвітив саморобну воскову свічку, приліпив її до столу і став очікувати людей. Хай розвезуть вони бджолину сімейку, щоб не понівечили її песиголовці. Треба не забути скропити водою тих бджіл, які ночують на льотках. Спека, то й комасі

хочеться бути надворі. От чи завтра вчинить бучу Магазаник, чи вдасть, що нічого не знає? І хитрий, і викрут. дивий, і навіть розумний він, та карбованець розчохнувся йому і ровум, і душу.

Старий поволі пішов на пасіку, щоб попрощатися з бджолами. Що не кажи, а смутку побільшає без них. Гречки знову лакували йому руки, вибирали обважнілість з цих, але не могли вибрати, видать, втома забрела в самісіньке серце та й поторгувала його, наче поплавка. А з подвір'я вже сплеснув занепокоєний голос:

— Гей, діду, ви живі?

"Теж мені питаннячко. Хоча ніколи, не завадить перевірити: живий ти чи ні".

Біля самого хутора закрипіли колеса, як усе життя скрипіли йому, бо ж сам умів їх робити — і з ясена, і з дуба. А березові маточини і шпиці вимочував у криниці, над якою стояла яблуня, тому вода завжди навесні пахла березовим соком, а восени яблуками.

І знову курлинули колеса. Старий оглянувся, але не побачив ві коней, ні підвід, тільки побіля хати мерехтів відсвіт самотньої свічки...

Добігши до присілка, Яринка зупинилася коло своїх воріт: прислухалась і до хати, і до клуні — чи не стоять там коні, а потім пішла до броду; в глибині його купались місяць, зорі і сум. І такий розпач охопив дівчину, що аж почувала, як в'яне уся. Великий світ, а де подітись у тобі? Сподівалась на братів, та вони підкосили надію, мов травицю. Безсовісні...

Зіщулившись, опустила на вербовий пеня, думаючи те саме: "Як їй із Мирославом попасти до Сагайдака. Чи він теж послухав братів? От аби в загоні був Івась Лимаренко, то заступився б за неї. Де він тепер, у якій стороні?"

І враз татарський брід бухикнув веслом. Хто це такий пізній?! Вона схопилась на ноги, не скидаючи взуття, увійшла у воду, придивляючись до синьої даліни і синьої води, в якій колись під берегом долонями ловила свою зірку. Знову бухикнуло весло. Ні, Івась так не веслує. Але що це? Невже його човен? Чи тільки здається? Ні, таки Івасів! Але чого бухикає, а не виспіває чи зітхає весло? Ось човен заховався за очерет і вже вигулькнув недалеко від неї, та на ньому сидів не Івась, а незнайомий парубок. Ярина квапливо вийшла на берег, і тут її наздогнав тихий голос:

— Почекай, дівчино. Не бійся.

Вона зупинилася, човен, розводячи осоку, вткнувся у берег, а з нього зіскочив чорнявий, ставний, з перегнутими бровами парубок.

— Ти часом не Ярина Гримич? Правда, Ярина? — посміхається, а з смолистих брів аж скапують іскорки промінців.

— Ярина, — здивовано прошепотіла вона.

— От бачиш, як легко вгадати красу! Привернути її важче, А я Дмитро Лелека. Чула про такого?

— Чула! — мало не зойкнула, бо ж про Лелеку не раз згадував Івась. — А де ж?.. — питає і питати боїться, і так холоне, аж зашпори заходять.

— Послав мене сказати тобі, що живий. От я і кажу це, — напівжартома уклонився

дівчині.

— Що з ним?! Порубок споважнів:

— Поранений, Яринко. Рана не страшна, та поки що до тебе приїхати не зможе. А жаль.

— Тоді я до нього!

— Коли ж ти?

— Зараз же! Заразі

— Оце так, — знизав плечима Лелека. — Вже ніби і ніч надворі. Та дівчина наче не почула про ніч. "

— Сідай, Дмитре, в човен. Я його зіпхну і сама буду веслувати.

— А чому не я?

— Я тихіше гребтиму.

— Греби, коли тобі так хочеться, — наче образився парубок. ~ Куди ж його поранено?

— В ногу. Сідай. Човна, однак, я зіпхну. Через хвилину Ярина так гребла, що човен рибиною летів по воді, за веслом розкришувалась і кружляла зоряна перга...

XIII

І знову спекотне марево, золота утома степів. На зачерствілих, потрісканих долонях земля простягнула людині щедрі чаші врожаю і вже притомилася тримати їх; притомився і колос та й, не дочекавшись жнивовиці, у печалі почав накрапати сльозою. Давно вже так не стрічалися колос і людина.

Скільки не йдеш — і перед тобою, і за тобою плачуть степи. Зрідка зблисне серп-другий, майне жіноча хустина, самотньо забовваніє полукіпок — і знову смуток колосся, смуток волоття і дрімливі, з бджолою вії соняшників. Стоять вони плече в плече, тримають у пазухах дитячі голівки і дивляться тільки на схід.

І вони, мов соняшники, йдуть тільки на схід, а прислухаються до всіх сторін світу.

— Який урожай усюди! Море! — зупиняється Кириленко, втоплює руки в пшеницю, втоплює в колосся змарніле, перепечене обличчя, а далі питає Данила: — Бачиш, голову?

— Хто ж такого не бачить? Хіба що тільки війна.

— Бо вона сліпа, — в задумі каже Ромашов і перебирав пальцями сині квіти — сині вогники Петрового батого. — Яка спека, а йому хоч би що.

Кириленко випростався, кинув погляд уперед:

— А он, голову, двох красунь із серпами примітив? Чи тобі, як жонатому, це ні до чого?

Данило ще в аалізнично-шляховому полку сказав, що він одружений, — це для того, щоб не докучали йому легковажними розмовами та історійками про дівчат, молодиць і вдовиць.

— І дівчат із серпами примітив. Не дівчата — тополі.

— Не одна тепер у самоті стане тополею, бо переб'ють нашого брата за цю прокляту війну... — похнюпився Кириленко, хоча й не належав до тих, яких звуть

кисліями, потім із вузької гінної дороги він повертає на стерні до двох молодесеньких жниць, що мають 'гарний, ледь-ледь скісний розріз очей, здивовані брови одроду та свіжу ятрань уст. І спека, і війна не перепалили їх. Тільки на одну лягла вечорова смага, а друга, молодша, наче з самого ранку вродилася.

— Драстуйте, сестрички! — приязно вітається Кириленко.

У дівчат здригаються уста, здригається сонце на серпах.

— Драстуйте й вам, — випростуються, поправляють коси і намагаються посміхнутися, та їхні посмішки одразу ж і гаснуть у тіпях жалів. Хто їх тільки не має тепер?

— Жнивете?

— Не жнивемо — горюємо, — каже старша. — Вона кладе серп на такі червоно вишиті квіти плеча, що, здається, з них от-от кап^ не кров.

— Горюєте? — не знати для чого перепитує Кириленко і теж сумнішає.

— А як же інакше, коли таке робиться... Коли вже стільки не вернеться з війви і коли завдовіля села. Видать, усе добре на світі покинуло нас, — затремтів голос, затремтів і серп на квітах, і краплина крові відділилася од вих.

— Усе добре ще навернеться до нас, неодмінно повернеться, — хоче якось втішити сестер Данило.

— Коли б то так, — вірить — не вірить дівчина, і така невиновна туга стоїть у її очах-волошках, ніби їх зсередини торкнувся серп і кияув на синь сивину відцвітань.

Ох ці аустрічі-прощання, та жіноча, та дівоча туга сорок першого року. Де ще вона такою була? Не забудь її, не забудь її...

— До вашого села далеко? — з Потаємною надією питається Кирахевко і перекладає з плеча на плече гвинтівку.

— Кілометрів .з •тотири буде, — запинаючись, відповідає мевшенька і соромливо прикриває рукою розріз блузки, яку підіймав хвилька незайманих грудей.

— Німці стоять у селі?

— Стояти — не стоять, а заскакують по харчі. Вони з чужої комори хліба не жаліють.

— Коли б тільки хліба.

— У вас водичка є? Дайте напитися.

Старша сестра рівно, справді, як тополя, йде до полукіпка, дістає із затінку косарську баньку, заткнуту не чопом, а яблуком, дістає білий вузлик з харчами і несе бійцям.

— Напийтесь. А ще візьміть у дорогу. Знали б, що стрінемо вас, щось би смачніше захопили а дому.

— Спасибі, любі. — Кириленко враз сторожко повертає голову; попереду заскрипіли колеса.

— То, здається, Євдоким Гуржій кудись поспішав, — ставши навшпиньки, пізнає односельця молодша сестра, на її точених литочках стерня залишила подряпини і краплини крові.

На дорогу виїжджав скрипучий парокінний вів, ва ньому похитується кощавий дядько, літа йому пригнули плечі і попелом сивини пригасита похнюпленняй вогник борідки. Побачивши військових, чоловігя відіймав над головою солох'явего бриля, притримує коні і яояуро вітається. На вові века пився, ні рубля, ні мотузків, видно, ве жнивувати зібрався чоловік.

— Далеко, дядечку? — питаються дівчата.

— Куди в таке врем'я далеко заїдеш? Хіба що до костюмахи, — ніби сам собі каже чоловік.

— Так і до неї тепер рукою подати. Посусідились, можпа сказати, — і на його жовтих білках лихоманяється зелені кислочки очей.

— У містечко на базар погнала жінка. Хоча який тепер базар? Дурна баба, дурна і пісня її. Аякже. Та мусиш слухати, коли маєш у хаті не господиню, а гвалт на все село і два хутори.

Дівчата багатозначно переглянулися між собою, а дядько Євдоким продовжує:

— Оце ж запасливі жінки щось таки мають у господі, а в моєї завжди по хаті ненаситне помело підмітає добро. Ось і зараз: хоч би тобі дрібок солі був. А як без неї проживеш? То й послала моя безклепка до міста. — Далі торкається потилиці й пояснює: — При новій власті зовсім без солі живемо. Аякже. То дехто домудрувався мінеральне добриво розводити водою і цією колотухою засмачувати їжу.

— Це правда? — вражено вирвалось у Данила.

— А чого ж мені брехати? Я ж не якийсь... Істинну правду кажу.

— Так це ж отрута!

— Коли нема солі, то й отруту мусить уживати чоловік. Авжеж.

— Як воно в селі? — питається Кириленко. — Не чіпає нова влада.?

У неспокійних очах дядька Євдокима забився переляк, він пригасив його половою вигорілих вій.

— Та ще не чіпають. Ми нікому нічого, то и ваи поки що нічого. Аякже.

— То ви нікому нічого?" — від; несподіванки аж розгублюється лейтенант.

— А ще ми можемо зробити, ноли так иаяешешалго життя: що тьху, що життя — все одно. — Дядько Євдоким не то тьхукає, не то зітхав і вже вочивав иіби виправдовуватися; — Аби я мав хоч три голови, то менше думав би про одну. Еге ж! Но! — І вже кидав JB|,-гмішок за плеча: — А вам, хлопці, не совітую при оружії іти, бо тепер "ц./недовго до гріха. Кидайте свої залізки — і десь приставайте в приими, бо воно вже так... Що!

— Ми нікому нічого... — оторопіло, обурено повторює Кириленко слова дядечка. — Чи хитрує оцей обережнеийкий, чи так і думає прожити, немов жук у трухлявиці?

— Його нелегко розкусити: ото завжди такий, кручений-верчеїй... Аякже, — насмішкувато повела поглядом старша сестра. — тепер аж колотиться від страху. Ви ж у село не йдіть, бо зараз може бути.

— Еге ж, не йдіть, — з жалем повторюв молодша, і шарів, і віками вій прикривав очі, бо з неї не зводить зачарованого поау притихлий Ромашов.

— Як тебе, дівчино, звати? — устами питає він.

— Олесею, — ще більше паленіє дівчина. ською.

— Як залишуся живим, неодмінно повернусь у ваше село.

— Повертайтесь... Ми вас будемо ждати, — і зітхнула, і ніяково поглянула на сестру: чи не почула та її перших слів до хлопця.

Воїни прощаються з жницями і знову глухими дорогами йдуть па схід, ідуть золотом степів у югу стенів, у смуток пшениць, у передзвін соняшників і сиву безнадію полину. Коли ж обізветься хоч гарматний грім? Та замість нього здалеку чують свинячий вереск.

— Теж хтось у містечко базарювати їде, — каже Ромашов. Він зупинився, для чогось оглянувся, і гарна посмішка затремтіла на його потрісканих устах.

— Кого ж це згадуб хлопчак? — добродушно шпигає Кириленко. — її чи навождення?

— Навождення.

— Славна доля комусь росте, як не обездолить її час..., І неждано, минаючи похилу хвилю високих сонййіників, вони натикаються на німців, що примостили машину біля стіни соняхів. Двоє з них весело пораються біля забитого підсвинка, а третій, з автоматом на шиї, розстеляє рябий брезент, який має правити за стіл.

Це так було несподівано, що на якусь мить усі закам'яніли. Потім Данило і автоматник одночасно схопилися за зброю, одинокий постріл злився з чергою, і німець, застогнавши, випустив автомата з рук, упав на брезент, а Данило, іще чуючи над самою соловою посвист черги, люто дослав у патронник патрон. В різні боки шарпнулись ті, що порались біля підсвинка, і попадали на землю.

Все це сталося за таку хвилю, що із гвинтівок не встигли розвіятися сизі димки.

— От і все! — наче не вірячи собі, сказав Кириленко, уста його ще тіпались, ніби їх била лихоманка; ловлячи їх, він підійшов до брезента і підняв автомат. — А тепер дай боже заячі ноги.

І, пригинаючись, притримуючи зброю, вони побігли від тих сумирних, з бджолою соняшників, під якими могли б залишитися назавжди.

Уже на другій дорозі лейтенант поклав руку на плече Данила, прищулив око:

— А ти, голову, молодець!

— Це чого ж? — Данило ще чує, як дрозж ходить по його тілі, ще чує над головою посвист черги.

— Не розгубився. — І, ніби виначись, додав: — Обманув мене той поросячий виск — свиню підклав.

Як довго тягнеться жнив'яний день у степах. Важчають ноги, важчає все тіло, тріскаються од спраги уста, а в голову заходить шерех колосків, ніби й там осипаються вони. Оце б дійти до річки, припасти до води, змити задуху, що вже вичавлює з тіла не піт, а сіль. Але нема річки — є жито, пшениця, овес, соняшники, горох, картопля, все те, чим завжди тішилась душа хлібороба. Є й села, та в них тепер удень страшніше заходити, ніж уночі.

Нарешті з сонця осипається вінок, воно міцним щитом вгрузає в хліба і на чиєсь весілля чи поминки передає небу багрецем виткані рушники.

— А он і хуторець тополі викинув, — жвавішає голос Ромашова. — До пізнього смерку доберемся.

— Коли б там чужих не було.

— І щоб річечка та криниченька були. — І Кириленко гарно вивів початок пісні про криниченьку на чотири зводи і зразу ж обірвав її... — Здержуйте ноги та нашорошуйте вуха...

Звичайний собі хуторець у степу, тополина сторожа, вишневий сон навколо білих хат, місяць над хатами і дрімота дерев'яних журавлів. Хоч би тобі якийсь голос озвався, чи дитина заплакала, чи дим піднявся над комином. Ніби вимерли оселі, тільки місяць ставить на вікна свої печаті.

Тихо-тихо зі зброєю наготові входять вони у вишневий сон, вупиняються біля плетеного перелазу, і несподівано перелякане:

— О майн готі — А далі: — Хальт! Хальт!

І вмить пропав вишневий сон.

Данило відчув, як противний холод пропік його. Майже не цілячись, він вистрелив у вартового, застрочив з автомата лейтенант. За хатою загупали чиїсь кроки, зашелестіла ракета, і в мертвотному потойбічному світлі окреслився увесь хуторець, а в ньому заколивалися чи то тіні, чи люди. Данило ще вистрелив у босого напівроздягненого з автоматом солдата, що припав до воріт, і враз якась страшна сила вдарила в груди, обдала їх вогнем. Хуторець, і журавлі, і місяць над ним пішли шкереберть, а з-під ніг почала вибиватись, втікати земля. Він падає на її гаряче лоно, на її гарячі пшениці, па гаряче марево, а перед самими очима його ворухиться кривава пелена.

"Невже так і приходить невідворотне?.."

І на межі, де сходиться життя і небуття, він чує розпачливе ревіння волів чи то на хуторі, чи біля тієї пшениці, яку рятували Діди.

Якась незрозуміла безкрая темінь і млосна кволість, а звідти озивається зітхання хвилі. З якого ж вона броду: з татарського, козацького, журавлиного чи дівочого? І де він, і що робиться з ним? Наче він є і наче його нема. Хоч би трохи розгорнути цю темінь, яка ніби розметала тіло і чавить голову. Він так знесилів, що не може підняти руки. Це, певне, сон, поганий сон. Ось вийде із нього і знову побачить... Щи роба'ить?..

Темінь не дала додумати, причавила і його, і думки. А потім знову, ніби з глибини, виборсався із неї й почув два голоси — дівочий і старечий. Аж посміхнутись захотілось, бо так давно не чув людських голосів, тільки відчував гарячі й холодні хвилі темряви.

З великим зусиллям розплющує важкі, мов кимось склепані, повіки, — і мерехтіння дня омиває їх, заходить в очі, в пам'ять.

На білій стелі дрімає кетяжина сонячних зайчиків, як давнодавно дрімала в дитинстві, коли його розпареним зерном лікувала мати... Тільки вишня та хрест в узголов'ї залишились од неї. Як же це він, ідучи на війну, не попрощався з ними, з

нею?..

А де ж подівалися голоси — дівочий і старечий? І як він опинився тут? Раптом пам'ять, немов на спалахах блискавок, висвітила вечірній хуторець, і вишневий сон навколо білих хат, і як він стріляв, як у нього стріляли, і як хуторець, і журавлі, і місяць пішли шкереберть.

Де ж він тепер: у чужих чи своїх?

Данило ворухнувся, застогнав, а поруч тихо, наче журавель над криницею, заскрипів старечий голос:

— От і гаразд, хлопче, що видряпався з того світу. Тепер будеш жити, як не помреш, — і над ним лагідно посміхається старече обличчя із сивими острішками брів і сивою жменькою борідки.

— Хто ви? — хоче ворухнутися, та його одразу пропікає біль.

— Лежи тихенько. А коли тебе цікавлять анкетні дані, то я сільський лікар Приходько.

— Де я?

— У добрих людей. Ось твоя господинька — Ганнуса Ворожба. До нього підійшла худенька, мов горсточка матірки, дівчина років шістнадцяти. Під чорними ліпленими дугами брів зоріють і печаляться великі, підведеш синім карі очі, печаляться і вуста, що трепетно куточками підіймаються угору, а біля підборіддя самотіє крихітна ямочка, яка десь загубила свою пару. Данилові легше стало, коли глянув на цю довірливість, на це вболівання, на цю красу. Кого ж ти приворожиш, Ганнусю Ворожба? Господинька посміхнулася, зітхнула, і на її грудях поворухнулася коса.

— А тепер відпочивай, хлопче, і ні слова, бо вже гаснеш на лиці, — грізнішають острішки брів. Лікар відходить од ліжка і десь зникає.

Гаинуса обережно поправляв ліжко пораненого, який ще хоче щось запитати, але знесилля сплющує повіки і вводить його в темін.

Прокидається він раннім смерком від шуму вітру і реву корів, які йдуть із череди. В таку пору корови, що пасуться в лісах, пахнуть суніцями, і молоком теж. Данило виразно чує пахощі суніць. Ага, то на стільчику, застеленому полотняною скатертиною, стоять у полушіску лісові ягоди. Чи пе Ганнуса збирала їх?

А за вікна в кущах калини розшумовується і розшумовується вітер, і червоні кетяги стукають у шибки.

Калиновий вітер! Як він любив з Мирославом прислухатись до нього біля татарського броду. Блиснула блискавка, і на калиновий вітер упали перші краплини дощу.

Данило хотів підвестися, але зі стогоном упав на постіль. У цей час відчинилися двері, і до кімнати, згортаючи долонею з вій дощові краплі, увійшла Ганнуса.

— Як ви? — несе йому ласкаву жалостинку. — Ось я зараз ви; дою корову і принесу вам парного молока. Будете пити?

— Ганнусенько, дівчинко, я зараз навіть коня з копитами в'їв би.

— Таке скажете! — береться посмішкою увесь вид дівчини.

— Здається, ніколи не був таким голодним.

— Бо стільки постите.

— А скільки?

— Вже другий тиждень пішов.

— Другий тиждень? — здивувався, не повірив Данило.

— Еге ж, бо з вас дуже багато крові витекло. Але все минеть це так наш лікар сказав. А він людина знаюча.

— Гарний ваш лікар?

— Дуже гарний. Вже сорок років у нашому селі лікув людей і трохи химерув, — дівтана поправляв косу, що пахне дощем, і прислухається, як за вікнами шаленів негода.

— Як же він химерує?

— Завждиз самої раяньої весни і до снігу ходить тільки босий. Толстовепь. І все чогось раніше бурчав на владу. А тепер, як прийшли фашисти, то іншої каже: — Радянська влада — це люди! Ганнусю, як я потрапив до вас? Годі вже говорити — ще завтра буде день. Тільки це скажи.

Вас пораненого принесли двоє військових до моїх родичів, ті привезли до мене, бо я зараз сама-самісінька. А зараз мовь, — приклала палець до вуст, війнула косого, війнула блакит" спідничкою і легко зашурхотіла босими ноженятами по дощі.

"Як сама молодість", — подумав Данило, згадав свою Мирославу ву почав прислухатись до дощу і калинового вітру.

XIV

День склав свої білі крила, а чі вечір підняв чорні й послав на землю сон. Колись він ходив по вуличці в полотняній кошулечпі, а тепер на вулиці, як сич, стовбичить поліцай. Тому й оминав вулиці і вулички свого села Михайло Чигирин. Низодолом та левадками, де сива трава дихає туманом, він випетлює на городи і поміж стінами кукурудзи та конопель, поміж картоплею, просом і лапатим гарбузинням сторожко добивається до своєї оселі, що виглядала його і в громадянську війну, виглядає і тепер. Тоді його ноги носили, наче в них днював і ночував вітер, а тепер поважчали, і руки поважчали, напевно тому, що стільки жил повибивалось на них — хоч мотуззя плети. Літа!

Ось він пірнає у хвилі пахучої матірки і зупиняється біля вориння, що відділяє город від подвір'я. Ніби нічого не змінилося тут. Так само над вулицею спинаються в небо високі ясени, так само вишні обсіли постарілі плечі його хати-білянки, так само у вікна її заглядають безсонні рожі і зорі. І як водночас змінилося все. Навіть у цю тиху хату з чужих доріг уже прилітало гайвороння видирати його постарілу душу. Скільки знову намучилась та ще й намучиться Марина. От чийй долі ніяк не позавидуєш. І посмутнів чоловік, думаючи про свою вірну дружину, з якою за вік навіть посваритися не зумів. А скільки ж через нього довелось нагорюватись їй? Як тільки вона терпіла його?

Пройшовши трохи понад воринням, на якому ще не засохла живиця, він бачить біля

ріжка хати стовп з навкіс забитими кілками, на них начіплялося з півдесятка глечиків, і чоловік полегшено переводить подих: отже, в домівці немає чужих. Тоді тихенько до причілка, що острішками нависає на город. Тут Чигирин розгорнув руками рожі, струснув з їхніх келихів росу, розбудив джмеля, стукнув у заволожене нічтю перехрестя рами і завмер з непевною посмішкою, що завжди пересмикувала його вуста, коли отак стрічався зі своєю кароокою Мариною. Певне, сама доля послала йому таку жінку, люблячу, щирю, з отим привітним смаглявим обличчям, на якому гарно переважаються брови, усмішка і насмішка.

Через якусь хвилю до вікна підійшла Марина. Навіть спросоння вона встигла накинути на голову темну хустину. Чого ж темну?

Жінка припала до шибок і враз, чого ніколи не бувало, сахнулася, тихо зойкнула, майнула рукавами, зникла в темряві, та згодом знову з явилася, сперлась на підвіконня, придивляючись до нього. Що ж це сталося з нею чи, може, з ним? Чого так злякалася вона? Чигирин про всяк випадок хапається за автомат і так прислухається до тиші, що вона починає йому бити у дзвони. А Марина тим часом стала марудитися біля вікна, не можучи розчинити його. Прогоничі, певно, заїло? Нарешті відчинила, ще якось дивно приглядаючись до нього. Не пізнає, чи як?

— Це ти, Михайле? — нарешті запитала невпевнено, не голосом — самим боєм.

— Хіба я тепер на когось іншого схожий? — прошепотів він, підходячи до самої призьби.

— Ой Михайле, це ж ти!.. — ніби нарешті впізнала, і плач затіпав її плечима.

— Та що з тобою? — торкнувся руками її чорної хустки, яку Марина носила в дні жалоби.

— Нічого, нічого. — Жінка темними квітами рукава витирає сльози і вже ніби спокійніше питає: — Прийшов? Отак питають матері дітей, що дуже провинились.

— Прийшов, — схиляє сиву голову, бо хіба ж він не винен перед нею? Через нього не було їй життя ні в економії, ні в війну В німцями, ні за скоропадчиків, ні за денікінців, ні за бандитизму. Стріляли ночами в нього, стріляли і в неї; не знаходили його, то допитували її. І досі вона на плечах носить сині пасма шомполів, що заодно рвали на шмаття і сорочку, і тіло.

Ото тільки, як відстрілювався він із хати, то вона не допомагала, а шепотіла свою молитву, в якій благала бога отця, і сина, і божу матір захистити нерозумну голову її чоловіка. Про нього вона більше думала, ніж про себе.

А йому хоч би що. Тільки вискочить із біди і вже починає підсміюватись: "Не треба, жінко, стільки плакати, бо твоїми сльозами можна всю історію описати". І тулився головою до її плечей, до її пазухи, ще й утішав, що вони із самим щастям зустрінуться.

— Дури, дури мені голову, — зітхала Марина. — Хоч би дитина залишилась живою, а мені не завдовіти. Оце б і все було наше щастя, — і підходила до вербової колиски, яку так гарно уміла заколисувати ногою, а руками випрядати нескінченну нитку. 'ї Як зламали війну, то почали йому погрожувати різні недобитки. А далі вже пішли колективізація, боротьба за хліб, за врожай, будови й перебудови, щоб потім зустрітися

з самим щастям. Якось при гостях, коли він уже був головою колгоспу, Марина доркнулася чоловікового чуба і журно сказала:

— От і не помітила, як ти посивів, бо завжди затемна йшов на "рсі роботи, а опівночі повертався.

— Еге ж, у роботі він ніколи не жалів себе, бо, як теревенили суди, родився двожилим — доводилось і в плуга, і в борони запрягатися після громадянської. Нелегким був хліб його, та легкого він і не шукав, навіть коли ським-таким начальником обрали.

— А коли ж ми з самім щастям зустрінемося? — іноді з докором питала його, як він за різними роботами і до хати не загядав.

— Почекай трохи, Марино. Більше чекали. Щастя ще росте, мов дівчина.

— І знаю, що знову дуриш голову, а вірю, — поведе нерівними бровами, наче крилами, вибачливо усміхнеться, і всі докори відходили від його засмиканої макітри.

Здається, відтоді минув цілий вік...

— Ти ж не йди до дверей — у вікно ліз, — і Марина бере з його руки чужинську погорбатілу зброю. Якої тільки її не пройшло через Михайлові руки? І англійської, і французької, і австрійської, і німецької, і нашої — царської. Та не за зброєю, а за чорноземом, за зерном сумувала душа її чоловіка. Кращого сіяча, певне, не було в селі. А як він любив поратись біля бджіл та родючого дерева! Навіть дички щеплював у лісах, щоб чимсь порадувати чи здивувати людину.

Через якусь хвилю Михайло, підсміюючись сам над собою, влахять у хату, пригортає свою Марину і, як може, заспокоює її і порухом рук, і шепотом, і поцілунками.

— Люба моя, яюба...

— Господи, таки ти, — знову ніби вірить і ніби не вірить вона.

— Що це з тобою сьогодні? Тл ще спиш на пні або всередині? — починає кепкувати чоловік. — Невже й досі сумлівався, що мене приймаєш?

— І ти б засумлівався... — У голосі дружини знову озвалися сльози. — Позавчора ж по твоїй душі заупокійний дзвін дзвонив.

— Це з якої радості?! — обурився він. — Комуś у дурній голові бомкало?

— Бо передали люди: убито Чигирин — снаряд підважив у лісах. Обголосида я тебе, запухла від горя і сліз.

— А я за цей час схуд на безхліб'ї, — він за звичкою починав підсміюватися над нею, і від цього в дружини потроху починають відходити сльози.

— То якось обійшлося, Михаїле? — І торкається його чола і бороди, в якій утопитись можна.

— Виходить, обійшлося, хоча й нелегко було, — чогось не доказує, бо не любить усе витрушувати про себе.

Марина знає про це і не квапиться розпитувати: при нагоді сам розкаже, ще й почая підсміюватися над собою, ніби якась пригода була не з ним, а з кимось.

— Ти вже з автоматом прийшов?

— З автоматом.

— Скоро, мабуть, і з гарматою притьопаєш?

— З гарматою навряд, — заспокоїв її чоловік. — То вже наш Григорій десь із нею днює й ночує.

— Хоч би живим повернувся, — і всі материнські жалі-тривоги прокинулись у душі Марини.

І нема чим заспокоїти її: правди не знаєш, а брехати не станеш. Чигирин, як у давні роки, торкається устами її брів, її вій, а руками заспокоює звуглілі плечі, що всього витримали на собі і почали згинатись.

— Не треба, жінко, не треба.

— Він же у нас одинець.

— І ти у мене одна-однісінька з першого і до останнього дня. Пам'ятаєш, як ми напровесні зустрілися в панському лісі? Тоді 'саме прокльовувались підсніжники. Я тобі заплів пару в косу...

Як марево, десь край землі, заколивалася давнина з нерозщібнугими підсніжниками, що таки цвіли для них і в пам'яті не осипались.

— Не забув їх? — І Марина ада наче увійшла в той туманний •діє, де стрілася їхня молодість.

— Не забув, бо вони, вважай, були твоїми чарами, — підсміюється чоловік.

— Господи, як це давно минулося: і молодість, і підсніжники, і твоє лукаве слово, що я найкраща.

— І досі найкраща мені, хоч і до сьогодні не вирівняла брови. У тебе, як не сердишся, жодної зморщечки не знайдеш, а я вже увесь сивий, наче Дід Мороз. Так иєне тепер і прозивають партизани.

— Що ж це агояувати моему Діду Морозу? — Маринин голос узяв оті оксамитові ноти, які він дуже любив.

— Нічого не готуй, бо вже скоро йти.

— Ти за чимсь прийшов? Чигирин гмикнув:

— Щоб тебе побачити...

— І щось узяти, — насмішкувато підказала Марина, бо ж хіба не знає свого мужа?

— І щось узяти, — погоджується він. — Та головне — це на ібе подивитися. От ніколи, навіть у молодості, не скучав за тобою, хелер.

— Бреши, бреши. Хіба мені вперше таке чути? Щось би інше гадав, — ще більше заспокоюється жінка, бо ж хіба її лукавий довік не знає, чим заспокоїти? — Що тобі треба?

— Хліба нема в нас, а в тебе, чую, свіжим пахне. 'І Марина знову зажурилась.

— Випекла ж вам печиво, з сльозами випекла. Думаю: тебе ;е нема, а хтось із партизанів все одно навідається. І свічечку запалила па твоєму хлібі... Це ж ви підбили машину з отим бароном, що приїхав землю собі наміряти?

— Виходить, ми.

— І нічого вам після цього?

— Після цього посунули в лісі карателі на чотирьох машинах і з двома гарматами.

— І як же? — затаївши подих, притулилась до свого такого рідного і такого химерного чоловіка. Хіба ж вона нажилась за ним? От нагорюватись — нагорювалась донесхочу.

— Зустріли їх як треба. Повертались вони уже на одній машині.

— Багато в них машинерії, багато, — і перед очима проходить те чуже залізо, що несе тільки смерть.

— Дарма, скоро поменшає і машинеріїв, і ще чогось, бо, коли йдеш по чужу голову, неси і свою.

І замовкли. Він ще раз побачив останню сутичку з карателями, ще раз прикинув у думці: де і як дістати вибухівку, детонаторів. А Марина сумно думала про нього: розміняв чоловік шостий десяток, та не мав навіть тижня спокою. Інші, дивись, молоді, здорові, відлежують боки в різних закапелках, а цей ніде не зігріє собі місця.

— Ще ж тобі їсти дати?

— Якогось борщу, хоч оскомовитого, підігрій, а я на хвилику гайну до Володимира. Як він тепер?

— Досі в кузні марудиться. Тільки чого тобі вночі колотитися і людей колошкати?

— Справа є. Я хутенько. Готуй борщ і не журись, — підійшов до вікна та й, покрекуючи, почав вибиратися з хати. Що ти зробиш з оглашенням?

Подвір'я молодшого брата Володимира було поруч з його двором. Отож, не виходячи на вулицю, чоловік переліз через тин і городом добрався до ошатної, в біленькій сорочці хати. Спросоння гавкнув Рябко, та, пізнавши голос Чигирина, замовк, ударив хвостом в пересохлу цюпу. Навстіж розчинилось вікно.

— Хто там ночами вештається? — густим басом запитав Володимир, який, видно, і досі не спав.

— Це я.

— Ти? — здивувався брат, висунув у вікно не меншу, аніж у Михайла, бороду і вже радісно: — Воскрес?

— Як бачиш.

— То заходь скоріше.

Ще на порозі Володимир могутніми ручищами молотобійця стиснув в обіймах брата, поцілував і поволик до оселі, де в темряві, одягаючись, туманіла його дружина.

— Жінко, чуєш: Михайло знову обдурив костомаху! — І до брата: — Це ж у який раз ти воскресаєш?

— А я не лічив, — посміхнувся Чигирин, знаючи братову вдачу.

— Либонь, п'ятий? Ось давай нагадаю, коди ти забув.

— Що ти мелеш, чоловіче! — обурилась Христина. Одягнувшись, вона підійшла до дівера, притулилась до-нього, витираючи рукою вії. — Що вже ми з Мариною наплакались і в твоїй, і в моїй хаті... Ой Михаїле, Михаїле...

— Ще й досі у неї під очима патьоки не висохли, — в'їв Володимир і почав роздмухувати в печі вогонь. — Вечеряти будеш?

— Спасибі.

— Так чого ж тоді прийшов уночі вирипувати хату? Аби тільки розбудити нас?

— Володимире, як тобі не совісно, — аж застогнала Христина. Вона й досі не могла звикнути до таких розмов братів.

— Не слухай, жінко, його, а зараз же смаж яєчню з цілого яйця.

— Що не слово, то золото. От за ким кіно плаче дрібними сльозами. — Христина поставила каганчик на стіл і почала поправляти ковдри на вікнах. Потім зажурено стала проти дівера. — Як же тобі, Михайле, в таке врем'я?

— Часом з квасом, порою з водою.

— А найбільше з бідую, — зажурився її добрий вид, її добрі очі. — Воюєш?

— А він інакше не може, щоб не вмирати і не воскресати, — знову не витримав Володимир. — Христос раз воскресав, а він п'ять разів, бо техніка тепер інша. Став, жінко, сулію на стіл.

— Не треба, Володимире, бо мені скоро йти.

— Тоді чого було приходити? — ніби жартує, а насправді печалиться чоловік.

— Щоб ти мені скував одну штуковину. Такого ж коваля, як ти, треба пошукати.

— Коли зумію, скую, — садовить брата за стіл. — Заліза тепер вистачав. Що воно в тебе?

— Треба змайструвати таку лапу, щоб витягати на залізниці костилі. Знаєш яку?

— Чому не знати? — І Володимир присунувся ближче до брата, стишив голос: — Невже ти віриш, що наші переможуть фашистів з усією їхньою технікою?

Чигирин, здається, глянув не в очі, а в душу брата.

— Переможемо! Неодмінно переможемо. Зломимо і триклятий фашизм, і його кляту машинерію.

— А я, брате, не вірю в це... Сам подумай: що ваша лапа проти такої страшної сили? Та й німці вже трублять, що вони під саму Москву допхалися. — Притримуючи бороду рукою, він нідвівся, вийшов з хати і через якусь хвилину повернувся з двома уважистими саморобними лапами. — Тобі це треба? Михайло здивувався:

— Де ти їх, таких гарних, доп'яв?

— Спасибі, що похвалив. Приходили ж такі орударі, як і ти, з сусіднього району. Левка Біленка пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— От він якось і прибився з напарником до мене. Теж партизанять.

— А де? — аж потягнувся в надії до брата.

— Хіба він це скаже? Але, гадаю, в монастирському лісі, бо прохопились словом про парню. Вона ж там стояла. Скував я їм дві лапи, а потім ще дві, бо ж, думаю, може, і моему старшому брату вони на щось знадобляться.

Старший похитав головою:

— Так ти ж не віриш, що ми переможемо. І тоді Володимир відказав строго:

— Вірити — не вірю, це правда, а жити маю чесно і вмерти маю чесно.

Михайло обняв брата, потім братову і тихо вийшов з їхньої хати. Марина вже

чекала чоловіка біля ясенів. Почувши його кроки, зітхнула, відчинила двері.

— Іди, бо вже й борщ процах. А ти на якесь залізаччя розжився?

— Та розжився.

І тільки вони сіли за стіл, як хтось обережно стукнув у вікно.

— Ой лишенько! — зойкнула Марина, а Михайло схопився за автомат. — Що ж робити?

— Почекай трохи, — заспокоїв її чоловік. — Може, це Володимир ще якусь залізяку несе.

І знову стукіт у шибку.

Михайло ступив крок до вікна, але Марина рвучко стала насупроти нього.

— Не йди! Краще я гляну, бо я жінка, — вона підійшла до вікна, вдивляючись у темінь, нахилилась до підвіконня і раптом застогнала.

— Що там? — Михайло приклав до плеча автомата.

— Ой, Григорій!

— Який Григорій? — не може спочатку второяти він.

— Наш! — Марина не йде — біжить у фате, відчиняє надвірні двері, схлипує і вже заходить до хати, нрїадагочи до плеча Григорія. — Ой синку, дитино моя. Як яке ти?

— Ось бачите: живим добрався до вас. — Григорій зняв з плеча гвинтівку, поставив у куток і, як батько, попрохав: — Не плачте, не треба.

Хвилюючись, Чигирин ступив крок уперед.

— Здоров, сину.

— О, і тато наш є!

— А чого б це мені не бути? — обіймається і чоломкається з сином.

— Бо думалось, що ви або в евакуації, або, скоріше, в партизанах.

— Він і є в партизанах, — уже з гордістю сказала Марина. — Оце з лісу прийшов по харчі. Усе ж витаскав до макового зерна, спом'янеш моє слово.

— От макового зерна і не зачеплю. А як ти, сину? Тікав, аж п'яти виблискували?

— Не тікав, тату, — серйозно каже Григорій. — Бився, як ви мене иавчили, до останнього. Мою гармату при відступі залишили зупиняти німців. І ми зупиняли їх, аж поки з неї не полетіло шмаття, аж поки з накатника не брязнув останній дух. Так що, батьку, не насміхайся.

— Тож він випитує тебе. І зараз журився тобою. Сідай, стау, вечеряти, — і Марина кинулася до мисника.

— Як гарно повечеряти разом, — сідає за стіл господар.

— Гарно, чоловіче, — похитала головою Марина. І вперше за останній час вона несла радісний півусміх своїй дитині, своєму мужу, не знаючи, де їх посадити, чим частувати. Та все одно за посмішкою прокльовувались непевність і страх, тому я прислухавтсь до всього знадвору.

Після вечері старий Чигирин у прощанні поклав руки на плечі дружині, відвів од вві очі і сказав Григорію:

— Цілуй, синку, матір, та й будемо збиратися в ліс. Марина оторопіла,

задихаючись, мов риба на березі, ковтнула повітря, схопилась долонею за груди.

— Що ти говориш?.. Як це в ліс?

І чоловік твердо відповів:

— Ногами, жінко, ногами, бо машини поки що нема. Гарячі хвилі захугували в голові матері, потекли по її виду і відбили на ньому досі не видимі зморшки.

— Бездушний ти чоловік! Я ж і надивитися не встигла на свою — дитину.

— Ще надивишся, — невиразно пообіцяв Чигирин. — А зараз їй треба йти.

— Хай хоч один день побуде зі мною, — з очей Марини бризнули сльози, якими можна було б і історію описати. — Тільки один дань благаю в тебе.

— Не дав нам час і цього дня, — вже насупився старий. — Ще хтось увалиться до хати.

— Тоді хай Григорій до моєї мами зараз піде, хоч день перебуде в неї.

— Не жартуй, Марино, бо лихо не жартує. Жінку засудомило.

— Краще б ти, оглашений, і не приходив сьогодні.

Та це не розсердило чоловіка, він тільки плечима повів:

— Не знаю, хто з нас оглашений. — І торкнувся рукою обличчя дружини. — Не треба, чуєш, не треба.

— Таки справді не треба, мамо, — нарешті озвався й Григорій.

— І ти тягнеш руку за цим басурманом?

— За моїм батьком і за вашим чоловіком, мамо, — славно посміхнувся Григорій.

Марина припала до сина.

— Ти ж дивися за собою і за ним, бо в нього й досі розум дитячий.

— Коли жінка добралась до розуму, то вже й справді пора йти, — розважливо сказав Чигирин і почав упаковувати в торбу хліб.

— Ірод! — відрізала Марина, пішла в комірчину і винесла сала на дорогу. — Поклади зверху.

— Ірод сала не їв, — буркнув у бороду чоловік.

— Ой Михайле, Михайле! — Почала зав'язувати торбу і вже зовсім тихо: — Де ти взявся на мою голову зі своїми підсніжниками? І як я через тебе ще не побіліла, як ці підсніжники?

— Це я і твою сивину авансом забрав собі. І не дуже побивайся. Ми до тебе будемо навідуватись.

Незабаром батько і син вийшли з двору, пірнули в терпку хвилю матірки, а з відчиненого вікна почули невтішне схлипування.

— Баби, — кречив Чигирин. — Якби зібрати їхні сльози, то всіх людоджерів можна було б утопити.

XV

Там, де надвечірній ліс клав свої тіні під колеса чужих поїздів, сторожко зупинились близнюки. Роман тримає в руках лопату, а Василь мішечок, ніби з якимось начинням. Хлопці зараз схожі на робітників, що доглядають за колією. Але даремно так старалися вони: скільки не кинеш оком — ніде нікого, тільки тіні, як самовбивці,

лежать на полотні та інколи в лісі, вмошуючись на ніч, писне пташина.

Тиша і спокій залягли тут, хоча звідси до станції рукою подати. Ще жоден паровоз не зломив у цій місцині собі карка, ще жоден міст не піднімав угору свої нутрощі, ще жоден патруль, падаючи на рейки, не трошив об них каску чи голову. Тому чужі колеса безпечно ріжуть тіні, а чужі вікна вихлюпують з вагонів музику, сміх і голоси самовпевнених правителів.

— Тут, здається, і вдень можна розшивати полотно, — приміряється Роман до присмолених шпал і заіржавілих кистилів.

— Можна і вдень, тільки не завжди, — мружиться Василь, бо саме на приколінійній стежині помітив жіночу постать. — Он, бачиш, хто йде?

— Красунечка з вузликом або відьма з помелом, — скалить зуби Роман.

— Сховаємось у лісі чи тут постоїмо?

— Чого нам гарного спасатись? — Романові кортить зустрітись з дівчиною, і він удавано зітхає. Парубок не стільки любить задивлятися на дівчат, скільки теревенити про них.

І от у легенькому квітчастому платтячку, в невагомій, кольору весняної трави хустинці до них підходить ставна білявка з чорними віями чарівниці, в її руці погойдується вузлик з череп'яними горшками-близнятами.

— Борщ і каша? — посміхаються брати.

— Борщ і каша. Драстуйте, — наспівне вітається дівчина і з осудом поглядає на парубків.

— Сама ж варила, ясочко? — продає зуби Роман.

— Сама... Стараєтесь німцям дорогу справляти? Стараємось, зіронько. Гарний пайок за це маєте? Та маємо. Або що?

— Нічого... От батько мій відмовився від цього пайка, нездужалим став чи прикинувся. А вам, видно, сили не позичати і... розуму теж.

— Що вже маємо, то маємо, — боячись пирснути, загадково каже Василь.

Дівчина ногою перебирає між шпалами камінчики і невинно запитує:

— Це ж ви на зміну Макогоненку прийшли?

— Не знаємо. А що з Макогоненком?

— Якись хлопці добряче прохворостили його, щоб не дуже старався робити на чужих, — прикриває очі затулами вій і рівно йде від них.

Василь обернувся до брата, засміявся:

— Як тобі твоя ясочка?

— Розумниця і красуня! — знову, але вже не вдавано зітхає Роман. — А як вона гарно понесла квіти на своєму платтячку.

— І коси теж. Зародили вони в неї, як жита в цьому році.

— Зародили, — ще пильно озирає далину: чи не з'явиться хтось на полотні. — Знаєш, брате, що люди кажуть про близнюків?

— Говори — почую.

— Подейкують, що їм не дуже таланить у любові, бо найчастіше закохуються в одну

дівчину, а це до добра не доводитьь.

— Дурниці верзеш.

— А може, й правду кажуть люди? — веде своєї Роман. — Бачиш, ми й досі ні за ким не сохли, а вже й прилипло до нас — "старі парубки".

— То ж Яринка спересердя вліпила таке паскудне слівце... Нелегко їй з Мирославою в лісах.

— А ще тяжче нашій матері. Тепер щовечора вистоює біля воріт і все виглядає своїх дітей. А татарський брід озивається і озивається до неї та нагадує, як ми знайшлися на човні. І тато журиться. Тільки з дівчат нема кому сумувати за нами, а жаль. Воно якось легше, коли знаєш, що хтось думає про тебе.

— Знайшов час для журби, — зібрав уста в оборочку Василь, а самому зазорили очі тієї дівчини, якій і слова не мовив, а тепер уже й не скажеш. Тільки один раз він побачив її на весіллі, як вона віхолю кружляла в танці. То була перша віхола в його житті. Та тут же на весіллі з жалем довідався, що в неї вже в хлопець. Він стояв недалеко від нареченої, в цупкому кожусі — невисокий, теж цупкий і плювався гарбузовим насінням. І невже ота віхола впаде в його оцупкуваті руки?..

— Чого, брате, засумував?

— Життя.

— Зараз, можна сказати, не Життя, а півжиття, — придивляється, як надвечірок барвить блакитні шати у сині: іще один день пройшов і починається робоча партизанська ніч.

Над лісом м'яко-м'яко майнула крилами сова, й одразу ж озвався розпачливий писк якоїсь пташини.

— От і нема чийогось життя, — сумно похитав головою Василь, ще поглянув у далину, знов, як у тумані, побачив свою першу віхолу. Була вона чи не була?

На станції озвалася мідь дзвона, а потім загув поїзд. Брати зійшли з насипу, про всяк випадок стали на узліссі, притулилися до ялинок, що й досі пашили густою теплістю погожої днини.

Незабаром застугоніли рейки, блиснули роздуті очі паровоза, загуркотіли колеса, і з вагонів, начинених солдатнею і офіцернею, знову вихлюпнулась чужа мова, чужа музика, чужа радість.

Роман мало не застогнав:

— Оце б рвонути його, щоб і до Калинівки не доїхав, не те що до Києва.

— Якби нас учора послали в розвідку, то сьогодні б по ньому било подзвіння. А ти бачив у вікні тушу, розцяцьковану нагородами і позументами? На Герінга схожа.

— Напевне, генерал.

— Були б у нас лапи, самі щось придумали б. Коли темрява проковтнула червоні вогники останнього вагона, Роман, щоб якось розважити себе і брата, з почуттям сказав:

— Чужі вагони, чужі поїзди, а я тобі прочитаю про наші. Ніхто в світі про це так гарно не написав, як Володимир Сосюра.

— Гляньмо ще на залізницю, а тоді читай. Вони піднялися на насип — і знову ніде нікого. І в тиші забринів голос Романа:

Коли потяг у даль загуркоче,
Пригадаються знову мені
Дзвін гітари у місячні ночі,
Поцілунки й жоржини сумні...

— "Коли потяг у даль загуркоче", — повторив Василь. — А чи ми дочекаємось, брате, своїх поїздів? Щоб отак сісти у Вінниці і прямо до Москви. А потім до Владивостока, до Сахаліну і дорогою всіх наших пісень добрим людям співати. Знаєш, з якої б я почав?

— З якої?

Ой у полі криниченька,
Там холодна водиченька,
Ой там Роман воли пасе,
А дівчина воду несе.

— Може, наша дівчина і донесе нам воду, якщо не підкосить її війна, — посмутнів розбишакуватий Роман.

— Думаймо, щоб донесла, думаймо про любов! — як заклинання, повторив Василь, тріпнув буйним чубом, поклав руку на плече брата. — То почалапали до коней?

— Почекаєм: пізня година нечисту силу виводить. На темно-сині оксамити неба викочується повнолиций місяць, і знову тіні лісу жертовно кладуть свої голови па рейки. Ось вони прокинулись, і по них тихо, без вогнів, проскочила дрезина, вів її невійськовий, а поруч з ним сидів солдат з ручним кулеметом.

— Пізня година таки виводить нечисту силу, — повторив Василь братові слова.

А десь після одинадцятої на полотні зблиснув вогник, і в ньому окреслились дві голови в касках. То, закурюючи, зупинився патруль. Човгаючи важкими черевиками, він мовчки пройшов біля близнят, а потім з'явився десь хвилин через двадцять — двадцять п'ять.

— Удень тут спокійніше, — шепче Василь.

— А патрулів хоч зараз голими руками бери. Чесонемо, брате?

— Навіжений! Тоді Сагайдак ніколи не пустить нас у розвідку.

Ще почекали з півгодини, але патруль більше не з'являвся.

— Пішли відлежувати боки. Розпаскудились, наче в тещі. Що ж, і нам пора додому.

Близнята, мов у дрімотні хвилі, пірнають у ліс, на галявинці знаходять своїх червоногрових, відв'язують поводи і летом вскакують у сідла. На дорозі застояні коні переходять на галоп і розбуджують полохливу луну.

— Чи тобі не стоїть у очах завтра? — питається Роман.

— Стоїть. От аби якимсь дивом повернувся поїзд з отим генералом. Хотів би я побачити, куди полетіли б його хрести. А їсти хочеться.

— Може, заманулося отого борщу і каші, що дівчина варила?

— Мовчи, брате, бо в животі контрреволюція прокидається і зменшує сили партизана.

От і мовчазна оселя Магазаника. Наче в похоронній сорочці, стоїть мертва хата, не скапує сльозою прикута залізом до журавля баддя, не скригнуть розчинені ворота. Не чути й дихання худоби, тільки на старих-старих дверях із скитка, які забули вивезти в село, самотіє потрісканий постарілий янгол.

— Утік чорт від янгола, — злісно процідив Роман і зупинив буланого біля жолоба. — Напоїмо коней.

Заскрипів журавель, хлюпнула вода в жолобі, і, здається, па мить прокинулося подвір'я та й знову поринуло в сон.

— Гнався чоловік за живою копійкою, а все стало мертвим, — входить Роман у садок, де колись стояла пасіка. Замість неї він у закутку побачив старий самотній вулик.

— Їдьмо вже до себе, — тихо каже Василь.

— Зажди, погляну на вулик, — озвалася душа пасічника. — Роман підходить до вулика, прикладає до нього вухо і дивується: з середини ледь-ледь озивається розпачливе дзижчання. Що ж воно таке, бо не так гомонить бджолина сім'я. Партизан вихитує дашок вулика, потім бережно витягує темну з'їдену рамку, на якій ворухиться не ворухиться знесилена матка. — Бісів Магазаник!

— Що там, Романе?

— От скнара! Щоб мати більше меду, значить, щоб не сіялась у медозбір дітвора, він запакував у тюрягу маток і, видно, забув за них чи вже побоявся приїхати сюди. Цей захребетник не тільки бджоляних маток засадить у тюрягу. — Роман розневолив вулика і з рамкою в руках швидко пішов з бджоляника на подвір'я, тут він поклав щільник на косинець жолоба, і матка поволеньки закульгала до води.

Негадано вони чують не то скрик, не то схлип, хапаються за зброю та й одразу ж скидають руки з неї — од воріт, метляючи косами, біжить-летить така знайома постать.

— Навіжена! — дивується і посміхається Василь.

— Безклепка! — бурмоче Роман.

А "безклепка", сміючись і ойкаючи, падає спочатку в обійми одного брата, а потім другого.

— Де ти взялася, розумнице?

— О, спочатку безклепка, а далі — розумниця. То щось середнє знайдіть. — Яринка мружиться на radoщах, поправляє карабін, коси і однією любов'ю дивиться на братів.

— Лебідонька наша, — торгає її вільне плече Василь.

— І язичниця заодно.

— Змарніла наша донечка, змарніла.

— Ой братики, як я скучила за вами, — горнеться Ярина до близнят. — Пішли ви на ту залізницю, а моє серце хтось лещатами зчавив. Місця собі не знайду.

— А потім знайшла помело і не знати чого полетіла вночі.

— Не вночі, а вдень, і не пащекуй, Романе, бо ж все одно любиш свою сестрицю.

— Було б кого. І як той Івась Лимаренко буде витримувати любов з таким характером?

Яринка одразу спалахнула, та стримала себе і повела ечима, певне, туди, де жив її Івась.

— Розкажи, Романе, як вам на залізниці було.

— Бачили там зіллячко, схоже па тебе.

— Тільки й того?

— Та не тільки це.

— То завтра підем на залізницю?

— Напевне, підем. Ти ж, Яринко, не просись із нами, — сумнішає Роман. — Мама сльозами благала оберігати тебе! Яка вже ти не б, а таки ж ясочка наша.

— Ой Романе, — замлинкувала віями Яринка. — Хіба ж я можу без вас залишитися?

— Спробуй. Вечерю зготуй нашій сім'ї, і як ти не побоялася вночі шукати нас?

— А в кого ж я сміливості позичала? У своїх братів-соколів.

— Така ти гарна сьогодні, — Василь вліпив у щок сестри поцілунок.

— Оце можна було б навіть раніше зробити, — не розгубилася Яринка і підставила другу щок Романові.

— Як мед, то й ложкою, — чмихнув той. — Зіллячко всюдисуще.

А "зіллячко" ще раз глянуло в далину.

— Давайте посідаємо зараз на коні і хоч на часиночку заїдемо додому.

— Чого захотіла? — похитав головою Василь. — У нас уже, напевне, починають цвісти чорнобривці.

— І мати Яринку називають — мій чорнобривець. А нам, бач, не пошкодували рудої фарби.

— Золотої, Романе! — пирхнула Ярина. — А тепер, братики, по конях... до калинового мосту... Коли то ми доб'ємось до нього.

— Доб'ємось, сестро! — Романові очі блиснули завзяттям, рука лягла на автомат.

А Яринка косою притулилась до плеча брата.

— Тихо в лісах, аж чути, як роса випадає. Аби ж так тихо було у світі.

Враз Роман насторожився, застережливо підняв руку, потягнувся вухом до шляху. Він перший почув бурчання моторів, значуще презирнувся з Василем, а Ярині наказав:

— Сідай, люба сестро, на свого коника і щодуху мчи до Андрієвої сторожки. Ми тебе наздоженемо.

Ярина зблідла, благальне подивилась на брата.

— І не просись, і не молись. Мети до коня! В Яринки затіпались уста.

— Без вас я нікуди не поїду. Нікуди!

— Я що, язичнице, сказав тобі?! — грізно метнув бровами Роман.

— Чула, може, повторити? — І така затятість застигла на її висіченім обличчі, на ліплених дугах брів, на припухлих губах, що Роман спересердя пропик сестру поглядом, чортihnувся.

Тоді Яринка негадане підійшла до нього, а в голосі її забриніли сльози:

— Романочку, не злися, не чортихайся, хіба ж я в тебе така погана? А без вас я не можу...

— Вигрібай, дівко, з себе жар, бо і нас спалиш, — не знайшов чого кращого сказати Роман і посміхнувся "язичниці". — А тепер до коней. Перевірте сідла!

Від коней усі навзгінці зі зброєю в руках почали скрадатись ближче до шляху і в чеканні застигли під старими деревами. З долини накочувався і накочувався густий гул моторів. Ось і фари зблиснули, прострелили придорожні дерева.

— Колона йде, — невдоволено прошепотів Роман. — Чом би долі не послати якусь однісіньку легковушку? Яринко, ноги не дрижать?

— Ноги ні, а руки тремтять — не звикли до карабіна.

— Карабін — не рогач. І не здумайте без команди стрелити.

— Не здумаєм, — відповіла Яринка, бажаючи якимось піддобритись до брата. А холод і жар ходили по її тілі, як їм хотілося. "Чого вам треба від мене?" Вгамовувала їх і вгамувати не могла.

Гул усе наростав, по шляху, схрестившись із місячним смутком, уже пританцьовувало мертвотне світло фар, а в ньому борсались і гинули кущі відпару й туману. Якимось одразу збільшилось громаддя вантажних, критих брезентом, машин; обдавши партизанів пивом і чадом, важенні "хеншелі" проскочили мимо них, і вирівнялись п'яні, переламані тіні, і заремствував листям наїюяоХавин ліс.

— От і все, — зітхнув Роман. Він міг би вгатити чергу в якусь машину, але зараз із ним була сестра, оте створіннячко, над яким весь час то він насміхався, то вона в'їдалася в нього. І така ні така любов.

Зітхнув і Василь, який, мабуть, мав більше лірики в душі, а Роман, і, звертаючись до машин, що даленіли, запитав сам питав:

— Доля, де ти?

Доля, напевне, почула партизана, бо узлісся знову озвалося дадним, з прихекуванням бурчанням. Але це вже йшла не на, а самотня машина, що чогось відбилася від свого руна.

— Наша! — прошепотів Роман. — Ми з Яриною б'ємо в мотор, їсиль по кабіні. Яринко, в тебе запалювальні? — запитав, щоб юкоїтн сестру, бо відчував, як тривожилась вона.

— Запалювальні, Романочку.

— Тоді в бак стрілай. Знаєш, де він?

— Знаю.

І вони завмерли біля дерев, наче. вросли в них, а руки вросли в зброю. Ось світло загойдалось по шляху, знову наламало тіней, вдарило в очі, і водночас вдарили черги автоматів.

Машина затремтіла, зойкнула, крутнулась, посунула в ліс на партизанів, на ній і під нею загадючилися зелені вогники; не перескочивши придорожній рів, хряснула, завалилась набік і вибухнула; розірвалася ніч, полум'я шматками югнуло аж на гілля

дерев.

Яринка скрикнула.

— То бензобак розлетівся, — заспокоїв її Роман. На шляху знову зблиснули фари.

— Скоріше до коней! — вже вискочивши на свого червоногривого красеня, Роман побачив на віях у Яринки сльози і з співчуттям запитав: — Злякалась, маленька?

— Еге ж...

— І коли саме?

— Як машина посунула на нас. Таке громаддя! Здавалося, усе потрощить. І його страшно, і втікати боюсь, щоб ти потім не в'їдався.

— У таку годину сміливо позичай у зайця ноги, — великодушно дозволив Роман.

На цьому не закінчились нічні пригоди близнят. Коли вони, махнувши руками Яринці, під'їхали до штабної землянки, їх першим зустрів Іван Бересклет, що саме стояв на варті.

— Як воно, хлопці? — запитав з надією, бо дуже нетерпеливилось вийти на залізницю і наробити там шелесту.

— Є порядок у партизанських військах! — весело відповів Роман. — А як у вас?

— Багатіємо, гроші лічимо тільки тисячами, — засміявся Іван.

— Які гроші?

— Під вечір до нас прибився начфін дивізії з двома бійцями і принесли аж два ранці, набиті грошвою.

— Бреши побільше, — зневажливо махнув рукою Василь і постукав у двері землянки.

Незабаром їх відчинив старий Чигирин. Хлопці поштиво вклонились йому.

— Заходьте!

— А-а-а, брати Кирило і Мефодій! — підвівся з-за столу Сагайдак. За ним устав худорлявий військовий. На петлиці його гімнастерки виділялись кубики старшого лейтенанта. Він приязно посміхнувся близнюкам.

— Хто ж із вас, просвітителів, Кирило, а хто Мефодій?

— Тепер я буду Кпрплорг, а він Мофодієм, — не розгубіте, Роман.

Сагайдак і Чигирин засміялись. Старіший лейтенант здивувався.

— Як це розуміти, що ви тепер Кирило?

— Бо ми такі схожі, що часто й батько плутає нас, а ми тільки іноді збиваємось, — шельмувато дивиться то на старшого лейтенанта, то на стіл, завалений грішми.

— Невгамовний! — сміється Сагайдак. — Він і родився не з плачем, а з жартом. — І вже серйозно: — Як на залізниці?

— Спокійно, наче в пазусі. Варта зовсім зледащіла, і поїзд павіть вранці можна скинути з копит, — і зирить на стіл. — А грошей набереться з мільйон?

— Трохи менше.

— От жаль. Хоч би раз у житті побачити мільйон, щоб було чим похвалитись. То я до цих грошей трохи прибавлю своїх.

— Справді отряха, — тепер починає сміятися старший лейтенант.

— Ще нам пригода трапилась, — дивиться на командира і дивитись побоюється Роман, але ж і сказати треба, та й похвалитись хочеться. — Ненароком спалили фашистську машину, їйправо, ненароком.

— Як це ненароком? — одразу нахмурився Сагайдак. : — Душа не витримала, — розвів руками Роман. — Це вже після розвідки на залізниці. Я вам що казав?! Не ув'язуватися... А ви що?

Так ми ж і не ув'язувались, поки не зібрали дані, — ніби присоромлено промимрив Роман.

— Три дні будете молоти на жорнах, щоб усі бачили, які ви є...

— А що будем молоти: жито чи гречку? — діловито лукавить Роман.

— Яке це має значення?

— Велике. Біля гречки, знаючи, що вона піде на млинці, не перевтомишся.

Сагайдак тільки руками розвів і віями приховав усмішку.

— Отож спалили машину. А далі що?

— Утікали, аж у коней підкови диміли. Почувши таку відповідь, командир розреготався, а в Романа на всьому виду заворушилось хитрування:

— То, може, ми свою норму змелемо не на жорнах, а на вітряку? Бо ж він має перевагу над людиною.

— Яка це в нього перевага? — здивувався Чигирин.

— Сама звичайнісінька: вітряк має чотири крила, а людина тільки два, і то — не кожна.

На цю відповідь Сагайдак так розреготався, що аж сльози виступили на очах і віях, а близнята хоч і ніtilись, та вже знали, що гроза минула їхні чубаті голови...

І знову надвечірній ліс, і тіні дерев на коліях, і партизани біля залізничного полотна, що ворущаться, мов тіні. Тепер Василь і Роман причаїлися в засідці ближче до станції, а на іюлотні біля стиків рейок орудують старий Чигирин та Іван Бересклет. Вивернувши гвинти з накладок, які з'єднують рейки, вони сповзають із насипу, а на полотно з лапами підіймаються Петро Саламаха і Григорій Чигирин.

"Ей, ухнем", — тихо каже Саламаха і лапою підважує залізо. В нього костилі вискакують, як гриби, і він зрідка насмішкувато зирить на Григорія, який починає хекати.

— Хлопче, може, поміняємось місцями, бо в тебе дерево твердіше?

— Обійдеться. От відхекаюсь і наздожену хвалька. Вдивляючись у далину, хвилюється Сагайдак, жмакає губи, а на пам'ять — не знати чого — спливає тільки двоє слів: "Хвилюно, стій. Хвилюно, стій". Це в тому розумінні, щоб усе зупинилося, що може завадити їм.

На станції озвався гудок паровоза. Невже наш? Невже наш? Сагайдак, пригнувшись, підіймається на насип, показує Саламасі і Чигирину, наскільки треба відсунути кінці рейок. Партизани підважили їх лапами — от і вся техніка. От і вся. Навіть думки лягають під ритм ще невидимого поїзда. А тепер — у ліси.

Біжить рейками дрож, нервово, наввипередки стрибають на них промінці, і уже,

чмихаючи паром, розбризкуючи іскри, насувається темне громаддя. І враз, з розгону, осідає паровоз, шалено вгризається в насип, чортзна по якому перевертається, а на нього з несамовитим тріском, скреготом, вищанням налітають, трощать і злітають вагони. З їхніх розвержених нутрощів клубками вибухає біла хмара.

— Гази! Гази! — перелякано крикнув Іван Бересклет і загупав своїми чоботиськами в глибінь лісу.

За ним кинулись кілька партизанів, схопився з землі і Василь, та Роман владно притримав його рукою.

— Не біжи, брате. Як умирати, то не страхополохом. У лісі, видно, хтось зупинив Бересклета, бо той знову завів своєї:

— То ж гази! Напевне, балони полопались.

— Тю на тебе, дурню! — спокійно озвався старий Чигирин. — Це не гази, а борошно. Завтра з нього коржів напечемо.

— І знову коржів! — з жалем сказав мовчазний Саламаха. І регіт вкрив його слова.

XVI

Порадившись із Сагайдаком, Чигирин вранці почав збиратися в монастирський ліс, який ще звався Синявою, бо і влітку, і взимку стояв у таких благах, наче їх у добру годину струснуло барвінкове небо.

Змастивши коломаззю колеса, Чигирин кинув на воза торбинку з коржем, збиту косу, граблі і почав запрягати коні. Недалеко на дубі стогнали дикі голуби, нагадуючи йому далекі літа, що тяж минули в лісах.

— Дядьку Михаїле, куди це ви зібралися косити? — посміхаючись, підійшли до нього напатлані близнята Гримичі, які любили похизуватися своїми кучмами і навіть у лісах, незважаючи на— насмішки, мили їх митлем з м'ятою. — Хіба вам тут мало трави?

— Дядькові Михайлові шовкової треба під боки: його ж підважив снаряд і на, цупкій траві не влежиш тепер, — ніби пояснює Роман, а Василь починає пирскати.

Чигирин заскалює око і весело питає "старих парубків":

— У вас, чуприндірі, на чому працюють язики: на шарнірах чи на шарикопідшипниках?

— Мати казали, що на коловоротах, — гигає Роман і пальцем тиче в полудрабок. — Чого вам їхати на цих ребрах? Перебазуйтеся із вашої таратайки на нашу тачанку, ми задурно прокатаємо вас із кулеметною музикою і вітром.

— З отим вітром, що з ваших голів не витрусився?

— І його не пожалієм для доброї людини, — великодушно Каже Роман і бавиться гранатами, причепленими до пояса. Це саме починає робити й Василь.

Чигирин дивиться на близнят і дивується:

— І де ви такі, нагойдані, взялися?

— Мати ж не десь, а в човні народила, тому й досі нас поТОддує, — показує всі зуби Роман.

— Знову брешеш?

— Ні, дядьку Михаїле, що правда, то правда, — серйознішає парубок, — Таки на

човні в татарському броді ми народились. Іє доїхала мати впору до хати з загонцю, де жала. Отой човен твій лежить у нас догори дном на льоху. Гарну мали першу иску?

— Та по вас видно — гарну, — похитує головою Чигприн. — Ви ж, хлопці, прикрийте мого Григорія, бо він ще не знає, що таке лісове життя.

— За нами діло не стане. А ви, по секрету, далеко розігналися на своїх одрах?

Чигирин мружиться:

— Би ж угадали — шовкову траву косити ііід бики.

— Суду все ясно, — регочуть шибайголови і делікатно шіііігають дядька Михайла: — Коли по господарчій лінії женете копі, то прихопіть десь діжку з розчиною, щоб і ми розжились па хліб, бо через ці коржі вже і місяць здається коржем.

— Ви ще не бачили смаленого вовка, — супиться Чигирин. — Бач, їм коржі не вгодили. Ось вам поки що ножиці — вкоротіть махновські патли хоч на сімдесят п'ять процентів.

— А що ж у нас лишилося, крім патлів? Ні тобі білявої, ні чорнявої, ні вечірнього стрічаннячка, ні ранкового прощаннячка. Хоч би раз отут дівочі ніжки по травиці пролопотіли, — ніби зітхнув Роман, а в очах аж стрибають бісики.

Що то молодість! І Чигирин мимоволі залюбувався отряхами, від яких ніхто ні разу не почув кислого слова. Адже й він колись був такий.

Від лісової дороги щодуху біжить оброшений Іван Бересклет, піт заливає йому циганкуватий вид, що аж пашить радістю.

— Михаїле Івановичу, де товариш командир? — хекаючи, зупиняється біля вікна.

— Що там у вас у дозорі? Знову гази чи щось хороше?

— Таки хороше! Перепинили чотирьох оточенців, вони прочули, що ми побили карателів, й одразу почали розшукувати нас! Як ви на це?

— Звістка ніби добра, — спокійно каже Чигирин і швидко йде до штабної землянки, в якій ще немає начальника штабу. Та буде й він, і сила, і все буде, коли по-справжньому почнемо бити ворога.

Ось і штабна землянка. Невеликий стіл, застелений картою-триверсткою, звичайний з дощок піл, кабиця, одне вузьке віконце та два автомати на стіні.

— Що там, Михаїле Івановичу? — підводиться з-за столу Сагайдак.

— Перше поповнення прийшло.

— От і дочекались! — Сагайдак узяв автомат і пішов із землянки.

Незабаром він і Чигирин підійшли до своїх дозорців, що розмовляли з чотирма зарослими, вчорнілими, змученими бійцями, двоє з них були з гвинтівками, а двоє без зброї.

Побачивши майора, червоноармійці виструнчилися, поправили гімнастерки.

— Добріш день, товариші, — привітався Сагайдак. — До нас прийшли?

— До вас, товаришу майор, — відповідає невисокий широкоплечий боєць із шрамом на щоці. Його незалежний вигляд одразу справив враження на Сагайдака.

— Хто ж ви будете?

— Ми трое гармашів. Воювати почали біля самого кордону. Далі потрапили в

оточення, пробивалися до своїх, та не пробилися. По дорозі до нас приєднався боець Антоненко, — показав очима на високого пухлогубого солдата без зброї. — Вчора ми почули, як ви поколошматили карателів, і почали шукати вас. Прийміть у загін.

— Документи є?

— Є, — і перший виймає з кишені партквиток. Сагайдак розгортає його, скидає очі з фото на бійця і приязно посміхається:

— Отож, товаришу Грицай, бити фашиста?!

— Тільки бити! — твердо кидає Грицай і полегшено зітхає:

видно, немало довелося пережити на дорогах війни.

— А у вас, товаришу Антоненко, в зброя?

— Немає, — безпорадно розводить довгими руками високий боець.

— Де ж ви її поділи? І чи вам відомо, що в нас цейхгаузу нема?

Антоненко червоніє, кліпає довгими дівочими віями.

— Так воно вже вийшло, товаришу майор, бо ми одразу попали в пекло. Але одну штукенцію я виніс.

— Що ж це за штукенція?

— Сурма, товаришу майор.

— Яка сурма? — дивується Сагайдак: чи це насмішка, чи у хлопця не густо на розум.

— Ось я зараз, — Антоненко похапцем підходить до старої, напівзотлілої осики, здимає з сучка мідну сурму, на якій вибухають спалахи ранку. — От мій інструмент. Я, товаришу майор, сякий-такий музика. Ще з дитинства з батьком і братами грав да хрестинах, весіллях і різних святах, тому й губи у мене розіюшені, наче постолі.

Сагайдак мимоволі посміхнувся, придивляючись до повних музики, зиркнув на Чигирину.

— Такий інструмент у загоні згодиться, — тихо сказав той. — ж сурма!

— Що ж, товаришу Антопспко, доведеться прийняти вас до ону і з такою зброєю. Збережіть її до нашої перемоги — і тоді игіть на весь світ!

— Я буду старатись, щоб на весь світ! — На radoщах Антоненко підняв сурму вгору, приклав мундштук до спухлих уст — Гурочиста мелодія порушила тишу, підняла вгору диких голубів, що до цього стогнали і стогнали у кронах могутнього дуба.

Біля землянки Чигирин попрощався з Сагайдаком, Григорієм і близнюками, поправив упряж, сів на воза, вйокнув і зразу став собі звичайнісіньким, прибитим літами і недолею дідом.

— Артист! — невесело посміхнувся Сагайдак.

— Ким йому не доводилось бути — і артистом теж, — посмутнів Григорій, проводжаючи поглядом батька.

Лісами та перелісками, ярами і забутими дорогами добирається Чигирин до Синяви, де ще підлітком з батьком розчищав, пиляв і складав у сажні графський ліс. За це він мав у день п'ятнадцять-двадцять копійок. А коли почав шпунтувати гонту, то вже і полтиника виробляв. У цих же лісах він і стрів свою долю — свою з нерівними бровами

Марину, і привернув її до себе чи то щирим словом, чи тими нероззцібнутими підсніжниками, які йому і досі здаються найкращими квітами на землі. Це ж тільки подумати: ще приморозки потріскують у лісах, ще ніздрюватий сніг скрипить, як сорока, а ця квітка самою ніжністю витикається на світ і по-дівочи зворушливо дивиться у вічі людині — з березнем, з весною тебе!

Дорогою незворушні, як механізовані ідоли, мчать на мотоциклах жандарми, на їхніх грудях коливаються і поблискують півмісяці блях. Наче по команді вони повернули голови, обмацали поглядами діда і гайнули далі. Невже це не сон? І застогнала душа в чоловіка. Та що наші жалі в часи лихоліття?

Чигирин в'їжджає в ліси, минає стару загату, яку підмиває томна від торфу вода, бере до колишньої парні, в якій господаровитий управитель графа одразу закладав чотириста шпон на колеса. Наклали тоді головами усі ясени, усі берести, а далі пропали й дуби. Тепер черево парні і її обвалені боки поросли плетеницею ожинника та чагарником, а там, де стояли круги, на яких запряжені в мотуззя робітники гнули обіддя, виріс густий дубняк.

Наче по пам'яті років переїжджає і переїжджає Чигирин з одного урочища на друге — і ніде нікого, тільки сонце пригорщами пересіває крізь листву золоту дрімоту. А ось і садок, і хата лісника Мирона Козуба, який був у нього боярином на весіллі. Де ж тепер Мирон: чи в лісах, чи перебрався в село? На траві лежить свіжий слід од коліс — виходить, хтось тут живе. Коли чужий, то скаже, що приїхав до Мирона вкосити якусь копичку сіна. Чигирин зупинив коні перед ворітьми, що взялися грибами і печатами лишайників, скочив з воза, заглянув на заросле травною і ромашкою подвір'я. Тут стоять ошатні підгонисті стоги лісового сіна, а в затінку біля них кубляться знесилені від спеки кури. Виходить, німці ще не добрались сюди. І зовсім негадано від лісу його покликали.

— Михаїле!

Аж здригнувся з несподіванки, зиркнув убік:

— Мироне?

— Хто б ще тепер бродив у цих лісах? — підходить осадкуватий лісник, на голові в нього вже буяє білий цвіт, а вуса розпухналилися сивою степовою тирсою. Мирон обіймає Михайла, тягне до оселі, все дивується, яким він робом опинився тут.

— Та приїхав провідати тебе, трави лісової накосити.

— Говори-балакай, так я й повірю твоєму лукавому слову, — підсміюється Мирон, підсміюються і горбкуваті щоки, між якими, мов у засідці, причаївся лисячий ніс. — Щось припекло?

— Кого зараз не пече? Таке врем'я настало. Кому тепер служиш, Мироне?

— Лісник завжди служить трохи людям, трохи собі, а ще більше худобі: коням, коровам і навіть зайцям та косулям, — хитрув лісник, — Ось і ти, бачу, про худібку думаєш, — з косою, з граблями приїхав до мене. Та заходь до хати, гостем будеш. Отак воно виходить: люди подекують, що Михайло Чигирин партизанить, а він собі на сіно старається, — і сміється тими очима, що бачать людину наскрізь.

— Мироне, може б, ти не дуриш голову? Чи вже й мені не віриш?

— Тобі, Михайле, вірю, — серйознішав лісник і відчиняв двері. — Заходь, сідай, я зараз щось скупорошу! Як воно вже вийде в мене — пробачав, бо жінка тепер в е вертається в ліси, без неї і кури здичавіли, але поки що яйця несуть. Засмалити якогось півника?

— Можна й півника. Саме для цього я й приїхав. Мирон поглядом прострелює гостя:

— То хто кому дуриє голову? Кажу, що в тебе! . — І в нас пройшли чутки, що в твоїй Синяві партизанить Левко Віденко, — із надією подивився на лісника, — Не бачив його?

— Ні, не бачив, — кліпнув зморшкуватими повіками Мирон, очі його посмутніли і теж пішли у засідку.

— В тебе і це може бути, — з недовірою вивчає вид, що заїмається од нього. — То не бачив і навіть не чув?

— Ліс великий — усього навіть лісник не побачить. А чувати т Левка — чував.

— А може, й видав? Не гріши, чоловіче. — Кажу: чував, — зовсім підкисає господар. — Тобі стрітись з ним треба?

— Дуже. І невже ніхто з його хлопців не навідувався до тебе?

— Та було, — неохоче цідить лісник. — Прийшли якось уночі, взяли трохи харчів, тютюну та й пішли. А куди — вони не казали, я не питав, — і глянув у вікно. — Бач, коні й досі стоять, наче на виставці. Заведу їх у стодолу і піду ловити півника.

Чигирин насупився, підвівся з лави.

— Не буду ласитись на твого півника, хай ще росте, може, виросте таким хитрієм, як його господар, то й будете один одному забивати баки. На цьому слові — бувай.

На щоках присоромленого лісника одразу стало тісно рум'янцям.

— Чого ти, Михайле, отак? Хіба я що?

— Тепер здогадуюсь, що ти. Досі вірив тобі, тому й приїхав у нелегку годину, та, бачу, помилився. Був ти у мене колись боярином, а ким став зараз — не знаю. І колись я ненавидів хитрунів та брехунів, а тепер — тричі ненавиджу, — і пішов до дверей.

Мирон розгублено кинувся до гостя, притримав його руками.

— Не чіпляйся, — взявся за клямку Чигирин.

— Богом прошу, Михайле,,залишися.. Зкадтено хоч вашу молодість, коли тепер нема чого згадати. І не клади гніву ні на мене, ні на мого півника. Посидь трохи сам або розклади вогонь у печі, — і лісник прожогом вискочив з хати.

"Таки допекло".

Згодом озвалося торохкотіння коліс і стихло. Чигирин позирив, позирив у вікно, але не побачив Мирона і знічев'я почав поратись біля печі, а думки його крутились і крутились навколо лісника і тих, що все життя бредуть по калюжах хитрувань, толочать усе чесне, ще й вважають себе за дуже розумних. Для такого бісового зілля Михайло в 'колгоспі завжди знаходив одну роботу — сторожа. Ось на цій посаді хай і доказують одна одному свої таланти.

Коли вже вогонь гарячими півнями забився у челюстях, до хати з щільником і гладущиком увійшов Мирон, косуючи, він ніяково розвів руками:

— От халепа — ніяк не міг зловити півника, порозбігалось бісове птаство із задвірка в ліси. То ми зваримо молоденьку бараболю, спряжемо яєчню, а липець — на заїдок. Що ти на цеє?

— Буду придивлятися, як ти далі хитруватимеш, — буркнув Чигирин. — Це в тебе виходить.

Лісник тільки покрутив головою, потім розсохачем поправив дрова в печі й почав старатися біля картоплі, а коли поставив горщик до вогню, метнувся в комірчину за сьаким-таким запасцем.

Невеселим був обід давніх друзів. Чигирин навіть не пригубив чарки, більше нічого не говорив і не питав Мирона. В лісника ж — нема-нема, та й застрибають під віями бісівські вогники. Чого б це? Що він був хитруном, це всякий знав, а тепер, може, і на крутія перешерстився? От хто б сподівався, що затурканий Рогиня, який найбільше цікавився тим, що було кілька тисяч років тому, зараз стане крайсагрономом? А на яку посаду важить Мирон? Може, на лісничого?

Знадвору скрадливо клямцнула клямка.

— Ой ой?!

Лісник здвигнув плечима, а Чигирин вискочив з-за столу й вихопив з кишені браунінга.

— Що ти, Михаїле! — зблід Мирон. — Це свої. Чужі не так вриваються.

— Відійди!

Відчинилися хатні двері, і в рамі одвірків, посміхаючись, став плечистий, оцупкуватий Левко БІЯЄЙКО. Він глянув на Чигирина, на його зброю, поплескав п'ятірнею по кишені, де, певно, теж таке добро лежало, і розсипав на порозі сміх.

— Ось так тепер стрічаються голови передових колгоспів.

— Бо твій підпомагач хитрував зі мною, як циган на ярмарку, — насварився Чигирин браунінгом на лісника.

— Тю на тебе, — присів лісник. — Ще твоя цяцька зі злості гахне.

Колишні голови обнялись, побчолоявкйлись і весело сіли за стіл. — Тепер і по чарці можна! — радів Козуб і бісиками ошаслиблював Чигирина. — Жаль, що півник утік.

— Здалеку лисячий дух учув, — шпигонув Чигирин.

— Піду я щось коням кину, — делікатно залишав їх лісник. І тільки він переступив поріг, волоокий Біленко допитливо поглянув на Чигирина:

— Що у вас, Михаїле Івановичу? Партизанські чи якісь інші справи?

— Партизанські. Тепер з дрібними сором іти до людей. Як тобі ведеться?

— Тяжко, Михаїле Івановичу, — посмутнів Левко.

— З підпільним райкомом чи обкомом в якісь зв'язки?

— Аби ж то були. А як у вас?

— Теж невесело. Ти Сагайдака знаєш?

— Чому не знати? Не раз в області по президіях сиділи, був такий час. Це ви

карателів колошматили? Кажуть, більше сотні їх полягло кістями?

— То вже люди перебільшили, але було і крику, і тиску, і писку. А як у вас?— Ще нема чим хвалитися. Тільки поліцаїв у одному селі втихомирили. Сили поки що малі.

— От, щоб збільшити їх, Сагайдак пропонує об'єднатися з нами.

Левко мерзлякувато повів плечима й одразу насупився, сірі очі його потверділи, потверділи й уста, замкнувши слово.

— Чого ж ти мовчиш?

Командир заперечливо повів головою і, не дивлячись на Чигирину, глухо сказав:

— Передасте Сагайдаку, що ми ні з ким об'єднуватися не будемо. Ви партизани одного району, ми — другого, і кожен має думати про своє.

Чигирин оторопів.

— А чи не здається тобі, Левку, що ми всі і кожен тепер маємо думати не про своє, а про наше, про всенародне? Левко уперто втупився в Чигирину.

— Коли я думаю про своє, тобто про справи свого району, то я думаю і про народне.

— Невже це твоє останнє слово?

— Останнє, — твердо сказав Біленко. Чигирин, і обурюючись, і дивуючись, запитав:

— Чого ж ти боїшся? Командирську славу чи свій гонор втратити?

— Не це, Михайле Івановичу, — поморщився Левко. — Боюся одного: зради. Хіба ви з історії не знаєте, скільки загинуло найкращих людей через зраду? Та й випадок з Кундриком дещо говорить про це. Тому я ні до кого не піду і нікого до себе не прийму, якщо він неперевірений, себто якщо він не нашого району.

Чигирин підвівся з-за столу, гнівно кинув Левкові:

— Не знав я, що голова колгоспу так швидко може стати одноосібником.

Левко теж спалахнув:

— Думайте собі, як хочете.

— Я то думаю. А як ти будеш тримати слово перед партією, перед народом?

— Це вже покаже час, — Біленко підвівся, глянув на ліс, на сонце, що з гілки на гілку опускалося в надвечір'я.

— Зрештою, Левку, на якусь операцію ми зможемо об'єднатись? Наприклад, у слушну годину напасти на район?

— І на операцію не будемо об'єднуватись. Живіть ви самі по собі, а ми самі по собі.

"Пропавший день", — тоскно подумав Чигирин. Жаль було змарнованого часу, жаль було і цього красеня без однієї клепки, який сам собі готує поразку. Недарма ж його за вперту вдачу колись прозвали дундуком. Після довгої мовчанки запитав:

— Неїїже в тебе і партизани думають отак, як їхній командир?

— Точнісінько так! — трусонув чубом Левко. — У нас демократія.

— Демократи навиворіт, може, й голосуєте, чи йти, чи не йти на якесь завдання?

— Таки голосуємо. А що ж тут таке?

— Дивись, щоб такою демократією загін не розвалив.

— Не розвалю, — пообіцяв Левко.

Похмуро попрощалися колишні голови. Біленко, уникаючи погляду Чигирина,

зібрав до купи серпики брів, у роздумах вийшов на подвір'я, щось сказав Миронові, який крутився між стогами і ворітьми, та й зник у лісах.

Через якусь хвилину до оселі ніяково зайшов лісник, він з жалем розвів руками: що, мовляв, поробиш із отим Левком, і каже

ТІЛЬКИ ОДНО СЛОВО:

— Буває.

— Та буває.

— Він що набереться розуму.

— Будемо надіятись. Тільки цей розум треба з нижчеспиння до голови перегнати.

На горбкуватих щоках Козуба заколивалася посмішка.

— Час пережене. Може, тобі, Михаїле, кілька півників кинути на дорогу? Тобі буде молодий спів, а мені старий крик від баби. То як?

— Якщо зловиш, не відмовлюсь од такої розкоші. Нам і старий півень не завадив би, щоб проганяти ночі. А найкраще було б, якби ти дав діжу з розчиною.

— Діжу? — здивувався Мирон, і його лисячий ніс обсіяла луава дрібнота зморщок.
— Чого я тільки не крав у своєї жінки, от діжки не крав. Дякуючи тобі, доведеться і цю практику пройти...

XVII

Куди ж ви такі, псздужалі та перебінтовапі? Перебудьте у нас ще якусь днину, — жалісно затремтіли дівочі вії. — Чуєте?

— Спасибі, Ганнусю. Якось уже побреду, а коли не побреду, то поклешняю, наче рак-неборак. — Данило пальцями показав, як він має клешняти, і Ганнуса посміхнулася, а потім зажурилася. — Чого ти, донечко? Чого, мала? Чого, ласкавочко?

— Жаль мені буде без вас, — похнюпилася дівчина.

— Чого ж, Ганнусю?

— Батько пішов на війну, ось і ви підете, а я знов залишусь сама-самісіпка на світі.

— Чого ж сама? А човник на річці?

— От хіба що човник і весло. Та й то тепер далеко не заїдеш, бо поліція. Зараз хочете йти?

— Зараз, бо вже ноги самі просяться в дорогу.

— Не так ноги, як душа, — розважливо похитала головою, далі пішла до скрині, відкинула важку дубову ляду, дістала з-під якихось одяганок бобрикове пальто.

— Тоді ось візьміть батькове.

— Чим тобі віддячити?

— Як живі будете, то хоч напишете. Тільки неодмінно лишайтеся живими!

— Постараюсь, Ганнусю, — Данило мимоволі пригорнув дівчину, погладив її голівку, товсту косу, як гладять дітей. Невимовний жаль охопив його за долю цієї довіри і вроди, що мовчки стояла біля нього, вже не сподіваючись на своє щастя. Закінчилася б війна, повернувся б тато — от і все її щастя. Та чи буде таке?

Ганнуса раптом сторожко потягнулася очима до вікна.

— Що там?

— Здається, хтось ворітьми скрипнув. Таки мордує когось — до ганку йде. Ховайтесь у комірчину.

Данило скрадливо вийшов із хати у комірчину, а в цей час по-старечому закректала, заскрипіла перестояна шалівка ганку і хтось тихо постукав у двері.

— Хто там?! — сполохано обізвалася Ганнуса. Знадвору почувся притишений сміх:

— А це я. Не пізнаєш?

— Юрій?

— Авжеж він!

Навіжений! Чого ти по ночах швендяєш і лякаєш людей? "Навіжений" знову засміявся:

— Відчині, Ганнусю, тоді скажу на вухо,

— Его, так і відчиню комусь!

— А я думав, тобі зі мною веселіше буде,

— Чогось но в пору ти веселим став.

— Ганнусю, хіба вже тобі не пора дівувати? Чи ти, може, приймака прийняла?

— Звісно, прийняла — не чекати ж тебе. Але Юрко і таким не журиться:

— Дай хоч погляну на цього приبلуду.

— Завтра прийдеш. І завтра я розкажу твоїм батькам, як ти людям спати не даєш.

— Не будь, Ганнусю, коверзухою і відьмочкою заодно, бо тобі, як побільшаєш, що треба заміж вийти. От краще відчини.

— Як вийдеш за ворота, тоді відчиню.

— А хто ж мене своїм приворотом привернув?

— Іди, хлопче, не баламуть голови.

Юрій, щось новдоволено бурмочучи, потупцяв на ганку і пішов од дверей. Дівчина згодом відчинила їх, подивилася на оболонь, виглянула на вулицю, а потім випустила з комірчини Данила.

— Це ж, Ганнусю, хто залицяється до тебе? Дівчина відмахнулась рукою:

— Є такий гонивітер на нашій вулиці — один утопленик.

— Що, що?!

— Утопленик, кажу. Плавати не вміє, хоч і коло річки живе, а купатися лізе на глибоке. От і втопився був минулого року. Намучилась я, руки надірвала, поки витягла його на берег. Мало й мене не втопив. То й маю тепер мороку на свою голову.

— А може, це любов? Ганнуса почервоніла:

— Та він трубить про неї, навчився в когось. А хіба ж про любов трублять? То йдете?

— Іду.

Дівчина що шурхнула до комірчини і незабаром винесла звідти зав'язану на вузол торбину, втиснула в руки Данилові шерстяну почіпку.

— Коли вже так надумались, то візьміть оцього сидора — у дорозі згодиться.

— Я, Ганнусю, стаю твоїм довічним боржником.

— І не говоріть такого... розумного.

Вони мовчки виходять на подвір'я, за яким спускається до річки некошена оболонь.

Тут на передосінніх травах лежали зорі, під травами, чекаючи досвіту, куняв туман. Тепер, коли пригасало життя коріння, гумап щоночі вилежувався на ньому, а потім, шкутильгаючи, підіймав над землею холодок підкошеної м'яти і вологість затоплених лілей... І лілесю прозивали в дівоцтізі його Оксану. Як вона там?.. На темному полотні вечора пам'ять почала висікати жііючий образ, наближались великі материнські очі, підведені передосінньою жалостинкою. І діти Оксанині, і Мирослава, і Стах, і дядько Лаврін з усією сімейкою, і дід Гримич, що так гарпо співав про Морозенка, одразу підступилися до нього. Чн живі? Чи живі?

Він стояв перед зарощеною зорями оболонню, над якою серпик місяця випрядав срібло, а в думках уже був біля татарського броду, отам, де коні топтали яру руту й туман, а тепер новітні ординці топчуть життя. Та пе витопчете, нелюди, зі своїм біснуватим фюрером. І в Данила самі по собі стиснулись кулаки.

— Ви вже там, біля своїх? — торкнулася його руки Ганнуся.

— Там, серденьтко, там, ясочко.

— І хтось отам чекає на вас?

— Напевне чекає, якщо війна не скосила.

Дівчина засмутилась, узяла весло, що лежало біля огорожі, і вони, оброшуючись, пішли оболонню до річки, яка тихо заколисувала берег, і човни на березі, і верби над берегом. Недалеко скинулась риба, це наполохало Данила. Отак тепер можна і риби, і хвилі злякатися. Пригнувшись, він опустил на воду вербовий човник — Ганнусине придане, як жартував її батько.

— Сідайте. Повезу вас по наших зорях, — зажурено сказала дівчина.

— Може, я повеслюю?

— Де перекинетесь на цій душогубці. — Ганнуся тихо гребнула веслом, і човник справді пішов по зорях, лякаючи і кришачи їх.

З ким він колись плив отак уночі? Ага, то матір перевозила його, малого, через татарський брід. Тоді в човні у них лежало татарське зілля і бузьків огонь. А тепер не бузьків, а пекельний огонь пішов по всьому світі, і чи вийдеш з нього ти, чи вийде з нього це миловиде дівча з журбою в очах і серці в свої сімнадцять років?

Не поталанило йому в перші дні війни. А як поталанить тепер, до останку буде битися з недолею, щоб хоч трохи поменшало журби в людей. Чи ж почали в його районі партизани боротися з фашистами? Поринувши думками в своє село, в свої ліси, він уже не бачив, як на віях дівчини затремтіли дві сльозинки.

Човен м'яко торкнувся берега, тут, обійнявшись, як у пісні, журились передосінням три верби. Данило вискочив на вогкий пісок, подав Ганнусі руку, і дівчина легко стрибнула на берег.

— Як ваша рана? Не озивається?

— Ні.

— І нітрохи не болить?

— — Як же вона може боліти, коли ти лікувала мене. Спасибі тобі, допечко, за все. Ганнуся схлипнула.

— Ти чого?

— Хто ж мене тепер донечкою назве? От скажете ви так, а я тата бачу. Він навіть схожий на вас, тільки ви трохи вищий.

Данило пригорнув дівчину, вона стала навшпппски, невміло поцілувала його, потім обтерла вії, а руки її впали мов неживі. Він узяв їх у свої і неждано відчув, що з кишені Ганнусиної жакетки стовбурчиться якесь залізяччя.

— Що це в тебе?

— Ой...

— Кажи, дівчино.

— Бельгійський браунінг другий номер, — сказала бентежачись, вийняла зброю, зважила її на руці.

— Де ти взяла його?! — здивувався і зрадів Данило.

— Та... — не знає, що сказати, і збирає зморщечки на невисокому чолі.

— Як не хочеш, то не кажи.

— Один хлопець приніс... подарунок на іменини.

— Гарні тобі подарунки приносять. На це Ганнуса серйозно відказала:

— Який час, такі й подарунки.

— А той хлопець часом не Юрком зветься?

— Юрком.

— Де ж він його доп'яв?

— Говорив, що трохи позлодійкував у гітлерівців.

— Ганнусю, подаруй цю зброю мені. Дівчина сумно глянула на Данила:

— Як вам так дуже треба — тоді візьміть. Я ж знаю, що ви підете в партизани.

— Звідки це знаття?

— З усього видно. А як станете командиром, тоді заїдете за иною. Я вашим партизанам їсти варитиму. Заїдете?

— Неодмінно. Дівчина зітхнула:

— Все одно обманюєте.

— Чого ти, Ганнусю?

І вже не погляд довіри, а погляд вікового жіночого докору обпікає його.

— Бо чоловіки завжди обманюють нас. Данило вражено подивився на дівчину.

— Звідки ти знаєш?

— Бо мої тітки так говорили. І дорослі дівчата це кажуть... То заїдете?

— Неодмінно! От побачиш, доїїсчко!

— Я буду чекати па вас. Не забудьте... І така була в ній віра, що гріх було б хоч чимось скривдити дівчину.

На річці бухикнуло весло раз і вдруге. Данило насторожився:

— Хто б це міг бути?

— Юрко! — впевнено відповіла дівчина, і в куточках її вуст вибилася зверхність.

— Звідки ти знаєш?

— А він тихачем не вміє — так веслує, наче лантухи кидає: не знає, куди силу

дівати. — Від того берега зринав човен, ось він вплив на середину річки, і Ганнуся запитала: — Юрію, це ти?

— А як ти мене впізнала? — радісно озвався ламкий голос.

— Орлиний клекіт навіть з-під хмари чути, — насмішкувато відповіла дівчина.

— Не будь, Ганнусю, відьмочкою, — Юрій знову гребнув, як лантух кинув у воду, і незабаром його човник з розгону вискочив на берег.

Тепер Ганнуся гордо виструнчилась і стала однією недоступністю. Звідки це взялося в неї? А парубчак, шарудячи отавою, вже сторожко підходив до них. Поздоровкавшись, він удавано веселим голосом заговорив до Ганнусі:

— От не думалось зустріти тебе з кимсь.

— Як ти догадався приїхати сюди?

— Подивився, що нема твого човника, та й стривожився.

— Ти навіть стривожитися можеш? — насмішкою доймає хлопця.

— Таки стривожився, хоча й не було за ким, — не залишається в боргу Юрій. — Я й догадувався, що в тебе хтось є, бо одного вечора бачив, як ішов з того подвір'я лікар.

— Який ти догадливий у нас. І що з тебе буде, коли підростеш?

Данило з подивом прислухався до їхньої пересварки і все більше впевнявся, що Юрій по самі вуха закоханий у Ганнусю. Та й вона, либонь, прихиляється до нього душею. Але коверзує, як уміють коверзувати дівчата, коли відчувають свою зверхність. Тільки де ж і коли таке могло взятися в оцієї лозинки, що самою правдивістю дивиться на світ? Ох ці дівчата та жінки, ох це Євине сластіє, як казав про жінок один дяк-заброда.

— Ганнусенько, то я пішов.

— А я вас проведу з Юрком, бо ми знаємо тут усі стежки.

— Авжеж, проведем, — голубом забуркотів парубчак і радісно подивився па Ганнусю — на свою любов і відьмочку заодно.

XVIII

Данило, напевно, пройшов кілометрів з п'ятнадцять, і така кволість охопила його, що з-під ніг стала втікати земля, а з очей випадати зорі. Грудям не вистачало повітря, у пих почали боляче орудувати ковальські міхи. Невже навік забрав здоров'я паршивий шматок металу? Дурниці! Усе, і здоров'я, повернеться до нього, бо треба ворога бити, бо треба ламати недолю. Обважнілою долонею він витер піт з чола, подивився на небо, на обрій, знайшов під ним у полі два темні обриси ожередів і пересохлою стернею пішов до них.

Навколо тихо шурхотіла висока пшенична стерня, тримаючи на своїх зрізах хиткий відблиск зірок. Щось заворушилося біля ожередів, налякало його, але одразу ж збагнув, що не було чого полахатись. Данило ступив ще кілька кроків, почув сполохано "скіргик", — і вгору з хурчанням бризнув табунець птахів. Він полетів вище ожереду і знову упав на стерні. Та це ж куріпки — добра птиця його дитинства, що й, узимку не покидає нас, ночуючи не в гніздах, а прямо в снігових ямках, де заставали їх сутінки чи негода. Данило не раз знаходив куріпок на засніженій озимині. А якось і додому приніс

охлялих, замерзлих птахів, відходив у теплі, поклав у мішок та й завіз па озимину. Тоді довго підсміювався Семен Магазаник: "Навіть куріпчине м'ясо не вгодило нашому голові". Де він тепер і яке м'ясо споживає? Тьху, знайшов чим журитися. Краще турбуйся, як теперішній день перебути.

Ожереди вирости перед ним, наче темні пароплави. Десь із самого низу писнула миша, повіяло пріллю, бо снопи не по-господарськи лежали на житнищі, не на солом'яній підстилці. О, таки озвались запізнелі клопоти голови! Данило, прислухаючись до світання, пішов уздовж ожереду, чи не причаїлась і тут якась напасть, знову сполохав куріпок, що вже розбивали крилами темінь. Попереду, як па запітнілому склі, почали виростати дерева, чи не верби, а за ними, певне, протікає річка, бо звідти тягне ра-нковою прохолодою. А де ж тепер Ганнуса, її човник і весло? І де отой отряхуватий парубійко, який хоч і називає дівчину відьмочкою, та все одно побоюється її. Щось і він собі міркує в цей час, бо ж хіба не бачив, як і в нього в кишені відстовбурчувалась зброя.

Обкружлявши скирти, Данило про всякий випадок сховав браунінга у сніп, ще обвів поглядом світанок і, тривожачись, влігся на спочинок. Тепер у вуха його йшли і спадали шерехи — то від стерні, то з скирти, то з неба. Він ще почув, як над ним, посвистуючи крильми, пролетіли чирки, посміхнувся їм і з ними увійшов у неспокійний сон, де була місячна ніч, болотяне плесо і оті лисухи, що ногами й крилами відривались і відірватись по могли від води...

Хтось обережно торкнувся його плеча. Невже знову Стьопочка? Він, чуючи біль у грудях, зривається з землі, ловить очима світанок і незнайому жіночу постать, а рука сама шукає того снопа, де лежить зброя.

— Не полохайся, сину, — чує такий добрий голос, наче він ішов з його дитинства.

— Хто ви, тіточко? — нарешті виходить зі сну і пильно дивиться на сумовите, обведене зажуrom, літами і жіночим уболіванням обличчя.

— Я — тітка Марія, а скоро буду бабою Марією, бо донька вже останні тижні доходить. Війна — війною, а діти мають родитися, — говорить так, щоб заспокоїти його. — Тут над річкою я доглядаю за качками, їх у нас раніше море було. От удосвіта й побачила людину, що кружляє біля скирт.

— Це мене?

— Який ти догадливий, — посміхнулася, знову ж таки, щоб заспокоїти його. — То я й подумала: може, це добрий чоловік шукає собі пристановища від лихого ока, а й не знає, що сьогодні приїдуть з громадського господарства молотити стоги. Правда, ти не знав цього?

— Звісно, не знав.

— Тоді тобі треба звідси йти. Нащо зустрічатися з бідом?

— Куди ж тепер іти?

— Німецької довідочки в тебе немає?

— Звідки їй узятися?

Тітка Марія підперла рукою обличчя, подивилася на верби, за якими виднілася

продовгувата будова.

— Не знаю, як ти, а можна було б перепочити день у пташарні. Там у мене є хижка. Я її замкну, піду на річку до качок, а ти спочивай.

— Ніхто ж не загляне до вашої хижки?

— Недобра людина не загляне. А як прийде мій старий, то тільки зажуриться, бо немає чутки про синів. Отож і привертай помаленьку, бо вже більшає ранок.

Виярком вони попрямували в долину до тихих верб, що по-старечому гнулися над самою водою. Потім тітка Марія трохи взяла праворуч, бо перед ними, упершись головою в землю, лежала мертва сухорога корова.

— Позавчора на міні підірвалася. Упала бідолашна, а з неї течуть і кров, і молоко.

Данило глянув на корову і здригнувся: її роги вже було засновано павутинням, а на ньому, розпластавшись, чаївся вгодований павучисько. На темному горбі його викраплювався схожий на свастику хрест... Ось це і є війна.

Вони дійшли до пташарні, від якої в'юнилася стежка до неширокої річки, до вже білими і сірими острівцями плавали качки. Синя безмовність коливалася над лугом і річкою, і синій смуток коливався під віями тітки Марії, що думала і про доньку, і про синів, і про нього, і про увесь світ, який не знати чого став таким страшним і жорстоким. Пташарня мала кілька відділів. Тітка Марія ввела його в найменший, посеред якого довгався лежак.

— Тут я тримаю маленьких качаток, — і посміхнулася. — Ти бачив, як сплять каченята?

— Ні.

— Кумедно так. Очі заплющить, одну ніжку відкине убік, що й крильцем прикриє, щоб було тепліше. Ось ми й дома, — відчинила двері, побризкані сумом живиці.

На стінах невеличкої охайної кімнати висіли звичайні плакати з усміхненими жінками і дорідним птаством. І навіть ця проста наочна агітація, ще не здерта рукою чужинця, тепер зворушила його.

Тітка Марія кинулась до маленької, які бувають у комірчинах, печі, витягла звідти пательню зі смаженою рибою, поставила на крихтний столик.

— Оце перекуси трохи та й лягай відпочивати. А прийде старий, він тобі на березі юшки зварить.

Постеливши немудру постіль, жінка вийшла з хижі, замкнула її на колодку та й подалася до води, на якій вигойдувався свіжий необсмолений човник. Як, ще з дитинства, хвилювали Данила ці вербові човники, що сновішю пропливали в погожі і туманні ранки і гуділи бубнами в негоду. З-за верб до човна підійшов немолодий похилий чоловік, що тримав у зубах уважисту люльку. До нього щось заговорила тітка Марія. Чоловік мовчки вислухав її, поглянув на пташарню і, не виймаючи люльки з рота, відімкнув од вербового пня човен, сів у нього і незабаром зник за тихими вербами і верболозами.

Данило прокинувся від легенького стуку в дворі.

— До тебе можна? — озвався голос тітки Марії.

— Заходьте, заходьте.

— Я не сама — з чоловіком.

Відчинилися двері, в кімнату першим з паруючим казанком у руках увійшов Маріїн чоловік. І тепер у його зубах погойдувалась і дпміла люлька.

— Оце ж Григорій вам юшки наварив. У нас її ніхто так не зготує, хоч і не рибалка, а мельник він. їжте, що бог і річка послали.

Дядько Григорій вибачливо посміхнувся на мову жінки, поставив казанок на припічок, сів на лаву і мовчки почав смоктатп люльку, а тітка Марія вкинула в полумиски риби, влила юші.п і запросила Данила й чоловіка до столу. За обідом говорили тільки Данило й тітка Марія, а дядько Григорій — хоч би тобі слово.

— Може б, ти що-небудь поспитав гостя? — нарешті не витримала жінка.

— Не все треба питати, — спокійно озвався дядько Григорій і окутався хмариною диму. — Як має людина щось сказати, надійсь, скаже, а не має, то краще й помовчати, — та й знову припав до люльки, але враз чуйно підвів голову. — Марійко, від стогів хтось іде до тебе. Вийди навстріч.

Жінка метнулася з кімнати, але незабаром і повернулася.

— То Христина й Ольга захотіли свіженької води.

— Що ж тепер робиться у світі? — запитав Данило дядька Григорія.

— А хто його знає. Живемо зараз, наче в дуплі. Хвалиться фашист, що вже Москву обложив, та мало хто, окрім прихвоснів, вірить такому. Як ти на цеє?

— Москва що покаже себе, дядьку Григорію. Зарання ^адів ворог і деякі хитливі.

Уже прощаючись, дядько Григорій сказав Данилові:

— Побудь, хлопче, хоча б з пару днів біля нашої річки, бо, видиться, маєш у тілі болість. Тут поки що спокійно: качці випала краща доля, аніж курці. Ще можу тебе на млин узяти — там па мельника вода робить, то й будемо обоє багаті шумом.

— Не той тепер шум, щоб мені муку молоти. Це б у спокійну годину залюбки оселився у млині, — сумовито поглянув на старого.

— Тоді дивись, — схвально кивнув головою дядько Григорій. — Видать, мій старий розум відстав від молодого. Коли тобі по дорозі на Лисогірку, підвезу човном.

— А Лисогірка йде до шляху чи від шляху?

— — Від шляху.

— Виходить, не по дорозі.

— Тобі видніше, — сивою мудрістю глянув на Данила, подав вироблену руку, на якій за жилами нічого не було видно. — То хай доля боронить од неволі.

І пішов, смокчучи люльку. Отак він, певне, і до самого бога піде, неквапний, мовчазний, мудрий. А потрапить у рай — і там наварить юшки для добрих людей, та й сяде десь збоку, мовчки прислухаючись до чиеїсь мови і жалкуючи, що тут не можна запалити люльки...

Другої ночі Дапило пройшов більше, а коли зазоріло, перебрався через заспану річечку, береги якої єднала вивернута верба, й опинився на мочарі, де стояли невеликі стогн осоки. До таких стогів тільки взимку, коли все промерзне, приїжджають люди.

Знайшовши тичину, він сяк-так вибрався на стіг, і тут йому від заходу блиснуло дзеркало сивого плеса, а за ним у долині досвітня синява приспала невеличке село. На плесі уже темніли і зникали у воді норці, яких невідомо чого називали попелюхами. Далі з очеретів виткнувся човен, і Данило затурбувався, чи не помітив його рибалка. Та чоловікові, напевне, було не до нього, бо ось він, придивляючись до води, зупинився, а потім щось почав витягати обома руками. Незабаром на поверхні з'явився плетений жак. Старий кинув його в човен і почав з горловини діставати рибу. Отак він витягнув що три жаки і не повернув човна до села, а повеслував до зарога, ближче до стогів. Тут він вибрався на низькоділ, пильно оглянувся навкруги і пішов до стогу, до лежав Данило.

"Хто ж ти, рибалко? І чи тільки рибу ловиш?"

Старий, поволі чалапаючи мочаром, підійшов до стогу, задер голову і насмішкливо запитав:

— Чоловіче, ти, може, тут домівку знайшов?

— Абощо? — підвівшись, Данило пильно придивляється до брунатного видовженого обличчя з вислим носом.

— Та нічого. Тільки дуже безпечно ти йшов до стогів. Мабуть, документи маєш справні.

— Де там.

Рибалка несхвальне покрутив головою, подивився на ставок, а далі мовив:

— Може, ти голодний, то в мене є шматок хліба з салом. Підкріпись трохи.

— Спасибі, дядьку, не знаю, як звати вас.

— Панасом, — зітхнув рибалка. — Взяв би тебе в село до себе, так уже погань повилазила з шпарин — поліція, значить. Ось я тобі хлібець залишаю біля стогу, а сам пантруватиму на плесі — береженого і бог береже.

Данило по тичипі спустився на землю, обняв, поцілував старого, а той тільки очима закліпав.

— Отак, може, і мій гибне десь. В артилерії служив. У перші дні війни його батарея проїжджала прямо через наше село. То побув з нами синок рівно півгодини і далі поїхав. А назад уже його батарея не поверталась: чи розбили її, чи пішла другою стороною. Відпочивай, — і дядько Панас знову зачалапав мочаром до човна.

Данило ще довго дивився, як рибалка кружляв і кружляв на плесі, виходив на берег та й знову сідав у свій утлий, старенький човен. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила і летіли з ним у далекий вирій. Під їхнє "кру-кру" Данило міцно заснув із думкою: поки будуть на землі такі люди, як Ганнуса, тітка Марія, дядько Григорій, Павас, то не згинемо ми.

Прокинувшись, довго не міг зрозуміти, куди він потрапив. Та побачив плесо і самотній човник на ньому, одразу ж пригадав усе. Вже смеркалось. Од води в поля потягнулась на жировисько дика птиця. Він спустився на мочар, підійшов ближче до плеса і мовчки вклонився рибалці. Той кивнув йому головою і аж тепер повернув човника до села.

Данило пішов до шляху, затиснутого чотирма рядами лип. Та не шляхом, а то полями, то узбіччям іде він, прислухаючись до кожного шереху землі, дерев і дороги. На ній іноді зблиснуть фари, простугонять машини, та все чужі, та все чужі.

Інколи за думками чи втомою Данило впадав у забуття. Тоді й чужі машини, і його мандрівка здавалися лише поганим сном:

прокинешся — і відійде він у безвість. Та це були тільки хвилини забуття...

І знову туманний світанок у пола, де ще лишилися озерця проса і зеленіло рідкосійне жито. Але що то бовваніє на сірому передранковому полотні поруч з деревами, які запливли верховіттям у небо?

Скрадаючись, Данило йде вперед до якихось чудернацьких зачаклованих велетнів, що застигли у чадному світанку. Та це ж комини і печі! Голі, розтріскані, обгорілі печі. Села не було, не було жодної хати-білянки, стояли тільки печі, як прокляття фашистським нелюдам. Наче по мертвій планеті, йде Данило пожарищем, де все стало чорним — і вулиці, і дворища, і садки, і криниці. І враз несподіваний жіночий голос:

— Данилку, ти прийшов?

Він злякано озирнувся. Хто ж тут знає його? З вузького завулка, над яким потріскували і кришилися обгорілі верби, бігла до нього смаглява дівчина. На її голові недоречно лежав понівечений вінок нареченої.

— Данилку, ти прийшов? — ще раз запитала, зупинилася і зітхнула: — Ні, це не Данило. — В дівочих очах стояли вологість та безтямство.

Жалі й болі стиснули серце Данила. Похнюпившись, він стояв перед знівченою красою і нічим не міг допомогти, зарадити їй. З того ж самого завулка вийшов, спираючись на палицю, високий, надломлений у плечах, дід. Сизими від старості очима він пильно оглянув Данила і покликав дівчину:

— Ларисо, дитинко, йди сюди. Це не твій Данило.

— Еге ж, дідусю, — погодилася безщасниця, стоячи на місці. Тепер вона вже не дивилася на Данила, а кудись у далечінь, когось виглядаючи з неї.

Старий підійшов до них, привітався з Данилом, узяв за руку дівчину і тихо сказав:

— Одна біда, чоловіче.

— Що ж у Вас, дідусю, скоїлось?

Старий оглянувся і, не підвищуючи голосу, почав розповідати:

— Розстріляли фашисти село, бо що їм розливання невинної крові? Розстріляли людей, а потім спалили хати. Тоді в моєї внучки, — кивнув на дівчину, — саме весілля грали, бо інакше їй не можна було. Зайшли фашисти на подвір'я, а моя донька — матір Лариси — з переляку запросила їх чарку випити. Випили ж вони горілку, а потім ударили з автоматів. Першою впала моя донька, попадали й гості, і музики, і молодий, прикривши собою молоду. Тільки й залишилась вона з усього накоренка нашого І з усього весілля, та, бач, розуму не стало. І все жде свого Данила.

Данило глянув на безталанну, зітхнув.

— За що ж вони так лютували?

— За партизанів. Ходімо, дитинко.

— Я, дідусю, буду Данила чекати. Він завжди з цієї вулиці приходив до мене.

Змучений душею, ішов Данило од пожарища до пожарища, що колись звалося селом, де навіть вода почорніла, а перед очима все стояв образ знівченої вроди, що чекає і ніколи не дочекається свого нареченого. За болями, за запаморочливим духом випустошеної землі, за журбою він забув обережність і, коли вже минав останні печі, негадано почув:

— Стій! Руки вгору! — Збоку біля обгорілої верби стояв клишоногий поліцай з гвинтівкою в руках; на його обличчі виділялись роздуті ніздрі і втиснуте перенісся.

— Чого тобі треба? — знічено знизав плечима Данило. — Я додому добираюсь. "Отак по-дурному попастись".

— Не базікати! Руки вгору! — витріщився поліцай, приклав гвинтівку до живота, як прикладають німці автомата, і клацнув затвором.

Данило, темніючи від гніву, змушений був підняти руки.

— Отак! — вдоволено сказав прихвостень і підійшов ближче. Обличчя в нього нерівне, муруге, мов каша з маком. — Документи маєш?

— Маю.

— Виймай, щоб дома не журились, — давить у жарти ышуися перевертень і трохи розпогодив колючі очі.

Данило вийняв червоноармійську книжку, простягнув поліцаєві.

— І знову руки вгору! — наказав той, приставив гвинтівку до ноги, розгорнув документ і зневажливо скривив тонку рисочку шершаніих уст.

— Що ти мені оце тичеш під ніс? Німецьким документиком не запасся?

— Ще не встиг.

— А жаль. Тоді почалапаєш зі мною в поліцію.

— Чого ж у поліцію?

— Там тобі скажуть чого, — і посміхнувся. — Там є майстри художнього слова, що з усякого виб'ють і сльози, і, коли треба, душу.

— Я ж, хлопче, додому йду.

— Який я тобі "хлопче"?! — визвірився поліцай.

— Де ж ти так скоро совісті позбувся?

— Ану покинь мені глаголаніє! Бери свій папірець — і ходімо. Данило потягнувся до книжечки і враз блискавичним рухом обома руками перехопив горло поліцає, шарпнув його до себе, підставив йому ногу, повалив на землю і почув противний хрип.

— Пу-у-стіть, — прохрипів поліцай, а з-під вій його покотились сльози.

— Ось я тебе, гітлерівський підхвісток, пущу на той світ, — придавлюючи поліцає коліном, Данило вихопив з кишені браунінга.

— Не вбивайте, дядьку, — заскімлив поліцай. — Їй-богу, мене примусили йти в поліцію, їй-богу.

— Хто тебе, причмелений, примусив? — підвівся Данило з землі.

— Староста і начальник поліції, бо мій рідний брат у партизанах, — витер сльози перевертень. Вони сказали: як не піду в поліцію, то мені зразу ж у тюрмі видадуть

банку консервів і хлібину.

— Це що означає?

— У тюрмі тому, кого мали розстрілювати, казали, що переводять до концентраційного табору і видавали банку консервів і хлібину. В лісі заарештованого вбивали, а хліб і консерви привозили для іншого смертника. От з переляку я і став поліцаєм. Як відпустите — піду в ліси шукати брата.

— Не брешеш?

— Ось побачите, що піду.

— Давай документи і пов'язку.

На обличчі поліцая блиснули просвітки надії. Не встаючи, він вийняв з кишені піджака два якихось папірці, відчепив од рукава шуцманівську опаску, простягнув Данилові. Той розгорнув перший прим'ятий папірець, на ньому великими літерами було надруковано:

"ОСОБИСТА ВИКАЗКА.

Громадянин Харитон Заїка має право мешкання у селі Жовнино...

Шеф комендант Коройд".

Внизу стояла печать. На першому її півколі тиснулися готичні літери, а на другому стояло по-українськи — "Самостійна Україна".

Данило заховав документи, підняв із землі гвинтівку і, морщачись, почепив на рукав пов'язку.

— Оце вірно, — повеселішав поліцай. — Тепер, не криючись, можете добиратися додому.

— Вставай, тумануватий, та ходімо понад шляхом до лісу. Поліцай враз залихомадило:

— Чого ж до лісу?

— Щоб тобі ближче було до брата.

— А ви там не вб'єте мене?

— Побачимо. Йди.

Пригнувшись, наче соромлячись свого зросту, поліцай лихоманно дріботів до лісу, що принадно грав густою синявою. На узліссі вони зупинилися.

— Не вбивайте мене, — уже в безнадії заскільки Харитон. "Що ж робити, дурноверхий, з тобою? Чи хоч трохи порозумнішаєш ти, чи знову почнеш перепиняти своїх?"

— Не вбивайте, дядьку...

— Прощаю тобі, убоїще, цього разу, хоча й не варто. Проте коли знову повернешся до поліції — незридними ридатимеш, не допоможе...

— Спасибі вам, спасибі, дядечку, — не знав поліцай, як і дякувати, та все згинався і розгинався перед ним.

— Іди до брата і не ганьби більше свого роду!

Обличчя поліцая пересмикнула посмішка, вірячи й не вірячи, він ступнув назад, потім скочив у кущі й, петляючи, побіг світ за очі. Куди ж ти повернеш свою покручену

долю?

Данило обернувся і пішов лісом, прислухаючись і до нього, і до шляху, що гудів різною машинерією. Пройшовши кілометрів із п'ять, почув на лісовій дорозі перестук копит, коліс і порожніх бідонів. Причаївшись біля купки дерев, незабаром побачив парокінну з бідонами від молока підводу, на ній незграбився сіровидий, помервлений візник, який мав два пом'яті, що аж підстрибували, капшуки під очима, черевиком виткнутий ніс і мітлами вуса.

Печаті задавнілого невдоволення та зла гніздилися на його широкому чолі, на зморшкуватих повіках і скособочених варгах. Один кут їх був грубо закруглений, а другий — такий гострий, ніби весь час намагався далі розрізати щоку.

"Так і до вуха підповзе. Не дай боже зустрітися з таким молоковозом у нічну пору".

Данило вийшов на погорблену корінням дорогу, владно зупинив коні. Молоковоз лихом втупився в нього:

— Якого тобі дідька, хоча ти ніби й поліцей? — закрипіло слово, мов пересохлі двері.

— Гарно стрічаєте людей.

— Як вони мене, так і я їх. Бо що таке люди? Велике збіговисько, де кожен думає тільки про свою шкуру.

— Підвезіть, коли не жаль коней.

— Аби вони були мої, то жалів би. Сідай десь збоку. Звідки еси?

— З крайсу.

Молоковоз краєм ока зирнув на Данила, скособоченими варгами вибив насмішку:

— І там поліцаї дрантюхами — без форми ходять?

— Скоро і форма буде. А ви чого такий, наче на весь світ уїлись?

Молоковоз кинув на Данила притуманений злобою погляд, вйокнув на коні, потім вийняв з пазухи туго набитий кисет, розшморгнув його і поволі прогугнів:

— Бери на дурничку. Бісівську міць має.

— Спасибі, я не вживаю цього зілля.

— Тоді добре горілку тягнеш?

— Не без того.

— До цього ви мастаки. А от допомогти бідному чоловіку нема кому, — зажурилося усе зло на капшучистому виду, і навіть плечі зажурились — пригнулись.

— Це хто — ви бідний чоловік? — не повірив, посміхнувся Данило.

— Вір чи не вір, а таки я, бо в житті воно так: комусь перепадає просте або й райське дерево, а комусь — одні тріски, — хрипло зітхнув молоковоз та й кинув погляд у ліси чи в минувшину. — От послухай. Був колись Хома Кошіль господарем на всю губу, на весь повіт. Земельку мав, чорну, мов крило галки, а воли такі, що ні один наймит до рогів не доставав, і медаль, як радість, під шиєю носив. Та більшовики підрізали Хомі земельку, постинали крила ще в двадцятому році, а та медаль під шивю мало не стала петлею. А як почав надходити тридцятий рік — скумекав я, куди вода тече, розділив свої статки поміж дітьми, взяв собі тільки троян коней і сіроманцем

гайнув із села працювати де на капіталізм, де на соціалізм. То чорні були мої дні і чорною була туга. Тільки одного дня розвеселився, коли почув про розкуркудження: таки перехитрив я, обскакав оюїх дурнів дукачів... Носило мене і по Дніпрогесах, і по Турксибах. Воно й там, хто був з головою, без гроша не сидів. Та гроші — полова, а земля — свята. І ждав я своєї земельки з усіх до одного снів. То як почув про війну — кинув квартиру зі своєю потіпахою і зразу ж сюди. Люди на схід та на схід — в евакуацію, а я зі сходу, як той бродяга, що судьбу проклинає. Вважай, із німцями в один день прибився до свого села: німці із заходу, а я зі сходу. Обійшов усю свою земельку, позабивав у неї свіжі вербові кілки, щоб межовими вербами стали, а сам збирався стати старостою. Та щось воно не туди повернуло — люди і власть наставили старостою мого колишнього наймита Івана Гнатюка, який був, ким би ти думав, — аж головою колгоспу!

— Що ви, люди, робите? — гукнув я на сходці. — Він же стопроцентний більшовик!

То мене тоді на сходці, чуєш, мало не стовкли. І що найстрашніше — свої діти одкинулись від батька, назвали в вічі стопроцентним іродом. А потім цей самий Гнатюк у насмішку наставив мене молоковозом. От і знову, хвоськаючи чужі коні, нелюдьком стаю. Та що ж це робиться в світі? І чого я так поспішав до своєї земельки!

— Не дали вам її?

— Дали наділок тільки під огород. Я вже й до начальника поліції їздив.

— А він що?

— За кожного партизана, каже, будемо наділяти по два гектари землі. І тут нема правди, бо на Полтавщині, чував, за спійманого партизана дають аж п'ять гектарів. Мабуть, доведеться гайнути туди.

— Так що ж вас тримає тут? — запитав Данило, ледве стримуючи лють.

Кошіль стишив голос:

— Хіба іще не здогадався?

— Ні.

— Тримає мене проклятий Іван Гнатюк.

— Він не пускає вас на Полтавщину?

— Ні, це я хочу присочити його, на гарячому спіймати, бо чує моя душа — не новій владі служить він, а знову ж більшовикам. Тож хай стратенець і йде на страту.

Данило вирвав а руки молоковоза батога, скочив на землю і з усієї сили вперіщив ним по широких плечах.

— За що?! — верескнув, вирячився Кошіль, проворно скочив "на землю, стиснув волохаті, схожі па їжаків, кулачища.

Данило вперіщив його і вдруге, і втретє.

— За те, що перехитрив сам себе і вже сочиш за добрими дюдьми. Зараз же повертай коні в крайс! Я тебе, волоцюго, здам своєму начальнику! — І знову шмагонув батогом.

Хома враз обм'як, опустил люшнюваті руки і забелькотав:

— Помилуйте, пане поліцаю. Напоумили дурного. Я ж думав та гадав якнайкраще

догодити вам.

— Вже не догоджуй, коли здитинився розумом. Повертай до крайсу! Бач, він за ким пантрує!

— Пане поліцаю, богом прохаю, змилосердьтесь. Я вам навіть, коли ваша ласка, відкупного дам.

— Відкупного?.. — ніби задумався. — Давай! Біс із тобою! Кошіль поліз до кишені, вийняв капшука, схожого на ті, що коливались на його обличчі, і простяг Данилу:

— Отут на добрий могорич вистачить. Бери мої сякі-такі заробітки на чужому молоці.

— Оце хай тобі буде наукою, щоб не падлючив і не верзякав на добрих людей. — Данило недбало засунув гаванець до кишені. — Коли ж ми хоч слово почуємо від тебе про Івана Гнатюка, то заздалегідь готуй торбу і суши сухарі.

— Отак і повинні ми відчувати твердість влади, — глибокодумно прорік Кошіль, тільки зараз збагнувши, в яку халепу він ускочив через свою дурість.

Данило скинув віжки і тлею з підручного воронця, вискочив на нього і насмішкувато сказав молоковозу:

— Передасте привіт Івану Гнатюку. А що батожив вас, можете не говорити.

Але Кошіль нічого не відповів на це, тепер усі його думки кружляли навколо одного: як йому замиритися зі старостою свого села, що он яких має захисників. Він тричі широко перехрестився на сонце, що грало між деревами, але й сонце ве змогло вибити з його погляду холодних сутінків.

То дібровами, то полями, то шляхом Данило до вечора відміряв, певне, з тридцять кілометрів і сміливо в'їхав у якесь село, розділене надвоє неширокою річечкою. Тут біля левадок стояли ошатні хатки, до кожної од річки тягнулося два рівчаки. Це здивувало Данила, і, зустрівши в березі жінку з шматтям ва коромислі, він запитав, що воно й до чого.

— У нас отак споконвіку заведено, — погойдуючи коромислом і станом, відповіла жінка. — Біля кожної хати маємо копанку, в ній тримаємо рибу; карасі, лини, коропи і в'юни є. А щоб для них завжди була чиста вода — то впускаємо і випускаємо її цими рівчаками. А ти ж звідки будеш, такий проворний?

— Здалеку, тіточко.

Та бачу, що здалеку, — буркнула, неприязно оглядаючи його.

— По чому ж ви бачите?

— По твоїй ганчірочці, — тицьнула на поліцейську пов'язку.

— Хіба у вас таких нема?

— Таки нема. Кого позаписували у поліцію, усі порозбігалися, опрім придуркуватого Вавила, який од роду має босу голову. Кажуть, тепер звідкись чужого падлюччя наженуть. Ти не з цих сквапних?

— Іє з цих, тіточко.

— А якщо з цих безчесників, — оглянулася жінка, — то скоріше ховай свою

лахманину і вив'юнюйся звідси. Тут дармового поживку не знайдеш.

Данило засміявся од цієї мови, що була йому, як музика.

— Ти чого ж радієш? — здивувалася жінка і підозріло подивилась на нього: чи й цей заволока такий придурок, як їхній Вавило?

— Бо, видно, тут гарні люди живуть.

— Які не живуть, а в сірка очей не позичають, — гойднула коромислом і, вигинаючи тонкий стан та зблискуючи литочками, гарно пішла стежкою до своєї хати.

— Тіточко, а де ваш староста живе? Жінка зупинилась, рукою показала на левадку, обсажену червонолозом.

— Ось бачиш вусаня в сіряку, що корову біля садочка пасе? Оце і є наш староста, Микола Андрієнко.

— Староста — і корову пасе?

— А він у нас не супостат і не грошолуб. І в скрутну годину не перешерстився, — сердито озвалася жінка.

Ведучи коня понад червонолозом, Данило підійшов до старости, який ще здалеку подивлявся на нього. Був це чоловіча років п'ятдесяти з обличчям кольору й сухості волоського горіха, на голові в нього красувався саморобний солом'яний бриль, і тому начальство було схоже на звичайного сільського пасічника. Цю схожість ще підкреслювали старі дуплянки й вулики, які стояли у невеличкому садку.

— Драстуйте, пане старосто, — вклонився не чину, а літам Давило.

— Драстуйте, пане поліцаю, — заскалив око старий, а в голосі його озвалася прихована насмішка.

— Як воно у вас, пане старосто?

— Нічого у нас, пане поліцаю, — і пустив пересміх по зморшках вусах.

Чого ж ви смієтесь?

— А як не сміятись? От один пан пасе корову, а другий пан прийшов до нього на дурнічку чимсь поживитись. Чи не вгадав пан пана?

— Так ви ясновидець, пане старостої Старий нахмурился.

— Може, ясновидець, але не можновладець. Ось такі пани, як ти і наїжджі лобурі, об'їли мене, наче гусінь. То як дуже голодний, іди, поки не пізно, шукай пристановиська і з'їжу.

— Куди ж мені накажете піти?

— Відпитай поліцая Вавила.

— До цього придурка?! — обурился Данило. Староста щось прикинув на всіх своїх зморшках, цікавіше глянув на непроханого гостя:

— А ти звідки знаєш, що він придурок?

— Так хто ж цього не знає?

— Он як, — ще щось прикинув чоловік, моргнув бровами і вусами. — Ану, давай свої документи.

Данило видобув обидва папірці, які забрав у поліцая, простягнув їх старості, той дістав з кишені старенькі окуляри, натягнув їх на ніс і став схожим на дятла, що

оглядає перед працею стовбур дерева.

— "Особиста виказка", — по складах читає староста, далі зупиняється і витріщується на гостя: — Так оце ти будеш Харитоном Заїкою?

Данило завагався: а що, коли цей Заїка накоїв усякого і про це чули тут?

— Кажі, пане поліцаю, — вже наказує староста. — Це ти Харитон Заїка?

— Я.

І враз староста розреготався, хапаючись руками за живіт. Пересміявшись, він знову витріщився на Данила:

— Ти, хлопче, не мороч мені голови і нижчеспиння заразом. Усіх Заїків я знаю як облуплених. Кажі по правді: хто ти будеш, як твоє прізвище і чого прителіпався на своєму відгульні? Коли за душею старого, то можеш брати її — не заплачу перед вами, песиголовцями.

— Що ви, діду! — по-синівськи поклав свої руки на руки старого. — Живіть побільше, бо ви, бачу, людина!

— А хто ж будеш ти? Кажі справжнє прізвище!

— Зовуть мене Данилом Бондаренком...

— Данилом Бондаренком? — не повірив староста. — Знову обморочити збираєшся?

— Справді, я — Бондаренко.

— А як тебе величають по батькові?

— Максимовичем.

— Стривай, стривай! Ти часом не той садівник, про якого в газеті писали перед самою війною?

— Отой самий.

— Чого ж ти зледащів так? — глянув на поліцайську пов'язку.

— Хіба ви не бачите, що горе заставило?

— Напевне, так, — погодився старий. — То ось ти який, коли не брешеш! А які в твоєму саду були зимові сорти яблук?

— Нащо це вам?

— Кажі, коли питають старші.

— Кальвіль сніговий, золотий ренет, щетина, ренет Симирепка, тиролька, джонатан, пепін лондонський. Досить вам?

— А оце ж яке? — махнув рукою на розложисту яблуню.

— Штрейфлінг.

— А яке яблуко може лежати два роки?

— Ренет шампанський.

— Що правда, то правда, — і староста віддав Данилові "виказку". — А куди ж Харитона подів?

— Завів до лісу і відпустив. Казав, що піде до брата в партизани.

— Може й піти, бо в поліції опинився не з власної охоти, а з примусу і страху. Куди тебе доля чи недоля провадить?

— Додому.

— Одчайдух ти при чужих документах і коні, — і староста пустив посмішку по вусах. — Що ж, пане поліцаю, ходімо до мене на вечерю.

— Так вас же, пане старосто, об'їли різні, наче гусінь? Пан для пана не старався б, а пасічник для садового завжди постарається. Ось ми зараз із копанки карася і в'юна витягнемо, на заїдок меду внесемо, нагодуємо тебе та й вкладемо спати, бо ти вже ледве на ногах стоїш. — І старий підвів його до чималої копанки, де росло й татарське зілля, і очерет, і через два рівчаки, авречнщалася вода.

XIX

І • ось довгожданий татарський брід з осколком місяця всередині, і мовчазний присілок, що вткнувся в нерівний берег, як немовля у материнські груди, і тривога пташиного граю у небі, і тихе схлипування пригорблених верб, і дрімота вербових човнів, припнутих до прикорнів.

Кінь зупинився, час зупинився, тільки в грудях так гупає серце, наче хоче розбудити приспані оселі.

Чого ти? Чого? Пора б уже огрубіти, корою взятися, та не береться воно корою, і навіть у таку годину його бентежить сон цього забутого присілка, півсон ріки і дрімота звичайних човнів, що з берега на берег перевозили його дитинство, а потім кохання. Де воно і що з ним тепер?

Данило зіскакує з коня на зарость червоної таволги, прислухається до ночі, до берегів, до хат-білянок, в одній з яких, певне, спочиває Мирослава. І знову нижче хмар сумує клетотливий пташиний грай, а йому з глибини присілка подає голос самотня сурма. То озивається туга підбитого журавля, який другий рік живе в Ярослава Гримича. Серпень — пора перельоту — найтяжчий для птаха місяць. А людині тепер стали важкими усі місяці. Усі!

Скинулась риба на течії, тенькнула душа, хоч він так поспішав сюди: і до тієї вишні, під якою спочиває матір, і до тієї оселі, де дозрівають пшеничні коси його Мирослави, і до тих людей, з якими маєш бути завжди разом...

Найперше він добрався до цвинтаря, бо чув провину, що не вклонився пам'яті матері, йдучи на війну. Він знайшов те дерево, яке виросло в узголов'ї рідної, і тільки торкнувся рукою до нього, як на землю посипались перестиглі вишні. І птиця не склювала їх — напевне, і її поменшало у війну.

З-за дерев, розгортаючи туман, вийшов пригорблений, облитий сивиною прицвинтарний сторож, який піввіку стрічав домовини і жив поміж могилами і хрестами у старій, схожій на печерицю, капличці, від років осіли її плечі, а хрест похилився. Сторож не впізнав Данила, бо в цій божевільній коловерті часу осмерк його розум. Придивляючись побілілими очима до подорожнього, скорботно запитав:

— Ти, чоловіче, не з тутешніх?

— З тутешніх, діду.

— А я щось не пізнаю тебе. Старих усіх пізнаю, а на молодих не вистачає пам'яті. .

— Чого ж ви, діду, дома не домуєте?

— Як же мені домовати, коли стара ось тут під барвінком спочиває, а всіх синів і

внуків забрала війна. То й маєш у хаті одні плачі невісток. Може, нарвеш собі яблук чи груш? Зародило їх у цьому році, аж гілля ломиться. Чуєш?

І Данило справді почув, як недалеко відчахнулась, загупала плодами гілка. А старий і далі туманів біля нього:

— Ти ж з війни вирвався?

— З війни.

— А про моїх дітей і внуків нема ні слуху, ні переслуху. Такого кровопролиття, як тепер, і за ординців не було, — на очі навернулись старечі сльози, і він поніс їх з крихтами місяця до каплиці, де всі ночі стереже постарілих богів, які б мали стерегти, остерігати й застерігати людей. Скрипнули перестоян! двері каплиці, і Данила наскрізь прорізавав тяжкий не то стогін, не то схлип:

— Діточки мої, діти, де ж ви тепер?

То не боги тужили, а людина, яка вік звікувала з мовчазними богами...

Зазіленою цвинтарною дорогою, на яку від могил повідбивалися здрібнілі півники і м'ята, Данило пішов до прицвинтарної левади, на яку самопаш пустив коня. Але що це? Недалеко від його воронця стовбичив у високій шапці якийсь огрядний чолов'яга. "Звідки ти взявся такий проворний!" І вихопив з кишені пістоль.

Чоловік обернувся до нього, підняв руку і тихо прогудів;

— Не бійтесь, Даниле Максимовичу. Це я — Волошин.

— Полікарп Андрійович? — здивувався Данило.

— Еге ж, еге ж, — закивав головою дебеляк і якимось нерівна пішов до Данила, нерішуче зупинився перед ним, не знаючи, що робити: подавати руку чи тримати її при собі. І такою тугою були накупані його очі, що навіть при місяці тяжко було дивитись у них. Яке ж горе так мучить тебе, чоловіче?

Данило добре знав Полікарпа Волошина, який у тридцятому році попав під розкуркулення. Збираючись до Сибіру, він по-хазяйськи відібрав найкраще зерно, умовив милогубу карооку дружину не їхати з ним, та й подався туди, де теж є люди і земля. Обробляти ж її він умів з дитинства. От чи буде тільки в холодині родити гречка?

А в тридцять шостому році Волошин повернувся з далеких країв; там також не дармували його руки, і він з гарними докуменами приїхав до своєї Гані, на коси якої вже ліг осінній ганець.

Другого дня, ще вдосвіта, чоловік прийшов до Данила, вийняв з кишені піджака чистеньку пілочку, в яку були загорнуті його характеристики, і, не сідаючи, запитав:

— Чи приймете до колгоспу, чи деінде шукати роботу?

— А що ви з тіткою Ганею надумались робити?

Волошин невесело усміхнувся в достиглі перехилені вуса:

— Не хочу сповзати з землі, не хочу на ній і перекотиполем стати. Якщо не бажаєте, щоб із усіма в гурті робив, то я можу в смолокурні чманіти, можу й рибу в ставках доглядати — до неї в мене легка рука.

— Що ж, коли легка, то ставайте старшим над рибою. І тоді засіпались і вії, і повіки,

і вуса в чоловіка. Він зітхнув і вже розкуто запитав:

— То вірите мені?

— Вірю, Полікарпе Андрійовичу.

— Спасибі ж за віру! — розчулився чоловік. — Колись я не мав її до людей, а тільки до зерна і до худобини, то й сам, вважайте, був напівхудобиною... От хоч які тяжкі були мої останні роки, а не проклинаю їх, бо поміж людьми почав знаходити віру...

Ці слова надовго запам'ятав Данило. А Волошин ніде не підвів ні його, ні людей...

Це було "тоді". А що тепер тебе змучило?

— До матері ходили? — негадано запитав Вологін і, скинувши шапку, повів посивілою головою на цвинтар.

— До матері, — здригнувся Данило.

— І досі пам'ятаю її голос, — вона ж із моєю Ганею дівувала. Разом співали "Розлилися води на чотири броди". А тепер розлилася кров на усі броди.

— Що з вами, Полікарпе Андрійовичу?

— Зрадливість долі, — тоскно зітхнув чоловік. — Послухаєте?

— Говоріть.

— Воно б краще на моє подвір'я повернути, щоб ніякий дідько, з отих, кого язик брехнею годує, не навинувся.

І хоч як вони тихо добиралися до зашпоришеного подвір'я Волошина, їх таки почула тітка Ганя, вийшла з хати, пізнала Данила, кигикнула чайкою і кинулась до нього з розпростертими руками.

— Данилку, дитино! Живий?!

— Живий, тітко Ганю.

— То ходімо до хати. Який же ти виморений... Та все одно живий. А ми живем і не живем... Розказував тобі? — сльозами глянула на чоловіка.

— Цить, стара. Оце зараз усе, як на духу, повім. Дай тільки в хату зайти.

В оселі тітка Ганя одразу кинулась до печі, а Полікари Андрійович нелегко почав свою розповідь:

— Не знаю, чи й будеш тепер їсти у мене, коли скажу, що я став аж головою громадського господарства.

— Чого це вас туди занесло? — насторожився Данило.

— Нова влада мені, як розкуркуленому, довірила це господарство. Я всіляко огинався та віднікувався, але люди почали вмовляти, бо ж можуть якогось ідола привезти. І таки вневолити мене. То й жпву тепер, наче з мене колії душу вибрали.

— І як же виї господарюєте?

— Що можна було заховати — пішло в заховання, а хліб і худобу тихцем роздаю, щоб якнайменше фашистам перепало поживи. Почав з свиноферми. Ні одного свинячого хвоста це дістапось людоджерам. Захотіла нова влада повернути мене до худобства, але нічого з цього не вийде, то, певно, на шибеницю наверне. А якщо виживу, теж радості мало: що скажуть мені наші, коли повернуться? Ось це уїдання найбільше й мучить. Бачиш, в яку марність часу вскочила моя дурна голова, — і знову

зітхнув. — Скажи по правді: вже судиш мене?

— Ні, Полікарпе Андрійовичу... Тільки не забудьте вдів і сиріт.

— Він, Данплку, їм найпершим хліб завіз. У тебе ж науку проходив, — озвалася тітка Ганя, ставлячи на стіл тарілки. Проти місяця на її віях бриніли сльози.

Данило прихилився до неї, поцілував у щоку.

— Спасибі, дитино, — жінка скорбно усміхнулася і рукою витерла очі...

Кінь по коліна зайшов у брід, м'яко почав перебирати губами підсвічену воду, потім заіржав, і тоді з того берега на оболоні теж озвалося іржання; його смуток ніби підхльоснув воронця, розбиваючи хвильки і хмари в них, він пішов, пішов, пішов уперед, потім, витягаючи пшю та зітхаючи, мов людина, поплив на той берег. Данило аж руку приклав до очей: згадав бій біля річки і як її перепливали осідлані коні, що пережили вершників. А тим часом воронець вибрався на сухе, обтрусився, стріпнув гривую, захопив у неї пасмо місяця і з іржанням помчав до свого товариства.

Біля старої, з випаленою душею верби Данило побачив неприв'язаного човника, потягнув його до води, тут же знайшов кілок, яким рибалки припинають сіті, відгрібся і тихо-тихо, ніби у сні, поплив до того берега, до свого кохання, до своєї Мирослави.

А може, й справді він впливав у сон? Бо велику чародійну силу перетворень мають наші вечірні ріки і броди, коли в них тоне й не тоне місяць, коли в таємничих ямбах очеретів затихає птиця, коли шматки туманів, неначе діди, не знають, де знайти пристановище, коли біля невигадливих прибережних осель, відділяючи

412-413!!!

— Ой, як це страшно, — зітхнула Мирослава. — Ми будемо серед сіюїх, а ти серед чужих. — І враз сполохано підвелась: — Ніби Хічі-і> приходив сюди.

— Напевне, мій дідусі..

— Так чого ж він поставив чоботята на призьбі?

— Мирославе, не бійся, це я, — Данило так тихо озвався, що й сам не почув свого голосу.

— Ой! — водночас зойкнули Мирослава і Ярина, шарпнулись до дверей і зунидились. — Хто це?

— Не пізнали? — хоче посміхнутись Данило, та щось і посмішку, і голос зчавило йому.

— Даниле! Данилку! — скрикнула Мирослава і, не то сміючись, не та идачучи, кинулась до нього.

— Негадане, проте ефектно, — в'їла своєю театральністю Яринка, засміялась, підіймла привітатись до Данила, а потім процитувала відповідну репліку: — Мавр зробив своє діло, — мавр може піти, — та й вислизнула з хати, невідомо чого витираючи рукою вії.

Данила обіймає Мирославу, підводить її ближче до місяця.

— Ти? — і сам розуміє,, що важко задати дурніше запитання.

— Я, Данилку, — посміхається, і зітхає, і схлипує разом Мирослава. — Прийшов?

— Прийшов. Скільки думалося про цю хвилинку, — відіймав її на руки, притуляє до

себе.

— А скільки днів і ночей я виглядала тебе і коло хати, і коло броду.

— Але де ти ходиш течами? Так перелякала.

— Справді? — тихо, по-дитячи засміялась Мирослава. — Тебе і перелякала?

— Авжеж. То. де блукаєш ночами та ще з карабіном?

— Ми щойно з партизанського" загону Сагайдака. Пустити па землю — тобі важко.

— Так ти партизанка?!

— А чого здивувався?

— Якось не думав вад ним.

— Тої саме життя подумало.

— Що хтось, окрім вас, є з жіноцтва?

— Поки; що нема, та й Яринка йде від вас. Нам окрему землянку обладнали, піч із залізної бочки поставили, а в гільзах снарядів горить вогонь і стоять квіти... Даниле, рідний! Ніяк не віраться. Схуд, зблід. Певне, був поранений?

— Та був.

— І куди? — зойкнула Мирослава.

— В одне щасливе місце — недалеко від серця.

— Він ще й сміється.

— Бо вж минулося. А як ти відчуваєш себе? — заіштав, бентежачись, думаючи і про ту таїну, якою тривожиться кожний батько, якщо віп батько.

— Ми добре відчуваємо себе,— і уткнулась головою у його груди.

— Спасибі, мила, спасибі, люба,— цілує її, цілує пшеничний сніп, що тепер пахне не матіолою, а лісолі і дном.

На якусь хвилю вона завмерла біля нього, а потім, стрепенувшись, глянула у вікно.

— Це ж, Данилку, нам скоро треба в ліси. Я прийшла по одержу й чобітки.

— Мене візьмеш із собою?

— Аякже! Сагайдак буде радий.

— Ти звідки знаєш?

— Бо він кілька разів питав і говорив про тебе. Ти ж маєш якусь зброю, бо в нас без неї не приймають у загін.

— Отак і говорили вони про любов,— сумно посміхнувся Данило.

—Що ж поробиш, коханий, коли війна... Збирайся, Данилку, бо вже прокидається калиновий вітер...

— Їв броді качки розкльовують ніч,— повторив оті слова, якими часто Мирослава стрічала їхні світанки...

XX

Ранковий ліс, ранкові клубки шумів, ранковий плач роси, що в передосіння пахне вином, і перший вибух сонця на косах Мирослави, і калатання серця: а як його зустрінуть отут? В неспокої сходиться і розходиться коловерт думок, вони то підіймають тебе на крилах, то жалять, немов шершні.

— Хвилюєшся? — догадується Мирослава, що турбує Данила, і злегенька

притискається до нього плечем, у яке в'ївся ремінь карабіна.

— Непокоюсь.

— Усе, коханий, буде гаразд, — освітила його таким поглядом, якого, певне, і в світі немає, поправила зброю. Ось тобі й тендітна вербичка з карабіном на плечі, ось тобі твоя вірна доля.

— Коли б то на гаразди пішло, — невесело підсміюється над собою, а в думках то стрічається з Сагайдаком, то стинається з ворогом, бо ж для цього і в снах, і наяву поспішав сюди. Тут не пожаліє себе, не пожаліє й фашиста, будь проклятий він!

— Уже й підходимо до своєї домівки! — зупинилася, обернулась до нього Мирослава. — Я до своєї землянки одразу ж звикла. І вдень, і вночі ліси натрушують на неї свої шуми. Прокинешся від них — та й згадуєш і свої поля, і татарський брід, і калиновий вітер.

Данило посміхнувся:

— Ти зараз така, наче з калинового вітру вийшла.

— Гарна тобі? — запитала ніби з насмішкою і потягнулась до нього.

— Найкраща у світі.

— Не розкидайся так світами... Нам у землянку близнята півня кинули, не півня — віхоть вогню. Йому нема з ким битися, то кидається на кожний згук лісової птиці,

Негадане тихий оклик:

— Стій! Руки вгору! — І одразу ж веселий сміх. З-за дерев, плече в плече, виходять зі зброєю в руках Роман і Василь, високі, статурні, буйночубі, вони йдуть між деревами, як боги лісу, а за ними двома стежинами сивіє оббита трава.

— От же вреднючі, неодмінно треба налякати! — удавано сурмониться Мирослава. — І хто вас навчив так маскуватись?

— Секрет партизанської фірми, — близнята щиро вітаються з Мирославом та Данилом. — От і ви прибились до нас!

— Прибився, — хвилюється І навіть заздрить близням Данило. — Не проженете?

— Таке скажете в неділю! — щиро дивується Роман, якого Василі, чогось називає старшим. — Побудьте тут, я піду до Сагайдака, бо порядок є порядком. — Він легко зникає в тінях, в шумах, в деревах, а за ним іде Мирослава, бо навіть їй не можна стояти біля дозорця.

— У нас командир не терпить безладу, — пояснює Василь, придивляючись до лісу й дороги, яка вже навіть у коліях береться зіллям — давно, видно, не їздили по ній. — Спробував дехто сваволити, так потім пік раків перед усім загonom. А одного індивідуума, що дуже рвався до влади, вигнали з загону. І дарма — він уже примостився у церкві дячком. Святі книші, каже, череву не розривають. Що ви на таке скажете?

Данило прислухається і не прислухається до мови Василя, бо думки йдуть урозбрід, а хвилини тягнуться, ніби вічність. Здається, не дні, а роки він чекав цієї години зустрічі. А хіба не роки? Бо ще з дитинства, живучи романтикою книг і живих оповідей, не раз бачив себе партизаном. От і маєш тепер ділом підтвердити, на що здатний.

Між підкучерявленими дубами виринули Сагайдак і Чигирин. Забуваючи все, Данило на якусь мить задерев'янів, а потім бігцем кинувся до них і розгублено зупинився.

— Проворний! — приязно посміхається йому гриб-боровик, що зветься Чигирином.

— А він завжди був проворним, — так говорить Сагайдак, ніби вони вчора бачилися, й обіймав Данила. — Здоров, здоров, голубе.

— Добрий ранок вам! Добрий ранок! — переводить дух Данило і чує щем в очах. І до цього часу не потверділа його душа.

— Неначе зрадів? — лукавить Сагайдак і, підбадьорюючи, плескає його рукою по плечах, скидає з них якусь частку тривоги. — Зрадів, Зіновію Васильовичу. Так думалося про цю зустріч, так думалося знайти партизанів.

— От і знайшов — і партизанів, і... партизанку... Ти до нас в гості чи назовсім?

— Назовсім, якщо приймете.

— Коли будеш бити фашиста, а не пересиджувати лиху годину, — жартує — не жартує Сагайдак.

— Буду, Зіновію Васильовичу! Хоч зараз у саме пекло посилайте.

Не поспішай, буде ще й пекло. Тепер воно не казка", — зідокупи брови командир. — Бив Марко чортів у пеклі, маємо бити. Що ж, ходімо до нашої оселі. Бачу, поранений був? Уже одужав. Руки, ноги при мені.

— У нас ноги треба мати заячі, а душу орлину, — мружиться Чигирин.

У землянці всі триє сіли за стіл, застилений не скатертиною, а німецькою картою, розмальованою якимись знаками. Данило одразу знайшов на ній і свій райцентр, і своє село, і ліси, і болото, в серцевині якого також була якась позначка. Чи не там, до колись уночі йому обізвалась журавлина сурма? Чим же зацікавило болото Сагайдака? Не знав чоловік, що там Стах Артеменко вже обладнав землянку для поранених партизанів. Сагайдак, глянувши на облізлу Данилову гвинтівку, несхвально похитав головою, а далі запитай:

— Як воював у армії? Яку маєш спеціальність?

— Моя спеціальність — підривати залізниці, станції, мости.

— Навіть мости?! — пожвавішав і ніби не повірив Сагайдак. — Ось саме над цим ми найбільше й мізкуємо, — поклав руку на плече Чигирина. — Та велику бідність маємо: вибухівки нема, детонаторів теж. Два поїзди сьак-так спустили в безвість голими руками.

— Як це руками? — не повірив Данило.

— Саморобними лапами позривали костилі, трохи розсунули рейки — от і вся наша техніка. Що ти скажеш на це? — Із надією подивився на Данила.

— Сказати можна тільки одне: цю техніку треба удосконалювати.

— Але як? — Чигирин аж підвівся з обзема, що правив за стілець. — Нема ж у нас ні грама вибухівки.

— Може, десь поблизу бачили авіабомбу, яка не вибухнула?

— Таке лихо знайдеться! — зрадів Чигирин. — Одна під самою дібровою хвоста

показує. Тільки як ти доберешся до її нутрощів?

— Це діло немудре: викрутимо капсуль-детонатор, обшивку розгриземо зубилом, і тоді можна нарізати толу для саморобної міни.

— Оце так, — докрутив гадовою Чигирин. — А вода ж, падлюча, не може під зубилом вибухнути?

— І таке може бути — все в руці божій, — посміхнувся Данило.

— Він ще й посміхається, — і Чигирин витер рукою обличчя. — Аж у піт кинуло. Наша техніка була дуже відстала, а твоя — страшна.

— Поки іншої не маємо.

— От і думай-думай, як переплисти Дунай, — трусонув сикнми кучерями Сагайдак і ніби з жалем поглянув на Данила. — Уже наче й запахло вибухівкою. А де ж дістати детонаторів?

— Чого не знаю, того не знаю. Правда, у мене випадково збереглася одна запалювальна трубка, саморобна.

— Як це саморобна? — пожвавішав Сагайдак.

— Ми так робили в себе: у детонатор вставляли шматок бікфордського шнура, для надійності стискували плоскогубцями, потім до бікфордського шнура ще прив'язували шматочок дрядивляного. Ось погляньте, — і Данило вийняв з торбинки запалювальну трубку.

Сагайдак так узяв її, наче це була дорогоцінність, пильно оглянув, покрутив у руках і повернув Данилові.

— Що ж, помагай, доле, та бороди від неолі. Спасибі, що хоч це добро завалялось. Голодний?

— Ні.

— Тоді зразу ж по авіабомбу!

— Може хоч поснідаємо? Як це натщесерце їхати? — обурился Чигирин.

— Легше буде на коні й колеса.

— Тарас Бульба! Як їхати, то їхати. Що, Даниле Максимовичу, треба брати з собою?

— Добрі коні, лопати, мотузки, плоскогубці, напилек, зубило і молоток. Здається, все, — радів Данила, що зразу ж матиме партизанську роботу. Хоча, коли подумати, невелика це радість поратись біля бомби. І як про це сказати Мирославі? Воно б краще не говорити про таке: нащо відмикати її тривогу і сльози? А коли станеться із ним непоправне? Бо, може, сьогодні й диму не залишиться од тебе... От і жаль стало свого світу, свого віку.

Він знайшов Мирославу біля дівочої землянки.

"Як, любий?" — не голосом — очима запитала.

— Уси гаразд. Вже й ділечко маю. Мирослава журно подивилась на нього:

— Нелегке?

— Щоб дуже, то не дуже... "Таки знайшов як сказати", — І рукою бережно торкнувся її стану. Та Мирослава щось відчула, голос її став по-материнськи низинним, як у годину їхнього першого прощання.

— Бережи себе, Данилку, бережи.

Постараюсь, — удав безжурність. — Як поважчали твої коси. Бо випала роса, — похитала головою Мирослава. — Роса війни.

Данило знову згадав своє:

— Отак вони й говорили про любов...

...По самий стабілізатор вгрузла в землю ота бомба, що цілилась реву, та впала недалеко від неї біля діброви. Данило й близнята покружляли коло неї і взялись за лопати. Чорнозем із зіллям полетіли навсебіч, оголюючи металеве тіло.

— Гладку масмо свинку, — поплескав рукою бомбу Василь.

— Летіла вона вниз, а чи не полетимо тепер з нею угору? — жартус Роман і пильно дивиться на Данила.

А хіба він знає, що буде далі. Одначе втішає хлопців:

— На її начинці полетять у безвість вороги. — І припадає вухом до обшивки.

— Що ж вопа може сказати?

— Багато може сказати, якщо в ній лежить бісова машинка.

Василь блідне, а Роман посміхається. Чого б?

Коли бомбу разом звалили набік, Данило нагнав подалі від ями близнюків, а сам, стиснувши уста, примостивсь біля неї і заходився вивертати капсуль-детонатор. Тут у хід пішли напилки, зубило та плоскогубці. І хоч холодна, як смерть, була бомба, та він так упрів, що вся одежа стала вологою. Обеззброїти бомбу вдалося швидше, ніж сподівалися, і він почав її заарканювати мотуззям. Після цього Данило вискочив з ями, гукнув близням, щоб привели коні. Ті підїхали на своїх червоногривцях, здали їх назад до бомби і проворно почали ув'язувати мотуззя, що тягнулось од неї до штельваги. Добра худоба вихопила смертоносну ношу і, перекочуючи її по траві, натягнула до лісу. На галявині бомбу вивільнили від мотузків, Данило підійшов до воза, на якому сиділи Сагайдак і Чигирин, узяв з скриньки молоток і наказав.

— А тепер відїжджайте подалі від нашої цяцьки.

— Тільки ж обережніше, хлопче, — благальне подивився на нього Чигирин.

— Буду старатися.

Данило підійшов до близнюків, які вже розсілися на бомбі, немов на колоді, і смалили саморобні цигарки.

— І ви, хлопці, подалі від цього нещастя.

— Як це подалі? — здивувався Роман. — А хто ж у вас буде молотобійцем?

— Я, — коротко відповів Данило.

— Та нащо вам стільки слави? Прийміть мене хоч поденщиком до неї, — і показує всі зуби.

— Іди, Романе, не мороч голови.

— От уже такого ніколи не сподівався од вас. Піду жалітись Мирославі.

Коли близнята підійшли до воза, де сиділи Сагайдак і Чигирин, Данило приклав зубило до бомби, отак, щоб рубати її поперек, і злегка вдарив молотком. Зубило ковзнуло, а на залізі залишився шрам. "Мовчиш?" — прислухався до бомби. Ще удар,

іще міцніший — і зубило пробиває цупку обшивку. Непевна посмішка затінявилась на обличчі незвичайного майстра. Тепер легше було розпорювати одяганку бомби, впевненіше діяли і молот, і зубило, а крихти толу почали висипатись на траву. Ось що їм зараз дорожче від золота. За роботою Данило незчувся, як до нього підійшли Сагайдак, Чигирин і близнята.

— Як воно? — запітав Сагайдак.

— Скоро з однієї бомби будете мати дві чаші з толом, — витер з чола краплистий піт, що аж сипався з нього.

Сагайдак навпочіпки присів біля бомби, знайшов на траві суху гілку, розломив на чотири цурпалки, три встромив у землю, підрівняв, а четвертим накрити їх і покосував па Данила.

— Догадуєшся, хлопче, куди вода тече?

— Вода, напевне, тече під міст, — у тон відповів Данило.

— Догадливий! Так от, цей міст не дає мені спати.

— Усе чоловікові не дає спати, — осудливо загудів Чигирин. — І чорний шлях, і залізниця, і міст, і ненависний Безбородько, і кругова оборона навколо землянок. Уночі потайки сам береться за лопату.

— Годі вже, Михаїле Івановичу, — поморщився Сагайдак. Данило посміхнувся йому:

— То ми, товаришу командир, подбаєм про ваш сон.

— В оце "ми" і мене всунете, — нагадав про себе Роман. Тихо-тихо поскрипують колеса, тихо-тихо коливаються біля коней та возів партизани. Вже відійшли від них лісові шуми, наближається мова річки, мова очеретів, тривога дикої птиці і калиновий вітер. Данило навпомацки знаходить кетяжину калини, засовує за ремінчик картуза — хай буде замість партизанської стрічки.

Розгортаючи кущі верболозу й калини, коні входять у брід, припадають до води, а люди проворно знімають з воза і обережно опускають на річку невеликий пліт, на самий край його ставлять саморобну міну, притискають її дошкою, а кінці міцно скріплюють з плотом. Це ніби має дати більшу силу вибуху. Краще було б знати, в якому бику є толова ніша, тоді б спрацювала детонація, та, не знаючи цього, мусиш діяти навмання. Данило ще раз перевіряє, як прикріплена міна, підводиться і пошепки до Сагайдака:

— Ніби все гаразд.

— Щастя вам! — І навіть у темряві видно хвилювання на обличчі командира. Він обіймає Данила і Романа, а ті обережно підштовхують плота на глибше. Вода набирається в чоботи, обпікає тіло, дроздом підкочується під саме серце.

— Не тільки душу, а й чоботи лихоманить. Душа ще витримає, а чоботи, мабуть, порвуться, — шепче Роман і посміхається.

— Якщо кирзові — порвуться, юхтові витримають, — відповідає Данило, і в Романа ще більше розтягується рот.

Під зорями схлипує вода і корінцем в'юниться за плотом. Спросоння озвалися

качки, скинулась риба, пропливла купина, од якої повіяло татарським зіллям. А холод судомить тіло, і зуби вибивають чечітку, не здогадалися, дурні, виканючити в Чигирині чарку перваку. Ось і обриси моста, що повис над рікою і перепинає туман. Чи ж глибоко біля середнього бика? Хоч би плити не довелося. Як навіжений, розсипаючи іскри, мостом прогуркотів поїзд, і знову схлип води, і дрімота шматків туману, і лихоманка по всьому тілу. На мосту загупали кроки. Дві тіні зійшлись посередині, постояли і розійшлись. Роман з головою шубовснув у яму, вплив, відплювався і вже посміхається Данилу: "Помив голову". Де він і тепер знаходить снагу для посмішки?

За кущами туману вони доходять до середнього бика, під ними нуртує стрімчак, над ними важко гупають чоботи охоронців. Роман двома мотузками щільно прив'язує плота до бика і про всяк випадок кінці ще з'єднує з деревиною біля самої міни. Данило над плотом нахилиє голову, здіймає картуза, бережно виймає з нього пришпилену запалювальну трубку, навпомацки вставляє у гніздечко міни капсуль-детонатор, бере з рук Романа кремінь, кресало і трут.

— Пливи, Романе. Я вже сам. Хлопець заперечливо хитає головою:

— Тільки разом. Запалюйте.

Знову на мості зійшлися вартові, перемовились кількома словами і почали розходитись. Пригнувшись, щоб тілом приховати крихітку вогника, Данило вдарив кресалом у кремінь раз і вдруге. Бризнули іскри, затлівся, медово запах трут. Партизан зразу ж приклав його до прядивляного шнура і погасив. Сумирно вбрали вогонь десятки волоконець прядива, а підричники, цокаючи зубами, за течією тихо попливли на лівий улогий берег. Ще не встигли вони добратись до нього, як їх наздогнав і випередив велетенський нервовий спалах, і чи він, чи несамовитий грім підхопив підричників могутніми руками і люто жбурнув у воду. Знесилені, приголомшені вибухом і різким духом перегорілого толу, вони виринули із хвилі, заточуючись, побрели до берега і попадали на нього. З кущів верболозу і калини до них кинулись побратими, підіймаючи і цілуючи їх.

— Молодці, хлопці, молодці, — сміється, обіймає їх Сагайдак. А вони, стікаючи водою, тільки очима водять на нього і підставляють то одне, то друге вухо, нічого не можучи второпати.

— Що з вами?!

— Не чуємо, нічого не чуємо, — калічачи слова, ворушить неслухняними губами Данило, але не журбу, а радість, радість виконаного обов'язку має, ще й підсміюється над собою: "От дурень, вгатив увесь тол в одну міну. Його б, певне, і на два мости вистачило б".

— Вуха наче варениці стали. Аби начинка — можна і вареники зліпити, — пояснює Роман Саламасі, який подає йому сухий одяг.

— Зроблено добре діло! — сідаючи на воза, весело каже Сагайдак Чигирину. — Тепер Данило почне збивати підривну групу. Набої роздобудемо, тол теж знаємо, як дістати, а от де розжитись на детонатори?

Детонатори ж самі прийшли до загону, і раніше, ніж думалось. Другого дня

надвечір'я до партизанів на конях примчала парубота з підпільної групи села Красне. Далі хлопцям було небезпечно залишатися в селі.

Сагайдак привітався з ними і одразу запитав:

— Зброя ж є?

— Є, — відповів керівник підпільної групи Івась Лимаренко, в якого чуб на вітрі підіймався, наче крила. З кишені він вийняв вагана, а з торби скриньку, що була, мов щільник, напакована детонаторами.

— Так це ж скарб! — Сагайдак виважив скриньку на пошрамленій руці, навіть для чогось понюхав детонатори.

— Кому скарб, а кому смерть, — трусонув чубом Іван Лимаренко, а його побратими радісно посміхнулись.

Сагайдак прискалив на них очі, не оминув і коней, на яких прискакали хлопці, і не то підбадьорююче, не то насмішкувато прорік:

— Орли, нічого не скажеш, — і похитав головою. "Орли" презирнулись і не знають — пишатись їм чи нітитись. Вчуваючи, що Сагайдак за похвалою щось таїть, Лимаренко гордо, з викликом подивився на нього.

— Хлопці славні, бойові, ділами перевірені.

— Я теж так думаю, — погодився Сагайдак, — І хлопці гарні, і чуби в усіх, мов лелечі гнізда, і ноги взуті, а от коні босі. Може, тому, що в них не копита, а ступи? Пам'ятаю, гарні були скакуни в Красному, та, певне, гарцюють на них поліцаї і староста.

Хлопці відразу наїжачились, а Лимаренко захвилювався:

— Ми взяли, що було під рукою.

— Еге ж, еге ж, — знову погодився Сагайдак. — Та краще було б брати, що має бути під ногою, тоді можна було б і ворогів здоганти, і, коли треба, відриватись од них.

— Не смійся, батьку! — як Остап з славнозвісного твору, відав Лимаренко, підвів голову на своїх орлів, моргнув їм. Хлопці зметнулися, вискочили па своїх непородистих, гикнули, свиснули і помчали із лісу.

— Несамовиті! Куди ж ви?! — гукнув старий Чигирин. Івась Лимаренко здивив свого коня і насмішкувато кинув г

— По підкови і вухналі.

А Сагайдак, посміхаючись, повторив його слова:

— Хлопці славні, бойові, перевірені. З такими не замерзнеш!

XXI

У передвечір'ї імлилось дрімливе сонце, імллилися вересневі блавати далини, а тут, на змертвілому хутірці, падали яблука в трави і, охоплений стрілами очерету, ставок ярівся вишневими барвами згасань. В очереті хлюпались качки, па плесі скидалася риба, над плесом товклися хрестики товкупців, а за плесом дзюркотів невидимий струмок. Як і нерше, падають яблука, скидається риба, спокоєм дихає вересень, перечищаються води.

Ніщо на хуторі не нагадувало про війну, про людські страждання. Ось коли вийде,

як надумався, отут він і оселиться — перевезе хату з села, тільки лишить па старому місці скіфських та половецьких камен: хай комусь голосять. І чого узлилися на нього вони? Може, тому, що поперебивав їм тулуби й ноги? Тьху! Так і повірити можна, що й камінь живе...

Ще оглянувшись на село — чи нема покликачів із управи, — Магазаник стає на гниляву дровиняку, по ній добирається до крихітного вербового човника, розмотує вудочку, зиркає на жовте підволохачене сонце, а все думає про хутірць, якого вересень обметав першою прозолоттю верб, зеленим подихом отави і бабиним літом. Завжди тут добре росте і трапа, і отава. Оце б, забувши всі війни, пройтися з косою, почути дзвін і передзвін її, напасти на джмелиний мед, наставити пахучих копичок і втомленим прийти додому — не грішником, а господарем, якого очікують жіноча вірність і добрість. Та все це вже не йому, бо попався у чортову супругу, як жаба в тенет — пі взад, ні вперед... І тут, на хутірці, страх догнав його, хоч і втікав од нього з села.

Зітхнувши, наживив гачок шматочком вареної картоплі і закинув під стріли очерету, які й не журилися, що вже минув літопровід. Оселися тут і живи в самоті комишником.

Тепер погляд і думки Магазапика зупиняються на білому з гусячого пера поплавку, який теж може дати якусь відраду і приспати невеселі думки.

Над самою водою пролетів білобровий перевізник, а з очерету тихо-тихо виплила молода качка; вона обережно повела точеною голівкою, заспокоїлась і вже пливе на чистовід, за нею, як мальовані, в'юняться і в'юняться вишневі хвильки, а під ними волохатяться півтіні. Нарік ця сама качка прилетить із вирію на цей самий ставок, знесе з десяток зеленкуватих крашанок, виведе каченят... А що нарік буде з тобою? Тьху!.. Тільки таке й довбе мозок, бо повернув час пе на жпття, а па смерть.

— Зі-зі! — скрикнув перевізник, перелітаючи з одного берега па другий. На притихлих темних крилах пташини чітко виділились білі смуги. А он "бекпув" бекас і стрімко злетів угору. Колись, ще як його батько був живим, отут іноді і зимували ці довгоносі птахи. Яких тільки див немає у природі? От нещодавно Ропіпя, що під п'яну руку проклинає свою нову посаду, Безбородька і долю заодно, розповів, як один старий лікар виліковує безнадійно хворих па рак. І чим? Осіннім потаємним грибом; витикається він із землі лише па один день, а людині повертає роки...

— Зі-зі, — знову озвався перевізник.

Що ти перевозиш з берега на берег і чи хоч трохи розумієш теперішню сутіп?

Коливнувся — торк-торк — поплавок і нагло, обриваючи щось біля серця, зник у вишневій воді. З несподіванки Магазаник забувся підсікти, просто шарпнув вудлище і відразу почув вагу рибини, яка рвонулась до очеретів. Пожди, пожди! Там ти порвеш волосінь. Староста обережно виводить рибину на чистовід, утомлює її і перегодом підводить до човника. Шкода, що не захопив підсаки. Коли б знаття, що й у такому ставочку несамовитий Бондаренко розведе он яких коропів. Де він тепер воює чи, може, відвоювався?.. Ще порух руки — і з води виважується трепетний золотий злиток

рибини. Йй-бо, пару кілограмів буде! Зірветься чи не зірветься? Пружинить, у дугу згинається гнучка ліщина і опускає рибу в човник. Неначе на скарб, накидається на неї Магазаник, відчуваючи хижість у всьому тілі. Темним, з прихованим сонцем, докором дивиться— на нього рибина і задихається в його руках.

Біля очеретів стрепенулася, злетіла в небо качечка, за очеретами забулькав задоволений смішок:

— Пофортунило, пане старосто!

— Таки пофортунило, — розгинається Магазаник, спочатку ловить зором сірі пташині крила, а далі бруквоподібну голову махлюватого поліця Торсшка, який стоїть на зчервоточеній кладці й переганяє від ікол до вилиць сміх і насмішку. Губи в нього лискучі, товсті і завжди смердять самогоном, бо при новій владі не вихмеляється Терешко.

— А тут, пане старосто, ще й більші є коропи. Аж десятифунтовики! — ліниво посміхається і ліниво вигойдується па кладці запияк.

— Десятифунтовики? — відчеплює Магазаник коропа, той памарно тріпоче всім золотом луски і лунко б'є хвостом по вогкому днищу човпа. — Ти ж звідки знаєш?

— Ловив тихцем у мирний час. Спіймаєш осмерком такого красюка — і мандруєш на підночівлю до своєї мандрьохы. А та вже знай діли, — ішоче Теришки, ишойдуючи кладку і живіт. Коли и напас такого?

— Тепер не ловиш?

— Зараз нема інтересу чекати її на гачок, бо можна й толом чи гранатою глушнути, уставиш запала — і рви! Премиле діло — вибиває усе до мачини. Як ви на цеє?

Магазаник обізлився:

— Я тобі, неотесо, як глушону по огузку, то сам оглухнеш! Гляди мені!

Але Терешко не дуже лякається погрози, а знову таки гигає.

"Дурня й по сміху впізнаєш".

— Чи не думаєте, пане старосто, цей ставочок до своїх рук прибрати?

— Таки думаю.

— Тоді треба партизанську голову шукати, тепер вони саме в ціні, — продає щерблені зуби Терешко.

— А ти ж звідки такий веселий притетюрився? Знову маєш зальоти до якоїсь кивухи?

— Та ні, з крайсу пришвендяв. Дрипав двадцять верст пішки за шматок кишки.

— Щось є нового?

— У крайсі чи... вообче? — нарочито втулює оте слівце, що вчепилось до Магазаникового Стьопочки.

— І вообче, і в крайсі.

Терешко п'ятірнею стирає з обличчя веселість, відстовбурчує варги.

— Біля дівочого броду Лаврін Гримич уже який день розкопує старосвітську могилу. А що ви думаєте? Знайшов таки у ній не тільки череп'я, а й золото і навіть

личмани.

— Справді? — торопіє Магазаник, а в думках починає лаяти себе: "Ти, дурню, на коропці позаздрив, а хтось золото роздобуває".

— Справді. Сам бачив цю дивовижу.

— А які ж голови були на червінцях: нашого чи не нашого царя?

— Чужого, давнішого, з баранячими кучерями.

— Тоді на них і ціна повинна бути менша.

— То вже який купець трапиться. Заздрість тьмарить Магазанику вид.

— Чого ж це Лаврін золото добуває, а не в громадському господарстві працює? Чи він завдячне голові носить?

— Видать, чимсь піддобрився перед тим норовистим, що дуже хитро господарить. Запитав його про цс, а він і в'їв мене: "Лаврін з могил викопує добро, а дехто у могили закопує людей". То й поговорить після цього ще ви з ним, наженить розуму до голови.

— Мабуть, таки доведеться. А що чути у крайсі?

— Є нові бомаги гебітскомісара і начальника поліції Блюма про партизанів. Треба розклеїти в селі на видноті. Лишень боюся, щоб не вийшло посміховисько з паперів Блюма.

— Людям саме тепер до сміху, — наживлює Магазаник гачок. — Ану, почитай.

Терешко витирає рукою варги, нібито з них можна стерти горілчаний дух, виймає з командирської планшетки якісь папірці, підходить ближче до старости.

— Ось послухайте цю дивоглядію, — і заздальгідь починає давитися сміхом.

— Так смішно?

— А думаєте ні? То й читаю. "Звернення! З усією відповідальністю звертаємося до партизанів, що діють в нашій області, і закликаємо їх, поки не пізно, взятися за розум: здати зброю і здатися. За це ми даємо гарантію, що нікого не зачепимо, всіх влаштуємо на службу з великою оплатою. Окрім грошей, кожному партизану щоденно будемо видавати 150 грамів масла, 4 яйця і по одному кілограму хліба. Начальник поліції Блюм".

— Га-га-га, — і Терешко так регоче, аж руками хапається за розбухлий на поліцейських харчах живіт.

— Ти чого хихочеш?

— А який же недоумок за чотири яйці підставить свою шкуру? І сам не знаю, як вішати цю срамоту.

Магазаник довго дивився на Терешка, а потім присадив його:

— Біда голові, коли нею верховодить язик. Ти сховай свій недомисел у такий закапелок, щоб і сам узавтра не знайшов. Почує хтось твоє варнякання — і аж захурчиш до гестапо в гості. Там уже буде не до сміху.

Веселощі змилися з мармизи поліцая, і вона затвердла, мов луб.

— Чого ж одразу вмовк?

— Та хіба ж я не знаю, кому що сказати? — видобуває Терешко

-догідливість підлизника. — І перед кимсь помовкую, бо тепер головне — день

переднювати. А що пригледжуєте собі хутірець, то хвалю. Це маєтність! Взяти б її по старих обмежках у вербовий запліт, поставити хоромини, почистити запустілий садок, привезти вулики — і живи кумом королю: пасічникуй та на юшку запро. шуй гарних гостей. Я вам, коли схочете, запліт, наче вишиванку, вишню, — аж підстеляється хитрун. Магазаник посмутнів:

— Це все добре, Терошку, аби це війна.

— О! А вам чого сушити голову війною, коли німці вже хваляться, що Москву забрали? Це нам, шуцполіцаєм, гірше, бо жандармський мотовзвод на партизанів ганяє, наче солоних зайців. Оце ж на тому тижні так довелося тікати, що мало п'ят не розгубіііі, зажурився Терешко, і зажурився хміль у ного вирлах.

І хоч недалекий Терешко, та його дзявориння було чи не останньою краплиною, яка до решти розмила сумніви Магазаника. Таки нема вже в світі сили, що перемогла б німецьке військо... Бач, воно аж на Індію націлилось!.. А що з нами буде потім?

Ох ці думки на драбині. Магазанику вже й рибу ловити розхотілось: ніде тепер не подінешся від пекельного часу. Він ще раз поглянув на хутірець, на отаву, що почала проростати холоднечею, зітхнув. Завчасу б сюди перебратись. Так навіть старості не дадуть такої дармовизни. Тепер тільки за душі наділяють землю. Магазаник кидає погляд у далину, де тополі вростають у небо і вечориться земля, прикидає: чи завидна йти додому, чи дочекатися темені — і прибитись до якоїсь спокусниці. Догнав не догнав, та побігти можна.

— А прочитати вам, пане старосто, оголошення гебітскомісара, — хоче якось піддобритись Терешко і знову лізе до планшетки.

— Читай, коли маєш охоту.

Поліцай виймає зім'ятий папірець, прокашлюється, наморщує лоба:

"Параграф перший. Кожний бургомайстр, — тобто староста села, — зобов'язаний заарештувати через місцеву поліцію та передати поліції СД кожную чоловічу особу з чужої місцевості.

Параграф другий. Всім місцевим особам забороняється давати притулок чи переховувати чоловічих осіб з чужих місцевостей.

Параграф третій. У кожному випадку, якщо виявиться, що якась чоловіча особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок, буде покарано смертю.

Параграф четвертий. Цю ж саме кару застосовано до того бургомайстра — старости села, який не послідує негайно зобов'язанню пункту параграфа один".

— Утішив, — насупився Магазаник.

— Утіхи тут мало, — погодився Терешко, — та в голові цей папірець треба тримати, бо чужі чоловічі особи в нас таки є.

— А де їх тепер нема?

— І це правда, — морщиться Терешко і лізе рукою до потилиці, а згодом вклоняється: — То й бувайте.

— Куди ж ти? На дзвіницю?

— Та пі — до своєї лискухи. На відпочинок, бо ж через дурну голову три ночі

поспіл не спав.

До ставочка з лопатою на плечі підійшов Стах Артеменко. Він хоче оминути старосту й поліцая, але Магазаник, щось подумаючи, вилазить з човна і зупиняє чоловіка:

— Звідки, Стасе?

— Звідки ж? Картоплю копав до змору.

— Спою?

— Та ні, громадського господарства, — зітхнув чоловік. У зіницях старости спалахує підозра:

— Слухай, а чому тебе червоні не взяли до армії? Стах здивовано витріщується на старосту:

— Хіба ж ви не знаєте?

Магазаник недовіжливо дивиться на чоловіка

— Не знаю, а думаю різне.

— Вольному воля, а спасенному рай.

— Так чому?

— А хто ж мене колись пусто-дурно в тюрюгу впакував? — злішає Стах. — Ось за цю тюрму і не стало мені довір'я. Ще є запитання?

— Тоді, виходить, ти мені навіть повинен дякувати за минуле, — заспокоюється староста. — Хто знає, де б ти домовав тепер, аби не я?

Стах щось буркнув, обернувся і швидко пішов до села. Розсердився. Тільки чого б? Магазаник знову береться за вудочку, а в цей час на дорозі з'являються з лопатами й кошиками жінки, що теж копали картоплю. Магазаник байдуже поглядає на них, і негадано переляк і подив прошили його. Чи не привиділось? Він кліпнув віями раз і вдруге, кинув брови на середину чола, та видиво не відійшло — в гурті з жінками чогось ішла Марія, тримаючи за руку Оленку. Як і чого вони з'явилися тут? Староста кидає вудлице і швидко, не спускаючи погляду з Марії, прямує до жінок.

— Добрий вечір вам.

— Кому добрий, а нам ні, — обіззався зсередини чийсь голос.

— Закінчили копати? — все хоче перехопити очі Марії і нарешті перехоплює зелені ножі презирства та ненависті. Аж моторошно стало: де стільки може взятися злоби в таких знадливих зіницях?

Він зупинився край дороги, а жінки, сторонячись його, мовчки пішли полем, що вже вбиралося в осмеркові шати. Мав колись чоловік любові, а тепер має тільки ненависть. У препаскудному настрої він підходить до човника, змотує вудочку, ховає її в очерети, кидає в торбину коропа й шпарко мете у звечоріле село. Оце можна було б навідатись до Лавріна, та хто знає, що чекає в отій хаті, з якої в партизани подалися близнюки. Ще ніс у ніс зустрінешся з ними.

Велике його село, та нема де подіти себе, свої гризоти і чаріт, нема з ким притовкти їх горілкою чи любощами. Ніхто раніше не міг так заспокоїти пою, як Басилина, що за останні роки стала йому порадицею і одрадицею. Але після того

вечора в лісі вона сторониться його і теж під віями тримає одну злість. Та пора вже юро;іумі гис.я.

У селі, хоч воно обляглося, Магазаник уже не вулицями, а городами та задвірками скрадається до кутка, де живе Василина, і все думає, як власкавитись до неї. От зайде, вклониться їй, широко посміхнеться, кине коропа на лаву і скаже:

— Вибачай, Василино, коли й досі гніваєшся за дурне слово. А я прийшов иа перепросини, бо дуже скучив за тобою, наче цілий вік не бачив.

— У старій грубі чорти палять? — насмішкувато поведе зором вона, розпогодиться, заклекоче знабним сміхом, зашелестить спідницями і гарячими устами розтопить сум'яття і тривоги... І чого він ці уста покинув напризволяще?

Уже зовсім споночіло, коли Магазаник увійшов на сонне подвір'я Василини. Не часто він сюди заглядав — Василина більше голубила його в лісах, які любила в усі пори року, навіть коли хуга вибивала з них квиління і стогін. А то якось у березні знайшла двох зайченят, що замерзали в снігу під кущем. У пазусі принесла їх до лісника, кинула у запічок, налила в черепок молока. І таки виходила їх, а потім випустила на волю. Певне, коли нема материнства, то до всього живого прокидається любов.

Він тихо стукав у вікно, як і перше стукав. Та німує хата і все довкола неї. Ще сильніше гупають пальці по шибках, що мають осінню печаль. А він і тепер, навіть у пучках, чує жадобу стрічань. Ох, жінки, жінки, з самого пекла прихопили ви солодкий вогонь знади. Як тільки не караються ним чоловіки, караються, та не зарікаються.

Нарешті до вікна припадає обведене переляком обличчя жінки.

— Хто там? — забився її голос у дрозі, і забились шибки у вікні.

— Це я, Василино.

— Чого вам, пане старосто, в таку пору? — ніби трохи відійшла жінка.

— Пустити до хати.

— Я вночі нікого не пускаю.

— Яка ж тепер ніч? Тільки звечоріло.

— Еге, звечоріло! Люди вже давно мають спочивання.

— Ми довго через вікно будемо говорити? — починає сердитись, — Відчиняй уже двері.

— Ідіть, пане старосто, додому, бо все одно до хати не впусчу.

— Пустити! Бо діло є! — вже шаленіє Магазаник і б'є кулаком по рамі. — Я тобі зараз і вікна, і дворі рознесу.

— Цур тобі, оглашеннику! Як тільки відкадитись од тебе... Зараз відчиню. — Василина біжить до дверей, грюкає ними, а далі, на порозі, пильно придивляється ся до нього і починає совістити: — Хоч би людей посоромились. Ось на ваш гуркіт сусіди каганці світять.

— А що мені твої сусіди? — У Магазаника одразу спадав гнів, і він обома руками тягнеться до жінки, до її звабливого повногруддя, що підворушує білу сорочку.

Жінка б'є його по руках і відступає в сіни.

— Чого вам?

— Скучив за тобою, от ніби вічність не бачив. Васирина чогось полегшено зітхає і, шелестячи спідницею, заходить до хати.

— Чого ж ти мовчиш?

— Не віряться, щоб ви могли за кимось скучити.

— Коли ти поклала гнів за якесь нерозумне слово, то вибачай, — хоче пригорнути Васирина, але вона вислизає з його обіймів і стає ще жаданішою.

— Ідіть, Семене, додому, не дурійте, — виправляє з оселі, — бо вже минулося наше.

— Чого ж це минулося? — Магазаник ошелешено став посеред хати.

— Отак, як і все минається. Був колись чад, а тепер розвіявся.

— Так, може, хоч повечеркуємо разом? Я ось добрячого коропа приніс.

— І вечеряти не будем, — глянула на нього не очима, а колами темені. — Відвечерялось наше.

— Ти, може, приймака чи постояльца прийняла? То так і кажи! — Гніваючись, Магазаник виймає з кишені свічку, засвічує її й насторожено придивляється до жінки: що тепер намалювалось на її виду? Та не так він бачить обличчя, як хвилі волосся, що погойдувалось навколо жіночого стану; ні в кого він не бачив такої розкоші, яка мала кольори і золотої, і пізньої осені. І чого він знову потягнувся до неї, як давнього петрівчанського вечора? Отак, може, любощі, перегораючи, і знаходять свій пізній берег, свої коси, де повинню гуляють різноманітні осінні барви й пробивається дух материнки. Материнки! А як їй хотілось стати матір'ю, та він, певне, колись спасався колиски більше, аніж домовини... Ось вдивляйся в жіночі принади і думай щось недодумане, бо ж і твої роки вже вчувають свою межу... От на яких тільки вагах зважити все?... Але, зрештою, чи потрібні ваги в твою осінь? Та ще в таку страшну осінь?..

— Не вкручуйте в мене очі, як шурупи, — невдоволено сказала Васирина і погасила трепетний вогник свічки.

Магазаник стрепенувся, з'явив негадані сентименти, зчавив душу і не знайшов у ній путящого слова.

— То маєш приймака чи перелюбця?

— Не меліть, Семене, дурниць, не перекидайте свої гріхи на інших. — І насмішка проклюнулася у слові: — Прийшли до мене, бо, мабуть, геєр нікому старосту добрим здоров'ям навістити.

— Чого ти мені цим старостою в очі цвікаєш? Невже забула все, що було між нами?

У голосі Васирина озвалось глибоке обурення:

— А що в нас було, крім чаду і срамоти? Хіба ж ви хоч трохи любили мене? Тільки груди щоразу нівечили мої, — торкнулася руками до сорочки, — Ідіть!

— Піду, не зсипай так скоро, хоч і оприкнів тобі, — спалахнув Магазаник. — Ще гляну, що на другій половині хати робиться.

— Там тільки городина та квашенина.

— А коли приймак?

— Прийдете вдень — і обдивитесь хату.

Жінка не може заховати тривогу, а староста насочується підозрою: що ж вона приховує від нього? Ох цей відьомський ріді Кого він тільки не дурив, починаючи з Адама?

— То показуй другу половину.

— Квашених огірків та помідорів не бачили? ' — Побачим, побачим, які в тебе помідори.

— Ще курей переховую в солом'янику.

— В солом'янику? Це ж чого вони такої шаноби зажили?

— Щоб гицелі не добрались до них.

І несподівано десь, чи не з горища, почувся довгий стогін. Магазаник здригнувся, спрожого вихопив з кишені пістоля, а господиня вклякла на місці.

— Хто там у тебе?! Хто?! Василина затремтіла:

— Нікого нема.

— Не брешти хоч тепер! Признавайся! Ану, ходімо в сіни.

— Не треба, Семене, — благання низинно озвалося у її голосі... — Ось я краще вечерю зготую.

— Бач, коли про вечерю згадала! — шаленіє Магазаник. — Тепер обійдемося без неї. Хто в тебе? Комісар, партизан?

— Хіба я знаю?

— А хто тобі підсунув його?

— Сам уночі городами приповз. Він тяжко поранений у руку і груди.

— У груди? Ось заберем його в лікарню, а там уже розберуться.

— Ой, не треба, Семене! Благаю тебе, не треба! — заплакала Василина і руками, і станом припала до нього.

— Так що ти хочеш? Щоб твої сусіди тицьнули на мене і я за когось на шибениці гойдався? — Він відштовхнув жінку, швидко вийшов у сіни, знову засвітив свічку і наказав Василині: — Лізь перша.

— Одумайся, Семене. Нащо тобі цей гріх?

— Лізь!

Голосячи, витираючи хустиною сльози, жінка почала підійматися на горище. На горішніх щаблях зупинилася:

— Схаменися, Семене. Не полюй за чиеюсь душею, коли й твою можуть уполювати.

— Розумною ти дуже стала, — підсвічує і просвічує її голі ноги свічкою. — От через тебе і не стало б моєї душі.

— Кому вона, гидомирна, потрібна, — схлипує жінка, підіймається на горище і вже комусь несе свої сльози й голосіння: — Прости мене, людино добра, що не зарятувала тебе... Прощай і прости... Прощай і прости...

Магазаник почув чийсь тихий заспокійливий голос і, шулячись, виліз на горище, яке все перехитувалось у нерівному світлі воскової свічки. І краще б він не бачив того, що побачив, бо їїрвердла страху одразу вбуравилися в його мозок, в нутро, а

страшні дія минулі роки глянули на нього очима пораненого, який лежав, Дійсвивши руки на грудях.

— Невже так міг переміститися час?! З хуртовини вісімнадцятого нагишов зимовий день, коли державна варта вішала молодого командира, що мав і гарне прізвище, і такі очі, які, напевне, й у снах не забуваються. І, йдучи на страту, вони ясно посміхалися людям, наче й не журилися за життям. І ось тепер, через двадцять три роки, на Магазаника знову дивився Човняр, ніби він і не попрощався з білим світом.

— Ти хто?! — скрикнув він.

І тією самою, знайомою з вісімнадцятого року посмішкою перекреслив, розітнув його поранений.

— Людина! А ти хто? Правнук Іуди? Чи підпомагач смерті?.. Не плачте, тітко Василю. Хай він, грішний, плаче, що не людиною, а фашистським прислужником став.

І тоді жінка почала клясти Магазаника:

— Будь ти проклятий навіки, чорте зі свічечкою! Щоб твої готі і ранку не дочекалися! Щоб тобі прийшла відплата, як каїюзі! Щоб мої сльози прибили тебе!

Магазаник одмагається рукою від прокльонів і, вже недопиуючись, хто він: командир, комісар чи партизан, хрипко запитав:

— Як твоє прізвище? — І застиг у нелюдській напрузі.

— Човняр, — насмішкувато відповів поранений, що горів чи догорав у хворобливих рум'янцях.

Магазанику забракло повітря, він заточився од жаху, від коюсь відмахнувся, намацав ногою драбину і швидко почав спускатися з горища.

Господи, невже це може бути? Невже отак можуть зійтися роки? І невже він мусить під корінь підтинати чийсь рід? Невже він і тепер мусить стати підпомагачем смерті?.. І чого йому було приходити до цієї павіженої мантачіїиці? Краще б телембасився до Лавріпа і його мертвого золота. А може, він нікому не скаже, що побачив отут? Отак і зробить, якщо ніхто не присочив його у Васплиии.

Вирішивши це, Магазаник на якусь хвилю відчув полегшення, витер піт з чола і скрадливо вийшов з оселі, бодай би ніколи не знав її.

У сусідній хаті просвічується вогник. Чи не почув хтось їхні розмови па горищі? Прислухаючись, підійшов до плота, над яким ремствувало темне листя вишняка. Наче нікого нема. Ще постоявши біля плота, повернув до воріт і, як стій, зупинився: за ворітьми насупроти нього з гвинтівкою в руках стояв якийсь чоловік.

— Хто це?! — скрикнув, сахаючись убік. Чоловік ворухнувся, засміявся:

— Не впізнали, пане старосто? Це я, Терешко. Стою собі коло воріт, а прислухаюсь до хати, до якої маю підозру. Що там у Василю на горищі робиться?

Знову свердла страху проткнули Магазаника, а мозок заборсався, неначе в пастці. Отак і приходить неминуче: не ти когось, то хтось тебе. Стискаючись од безвиході й холоду, сказав чужим голосом:

— У Василю на горищі лежить ваша здобич. Терешко стрепенувся:

— Партизан?

— Це вже самі дізнавайтесь.

— То я зараз!.. — Полідай, наче ошпарений, крутнувся і побіг за своїми підбічниками.

І, вже звернувши на другу вулицю, Магазаник тоскно подумав: "А чого було не сказати, що то приймак Василю, і піти а Тіщешком пиячити, щоб залити йому мізки?"

Та вже було пізно. Торги із совістю закінчено. Страх починав їх, страх і-закінчив. Яка це пекельна скла. Господи, якби кожна було заново почати життя!

У тиші Магазаник чув, як гунав чобітьми Терешко, а перед собою бачив очі пораненого, і зав'язані човни на підвір'ї старого Човняра, і отой човник на хутірському ставку, де завжди перечищається вода. Та не завжди перечищається наша дуга. Ох, не завжди...

XXII

Коли на осінь повернуло, то й ранок, немов дитя, не поспішав вивинутись із пелюшок туману.

Стоїть Лаврін Гримич біля розрадистої яблуні, що нависав над криницею і тином, вдивляється журним поглядом в оту жовту латку неба, за якою чаїться печать сонця, і гадки не має, що до хати треба принести води. Ще на ликах Лавріна веснянками гуляв літо, а в чуб уже забрела осінь: як почали чужинці полювати за їхніми синами, то й присипала приморозь голову чоловіка. Он і з Яринкою бозна-що скоїлось: стала у місті за шинку і не журиться. Хто б міг сподіватись на таке неподобство? А опріч цього, ще й Лаврін почав був із чимсь критись од жінки. Вкрадеться удосвіта розкопувати могилу, а їжі пакує повнісіньку торбу.

— Це ж для кого, чоловіче? — нарешті почала присікуватись Олена.

— Для себе, — неохоче пробурмотить Лаврін, а обличчя його Відразу підкисне: мовляв, найшла про що говорити. ' ; — Щось ти ніколи стільки не їв.

— Війна широкий має рот, — стулить золоту вій і невдоволено видивляється з хати, забряжчить у сінях своїм причандаллям та й хватопеком до дівочого броду, до тієї могили, що, як смуток, сів в степах.

Дівочий брід в дівочим, а чи не заходить Лаврін до якоїсь удовиці? Хоч і рудий, і довгов'язий, і не дуже говіркий її чоловік, та жінка щось знаходить у ньому. Тільки що?

— Цибулю, — знизував на це плечима Лаврін, — який мав справжній городницький талант. — І сіяну, і димку.

Ні, щось таки діється з її чоловіком: уже двічі й ночувати не приходив додому.

— Забарився, то в степу біля могили переночував, щоб якийсь ірупожер із переляку не стрільнув.

Воно, може, й так, а може, й не так! І коли нещодавно Лаврін до опівнічної години не повернувся до хати, Олена, торопіючи від страху, пішла в степ до тієї могили, яку розкопував її чоловік.

Задвірками та городами вона вибралася в тиху зажуру похилої отави і верб, що стояли над бродом, як жінки у прощанні, і плакали теж, мов жінки. А може, вони й

були колись жінками? З дівочої вроди виросла каліна, то могла і верба зрости з материнського болю... Синимої, синочки, де ви? Чи на землі, чи в землі?

Плачуть похилі верби, мовчки плачуть, немов матері, і мовчки плаче матір, як исрба, хоча їй інколи й здавалось, що йде вона не стежинами болю, а стежинами сну. Обірветься він— і все зміниться в світі: з лісів примчатъ її горбоноси красени, зі старості вийдуть ці верби і місяць накинє їм, як дівчатам, на плечі хустки блакитного шовку, та й вона помолодшає під цвітом молодих очей, під вечірнім закоханим вуркотінням, що має прийти до її синів.

Десь за річкою гримнув постріл, несамовито хальтнув чийсь голос. Поліцаї! З якої нори ви повилазили, бузувіри й недовірки, і чого вас отак потягнуло на кров людську, на життя людське?

Ось і дівочий брід дихнув прохолодою, сонно зашемрав стрілами очеретів і шаблями татарського зілля, а вода обізвалася схлипом; ось і колишня сторожова могила заімлилася. І лячно-лячно стало жінці в пустоширокому степу, над яким самотів обведений золатою вогкістю місяць; він уже обникав усе небо і спускався з нього в свій сон чи спочинок, якого тепер не мали люди.

Підійшовши до зарослої полином могили, Олена зупинилася і тихо покликала:

— Лавріне, де ти?

Але ніхто не обізвався. Ні на могилі, ні в її розкопаній середині чоловіка не було, тільки лопата, ломик, довгий чудернацький ніж, молоток, скребачка, скальпель і кругла щітка лежали на сухій трушениці, що мала відбиток людини.

— Лавріне! — скрикнула в розпачі, а світ темно заверетенився довкола неї. Гострі жалі лезами безнадії пронизували жінку, і в тіло ввійшло таке нездужання, що вона простягнула руки до степового марева і впала на могилу. Ніколи Олена не плакала за своїм чоловіком, а це не витримала. Безсовісний, у таку тяжку годину кинути жінку напризволяще, а сам десь на гульки! Завтра ж покине прояву — хай йому і городня цибуля, і могильне золото, а вона перейде жити до матері.

І навіть тепер Олена не дуже лаяла, не проклинала свого Лавріна, а всі найгірші слова посидала на голову невідомій окаянниці, яка зуміла звадити її довірливого чоловіка, бо він такий, що і в спокійну годину лінувався примірятися до відьомського кодла. Здається, навіть до неї, коли вона дівувала, не дуже придивлявся. Бувало, причовпить до її садочка, нависне над нею гарячими вусищами і мовчить, як гриб у траві, — чи то думки, чи золото вусів виважує. Стоп із очима, та й годі.

І не витримає вона:

— Чого ти мовчиш, Лавріне?

— А я зорі лічу, — посміхнеться лагідно-лагідно і підведе голову в небо.

— Хтось лічить гроші, а ти зорі?

— Кожному своє, — бережно прикрилить руками її плечі та й эяову мовчигь. Ото буде комусь із таким нудьги на весь вік. Тоді вона і в думці не мала, що віддасться за Лавріна.

А час минав. Відскрипіла возами осінь, на санях від'їхала зима, і вербовим

човником до їхніх бродії пріюилась носпа. З весною, одваджуючи хлопців, до неї щовечора почав приходити Лаврін. І треба було б нагнати його, та чогось жаль було зобидити мовчуна, то й вистоювала в садочку до запівнічної години, підсміюючись над ним і дивуючись із себе: гарне має дівування.

Одного вечора, коли саме зацвіли сади, зірвався шалений вітер, і вишневий цвіт, накупаний місячним морехом, закружляв навколо них.

— Заметіль, — прошепотів Лаврін і вперше несміло пригорнув її.

— Яка заметіль? — хотіла вивільнитись з його обіймів, та чогось застигла, мов заморожена.

— Заметіль вишневого цвіту.

— Як ти гарно сказав! — здивувалася вона. — Неначе по писаному.

— Я ще й краще можу сказати, — чогось глухо пробурмотів Лаврін. — Е? — не повірила вона.

— Справді можу.

— То скажи, Лавріне, — завмерла в його обіймах. Треба було б відштовхнути його, та де й поділася сила в розімлілих руках.

І тоді, увесь обсипаний вишневим цвітом, він нахилився до

її вуст, торкнувся їх і тихо пробурмотів:

— Виходь за мене, Олено, бо не можу більше дивитися, як ото коло тебе інші дурні крутяться. То, щоб не лічив комусь ребра, виходь.

Вона хотіла віджартуватися, як не раз віджартовувалась од паруботи, але раптом відчула, що десь поділись у неї і жарти, і голос, а щось полохливе і солодке хвилями почало затоплювати ' її. Чи не заметіль вишневого цвіту?..

Тепер уже Лаврін запитав її, як не раз вона питала його:

— Чого ж ти мовчиш?

Вона тільки зітхнула, не знаючи, що робиться з нею і що робити їй, а він рукою поліз до її грудей, яких вона соромилась, бо великі були.

Сором і страх охопили її. Невже отак і приходить судьба?

— Які в тебе груди гарні, — провуркотів Лаврін і поцілував впадинку між ними. — І вся ти дуже славна. Ні в кого нема отакої знади.

Певне, це доконало її. Не на дівочивчись, вона вже ставала його.

— Лавріне, рідний... мій... — прожебоніла в довірі за своє дівоцтво, за всі свої дні, що минули, що прийдуть.

Тоді парубок випростався, міцно пригорнув її і прошепотів у вухо:

— Ще раз скажи це.

Вона вивинулась з його обіймів.

— Що, Лавріно, сказати?

— Що я рідний... твій. Це так гарно.

— Рідний, мій... Правда ж, мій? — І вперше довірливо прихилилась до парубочих грудей. І де він узявся на її голову, і до взялася ота заметіль вишневого цвіту?..

Господи, чого ж я не проклинаю оту заметіль, і Лавріна, і оті паршиві золоті вуса, в

які й досі не заходила осінь? Ідол ти, ідол, та й більш нічого. Хоч би дітей посоромився.

Згадавши близнят, Ярипку, ще ревніше затушила жінка, забуваючи гріх чоловіка. Та згодом від броду вона почула тупіт копит. Витираючи хусткою обличчя, Олена підвелася й побачила, що до могили наближався вершник. Кого це по ночах мордує в степу? Чи не поліцію? І яке ж було її здивування та обурення, коли вона впізнала свого Лавріна. Бач, їде від полюбовниці, смалить люльку, ще й курникає щось під ніс. Злість одразу висушила жіночі сльози. І коли кінь наблизився до могили, Олена, як саме лихо, зірвалася на ноги.

— То де ти, грішоднику, отак час убиваєш?! Тільки не бреш мені!

— Олено?! Та не може бути?! — вражено витріщився Лаврін, ніби вона з помелом була, а далі тихо засміявся, вийняв з рота бісову люльку й скочив з коня.

— Так весело в тієї лахмітниці було? — стає насупроти чоловіка, ладна видряпати з нього очі.

— Почекай, почекай, не торохти, як січкаря. У якої лахмітниці? — дивується чоловік.

— У тієї, з якою ночуєш, краще б ти в цій могилі ночував.

— Тю на тебе, несамовита, — не розсердився, а добряче-добряче витрусив з-під ідолських вусищ сміх і краплини місяця. — От кіно на старості літ.

— Па старості, на старості! — перекинула Олена. — А де ж ти молодикуюєш у запівнічну годину?

— Всі ви, баби, одним миром мазані, — безнадійно махнув рукою чоловік. — Це ж треба з-за дурних ревностів глупої ночі прителючитись у степ. І кроволюбів не побоялася!

— Не забивай мені баки тими кроволюбами! Кажи, де був! Чого мовчиш?

Не все й жінці можна казати, — підсміюючись, розважливо відповів Лаврін.

— Тоді приводь свою задрипу не тільки для спання, а й дориботи, — і Олена крутнулася од чоловіка, щоб гайнути в село.

— Та вгамуйся, нарешті! Чого так роз'юшилась? — Лаврін стистнув жінчину руку.

— Як не скажеш, де був, то тільки й бачив мене! — пашіла від гніву, а в очах замість звабливого оксамиту металися осі.

— Та скажу, забісована, — здвигнув плечем. — Невже, справді, дурні ревності потьмаріли твою розумну макітру? — і знову посміхнувся тією посмішкою, що так непокоїла жіноцтво. Бабодур, та й годі.

— Кажи, не тягни!

Так був я оце в болотах. Бачиш, як задрипався?

У болотах? Чого тебе туди нечисті носили? Там же могил нема!

— Їсти носив пораненим.

— Пораненим? — І жінка почула, що з неї почав облітати гнів, а натомість прокинулось до когось, і навіть до Лавріна, співчуття. Чого ж вони в болотах?

— Пожди трохи. Зіновія Сагайдака знаєш?

— Чому ж не знаю, коли наші сини в нього. Ось він і знайшов у болотах безпечно

місце для поранених.

— Так ти теж із Сагайдаком знаєшся? — вже починає догадуватись і боїться свого здогаду.

— Виходить, знаюся.

— То ти, Лавріне, теж партизан?! — скрикнула Олена. Хіба ж можна подумати, щоб такий собі сумирний чоловік став партизаном?

— Партизан чи не партизан, а щось таке є, — і посмішка заграла під вусами чоловіка. — Тепер, може, зав'яжеш у вузлик свої ревності?

— Ой Лавріне, Лавріне, нащо тобі це партизанство? Хай уже діти там... — Олена ступила крок, охопила руками чоловіка і знову Іваплакала. — Може б, поки не пізно, відступився від Сагайдака.

— За кого ж ти мене маєш? — розсердився чоловік. — Хочеш, мов у дуплі, жити? Не такий тепер час!

А коли вже так сказав Лаврін, то ніяким трибом не пересилити його.

— Це я з переляку, Лавріне, — і вона витерла сльози, вже гоочись до своєї другої судьби. — Так оце і за тобою можуть полювати.

— Як дізнаються, то можуть. Тепер подорожчає і моя цибуля, і моя голова, — посміхнувся Лаврін. Було б чому посміхатися.

— Ой чоловіче, чоловіче, — припала до його грудей, уже плачучи серединою.

Лаврш заспокійливо поклав їй руку на толоку.

— Та не квась душу, Олено. У цій хуртовині й ми повинні знайти своє місце.

— Я ж думала, що в партизани одні верховоди йдуть.

— Таке життя, жінко.

— Ідоле ти... Ідоле! — не знайшла що кращого сказати. — Завжди підманював мене.

— Тільки один раз було такого, — добряче примружився Лаврін.

— Коли ж це?

— Коли була заметіль вишневого цвіту.

— Чи ж була вона? Збігли года, наче вода, та й до війни прибились...

Згадавши все це, Олена виходить з хати і прямує до криниці, де, як вритий, стоїть її чоловік.

— Ти й досі не набрав води?

— А в тебе щось горить? — Лаврін починає витягати затоплену ключку, далі здійсмає з неї відро, в якому плаває двійко червонобоких яблук. Щороку до самої зими він витягує їх з криниці, а чи тепер доживе до зими? І жаль йому стало своїх прийдешніх днів, у які заглядав і заглядати боявся. Вийшли б із них його сини, донька, то й не треба більшого щастя. Розхлюпуючи воду, він прямує до хати, а за ним, наче тінь, іде Олена. І жінку славному він має, дарма що любить погарикати і донедавна любила грати очима, бо таки було чим грати.

Він поглянув на гніздо лелек, що вершило хату, зітхнув: відлетіли до весни птахи, відлетіли і його лелечата. Коли б тільки до весни...

— Сьогодні не йдеш до дівочого броду? — уже в хаті запитала Олена.

Лаврін наморщив чоло.

— І пішов би, та з бісовим Магазаником треба зустрітися.

— Викликає він тебе?

— Ні.

— То чого тобі?

— Будеш багато знати — швидко постарієш.

— Хто ж старить жінку, як не роки і чоловік? Говори вже.

— Оце ж гицелі, поліцаї значить, схопили пораненого командира, у Василя на горищі знайшли. То треба якось підбити Магазаника, щоб не квапився везти його в крайс. А як поткнутись із таким ділом до дідька? І з чого починати мову й розмову?

Олена задумалась, підперла рукою голову, постарішала.

— А може, Лаврінне, візьмеш якогось могильного таляра чи півталяра і підеш до Магазаника по сіль — він же нишком крамарює нею. Прицінишся, потиргуєшся, а далі видно буде.

— І то правда, — Лаврін здивовано глянув на жінку, хмикнув і поліз до скрині, де ждали свого часу його скарби. Ось він розгорнув білу пілочку, і на його руці блиснула щирим золотим вузькоока княжна чи королівна, яку не постарили й віки. Це ж треба стільки років копирсатися в могилах і тільки тепер, у війну, знайти ось таку красу.

— Ти ж не здумай понести її Магазапику, бо не відчепиться від тебе, — остерігає Олена, придивляючись до жіночої вроди...

Примкнувши вії, стоїть у задумі осінній ранок, прислухається, як на городах шерехтять постарілі соняхи і маківки, як у садах гупають яблука, як на річці і луках тривожиться перелітна птиця. Але що тепер та пташина тривога супроти людської?! Хіба для того батьки викохували дітей, щоб вони снопами лежали на полях чи стікали сльозою і кров'ю в катівнях? І як земля, що родить святий хліб, жіночу привабу, красну яблуню, золотого соняха, може породити таких людожерів, як Гітлер?

Отак думаючи про свої і чужі болі, Лаврін і доходить до подвір'я Магазаника, на яке старечими гілками перевисає з огороду волоський горіх. Кажуть, що йому двісті років, а й зараз він дотрушує на землю останні плоди.

Ще не встиг Лаврін торкнутися хвіртки, як на подвір'ї завищали дроти, а на них клубками шерсті і люті закрутились оскаженілі ярчуки, оті, про яких кажуть, що вони й чорта скалічать і відьму задавлять. Та не ловлять, а стережуть чорта ці вовкодави. З хати вийшов скуйовджений, похмурий господар, глянув на Лавріна — подобрішав.

— От кого не чекав, так не чекав!

— Бо де вже вам до нас за начальством. Магазаник скривився:

— Ет, помовч, не печи тим начальством. Щось маєш до мене?

— Та, виходить, маю.

— Тоді заходь, — староста нагримав на ярчуків, а вони неохоче потягли в нові цюпи вищання дротів, наkostenу шерсть і лють. — Як у тебе часник-цибуля?

— Зародили, та вам їх, певне, не треба на торг.

— Тепер не треба, — аж ніби посмутнів Магазаник, згадуючи колишні торги.

В оселі Магазаник кинувся до печі, до мисника й почав вергати на стіл страви та напої.

Лаврін дивується, здогадується, чого так заметушився пан староста, і мовчки впівока стежить за ним.

— Сідай, чоловіче, потрапезуємо, перехилимо по чаруїшні, — розтягує доброзичливо уста. — У мене горілка варена з хмелем.

— Оце зранку пити?

— Коли її тепер не п'ють? Тяжке врем'я настало, — староста сіпає під строгими і зажуреними богами, що зайняли дві стіни.

— Невже і для вас тяжке врем'я— скидас Лаврин кирейчину.

— І для мене, — чаркується Магазаник і одним чирком вихиляє сивуху. — Краще б я в Сибір твій часник возив, аніж маю чужій власті годити.

— Це теж правда, — вірить і не вірить Лавріп, а сам думає собі: от ніби за одним столом сидимо, а живемо па двох краях світу.

— То ще тебе до мене привело?

— Сіль. Хотів би замінити на часник-цибулю чи купити за марки.

— Чого ж за марки? — ще чаркується Магазаник. — На тебе, кажуть, золотий дощ обвалився?

— Так золото — за сіль? — удавало дивується Лаврін.

— А знайшов щось?

— Хто шукає, то інколи знаходить, — знехотя відповідав Лавріп.

— Хоч покажи, — вибиваються печаті пожадливості на обличчі Магазаника.

— Прийдете до мене, покажу, — і не витримує, щоб не похвалитись. — Таку княжну чи королівну викопав, що їй тільки в музеях красуватись.

— І золоту чи глиняну?

— Щирозлоту.

— Пофортунило тобі, Лавріне. Що ж ти хочеш за царівну?

— Хіба ж краса продається?

— І красу за гроші беруть, — нахабнувато посміхнувся Магазаник.

— Не красу, а розпутство, — насупився Лаврін.

— Що ж ти з цією королівною будеш робити?

— Дочекаюся наших, то й здам до музею. Тепер нахмурился староста:

— Чи ж дочекаєшся, Лавріне, коли вже Москва у німців?

— Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця, — презирство заграло на устах і на всьому ластовинні Лавріна. — То ви даремно на староство вискочили, тяжче буде зіскакувати з нього.

Магазаник розгнівався:

— Ти мене вчити прийшов?

— Ні, купити солі, — спокійнісінько відказав Ласріп.

— Гарний покупець. А, окрім королівни, ти якихось побрязкачів не викопав?

— І їх трохи знайшов: пару золотих, прикрас із сонцем, що звуться по-вченому

фаларами, і кілька кругленьких, — Лаврін вийняв з кишені потертий ремінний гаманець, подлубався в ньому і кинув па стіл золоту монету з кучерявою головою якогось прадавнього царя.

Магазаник бережно бере золото, придивляється до нього, виважує в руці, потім б'є ним об стіл, щоб по дзвону розпізнати, чи не сфальшоване воно.

— Цього царя на всі зуби вистачило б. Що тобі за нього дати?

— Не продається.

— А ти подумай, чоловіче, — неспокійними пальцями обмацує голову царя.

Лаврін гостро глянув на старосту і пропik його несподіваним словом.

— Беріть цього царя, а віддайте селу червоного командира, якого у Василя знайшли.

Магазаника одразу засудомило, монета випала з руки, покотилась по столу. Він накрив золото долонею і відсмикнув її, начеб за цей час метал став гарячим.

— Ти що? Теж кинувся у політику? — запитав так само, як питав діда Гордія.

— Коли рятувати людей — політика, то і я за політику, — не спускає Лаврін очей із старости.

— Нащо тобі цей командир?

— Живе має жити. Хай його вилікують люди, — і тицьнув пальцем на монету. — У мене ще є оце мертве золото, візьміть його, а зарядуйте живу душу.

Староста понуро глянув на нежданого гостя.

— Не жартуй, Лавріне, з долею, коли маєш сяку-таку долю. І Лаврін, не змигнувши, теж перейшов на "ти".

— А ти, Семене, теж подумай про головне: не підміни своєї долі на чужу. Тоді вже ніщо не врятує тебе. Різні ти мав нетруджені гроші, понахапав їх по різних торгах, а долею не торгуй! Кажуть: утекти від себе не можна. Але тепер такий час, що тобі треба утекти від себе, вилузуватись із шкури перекинчика.

— Ти хто такий?! — Хміль вилетів з голови старости, і він ^в острахом поглянув на Лавріна. — Хто ти такий?

— Людина, — якось дивовижно посміхнувся гість, а далі запитав: — То віддаси людям червоного командира? Я вже не можу — віп у поліцаїв. А ти вихопи його звідти.

— Не можу...

— Тепер і через не можу треба йти. Це коли твоя совість навіки не заснула.

Староста здавив очі і губи, а потім рубонув:

— Так за це, коли я скажу хоч слово, — не дійти тобі до твого броду.

Лаврін знову посміхнувся, гордо підвівся з-за столу:

— Не лякай мене смертю. По-різному вмирають птиця і звір... Та й ідучи на чужу голову, думай про свою. І не раджу тобі потикатись на наш брід. А чого? То, певне, сам догадуєшся. — І він строго, неквапно вийшов з оселі, ще й дверима хряпнув.

І тоді страшна думка забрела в голову старости; коли навіть такі, як Лаврін, вкинулись у політику, то скоро настане судний день і над Гітлером, дарма що він уже

на Індію націлився.

XXIII

Ох і день сьогодні видався, І бодай він у віковічні нетрі та болота пішов!

Не встиг Магазаник спровадити Лавріна, як до воріт нечисті притетюрили бричку з крайсагрономом Гавриїлом Рогинєю. Цей ненаїда поки "умгу" скаже, півкабана з ратицями з'їсть, — напевне, в нього з живота випало дно. І сам дідько не розбере, чим дихає чоловік, якого Безбородько зве то мумієзнавцем, то латинником.

Ось він, високий, засушений, обметений зморшками, які навіть ва повіках лежали зів'ялим кропом, підводиться над бричкою, вибиває зі своїх маслаків куряву осені і кроквою стає на землю, потім неквапом підходить до хвіртки, обома руками зависає па вій. Хвіртка тріщить, ярчуки шаленіють, а Рогиня, очікуючи Магазаника, тримає на померхлому обличчі тягар поминок. Кого ж він поховав чи хто ховає його? Це тепер, при новій владі, стало звичною справою. Господар, придивляючись до лемехуватого гостя, несе йому суміш догідливості й насмішки і принохується, чи не мав уже чоловік зубополоскання.

— А ви, пане, ніби з гульбища їдете?

— З похорон, пане, з порохов, — похмуро говорить крайсагроном і так втуплює погляд під ноги, ніби вдивляється у могильну яму.

— З чиїх похорон, пане?

— Із своїх, із твоїх і всіх задрипаних панів, якими тепер стали ми, — негадано говорить агроном. З білої гарячки, чи що?

— Таке ви скажете страшно, — спробував заспокоїти його Магазаник.

— Отож і кажу сьогодні, що має бути завтра, — поволі попленгався до хати Рогиня. Тут він перехрестився на золоту і срібну Шумиху образів, умостився край столу, глянув на Магазаника самою безнадією. — Нема в тебе, пане старосто, якоїсь скаженівки, щоб притлумити дурний розум? — постукав кулаком по тому місці, де дурна голова осипала рідко посіяне волосся.

— Це зілля знайдеться. Тільки нащо вам горілкою туманити розум? Рогиня болісно скривився:

— А що тепер, пане старосто, лишається робити, коли всі ходимо під владою люципера?

— Не знаю.

— І я не знаю. За сочевичну юшку пішли ми, покручені, на найомну службу до фашистів. А вони знаєш, що пішуть иро нас? "Зараз настав час біологічного винищення слов'ян". Чуєш: винищення не більшовиків, не партійців, не комісарів, а исіх слов'ян! Усіх — на що замірились тепер. — Рогиня вишарпнув з кишені зім'яту газету і кинув її на лаву. — Ще не перемігли слов'ян у бою, фашисти вже думають про їх фізичне знищення, тільки нас, плазопитих дурнів і різну потерть, сьогодні ще панами величають. А завтра і з цих панів тельбухи випустять.

Магазаник, збліднів, оторопіло слухав агронома.

— Коли ви довідались про це?

— Учора. Наточи свого дурману.

Рогиня одразу перехилив чарку і заговорив не то до старости, не то до пляшки:

— Розумієш тепер, старосто, що таке бараняча порода? Нам якісь дрібні болі, мізерні образи чи вигоди засліпили все, і ми стали занапащеними баранами і поздыхаємо баранами.

— Але ж Безбородько говорив, що Україні німці пожалують протекторат, як Богемії чи Моравії, і не зачеплять її, поки вона буде коморою збіжжя.

— Твій Безбородько — той паршивий полизач, якому тільки хвоста бракує, і взагалі: хто чортові служить, тому диявол платить. Безбородько — це дідько, що й на чужому, навіть гадючому, яйці буде сидіти. Він з націоналістами і протекторатом вдовольнився б, та дзуськи — дулю матиме, а не протекторат. Чому тобі цей людозвір не сказав, що говорять про Україну Гіммлер і Кох?

— А що каже рейхскомісар?

— Налий іще горілки.

Рогиня почаркувався, криво посміхнувся: "Пийте жили, поки живі", — вихилив гадючник, потім дістав з кишені записника, тріпонував його за обкладинку і витрусив густо списаний аркушик:

— Так послухай, пане, що глаголав нещодавно Кох своєму кодлу: "Нині над Німеччиною віє знамено вічної Німеччини. І Україна — не плацдарм для романтичних експериментів, про які ще сьогодні мріють фантазери без ґрунту і деякі напівживі емігранти. На Україні немає місця для диспутів теоретиків про державне право, бо нема самої України: ця назва залишилась тільки на старих географічних картах світу, які ми владно перекраємо своїм мечем. Замість України є життєвий простір, невід'ємна частина німецького рейху, яка має стати житницею великої Німеччини. І немає українців. Є тубільці. Вони повинні угноїти своїми трупами цю землю чи працювати на цій землі на своїх панів і повелителів, поки не прийде час їх повного знищення...Всією могутністю нашої німецької енергії ми раз і назавжди повинні заглушити бандуру Шевченка. Залізом і кров'ю зобов'язані ми ствердити наше панування. У безсловесну робочу худобу, в рабів, що тремтять від страху, повинні перетворити тих, кому поки що даровано життя..." Здається, і диявол не сказав би такого.

— Оце так, — з'їжився, розгублено промимрив Магазаник і почув, як на чолі в борозенках зморщок їддю заворушився піт. — Прийшли світоправителі і визволителі!

— На шибениці визволять душу від тіла. А ми, безмозгла потерть, безмозгле прощупанство, ще й впряглися допомагати погоничам смерті.

— За кого ж ви тепер? — не знає, що й подумати, староста.

— А думаєш, відаю, за кого? Після оцих слів Коха я вже, вважаю, фашистам не служака, а до більшовиків страшно навернутися, бо не повірять. Отак і зависла грішна душа без пристаховища поміж небом і землею, — п'яні жалі заворушились на пожмаканій сітці зморщок і в пригаслих очах. — Нелегко мені було і дотеперішні дні зносити — немало хто попівством вибивав очі, а зараз, навіть не охнувши, віддав би

життя за дотеперішні дні, Тільки кому воно вже потрібне? Наливай та ще вип'ємо за наші дурні голови, що самі в пекло полізли. Однак як прийде мій судний день, одне зможу сказати людям: на моїх руках нема й не буде жодної краплини чужої крові.

Моторошно стало Магазанику від цієї страшної сповіді. А може, Рогиня довідався про арешт Човняра? І знову крізь нього пройшли давні роки, а перед очима стали Човняри — батько і син. Він похапцем ковтнув ядучого самогону, зупинив погляд на Рогині, і враз страшний здогад розчепірів йому мізки: а що, коли агроном став під'юджувачем і вивіряє його? Тепер усе може бути в цьому злобному, перекапущеному світі.

— Розтривожили ви весь день к бісовій матері. І пащо оце розказали мені? Рогиня наче побував у нього в голові:

— Ти, пане старосто, принохуєшся, чи не купую тебе? Не пишасайся. Бачив при першій зустрічі, що ти, — отак і зі мною було, — не самохіть дерся на старостування. То й довірився тобі, а тепер теж мізкую, чи не продасиш мене. Бач, яке життя настало. Сидимо ми, двоє сичів, що чогось не змирилися з більшовиками, JBte знаємо, куди себе подіти, а в цей час не хтось, а таки більшовики кладуть голови, воюючи душогубів... Безбородькові ж Про нашу мову — ані-пі. У тебе знайдеться де переспати уціль?

— Хіба що в другій половині хати, бо в вапькирі душно буде. Вам сіна чи пуховика під боки?

— Тепер сіна, а далі — землі, бо люди пожаліють нам дощок на домовини. І правильно зроблять.

Магазанітк обізлився.

"Бач, коли совість заговорила. Воістину, сич, напугукаєш смерть на свою і чиюсь голову. Чи не тому тебе й прозвали мумієзцаицгм?"

Похитуючись, Рогиня пішов на другу половину хати, де під лавами, ліжком і столом жовтіли поневолені своїми темними волокнами волоські горіхи і гпиличились грушідички. По них сонно повзали гарячі, як з вогню ковані, оси. Крайсагроном втупився у вікно, здивувався.

— О, а до тебе, пане старосто, красуня іде! Невже й тепер може бути таке диво?

Липнув Магазаник і не повірив собі: перед ворітьми стояла, як осінній промінь, засмучена Оксана, а до неї з дротів тягнулись і дотягнутись не могли вовкодави. Чом він їх не зачинив у цюпах? І соромно стало перед Оксаною за цих псів, що оберігали його, та й за своє життя стало соромно. Тримав його, як пустельний пісок у жмені, поки й сам не став пустелею. А Оксана й досі в личку не зносила краси.

Магазаник долонею провів по щоках, щоб розрівняти рум'янци захмеління, поквапне вийшов із хати, люто grimнув на ярчуків і пішов до воріт.

— Добрий день, Оксано!

— Нема тепер добрих днів, — навіть не глянула на нього.

— Добрий того, що ти прийшла.

— Це горе моє прийшло, — зітхнула, очікуючи, поки він відчинить хвіртку.

— Що там у тебе? — щиро занепокоївся Магазаник. — Чи не корову забрали?

— Аби ж то корову, дядьку.

— І досі це "дядьку" не перегоріло?

— Тоді папе старосто.

— Іще краще! — насупився Магазаник. — Заходь, не часто в нас таке свято буває.

Жінка тільки плечима повела і мовчки пішла до оселі. От уперше прибилась до нього Оксана, а тут чорті-що в хаті — не прибрано, самогонка й цибуля смердять, а на другій половині щось бурмоче отой бісів мумієзнавець. Гарні гості, та не в пору трапились. Це ж треба було ждати Оксану стільки років, щоб отак зустріти.

— Ти вибачай за цей розгардаш, — стрічав з крайсу одного дідька, який безбожно жлуктить усе, окрім кип'ячої смоли. Сам сулію самогону може видудлити. У мене французьке вино є, може, пригубиш? — пометушившись, Магазаник з пляшкою стає навпроти жінки, а та самим докором пропікає його:

— Невже вам, дядьку, в такий час до напйтків та наїдків? Магазаник образився:

— А чого? Війна, пробач, не підкорочує черева ні чоловікам, ні навіть жінкам. Сідай. — Я і постою.

— Боїшся хату пересидіти? "Боже, що він тільки варнякає, не знаходячи потрібного слова?"

— Вашу хату ніхто по пересидить, бо на камінних жінках стоїть вона. — І, наче ножем, проштрикнула його: — Може, тому і все тут камінним стало.

— Он як ти заговорила! — зловісно стихив голос Магазаник. — Отак можна не тільки до серця, а й до чиїхось печінок добратись.

— І це може бути.

— Добирайся, добирайся. За цим і прийшла?

— Ні, не за цим, — строго глянула на нього.

— Говори.

— Різні ви брали, дядьку, гріхи на душу, то не беріть останнього.

Це ж якого?

Смерті командира. Відпустіть його. За це вам багато що проститься.

— Хто тебе послав до мене?! — скрикнув Магазаник. — Підпілля?

Презирство обметало вид Оксани.

— Чи не забагато хочеться знати вашій голові? Магазаник спокійніше сказав:

— Не грай, Оксано, з вогнем, бо ти, здається, й досі не знаєш, що таке життя.

— А ви хіба знаєте? Хіба життя вас погнало на оте старостування?

"Оце маєш зустріч зі своєю недосяжністю..." Магазаник понудро глянув на Оксану:

— А чи знаєш, молодице, що за такі ідеї в гестапо і красу кидають солдатам на підстилку?

Оксана здригнулась, та одразу ж опанувала собою.

— Тоді біжіть, поки ноги є, до гестапо. Там заробите і за командира, і за мене. Там, може, за нашу кров і хуторець наріжуть.

— Як ти говориш?!

— Як умію.

— Ох, і відьмочка ж ти! Це таке сказати! — намарно хоче побачити в погляді Оксани хоч крихітку тепла. Невже і в неї війна перепалила його?

— Іще раз і я, і жінки наші просимо вас — відпустіть сердегу. Подумайте і відпустіть, — вона рівно вийшла з хати, а він, проклинаючи сьогоднішній день, кинувся до псі, щоб оборонити від вовкодавів.

— Оксано, пожди... Поговоримо. Стільки ж не бачилися. Але він більше не почув од жінки жодіного слова. З вулиці Оксана повернула на город, і він ще довго бачив, як ішла-зникала її постать поміж зеленою матіркою і останнім лолотом соняшників. Ось і дійшла вона городами до самої церкви і до тієї дзвіниці, на якій хотіла причарувати Ярослава. А тепер тут два поліцаї повисовували з вікон голови і лускають насіння, поки не забачать жандармського обер-єфрейтора, що муштрує їх. Тоді схопляться за гвинтівки, і сама пильність застигне в їхніх баньках, та все одно від обер-єфрейтора схоплять "швайне".

Через якусь годину, після тяжких роздумів Магазаник таки почимчикував до поліції, думаючи якось хитромудре здати комусь на лікування Човняра. А там хай і викрадуть його. Але вже було пізно: поліцаї саме поклали на воза пораненого командира, ладнаючися везти його до крайсу.

"Останній гріх", — згадав староста слова Оксани. — І чому він так по-дурному сплхував, коли побачив командира на горищі Василяни? Хіба не можна було тоді забити баки дурному Терешку?

— Чого ви так поспішаєте з ним? — ніби байдуже запитав коменданта поліції, який не дуже твердо тримався на ногах.

— Квасюк нас в шию жене, бо, кажуть, цей командир навіть в оточенні підбивав німецькі машини. Поранений підбивав! Є ж такі оглашенні!

Прочумавшись, Рогиня довго в задумі міряв маслакуватими ногами оселю Магазаника, де стиха дзижчали оси, вгризаючися з крилами в тіла втемнілих грушок. Інколи він зупинявся перед хрещатим, побигим шашелями вікном і сумно поглядав па розложистий волоський горіх, що й досі де-не-де тримав у розпалих козушках сухі плоди.

Таких кілька горіхів було і в його тата — сільського попа, який добросовісно хрестив, сповідав, причащав, ховав, не дуже допоминався за тебе і скрушно похитував головою, коли бачив гарних молодич, бо його матушка в тридцять років устигла так розпастися, що відхекувала кожний свій крок. У багька була гарпа, на свій час, бібліотека, де кожна шафа старанно замикалася на ключ; тут були не тільки романи і природознавчі книги, а й такі альбоми з красунями, на яких щодня гнівалася матушка.

Господи, чи допоможеш ти якимсь дивом повернути колеса часу і занести в затишний кабінет з книжками, до можна було б до запівнічної години пірнути в якийсь роман чи в розгадані й нерозгадані таїни антропології. Через неї і приналежність до попівського стану мав більше, аніж треба, і смутків, і насмішок. Та все це було ніщо супроти того, що сталося тепер. Переляк і слабовілля кинули його в пащеку фашистського змія, і вже хоч пальці, хоч печінку гризи, а нема тобі й хвилини суїпокою. Думалось притлумити

все гадючником, який зараз женуть з чого тільки можуть і приправляють чим тільки можуть. Дудлив його, наче воду, та не міг утопити отієї крихітки, що зветься сумлінням. Ну, а тепер, коли й досі печуть тавра слів фашистських правителів, він має щось робити. Тільки що? Хто йому зараз повірить? Послухають сповідь і подумають, що він — підсадна качка. І все одно: що буде, те й буде, а робити щось треба. Може, до Лавріна Гримича заїхати? Ото праведне посімейство — всі діти пішли в партизани. Як та бідна мати сохне і побивається за ними...

Рогиня сьак-так вмивається над свіжим, материнкою пареним цебром, далі перед підтуманеним дзеркалом ножицями поправляє на підборідді свій, схожий на їжака, заріст і виходить у двір. Волоський горіх вітав його пахощами дитинства і смутком опадання.

— Вже прокинулись? — заклопотано озивається з комори Магазаник. Він одразу ж виходить з добротної, гарно пригнаної будови і па колодку зачинає двері, щоб гостю не заманулося випасати очі на чужому добрі.

— Прочумався.

— Тоді, може, по одненькій на коня?

— Обійдеться.

— Отакої! — здивувався Магазаник. — Як же воно так? Не послабили часом?

— Із слабості виходжу, — неохоче буркнув Рогиня. На це староста тільки зачудовано повів головою, а крайсагроном пішов запрягати коней, далі мовчки опорядив бричку, ьйовчки розчинив ворота.

"Що це з ним? — занепокоївся Магазаник. — І частував, як начальство, і зайвим словом не прохопився. Невже фашистська писанина так притлумила його?" Коли агроном виліз на передок брички, староста тихо запитав:

— Може, щось на дорогу з припасу дати? Бо знаю ваші холостяцькі вжитки. Хоч би розжились собі як не на жінку, то на кралу.

Кому потрібні мої маслаки? На них і вовк не позаздрить. Я ніби догадуюсь, чого ви маєте жаль на себе. Думаєте, легко в цю забійню?

А нам уже й не може бути легко. Це ж чого?! — розгубився староста.

— Бо в кого пішло життя на продаж, той уже довічний грішник, що має чекати страшного суду.

Магазаник по-своєму зрозумів ці слова.

— То ви гадаєте, більшовики розіб'ють Гітлера?

— Ніхто не знає, чиє буде завтра, — тоскно відповів Рогиня і виїхав з двору, залишивши на ньому розтривоженого старосту.

"А коли, справді, розіб'ють? То як повернутись до свого, дотеперішнього часу? Воістину, тече життя, наче вода в річці, а назад не вертає..."

У невеличкому придолинковому сільці, що відгородилось од світу петлями звивистої річки, болотами та мочарами, Рогиня допитався до громіздкої, критої драгиною хати комірника перевалочного пункту Махтея Боденьки. Тут сінешні двері були обковані залізними штабами, а в них чорніли отвори для ключів.

"Певне, Боденька ховає крадене за сімома замками".

Коли Рогиня переступив поріг оселі, то побачив навислу над столом голову комірника, який жадібно, з насолодою трошив смажену курятину й прислухався до шипіння старих дзигарів.

— О, пан крайсагроном! — радісно скрикнув господар, випустив півкурки на скатертину, витер пальці об чуприну, вискочив в-аа'столу і, висяваючи пронозуватими, вмоченими в оливу, очийямг, кинувся розпростертими руками-оцупками обіймати начальство.

Рогиня скривився од цих обіймів, насмішкувато хмикнув і якусь мить з подивом розглядав недоладну постать хитрючого пролази, який, певне, і в самому пеклі не розлучиться із комірницькими ключами. Ох і фігура!

Коли б на задні ноги вгодованого кабана поставити бодню, а на неї покласти ковбик, ще й прикрити його сорочим гніздом, — то це була б подоба Махтея Боденьки. Усе в ньому вдалося укороченим, і, певне, тому все намагалось роздаватися в ширину. Та Махтея не турбували зайвина жирів і ваги. Головне, — знати ваги на своїй службі; приймаєш добро — обережненько записуй менше, видаєш — іще обережніше записуй більше, а зайвину довго не тримай у коморі, бо в у світі такі паскудні слова, як переоблік і ревізія. Правда, останнім часом Боденьці зрадило почуття міри, бо ніколи стільки всякої всячини не проходило через його руки.

— Спасибі, спасибі вам, ошасливили мою хату, ошасливили мене, грішного, — зовні удав радість Махтей, а всередині чогось тривожиться. — Та сідайте до столу, ми вао курятиною й свіжою •рибкою почастиємо. Карасики оце ж тільки-тільки підстрибували на пательні, — закрутив по хаті sweї вага комірник, — Жінко, бачиш, кого дочекались?! — • гукнув на прив'ялу тонкостанну молодицю, очі і обличчя якої аж бризкали презирством,

— Не турбуйся мною, — строго сказав Рогиня.

— Як не турбуватися таким гостем? — поплямкав тяжкими губами Махтей. — Жінко, став на стіл чарку, тарілку, а виделки не клади, бо курятину краще паювати руками. Та й сама сідай з нами — вип'єш веселухи.

— Трійла б ти напився, — тихо, тільки для чоловіка засичала молодиця, проте поставила на стіл що треба для гостя і, розгойдуючи зашироке пошиття, вийшла з хати.

— Усе навети, — повів укороченими бровами комірник. — А моя ж плоскирка на такий язик розжила, що й на шлюбній кроваті мала час посваритися. Одружився, можна сказати, на чотири вітри.

— Умгу, — невиразно мовив Рогиня, не приторкуючись ні до чарки, ні до хліба-солі. — Чогось у тебе живіт росте, як лихварський процент, та й увесь ти салом обріс.

— Бо гостей часто вітаю. З гостями ж не будеш кисляк хлебтати. А чого ви такі смутні та невеселі, наче сотник Забрьоха? — вдався комірник до класики; в ній йому найбільше подобалось, як сотник з писарем сокрушають перш борщ гарячий з'усякою мілкою рибкою та пшоняну кашу до олії, далі заохолоджуваний борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі й дудлять дулівку.

Ото вміли люди їкити!

Це все напам'ять затирликов Боденькз і знову запросив агронома пригощатися, бо ж на столі лежать карасики, які годину тому плавали в річці, а потім підскакували на пательні в сметані.

— От жаль тільки, що ви запізнились на королівську юшку, — аж прицмокнув комірник. — Хто ж її отак зготує, як не ваш покірний слуга! Оце ж спочатку беру йоржі або носарі, не розчиняючи, не оскрібаючи, прополощу їх — і в окріп, покрутяться ; вони в цьому кілька хвилин — і проціджуй перший навар, а рибку викидай. Потім підходить черга до окунців-матросиків. З них я виймаю тільки нутрощі, луски не чіпаю. Відтак і кидаєш їх у перше вариво разом а цибулькою, петрушкою і спеціями. Це все Іувариться з півгодини, навар знову відціджується, і вже в нього І'вакидаю гарну рибу — обпатрані окуні, краснопір, густірку, і ІЦнеодмінно з кров'ю. Дурень той, хто змивав її! Господи, що това юшка виходить! А який у мене чаламур до неї! — І Боденька підвів очі до стелі: — Прости мене боже, люблю, грішний, попоЦісти. Ох, недарма кажуть: аби здоров'я, а гріхи будуть... То по— Кяивайте з карасиків, вони також варті уваги. неждано, мов грім з ясного неба, його приголомшила відповідь:

— Вотще, Махтею, твої намагання: ниньки в тебе їсти не буду.

— Це ж за що я маю таку повагу?! — аж підскочив пройда, підскачили його щоки і занедбана шапка волосся. — Чим же отак завинив бідолашний Махтей?

— Таки завинив!! — відрізав Рогішя. — І ти вже належиш суду. А як фашисти судять злодійство, — добре знаєш. Цо тобі не радянські закони.

З обличчя комірника одразу ж сповзла кров, а тяжкі варги засіпались, оголяючи зеленкуваті з'їджені зуби.

— Господи, за що ж мені таке лихо?! — І він підвів до невидимого бога очі і руки.

— За те, щоб не забував міри і в злодійстві, — жорстоко сказав Рогиня, дивлячись поверх комірника. — Тепер за ніч, коли зможеш, заличкуй своє паскудство в коморі, а вранці виглядай ревізію.

Натоптувата постать Боденьки осіла, як перестояно тісто, а в очі ввійшли розпач і благання.

— Гавриїле Олексійовичу, що ж я зможу зробити за однуоднісіньку ніч? А ще як пан директор наскочить на моє старання? Він хоч і краде, а все одно свиня. Хоч шепніть: до кого попали матеріали. То я, може, скочу на коней і гайну з приношенням? І вам краще буде, коли Боденька крутитиметься у коморі, а не на мотузці. Зробіть таку ласку.

Рогиня наче повагався, поглинав на вікна і раптом запитав:

— А які ж будуть твої приношення?

— Та усе ж знайдеться, крім пташиного молока, але ми його можемо замінити спиртом. — І враз па знекровленому обличчі комірника з'явилась надія: — Невже, дороженький Гавриїле Олексійовичу, матеріали потрапили до вас?!

— Поки що до мене, але...

— О господи! Є таки справедливість на світі! — ожив комірник. — Я ж знаю: ви не

втопите мене. Бо це ні до чого вам, та й мені. Ось дайте пару деньків — і я вирачкуюся з біди: в коморі буде повний ажур.

Нарешті Рогиня посміхнувся:

— Що, навіть у полюбовниці забереш бочечку меду?

— І про це написали?! — обурено вигукнув Боденька і осікзирнув на вікна, ніби за ними його могла почути дружина.

— Написали, навіть з деякими небезінтересними подробицями. Махтей трагічно глянув на Рогиню:

— Це, певне, сочиняли такі кривосудці, що самі ходять до жінок з порожніми руками. А хто ж з порожніми руками прийме комірника?

На таку сентенцію Рогиня мало не розсміявся. Комірник одразу помітив зміну настрою в начальства, хоча досі потай підсміювався над тем, і попал вимізковувати, якітмі датками умиротворити його. Можна б і пару золотих бринькачів дати на зуби, але ж ненароком ще вскочиш у халепу. Жирами теж ніби незручно підкуплятися, хоча б нони могли оживити оцю знемощену шкіру, з-під якої аж стовбурчаться маслаки. От медом і до святого, і до грішника можна підкотитись, бо він не хабар, а ліки. Але скільки його дати? І Махтеєві враз чогось стало жаль себе: скубуть, скубуть його, паче півня, а не знають, що й курчатко теж хоче жити. От чувствітельпа колись пісня була! І мимоволі прошепотів: "Цыпленок жареный..." Що не кажіть, а Махтей дещо петрав у літературі, особливо в тій, де говорилося про їстівне.

Сокрушно похитавши головою, він тернув долонею по рідкуватих поросячих віях, витер свою печаль відворотом піджака і сумовито звів очі на Рогиню.

— То не продасте, Гавриїле Олексійовичу, мою великогрішну душу? Невеликий буде на ній заробіток, бо де ж ви бачили комірника, якому не доводилось би хитрувати чи якого не скубуть?

— І сам не знаю, що робити з таким гріхководником! — завагався Рогиня. — Витягни тебе з болота — сам ув'язнеш у ньому.

— Помилуйте, підрятуйте і воспреп'ятствуйте навету. Я ж не Іфадянське, а чуже потроху розтрушував... — І запнувся: чи не рбовкнув зайвого. А тепер слово не горобець. — Коли ж ваша ласка, дозвольте мені, недостойному, покласти вам у бричку липівку святого меду — самого найкращого, лікувального. І, замість віднікування, він почув:

— Коли це мед лікувальний, то не поскупись на дві липівки. Може, вони пособлять моїм немочам.

— Оце розмова! — запобігливо заграв очима Махтей, одразу кинув з душі всі тривоги, вискочив з-за столу, полапки здер з ридверного кілочка в'язку ключів і, мало не виваживши двері, Пнувся до хатньої комори. Там щось забряжчало, загупало, затоїхтіло, і незабаром Рогиня з вікна побачив, як ошчасливрквий, чимсь схожий на байбака, Махтей ніс на животі бочечку медом. Уже надвечір'ям Рогиня виїхав з обійстя розчуленого комірца, який, прихвалюючи начальство, ніяк не хотів розпрощатися веим і все щось підсовував і підсовував у бричку, бо тепер вони — полова, а животу треба

пропітання. Коли бричка виїхала за ворота, Махтей підтюпцем вибіг на вулицю і довго-довго махав руками, немов розпухлий підкорочний вітрячок. Ох ці підкорочені хитруванням вітрячки, що з'їдають...

На подвір'ї Гримичів стояв дух чорнобривців і лісового сіна, отого, в якому дрімають настої дикої полуниці, чебрецю, материнки й привороту до дитячої казки. "Ой коте-котино, поїдем по сіно, я буду воли пасти, ти будеш сіно класти".

Два високих ошатних стіжки стояли насупроти вікон оселі поппо, нагадуючі Лавріцу його близнят.

Рогиня, як грішник, увійшов у осінню задуму двору, постояв біля стіжків, до яких приткнувся вербовий човен, прислухався до тиші, а потім розчинив ворота, підвів коней до сіна. Борозний зачепився копитом за човен, і він озався низинним гудінням. Далі яблуня гупнула яблуком, зітхнув спросоння татарський брід, а з хмари ошелешено вискочив місяць, і на подвір'ї ожили тіні, чорнобривці, кущі жоржин і глечики, що скапували на землю росу. Господи, що б він не дав, аби мати отакий двір з човном, стіжками, чорнобривцями, а не прокляте крайсагрономство.

Десь тижнів два тому був зустрівся з Гримичем на полі, Після різних недомовок та прицінень Лаврін і підкосив його:

— Не думав я, Гавриїле Олексійовичу, що ви так низько упадете. Я не дивуюсь таким дурням, як поліцай Терешко, — у них за черевом голови не видно. А ви ж у науці сиділи, вищу освіту маєте, і отримали її не від кого, а від Радянської влади. Вона за це не взяла а вас ні копійчки. То чого ж ви отак потягнулись до чужих срібляників? Чи скорбота честолюбства згризала вас? Не хотілось бути тільки простим агрономом? Так це честолюбство скоріш усього забиває людину в гробові дошки.

Звідки ж таке знаття у простого селянина? А чи простого? Він теж не в одну книжку заглядав, не раз їздив у музеї, радився з ученими, а про його добру хліборобську працю навіть у газетах писали. Що ж тепер Лаврін скаже йому? Вислухає мовчки та й покаже на двері? Отак і крижують тебе слова і добрих людей, і нечисті. Перемагаючи сум'яття, болі, Рогиня відчиняє сінешні двері й стукає в хатні.

— Заходьте! — озивається дзвінкий голос.

Незручно пригнувшись, він переступає поріг. В очі йому одразу б'є полум'я з печі, а вже потім бачить пригнуту постать Ярини, що завзято вимішує в діжі тісто, воно і обурюється, і попискур, під її руками.

"Чого ж Ярина дома, а не в лісах? І хто малював її личко та брови?"

— О, це ви! — здивувалася, зніяковіла, ніби розгубилася дівчина і витягла з діжі руки.

— Таки я, — невесело вітається агроном. — А де ж батькоматір?

— Вони пішли кумувати на хрестини. Не все ж смерть мав ходити по селі. — Ярина вивільняв руки від тіста, запрошує Рогиню сідати, а сама кидається до дерев'яного саморобного вмивальника. — Вам щось треба?

— Хотів погомоніти з татом.

— Про могили? — і сьак, і так вивіряє його очима, в яких чайться і занепокоєння, і

зневага.

— Про життя.

— Довго вам доведеться чекати їх. Якесь нагальна потреба чи, може, печаль привели до нас?

Рогиня здогадався, що Лаврін розказав доньці про нього.

— Ти вгадала, Яринко, — гірка печаль пригнала до вас. Як нема батька, довірюсь тобі, бо знаю й тебе, і ваш рід. Попав я при новій владі, як жаба в тенета. Що там буде далі — не відаю, а хочу бодай якоюсь крихіткою пособити партизанам, їй-богу, правду кажу.

— Добре діло ви зробите, — насмішкувато сказала Ярина. — То чого ж ви приїхали до нас, а не до партизанів?

— Ніби я знаю, де вони? Думав, що батько чи ти щось підкажете мені.

— Отакої! — здивовано вигукує дівчина. — Звідки ж нам таке небезпечне знаття?!

Тепер дивується Рогиня:

— Хіба ж Роман і Василь не навідуються до вас?

— Ще чого! Як пішли в армію, то нема від них ні слуху, ні прослуху.

— От не сказав би цього, — похитує головою Рогиня.

— І чого б це? — насторожується Ярина.

— Бо тільки позавчора увечері бачив їх.

— Позавчора?! Де ж ви їх могли бачити?

— На Лучанщині. Трюхикаю оце пізенько додому, поглядаю то на ліс, то на долину. Коли чую — біля озеречка так смачно шаржакає коса. Під'їжджаю ближче, аж недалеко від дороги стоїть запряжені у воза коні, біля них походжає один чолов'яга з автоматом, а другий — косить отаву. Та як косить! Пізнав я твоїх братів, тільки не пізнав, хто косив, — Роман чи Василь, бо ж Чак вони схожі один на одного.

— І це правда, що ви їх бачили? — вірить і не вірить Яринка. — Суща правда.

— То спасибі за добру звістку. Порадую батьків, бо вони вже і одному смутку живуть.

І знає Рогиня, що лукавить дівчина, і знає дівчина, що не візьмуть її агроном, та інакше говорити не можна. — Щось вам зготувати на вечерю?

— Спасибі, Яринко. Розумію, чого ти не віриш мені: бо такий с, бо і я ніби став на другому березі. Та мої слова і моє каяття редасиш батькові.

— Нащо це мені? Я ще можу щось не так сказати. Краще ви завтра самі побалакайте з ним.

— Хто знає, як складеться це завтра. А навідаються брати — передай їм дві бочечки меду і скажи, що моя заблукла душа шукає покути. Я можу підказати, де і що лежить на перевалочному пункті...

— Це діло не мого розуму, — стонула плечем дівчина. — А от мед я у вас куплю, якщо поцінно продасте.

— Обидві бочечки? — здивувався Рогиня.

— Авжеж! Ось ходім, гляну на них. — Вона проворно вискочила з хати, знайшла на

бричці під сіном бочечки, поторгала їх, засміялась, — Наче близнята лежать, — і підхопила руку розгубленого Рогипі. — Купую на пні! Даю п'ятсот карбованців.

У Рогині засіпались прив'ялі повіки.

— Нащо тобі стільки моду? І де в тебе такі гроші?

— Як де? Я ж тепер при комерції.

— Не дури голови, дівчипо. При якій ти комерції?

— Працюю ж у привокзальній таверні.

— Ти — і працюєш у таверні?! — і здивувався, і глухо обурився Рогиня.

— А чого вам це вдивовижу? Ви тепер маєте свіжу копійку в управі, а я в таверні.

Оце ж завтра завезу туди і свіжі пиріжки, і ваш мед.

— Кидай к бісу цю таверну! — розсердився Рогиня. — Хіба це для тебе? Там кожен викрутень буде пастися на твоєму личку.

— Як знайду кращу службу, то покину, — безтурботно відказала Яринка. .

"Невже копійка чи якийсь дідько збив її з пуття? І хто розбереться у світі, що таке Євин накоренок".

А Яринка, раптом забуваючи про все, радісно потягнулась і руками, і станом угору:

— Гуси летять! Гуси-гусенята, візьміть мене на крилята... І щось по-дитячи зворушливе було в цій припорошеній місяцем постаті, що потягнулась до неба; воно спочатку озвалося пташиним граєм, а далі — гулом бомбовозів, од нього в дівчини опустилися руки, стиснулися кулаки...

Вранці Яринку повезла до міста отуманіла від сліз Васирина Голуб. Теж судьба у жінки! В шістнадцять років її, наймичку, випхнули в заміжжя, та за такого, який людей підстерігав із обрізом, а жінку, про всякий випадок, батогом батожив і дугою дугував. Був із тих жорстокосердців, що трималися страшного повір'я старовини: коли чоловік жінки не б'є, то в неї утроба гниє. Як тільки він підходив до хати, у Васирина страх обривав серце.

У сімнадцять літ вона стала вдовою, та й знов понесла в наймі руки, і молодість, на яку вже зазіхало не одне ласолюбне око: бо ж — вдова. Ще добре, що в безщасті мала силу косаря — могла відбитися од нечестивих залицьників — огнем би горіли вони.

Ось тільки на хуторі старого Магазаника її пригорнула спокійніша година, бо тут ціле літо бд<колн іююїдунала цит, насівно перечищалися води і тихо-тихо снували па ставку залітні птахи, розкльовуючи вечірню чи ранкову зірницю. У Василю і душа завмирала, коли із очеретів або лепехи випливала якась качка, а за нею полохливо щулився, розбризкувався і зпову збивався біля матері пухнастенький, наче гілка вербового цвіту, виводок. А як славно було сісти па човник і догребтнсь до білих лілей!

Отак і плив тут її забутий, з сапкою в руці, час — поміж худобою, бджолою і перелітним птаством.

А молоді літа потай робили своє, і вже вечорами, коли лягала спати, їй раз од разу ввижався скрип коліски, і коліскою погойдувалась хата, забираючи в сон, де— теж озивалися голоси дітей. Напевне, тільки тому, уже в безрозсудстві, Васирина мало ие вискочила заміж за пройду з сусіднього села. Дізнавшись про його справжні заміри,

вона одразу впала в отупіння і стала полюбівницею. Вдову нещадно осудило жіноцтво, добираючи найдошкульніші слова, не шкодуючи їй навіть при дітях. У своєму гіркому безчесті вона інколи знаходила якесь оправдання — тільки ж один у неї був за всі роки, хоча навіть він не вірив у це.

Отак і виходить: похитнеться честь раз, а вже її щоденно топчуть чоботиськами та шаткують язиками. Зрештою, і на це вона б махнула рукою, аби дочекалась дитини. Та як нема щастя змалку — не буде й до станку.

А тепер, уже в душі, Васирина оплакувала долю молодого командира. Вона так уболівала над ним, так ворожила над його ранами, що через якийсь час він став здаватись їй сином, навіть почала звертатись до нього отим давнім, люблячим: моя дитино...

І ось знову невимплекане горе і їй, і його матері. Коли б можі, на було, вона б своє життя віддала, аби врятувати командира, що мав такс гарне прізвище — Човняр. Човняр! І перед нею неВгадано загойдався човник на тому втиснутому в давнину ставочдку, де перечищалися води і вбирався у відпар чи туман очерет. іїа віях Василппи забриніли сльози, вона зірвала їх і повернула Коні в ліс, де дрімали тіні і сиво димілась ожина.

— Куди ви, тіточко?

— Почекай, скажу, — глухо відповіла жінка. Вона скочила з-воза і почала скидати шлем з підручного, на її підсічених устах Иремтіла скорбота.

"Що ж воно таке?" — занепокоїлась дівчина, придивляючись Р'до Васирина, і до коней, і теж скочила на землю.

Жінка підійшла до неї і так глянула важкими перепланими очима, ніби добиралась і добратися боялась до таїни душі.

— Яринко, ти, певне, і не знаєш, що я тебе колись носила на руках?

— Не знаю.

— А тенор уже і твої руки повинні когось носити.

— Ой тітонько, не треба про це, — спаленіла дівчина.

— Не буду про це, — погодилась Васирина. — Тільки скажи: це правда, що ти маєш стати шинкаркою?

— Правда, тітонько.

Жах зблиснув у чоловічках жінки.

— А їй ж про свій завтрашній день подумала?

— Нащо вам таке думати... — ховає погляд дівчина. Васирина запнулась, а підрізані зморшками уста її затіпались, та вона перемогла себе і вже самим болем спитала:

— Ти знаєш, якими словами і досі обзивають мене через клятого Магазаника? Знаєш?

— Знаю, — прошепотіла Ярина і здригнулась.

— Так чого ж ти йдеш у шинок, та ще у чужинський? Що він, погибельний, тобі дасть? Грішний карбованець? Сьогодні ти станеш там прислужницею, і сьогодні ж тебе обізвуть найгіршими словами, які не змиєш до смерті. Я маю ці довічні тавра, то не

хочу, щоб ти їх мала. Отож, дитино, спам'ятайся, поки не пізно, і вертаймо додому.

— Не можна, тіточко, — тоскно сказала Ярина, безпорадно опустила руки, краєчком скошеного ока вона побачила, як на павутинні, що охопило кущ барбарису, вмирала роса.

— Зараз ще можна, дитино, — переконує її жінка. — А потім — і не повертайся на людські очі. Чого тебе тягне туди?

— Так треба, — не знайшла чого кращого сказати дівчина. Василина стрепенулась, надія зажеврила у погляді.

— Так треба, кажеш?

— Еге ж...

— Вірити тобі? — запитала, вже повіривши.

— Вірте.

— Взяла ношу на плечі?

— Взяла.

Василина сумно похитала головою.

— Тоді більше нічого не питаю, тільки щодня буду думати про тебе, про твою святую душу.

В Ярипи затремтіли, забилися вії.

— Думайте, тіточко, бо й мати тільки ляляли та кляли мене. І вони заплакали разом — Василина з жалості до того, що випало на долю дівчини, а та з жалю до обкраденої жіночої долі.

XXIV

Хоч який недоумкуватий Терешко, та змикитив сказати в крайсі, що не він, а староста вполював Човняра, і через кілька днів за голову Човняра Магазаник одержав жаданий хуторець з садком, з сіножаттю і ставом. Це був перший за німців наділ у його районі. Ох, як не хотілося, щоб люди знали, за яку плату дістався йому хутір. Але тут уже верховодив сам Оникій Безбородько, що поклявся викорчувати в своєму крайсі і коріння, і насіння соціалістичного евангелія. А чим же його можна корчувати, як не зброєю і приватною власністю? Сама історія записала на свої скрижалі, що за святую земельку селянин і рідному брату провалював голову. То за цю ж земельку не пожаліє тепер голови партизана чи підпільника. Так вірував і так усюди говорив дворянський покруч і жалкував, що нова влада поклала малу ціну за більшовицькі голови — від тисячі окупаційних марок до шести гектарів землі.

А Магазанику Безбородько вирвав хуторець аж у самого гебітсляндвірта. Вручали його привселюдно, щоб іще комусь закортіло стати хуторянином. Село на сходку скликали десяцькі і дзвони. Ох, ті дзвони старої дзвіниці, що й досі пахне зерном і воском. Не радість, а подзвіння заносили вони в розтривожене ество старости. Нащо вся ця кумедія? Дали б тихцем хуторець, та й будь здоров. Так ні, треба виставити тебе на людське безчестя, щоб хтось потім і пригостив свинцем.

Одержуючи грамоту від самого гебітсляндвірта, біля якого неврушним ідолом стояв комендант гестапо і СД, Магазаник, як міг, ховав од людей очі, та не міг заховати вуха і

кілька разів Чув, як шелестіла мовчазна сходка страшним словом:

— Іуда... Іуда... Іуда...

Такого і осудовиська, і постидовища він ще не знав. І тоді по-дурному згадалось казання підцерковних старців, то Іуда, найвірніший син Люципера, сидить у нього на колінах, І свою калитку з тридцятьма срібляниками держить у руці. І пограх давнини, і страх сьогодення лещатами стиснули його, а почав одриватись холодний піт: і він не хотів триматися Овоспеченого хуторянина. В заціпенінні, наче крізь хурделицю, Й ще просторікування Безбородька, що тепер священний оборзок селянина — виробити якнайбільше хліба та інших харчопродуктів для потреб німецької армії.

— Ті громадські господарства, які доведуть нам свою надійність і трудову честь, німецьке сільськогосподарське управління перетворить у хліборобські спілки. А далі, добродійство, вжи прямий шлях до споконвічної селянської мрії — до одноосібного паділу.

І на це поруч обіззався чийсь знайомий голос:

— Дочекаєшся, одуркуватий, два метри осібного наділу.

"Хто ж це? Невже Лаорін Гримич?" Староста повертає обважнілу голову і стрічає повний зневаги і ненависті до нього погляд скиртоправа. Господи, де стільки шаленства взялося в очах такого собі спокійного чоловіка?

Після сходки гебітсляндвірт, крайсляндвірт і комендант гестапо одразу ж поїхали в крайс, а з Магазаником залишився Безбородько і вся некликана збірнота, що приїхала з ним на гульбище. Вона, окрім Рогині, якого силоміць затягли на обід, галасливо вітала хуторянина, бажала йому багатства з землі, з води та роси, а хуторянину думалось одно: розсипав він свої дні, як темну росу, і заліз у петлю.

У хаті йшла гульня, а в душі — похорони, і не можна було їх втопити ні заморськими винами, ні домашнім самогоном. Оце б завітись кудись, хоч на край світу, щоб забулося все... Коли ситість пом'якшила жорстокосердя начальника допоміжної поліції Квасюка, він під пічну затулу, рубель і качалку протанцював тропака, а далі, поблискуючи двома обоймами металевих зубів, почав просити Безбородька, щоб той заспівав лірницької, як колись, за більшовиків, виспівував на ярмарках і торжках. Зголоднілий Безбородько, стараючись біля телятини, відмахнувся од настирливця, навіть блиснув ученістю:

— Мій шлунок, напевне, — шлунок орла, бо він більше всього любить м'ясо ягпятка. Так говорив Заратустра.

— То дайте роботу не гільки шлунку, а й голосу, — домагався свого начальник поліції, що втопив у п'яних білках дрібні зіниці.

Тоді Безбородько розстебнув сукняну, змережену ремнем одягапку, щоб усі побачили вислужений орден "за хоробрість і заслуги", пильпо обвів жовтими печатами очей своє збіговисько, вдавав руками, наче тримав ліру, згорбився, постаріп і низовіш басом уміло повів старовинне слово, що зразу ж зайшло сумом у пропащі душі.

Зійшла зоря посеред моря —

Ой то не зоря, лиш свята Варвара.

До неї сам крудь залицяв, Святіл Варварі подарунок обідав.

І казав він слугам злота накопати,

Святій Варварі подарунок післатя.

Свята Варвара подарунка не брала,

Бо йому жопою бути не гадала.

А крулт, скачав слугам срюлп ппкопатп,

Святій Варварі подарунок післати.

Свята Варвара срібла-золота не брала,

Бо йому іконою бу'пі не гадала.

А круль сказав слугам скла надробити

І святій Варварі по тім склі ходити.

Господи милостивий, стань мені до поруки,

— Не дай терпіти невиннії муки.

Зіслав господь янгола з пеба:

— Уступай, Варваро, на те скло, бо треба.

Свята Варвара иа скло наступила,

А жодної краплі крові пе вронила...

І враз мертву тишу, що запанувала в оселі, розірвав надривний схлип крайсагронома Рогині.

— Очумайтесь, пане. Чого ви так розтривожились? — розгублено запитав його Магазаник.

— Варвари ми, богом і людьми прокляті варвари! — витирав рукою поморхлі очі Рогиня. — Збідована Варвара жодної краплини крові не вронила. Ми ж цю кров щодня квартами точимо, а кізки заливаємо смердючим самогоном. Так хто ми після цього?

— Скажи, скажи, злоріко, — хто ми є?! — визвірився на нього начальник допоміжної поліції, що мав склепані вуха і приплюсиуте чоло, з якого зразу ж від брів гичкою стовбурчилась чуприна.

— Не клади руку на смерть, вона сама покладе на тебе і, руку, — не злякався Рогиня, коли поліцай шарпнувся п'ятірнею до кобури. — А хто ми — скажу. Почну з тебе. Мав ти, страхолюдний, родитися людиною, та вилупився чортом.

— Замовч, недовіро, бо навіки заснеш? А перед цим і сукровицею заридаш! — Квасюковій крові стало тісно у жилах, і вони, аабухаючи, почали павуками вибиватись на обличчі.

— А я не хочу мовчати, — стрепенувся, неначе з каменю вихоїв Рогиня. — Бо страшні в світі тривоги і страшні гори печалі.

— От зараз ти й побачиш ці гори печалі, — повів навскісни холодцюватими очима Квасюк, схопив агронома за комір стягнув із хати. Рогиня, опираючись, не мовчав, а ще й погрожував:

— Ти, покруч окаянна, думаєш вистаратися на срібний хрестної кляси? Вистараєшся тільки на дубовий.

— Я тобі дам і дубовий, і осиковий! До сьомого коліна без доки виріжу твоє кодро...

— Посатанілий Квасюк на порозі дув з кобури інкрустованого пістоля.

Але за Рогиню заступився Безбородько, не так з любові до крайсагронома, як з ненависті до начальника поліції, що перехопив його місце.

Бесіда була зіпсована. Гості пересварилися, переїли і незабаром поїхали до міста, залишивши в хаті чад тютюну, поту й лихих слів.

От і маєш, господарю, довгожданий хутірець. Чи не йти хоч зараз до нього, бо завтра можеш запізнитися. І, напевне, пішов би, коли б не побоявся вечора і очей Човняра, що скрізь переслідували його. Не знаючи, куди подіти себе, Магазаник поникав подвір'ям, заглянув до просторої клуні, де на току, мов діди, сивіли дорідні снопи жита, що завтра ляжуть під ціпи; він пальцями торкнувся колосків, знайшов між ними крихітну голівку дикого маку, яка вже розсіяла своє насіння, то й згадав давній свят-вечір і засмученого батька і почув його незвичні слова: чи не загубив син любові до жита, до червоного маку в ньому. І враз страшні ціпи невідворотності забіснувались над Магазаником. Він вчепився обома руками в один, в другий, в третій сніп, наче вони могли повернути йому те, що було навіки втрачено, а далі вискочив з клуні і подався до отця Бориса.

Неласкавим поглядом зустрів його старий батюшка, який, повернувшись з малого повечір'я, уткнувся не в святе письме, а в якусь житейську книгу. Вдихаючи застояний херувимський ладан, Магазаник розгублено став у дверях.

— Я до вас, панотче.

— Чого вам, пане старосто? Податки чи оплатки привели? То раніше він був для панотця дитиною, хлопчаком, парубком, Семеном, а тепер став паном старостою. Навіть піп відділяє його від людей.

— Прошу вас, преподобний отче, відслужити панахиду... — запнувся Магазаник.

— Панахиду? За кого? Невже за сина? — пом'якшав віск старечого обличчя.

— Та ні, не за сина... За одну людину... за Човняра.

— За Човняра? Якого ти віддав за хуторець? Магазаник безнадійно махнув рукою.

— Так уже сталося, батюшко. Не ти носиш коріння — коріння носить тебе...

— А хтось і підтинає коріння людське, — знову вткнувся старий у книжку.

— Ось вам гроші за моління.

— Забери свої гроші, пане старосто.

— То як же?

— Забери!

— Але...

— Забери! — як заклинання, втретє сказав отець Боряс. І Магазаник мусив забрати їх.

— А як з панахидою?

— Відправлю.

Магазаник ще пом'явся біля столу.

— Ви, батюшко, споневажаєте мене?

— Ти запитай посполуд, хто тепер не споневажає тебе? Дхтр наші б'ються з

василіском, зі скорпією, а ти душогубством заробляєш землю. Не вродить вона тобі нічого, окрім лиха. В Магазаника пересохло в роті, пересохло й нутро. І тут наковтався ганьби по саму зав'язку.

— І що ви порадите?

— Чого ж ти, пане старосто, раніше в мене ради не питав? А тепер скажу одно: скільки не старайся, а вчорашній день не повернеш. І вчорашньої води не доженеш, з усіма здирачами І навіть з Гітлером не здоженеш...

Ще вересень мало думав про осінь, бо під старими придорожніми липами гаряче пашать золоті корони дев'ятисилу, а в дупла лип не вселилися вітри. Ось тільки по сіножатях і в обоаонях пощерблені отави пахнуть не так зелом, як давно звезеним еіном. Тим, певне, осінь і схожа на старість; дух прожитого більш владно колишеться над нею, аніж теперішній день.

Як сама старість, іде собі шляхом отець Борис, прощається з літом чи з літами, та все одно несе у торбині цілющі трави, бо хто тепер дістане людям ліки? У молодості отець Борис мріяв стати лікарем, але батьки силоміць вткнули єдине чадо на попування. От і пройшов його вік між церквою та гробовищем, і тільки добре зілля тепер втішає старечі руки, нагадує про ті далекі літа, коли марилося зробити людям більше добра, аніж зроблено.

З лівої руки зблиснула покарлючена річечка, біля неї пасеться старий вироблений кінь; почувши кроки, він підіймає таранкувату голову і синім оком, в якому залягла розумна, пробачлива до людини печаль, дивиться на старого, потім, зітхнувши, знову схиляється до трави, що пахне звезеним сіном. Позаду заторохкотіла підвода, на ній непорушне сидів Семен Магазаник. От з ким не хотілося б стрічатись ні тут, ні на тому світі.

— Сідайте, батюшко, підвезу! — ще здалека гукнув він.

— Тобі ж не з руки.

— То й що?

— Їдь уже, пане старосто, куди зібрався.

— Гордуєте мною?

Старий помовчав і тільки помітив, що в зелених очах Мага•аника побільшало сірого піщанику — теж на осінь ідеться. Вже обминаючи панотця, староста нагло зупинив коней і тицьнув батоном на принишклий хутірець:

— Батюшко, а що, коли я відпишу хутірець церкві? Візьмете?

— Ні, пане старосто, не візьму.

У голосі Магазаника спалахнула лють:

— Глядіть, батюшко, щоб не каялись потім!

— А ти не страхай мене, — тихо-тихо відповів старий. — Мені вже вечоріє в очах, і я нікого не боюся, окрім бога. Себе страхай і страхайся. — І Магазаник одразу обм'як, похилив голову, яку охоплювала холоднеча.

— То ви, панотче, думаєте, що мені вже нема порятунку?

— А про це ти сам думай, коли совість загасив.

— На що ж ви надієтесь, батюшко, сьогодні? — з притиском вимовив останнє слово.

— Один бог знає, що буде завтра, — відвів його мову, мов дим. — Ти краще думай, як у тілі душу спасти.

Староста ще щось хотів сказати, але передумав, люто уперіщив батою коней і зник, мов чорт, у куряві.

Ось і його хутірець, його садок, його став і отава, яку вже треба косити. По-осінньому гупають яблука, але гупав й розтривожене серце, а мозок не знає, на яких жорнах, на яких млинах можна розмолоти гріхи. Магазаник, скочивши на землю, зупиняє коней, вони, тягнучи воза, попаски входять у вересень, прихиляються до його отави, до його цвіту, до його подиху.

Колись давно такою вересневою годиною він спроваджував на хутірець свого батька. Той поволі — останнім чумаком — ішов біля вироблених сумнооких волів з дупластими рогами, що гучали в негоду. Цю худобину он коли ще треба було продати різникам, та Миронов! жаль було її віку, бо ж вона старалась на хліб. Старий, похитуючи сивою головою, прислухався до тихої мови надвечір'я, до скрипу коліс, до скрипу повшнурованого на обважнілому возі домашнього скарбу і невесело радів, що буде жити подалі від сина та його хитрувань.

"І хай живе на відлюдді, — не буде щогодини прив'язувати очі до нього".

З свіжовибіленої, що аж сміялася, оселі назустріч їм вибігла розпашіла від роботи і печі Васирина; молодість і завзяття вчувалися у кожному її русі, а навколо тугого стану аж витанцьовувала картата спідниця, і витанцьовувала біля неї молода, з жовтоокими зозулиними черевичками отава. З голови удовиці зсунулась хустка, і тепер затанцьовало підбите кучерями волосся золотої і пізньої осені.

Василина неприязно покосувала на Семена і весело застрекотала до батька:

— От добре, що ви за сонця приїхали. Роз'ярмлюйте воли — та й до столу. Я вже вам чумацьку вечерю зготувала...

Батькові було кому зготувати і звичайну, і чумацьку вечерю, а тобі тепер ніхто не зготує, марудься сам біля печі, як дідько у попелі, товчи безнастанно страх у своїй ступі, що колись начебто розумною була. Та куди подався той розум, погнавшись за лукавою копійкою?.. Раніше не раз він підсміювався чи насміхався над тими, хто жив хлібом насущним, трудами праведними, різними, як йому здавалось, застарілими чеснотами і не мав за душею ні шеляга. І от, зрештою, що вийшло з того посміху... Коли б тільки можна було повернути страчений час, коли б можна було повернути батька... Васирина, то, вважай, і не треба нічого. А тепер — чи плисти, чи брести — все одно берега рятунку нема.

Синьою-синьою чашею упав у глибінь ставок, а в ньому розквітають по-весняному білі хмари. Із очерету випливає та сама качечка, і зав'юнився тихий слід за нею. А от який слід іде за тобою? Як запізно починає людина думати про це?..

З села, як з того світу, глухо обізвався дзвін. Кого і для чого скликає чи над ким журиться він? І хай журиться з тими, що в селі, а йому хочеться побути на самоті а самим собою, із ти; шею, із останнім сюрчанням коників. Ось розпряже худобину,

дістане вудочку та й сяде на крихітному човнику, до якого навіть | дитинство підпливає. Від цієї думки ніби полегшало всередині.

Ось уже сторч на воді стає поплавок, а в очерети запливав качечка, а за очеретами сюрчать і сюрчать коники, а з села, як : а того світу, виколихується мідь дзвона. Чого тобі, невгавуча? Заворушиться поплавок, і пішов, і пішов, і пішов по водії Магазаник смикнув вудлище — і в повітрі щирим сріблом зблиснув уважистий краснопір. А далі почалося щось неймовірно: тільки закинеш немудру снасть, то й вже тягнеш чи коропця, чи краснопера, чи пліть. Ох, і видався ж день! І вже не чути стало ні сюрчання коників, ні мідної печалі, ні форкання коней, а тільки посвист ліщинового вудлища. — Пане старосто! Пане старосто! — захекано кричить позаду поліцай Терешко.

Магазаник кидає на човник рибину, а потім неохоче обертається до вірного служачи.і — Що там у тебе, пришелепок, горить?

— Пане старосто, ой пане старосто... — наче міх, дихає Те решко і п'ятірнею розмазує піт на обличчі.

— Чого ти одним словом подавився? Говори щось!

— Пане старосто, горить ваша хата!

— Ти що?! — відразу торопіє Магазаник, кидає погляди то на Терешка, то вдалину а ноги самі збираються бігти і не можуть.

— Їй-богу, правду кажу.

— Яка ж хата? — не може зірвати ноги з човна. — В лісі чи в селі?

— У селі.

Господи! А там же під луткою в деревині лежить його золото. І лише тепер Магазаник зіскакує з човна на берег, кидає погляд на село, де між деревами вибивається дим.

— Хто ж це міг зробити?

— Аби добро, а палій знайдеться. — І несподівано Терешко по-дурному посміхнувся: — Оце ж, коли біг до вас, чув, що говорили старі баби. Хтось із них на свої очі бачив, що з комина вашої хати спочатку вибилась чорна курява, а з неї на вогненному помелі вилетіла молода відьма, а вже потім загорівся дах.

— Біжімо, Терешку!.. Хтось рятує хату?

— Вважайте, нема нікого, бо, не доведи господи, який тепер пішов народ...

Ніколи в житті Магазаник не бачив такої пожежі. Палала ж хата, палав прихатній горіх, але ніхто з людей, окрім жандарма і трьох поліцаїв, не прибіг на пожежу. Отак на безлюдді й згоріла оселя, згоріли й ті підвалини, що мали вистояти два віки.

Довго, до самої ночі, Магазаник перегортав залізяччям своє попелище, навіть підважив із землі покалічених, почорнілих скіфських і половецьких камен. Але скарбу так і не знайшов: чи хтось з поліцаїв вихопив його, чи стік у вогні золотою сльозою?..

XXV

Закіптюжений, знеможений, озлоблений, він із пожарища самотньо йде на подвірок сусідки Одарки, яка молодістю повдовіла і всю свою ніжність та любов

перенесла на чужих дітей — відколи в селі дитячий садок, відтоді в ньому висяють і турбуються карі, в золотій оправі очі вдови. А захворіє ж яке мале, Одарка і днює, і ночує біля нього, і що їй тоді своя хата, свій невпораний город, коли треба полегшити чийсь болі?

Доброту її немилосердй обкрадали нечестивці, і не раз бу'вало, що на весну вдова залишалася не тільки без хліба, а навіть без картоплі. То й що з того?

— Безтолоч я, — погудить себе, сумно посміхнеться та й знову до дітей — несе їм і радість, і турботу, і оксамитний голос, що не тільки "Люлі, люлі" чи "Журавку" виводить. Як заспіває Одарка, бувало, на якомусь гулянні "На добраніч та всім на ніч" або "Там на горі в Почаєві зоря ясна стала", то старе й мале заслухається. Але й відрізати і поглядом, і словом могла як бритвою, особливо деяким настирникам. Тоді в зіниці її заскакувала така циганська гострота, що й одчайдухам було непереливки.

Сватались до вдови добрі люди, та вона затялась більше не виходити заміж, бо, мовляв, один раз людина народжується, один раз має і кохати. Любила вона — світу не бачила, — і увесь світ пригортався до неї, коли був Петро Роздольський. А не стало Петра, залишилась вірною його пам'яті.

"Якого дивацтва не буває в жінок: одна весь вік вірна мертвому, а друга — весь вік дурить живого", — чорті-що прокидається в задурманеній чадом голові Магазаника. Підійшовши до зморшкуватої вдовиної хати, він кілька разів клямцнув клямкою.

Одарка, очевидно, вже спала, бо не скоро загупала по хаті, скрипнула дверима і перелякано обізвалася з сіней:

— Хто там?

— Твій сусіда. Відчини, Одарко, — стомлено попрохав Магазаник.

— Пан староста? — вже подив і насмішка сходяться в її голосі. — Чого вам уночі?

— Відчиниш, тоді скажу.

Вдова відсунула засув, відчинила двері й стала на порозі. Від розплетених кіс повіяло теплим сном чи снадійним зіллям. І хоч у темені не було видно Одарчиних очей, та він все одно бачив її Дугасті брови чарівниці. Таки Даремно линяють вони.

— Смілива ж ти. Видко, не маєш страху в душі і нікого не ховаєш у себе.

— А ви, пано старосто, до мене на вивідний прийшли? — глузливо запитала вдова. Да й оксамити випали з її голосу. — Чого вам?

— Оце ж палії спалили мою хату, — почав так говорити, начебто Одарка нічого не знала про пожежу.

— Вогонь знаходить своє місце, — загадково сказала вдова. — То чого вам?

— Хіба не догадуєшся? Хочу переночувати в тебе, бо де ж подітися тепер?

Одарка жахнулась:

— Що ви, пане старосто, говорите! Хіба ж можна вам залишитись у мене?

Магазаник ледь стримав люті:

— Чого ж не можна? Пожалієш свого топчана? Вже ліжка не прошу.

— А ви подумали, яка про мене завтра неслава піде?

— Одарко, ми ж сусідимо з тобою! Та й хто на тебе кине погане слово?

— Одраау ж знайдуться такі песиголовці. Бо що перед алим райком жіноча честь? Ідіть, пане старосто.

Магазавик розуміє, чого цурається його Одарка, одначе ще питає її:

— То ніяк не пустиш на ночівлю?

— До кінця свого віку! І староста спалахнув:

— А я, зачумана, комусь підкорочу і вік, і язик, стонадцять болячок тобі!

— Болячки залюбки можуть повискакувати і на тому, хто розкидається нами, — відказала Одарка, крутнулась перед самим носом старости, хряпнула дверима, грюкнула засувом, і вже її кроки загули в хаті.

"Пожди, відьмо! Завтра дочекаєшся від мене плати! Іншої заспіваєш, як поженем твою коровицю в крайс, — лютуючи, вій завулком виходить на вулицю, оминає своє пожарище, оминав потривожених камен, що пахнуть смалятиною, і не знав, до кого постукати, бо мало він мав приязні до людей, не мали й вовв до нього. От хіба що зайти до діда Гордія? Той, душа згідлива, кого треба, кого й не треба прихистить, навіть цигана ярмаркового.

Старий, не допитуючись, хто стукав, швидковідчиняв двері, біліючи полотняними шатами, став на поріг. — О, це ти, пане старосто? В Магазаника прокинулась підозра:

— А ви, діду, когось ждали? Старий зітхнув:

— Ждав і не ждав, пане старосто. Магазаник не витримав:

— Діду, який я вам пан староста?

— Як і всім, — понуро відповів старий.

— А кого ви ждали?

— Оце ж переказували люди, що внук Василь у таборі з виснаги доходить. То жінка пішла туди викупляти його, може, й донесе він додому душу. А ти ж з якого дива ночей недосипаєш?

Магазаник відчув у голосі старого приховане глузування.

— Прийшов до вас досипляти ніч.

— Це ж як? — насторожився дід.

— Просто, бо мені тепер нема де переночувати. Приймете?

— Ні, не прийму, пане старосто, — рішуче сказав старий.

— Чому ж?!

— Бо, пробач, нема де. У нас одне ліжко стоїть для старої, топчанчик для мене, а тебе ж на долівці, ще й на залежаній соломі, не покладеш, бо ти — пан.

— Я можу й на підлозі. Кинете очерету чи соломи, застелите . рядом...

— Еге, а що потім твоє начальство скаже? Нащо мені на цьому ? мідатися з ним? Іди вже до когось іншого.

— Я піду, але завтра ви прийдете до мене в управу, — насочилось погрозою кожне слово. — А не прийдете — під боки приведуть.

І на це зовсім негадано Гордій попрохав:

— Скинь, Семене, чобота.

— Це ж для чого? — витріщився Магазаник.

— Як скинеш чоботи, я гляну, що в них маєш: ступні чи ранці.

Війнувши полотняними шатами, старий зникав в сінях, а Магазаник ще якусь хвилину стоїть перед порогом. Лють хвилями ходить по його тілі, а між ними по-котячи скрадається переляк. Що ж воно сталося за ці дні?..

Він добре знає: село ще й досі не отямилосся від страху. Знічене, приголомшене фашистською навалою, воно тепер сторонилося усіх і всього, і, здавалося, кожен жив у ньому сам по собі. напевне, так і треба фашисту: жорстокістю і страхом загнати кожного у власне дупло, щоб не роїлось громадське. Хіба ж не пам'ятає, як люди вибирали його старостою? Мовчки, без жодного слова, наче то були тіні, а не люди. А от виказав він Човняра — й тіні почали оживати. Виходить, і страх має свої межі і свій живець.

Магазаник поволі шкопиртає з Гордіввого подвір'я на вулицю, Він знову підходить до пожарища, б'є чоботом ненависних камен, потім підворушує головешки і негадане чує, як щось дзенькнуло. Господи, невже це озвалося його золото? Зігнувшись, він запускав руку в попелище, та знаходить не золото, а обгорілий шматок ланцюга. Саме ланцюга бракувало йому!

Від пожарища він поволі йде до своєї дубової, в зруб складеної комори. Тут біля порога стоять свіжі, ще не ошиновані колеса, а під ostrішками сушаться вінки добірної кукурудзи. Вона теж пропахла смалятиною. Мамалиги вже з неї не звариш. При згадці про мамалигу йому відразу захотілося їсти. Він відмикає колодку і входить у маснуватий настій закомірка, бо, крім жита-пшениці, тут зберігається свіже насіння коноплі, маку, льону і стоїть кілька обплетених лозою бутлів з олією.

Колись, ще парубком, він мав у цій коморі вечорові розкошування. Тоді тут пахли дівочі коси, а з них опадали квіти підсніжника, ромашки, чорнобривців, — то вже яка пора стояла надворі. Гай-гай! Давно вже вивітрився дух тих підсніжників, тієї ромашки, чорнобривців, а зараз чути маснуватий настій олії, що піде на продаж.

Може, знову, як колись, переночувати тут і хоч у снах зайти у позаколишній час? А хтось защібне комору і підпалить тебе і твій запасець. На пам'ять недоречно приходять напівзабуті слова: "Й немає злomu на всій землі безконечній веселого дому". Ох, ця література і всі її сантименти! Хіба ж не злі порядкують зараз у всьому світі? Еге ж, коли ти маєш пустку в душі, тоді вся земля стає пустелею.

Магазаник про всякий випадок позаносив у комору колеса, примкнув її і городом подався до шевця-шкапогриза Максима Калюжного, який ніколи не вилазив із боргів. Як притиснеш його, то підтюпцем біжить із хати в хату за свіжою позичкою, щоб віддати задавнену. І досі Максим винен йому триста карбованців за телицю, яку взяв у заставпщну. Але хіба вчорашні триста карбованців порівняєш із сьогоднішніми?

Ще з двору Магазаник чує в хаті Калюжного притишений гомін. Він обережно скрадається до віконця хатньої комірчини, крізь нього чує різні голоси, повів диму і горілки. Так і в: дурний та нужденний Калюжний жене житнівку, на яку вже чатує ціла капела.

— Будьмо, люди добрі, — тремтить приємний тенорок Максима. — Хоч і тепла вона,

але щира.

— Заб'єш нею памороки, то все менше тиснуть...

— Пийте, куме, без політики, бо політика — пропаше діло.

— Яка ж це політика? От сказав один дядько при німцеві, думаючи, що він не знає по-нашому: "ох і тиснуть так тиснуть!"

А німець і визвірився на нього:

— Хто тебе тисне? Нова влада?

— Ні, нові чоботи, — відповів дядько.

— Так ти ж босий!

— Того і босий, що тиснуть, — завчасу спохватився дядько.

— Га-га-га.

— Ось вип'ємо, люди, як на святвечір, за тих, хто в дорозі. Нехай легенько згадається їм.

— Господи, коли тільки повернуться вони?! — невимовною тугою забринів жіночий з сльозою голос.

— Не треба, жінко. Плачем лихо не відплачеш. Дзенькнули чарки, і тиша надовго вгніздилась у комірчині: видно, кожен думав про своїх синів. Магазаник підійшов до дверей, постукав раз, вдруге, втретє, і тільки тоді з комірчини затремтів тенорок Максима:

— Це ж хто так пізно?

— Я, Максиме.

— Хто "я"?

— Семен Магазаник. Уже не пізнаєш?

— Тепер і рідного батька можна не впізнати. Що вам?

— Отак і будемо перемовлятись через двері?

Максим зітхнув, щось тихцем кинув у комірчину й почав відчиняти двері. Ось він і став насупроти Магазаника, невеличкий, розкуйовджений, знічений.

— Не думалося й не гадалося, щоб до мене так пізно сам пан староста завітав.

— Чого ж не прийти до гарної людини? Як воно тобі ведеться?

— Та... — не знав, що відповісти, чоловік.

— Ну, а капає добре?

— Ви ж звідки знаєте? — ще більше ніяковіє Максим. — Напевне, поліцай Терешко пронюхав. Він, бісова душа, чогось в'їдається і в'їдається на мене. Може, і ви мою гірчавінь хильнете?

— Спасибі, спробую твого добра. А я прийшов до тебе переночувати.

— Переночувати?! — аж витріщився чоловік. — Як же це?

— Отак, як чуєш, бо вже не маю хати. Знайдеться в тебе якийсь топчан?

— Я, пане старосто, і не проти, та до мене саме рідні наїхало, по чарці добрій випили і теж ночувати лаштуються, — вочевидячки бреше Максим і навіть не заїкнеться.

— Загордився ти, загордився.

— Таке вигадате. А ночівлю пошукайте деінде, бо таке діло з ріднею вийшло.

— І де ти порадиш пошукати цю ночівлю?, — ледве стримує злість Магазаник.

— Де? Та хоча б у Терешка. В нього місця багато, бо навіть жінка втекла від нього, і гвинтівка при собі. Та й ви вже наче маєте родичання з ним при новій владі.

— Я тобі, голоп'ятнику, згадаю і ночівлю, і рідню, та так згадаю, що ти й дітям закажеш глузувати. А поки що вранці принеси свій борг. Тільки вранці, бо вдень буде пізно! Чуєш?

— Не оглух ще! — так найоржився чоловік, ніби хтось підмінив його. — Не оглух! — і зачинив двері.

Отакого дочекатися від якогось злиденника! І знову Магазаник іде мертвими вулицями і городами, з яких проростає осінь. Проходячи повз дзвіницю, він почув, як скрипнули од вітру її кісточки, як тихою скаргою на когось озвалися дзвони, і вдруге подумав про подзвіння над собою.

Позаду загупали кроки — хтось наздоганяв його. Магазаник притиснувся до чийогось, заплетеного огудинням, тину, вихопив пістоля.

— Пане старосто, це я, — захекано задеренчав Максим.

— Чого тобі?

— Ось вам боргі — І зневажливо простягнув руку, в якій стискав кільканадцять папірців.

— Де так скоро нашкріб грошей? — здивувався і навіть розгубився Магазаник.

— Люди по кругу скинули в шапку, тобто рідня моя. Магазаник сердито засовує гроші в кишеню й мовчки прямув в темряву.

Підпилий, заїжений, Терешко, що саме розкошував біля поросятини, насправді стрічає Магазаника наче рідню, тільки дивується, чому пан староста не пішов ночувати до Одарки.

— Не впустила.

— Не впустила?! — вибалушив очі Терешко. — Вас і не впустила?

— Ще й норов показала. Завтра треба її корову забрати на податки.

— Вранці я візьмуся за неї, анахтемську! Я їй пришию і прилатаю! Задешево не відкупиться вона, — веселішає Терешко, який чогось мав зазубень на вдову, та й ставить на стіл сулію з самоговом, ріже свіжу почеревину, хліб, сам на припічку смажить яєчню і все журиться, що не напали на слід палія. — Я б із нього живого свіжину паював. Підіймаю чарку за те, щоб втихомирилися усі —ваші болі.

— А ти не забагато цього питва знищожаєш?

— При нашому ділі інакше не можна, — втупив око в чарку, — То ти йдеш у гостину, то сам гостей стрічаєш, то на партизанів полюєш, то допитуєш якогось типа до півсмерті. А що ж за допит без горілки? І чиюсь кров треба залити горілкою, щоб не стояла в очах...

Вранці Магазаник прокинувся від нестерпної сверблячки. Закасавши рукава, він побачив на руках розсхп червових бугорців.

— Почесуха, — одразу визначив Терешко. — Видать, на нервовому ґрунті.

Начухається тепер у свою волю.

— А чим її можна лікувати?

— Ліків багато, тільки толку мало, — і знову почав ставити на стіл сулію, чарки та полумиски з салом, огірками і капустою. — Пробачте, що в мене по-простому, ніяких сластьонів нема, бо жінка сказала і втекла до батьків, не хоче з поліцаєм жити. Ще й вона, дурепа, в політику лізе. От і кручусь самотинцем. Ви ж і на обід приходьте. Я з громадського господарства приволочу поросюка, то й поласуємо свіжиною. — Жвакаючи, Терешко придивляється не так до старости, як до пійла.

Не встигли хильнути по другій, як на ганку загупали кроки, потім відчинилися двері і до хати ввійшов похмурий, з десятизарядкою на плечі, поліцай. Магазаник, не вірячи собі, підвівся і не то скрикнув, не то застогнав:

— Стьопочка! Перед ним стояв його син, облишаєний вітрами, злий і постарілий. На шиї в нього ятрився шрам.

— Сам своєю парсуною дотьопався до вас, — невесело загравав млинками вій Стьопочка. — Так ми, тату, стали погорільцями?

— Біда! — зітхнув Магазаник, обняв сина, посадив за стіл. — Бачиш, у чужих людей уже ночую.

— І не знайшли паліїв?

— Ні.

— Сьогодні ж перетрусимо все село, як віхоть соломи, і в когось заграє шкіра, наче бубон, — похижішав вид Стьопочки.

— Що вірно, то вірно, — запопадливо погодився Терешко. — То я й пішов організовувати нашу брашку.

Коли Терешко вийшов, Стьопочка насторожено поглянув на батька:

— Окрім хатнього добра, в нас нічого не пропало?

— Аби ж то... — перейшов на шепіт Магазаник. — Все золото загинуло.

— Усе! — аж похолонув Стьопочка. — І те, що біля борсуків закопали?

— І те... — похилив голову на руки, вдаючи розпач і водночас думаючи, який у нього пронозуватий син: таки вистежив один сховок.

— Тату, виходить, ви не порозтикували золото по різних сховках?

— Був порозтикував, а потім зібрав до хати. Краще б і я з ним згорів. Це ж усе життя збирав тобі копійчину.

— Не треба так побиватися, — вірить, а більше не вірить батькові, бо знає, який він хитрун і скупиндя — завжди ховався від нього із спадком. — Ви ж добре перевернули попелище?

— Цілий день, до самої ночі, длубався.

— Подлубаюсь і я. А потім, тату, треба знову стягуватися на золото, бо при всіх владах воно — капітал.

— Як же ти думаєш стягуватися?

— Способи знайдуться, поки ми при владі, і вообщє. "Стьопочка при владі", — з цікавістю і вже інакше глянув на сина, який саме напаконував рота їжею і працював

щелепами, як жорнами. Щось нове, нетерпляче, пожадливе з'явилося на його обличчі, а рідкувата синька очей похижішала. Та хто не хижішає з тих, що хочуть розживитися на золото?"

— А як ти, сину, в поліцію втербився?

— Тікав од диму, а упав у полум'я, — зневажливо махнув рукою Стьопочка, та згодом додав: — І, думаю, правильно зробив, а то самого б поліція тягала, як колишнього активіста. Коли приймали на нову службу, сказав, скільки сотворив бомаг у тридцять сьомому році.

Магазаник скривився: був у Стьопочки не розум, а розумець, розумець і залишився.

— От цього й не треба було говорити: що народилось у темряві, хай і гине в темряві.

— Не бійтеся, тату: треба ж доказати свої заслуги перед новою владою. Німці таке люблять. Та й ви пішли в старостат,

— А що в тебе на шії? Стьопочка одразу нажабився.

— Це маю пам'ятного від Бондаренка, уже, хвалити бога, присохло. Ще десь зустрінемось із ним.

Коли Магазаники вийшли на Терешкова подвір'я, до них кинулась розтривожена Одарка.

— Пане старосто, у мене поліцаї корову забрали.

— Отакої! Чого ж вони в тебе забрали корову? — вдає, що нічого не знає.

— За несплачені поставки. Магазаник безпорадно розвів руками.

— Тоді нічим пособити не можу.

— Але ж ще ні в кого не брали.

— З когось, Одарко, треба починати, хоча б для науки, бо німецька власть — діло суїйозне.

— То я виконаю своє. Заберіть теля-назимка.

— Про це треба було раніше думати, — і виходить на вулицю, відмахуючись рукою від жінки.

Стьопочка, зупинившись, притримує вдову біля хвіртки, злодійкувато озирається, підморгує і повчально говорить:

— Хоч богу плачся, а й він знає, що сльози — вода. Оце споживаєш за своє гордування. Тепер головне: гнися, то не зломишся, і вообче. А щоб полегшало тобі, зараз же крутнись, як попівна заміж, з податками та ще батькові якусь хаианку принеси. Ось тоді й будеш їсти молочко. — Він заспокійливо кладе п'ятірню на блузку жінки, та б'є його, сичить: "Жеребило". Але поліцай, не сердячись, гигає, безсоромно обмацує жінку хтивими очима.

— Чого, тумануватий, вирячився? — одразу шаленіє Одарка, шаленіє її гострий циганський погляд. — На якусь свою захвойданку чи фіндюрку витрішуй буркала!

— Не будь, Одарко, такою коверзухою, у війну і на жіночу красу підупали ціни. А ти, коли подумати, не надівочилась, і вообче...

— Паскудник! Який батько, такий і син: повісь на гілляці — один одного не переважить, і

І враз на рідку синьку Стьопоччиних баньок наповзла сизість злості...

— Замовчи, горласта! — Він відступив, зірвав з плеча гвинтівку.

Одарка скрикнула, відхилилась до воріт. Пролунав постріл. На придорожній вербі скреконула сорока і, гублячи пір'я, почала падати на землю.

— Оце запам'ятай: перший раз б'ю по скрекотливій, а другий — по горластій! — вовкувате глипнув на жінку, повернувся, хряпнув хвірткою і подався наздоганяти батька, який бачив і залицяння, і гнів сина.

"Стьопочка при владі..."

XXVI

Коли сам Гітлер обізвав всемогутнього і всевладного Германа Герінга свинею, то чого жандармський обер-вфрейтор Ганс Шпекман має церемонитися із тубільцями-поліцаями, які так і норовлять замість служби щось поцупити або надудлитись самогону? Тому поліцаї тільки й чують від нього: "швайне" і ще раз "щвайне", а іноді й перекручений матюк, який у них викликав не страх, а щирий регіт. За повсякчасне "швайне" поліцаї прозвали Шдекмана Кнорусом, у цьому, може, й була якась рація, бо, лютуючи, обер-ефрейтор запінювався, наче вищезгаданий екземпляр парнокопитих.

Невідомо чому обер-ефрейтор у ввіреному йому селі і досі тримав поліцейську сторожу під банею дзвіниці. Чого він боїться, коли німці, як запевняє радіо, вже підійшли до Москви? Поліцаям на дзвіниці нудно до нестями, бо нема з ким перемовитися словом, нема де розім'яти кості, не можна в дурня згуляти, ні чарки випити, щоб не нахапатися від обер-вфрейтора "гумів". Єдина розвага — насіння. Тому на довколишніх городах і поскручувані голови мало не в усіх соняшників. Коли ж якась господиня зчиняє галас, її відразу заспокоюють Терешковим словом:

— Нема чого жаліти соняшників, краще дурну голову жалій, бо вона в тебе поки одна.

Господиня щось гарикне — і мерщій до хати.

Ось і зараз стовбичать два бевзи на опасанні дзвіниці і в руках тримають не зброю, а голови соняшників. Вулицею проходить молодиця, і поліцай поліцая штурхає ліктем під бік і

— Подивись, Калістрате, які ноженята?

— Оце, Мусію, звиняй, тільки й нашого, що подивишся на чужі ноженята, — зітхає гусакуватий Калістрат.

— Та чого так мало?

— А хіба ж тепер хоч одна дівчина хоче постояти з нами?

— Таки ні, — погоджується Калістрат. — Були ми колись для них парубками, а стали головорізами. І що маєм за це? "Гуми" і "швайне" від обер-вфрейтора. І чого ми пішли в поліцаї свій хліб шукати? О, здається, несуть чорти обераї

Поліцаї хватопеком кидають прямо на землю голови соняшників, хапаються за зброю і стають з нею біля вікна, придивляючись до вулиці, по якій, поблискуючи півмісяцем бляхи, на триколісному мотоциклі мчить з перекладачем обер-ефрейтор. Ось він повертає свою чортопхайку на цвинтар, зупиняє біля дверей дзвіниці і

пересохлими східцями гупає до поліцаїв, за ним обережно плигає жовторотий, з кишкуватою шиєю перекладач Ксянда, що десь навчився цвенькати по-німецьки і так густо парфумити своє прилизане волосся, що навіть поліцаї чманіють од нього.

— Гутен таг! — висанує обер-сфрейтор, зійшовши на горішню сходинку, і вирівнює свою бляху, з якої намарно намагається злетіти втиснутий орел.

— Вам обер-ефрейтор каже "добрий день", — дідько звав, для чого перекладає нудисвіт Ксянда, і широко розставляє цівки ніг, щоб бути схожим на свого зверхника.

Поліцаї по-ефрейторськи гвинтівками вітають насурмонене начальство, і воно залишається задоволеним, щось говорить Ксявді, а той одразу ж по-горобиному цвірінчить:

— Пан обер-ефрейтор питає, чи не було чогось гідного уваги на вашому посту?

— Нічого такого, звиняйте, не було на нашому високому посту, — відповідає Калістрат, — а от на землі дядьки, звиняйте, не хотять іти на роботу.

Ксянда перекладає, обер-ефрейтор невдоволено морщиться, ледь перекидає слова через відвислу губу.

— Хай крайсляндвірт менше сидить у своєму кабінеті та менше цікавиться картинами.

Цих слів Ксянда не перекладав поліцаям, а лише хвацьке поправляє німецького підгонистого картуза. От аби ще срібні позументи до нього, то й Ксянда зійшов би за начальство, бо ж усе вбрання в нього ненаське і навіть кобуру носить ва запалому животі, як пан обер-ефрейтор. Обер-ефрейтор підходить до вікна, ще ширше розставляє вгодовані ноги, а до вічно невдоволеених очей притуляє масивний бінокль. До нього наближаються безмежні поля оцих скіфів, які мають скоритися рейху. А потім усіх їх треба ставити підряд — і одному рубати голову, а другого залишати живим, бо інакше з них не викорчуєш більшовизм. Що таке більшовизм, Ганс Шпекман не дуже розуміє, але знає, що населення більшовицької країни треба переполовинити, навіть оцих поліцаїв варто стріляти через одного, щоб решта вірно служила.

Друге вікно наблизило ліс, але обер-ефрейтор недовго дивився ва нього, бо нещодавно ледве виніс голову з тіві проклятої місцини. Через неї три дні на живіт хворів, і мимоволі торкнувся рукою ремня, який не давав волі животу.

А а третього вікна побачив болото, куди ще треба поїхати битм качок. Минулого разу він цілу коляску настріляв їх, довелося Їсянді пішки іти до крайсу. І враз обер-ефрейтор занепокоївся, повторюючи те саме слово:

— Міколка! Міколка! — І передав бінокль Калістрату.

Той приклав його до очей, покрутив коліщата, здивувався:

— Справді, Океании Микола.

— Чого він там знову ходить? — починав гніватись обер-ефрейтор.

Ксянда перекладає, а Калістрат бурмоче і

— Напевне, звиняйте, корову пасе.

— Коровуї Корову! — перекривляв обер-ефрейтор. — Свині виї Я і на полюванні бачив його з повною торбиною, і тепер з повною. Що там може бути?

— Звиняйте, напевно, харчі, — розводить Калістрат клешнястими руками.

— Цих харчів на десять чоловік вистачить. Він, свині, напевне, партизанам їсти носить.

— Гаволови! — і собі лайнув поліцаїв Ксянда.

— Зараз же їдьмо до нього! Доганяйте нас кіньми! — Оберефрейтор аж загуркотів по сходах, а за ним ніяк не міг угнатися миршавий Ксянда.

Курними дорогами вони доїхали до татарського броду, поромом перебрались на той бік, а потім лугами і мочарищем добились до краєчка болота. Далі їхати було небезпечно. Скочивши на землю, почали пильно оглядати гиблу місцину, але Микола наче крізь землю провалився. Під'їхали на конях і поліцаї. Вони теж не побачили хлопчика.

— Де ж його корова?! — в'їв їх обер-ефрейтор. — Свині ви, п'яні свині і ще раз свині! Ось тут будемо чекати його хоч тиждень. Має ж він знову вийти з болота?

— Звиняйте, мабуть, вийде, — глибокодумно прорік Калістрат. — А коли попаде в прогній, то не вийде.

Замаскувавши мотоцикла під кущем вовчої ягоди, обер-ефрейтор вибрався на сухіше місце і наказав поліцаям принести йому осоки з самотньої копички, а кебетний Ксянда здогадався вмотитися на самій копичці: тут він не прогавить хлопчика, якщо тільки з'явиться той. І не прогавив: десь години через дві на болоті з'явилася постать Миколки. Хлопчик обережно петляв між кущами вільхи, крушини і заростями болотяної трави. Ксянда задоволене хихикнув, бо ж він, а не поліцаї перший побачив хлопчика, ще й помітив, що у того тепер порожня торба. Де ж він подів харчі? Невже, справді, тут є партизани? Ксянда ще раз хихикнув, на підсохлому огузку ковзнувся з копиці, ліг животом на землю і поповз до свого начальства, від якого теж не раз схоплював "швайне". Він так звик до цього слова, що йому тепер і свиня стала здаватися благородною твариною.

— Пане обер-ефрейтор, злочинець іде прямісінько у ваші руки, — тицьнув пальцем вперед і витягнув з кобура пістоля, яким справно насобачився володіти.

Обер-ефрейтор підвівся, побачив Миколу і впав на вемлю, вхопившись руками за автомат. Потім Ксянда передав наказ жандарма поліцаям, і ті поповзли травою, щоб відрізати Миколці шляї відступу.

А хлопча в цей час, дивлячись під ноги, і не помічав, яка небезпека чигав на нього. Ось уже закінчилось гибло місце. Миколка посміхнувся, рукавом витер чоло, скинув картузика, вивільнені кучері сонячно заворушилися під сонцем. І в цей час біля нього, наче з-під землі, вирости забрьохані, розсмикані поліцаї.

— Руки вгору!

Миколка зойкнув, шарпнувся назад, у болото, але було пізно:

за мить він птахом забився в дужих руках поліцаїв, а до нього уже гупав обер-ефрейтор і Ксянда з пістолетом у руці. Міцно тримаючи хлопчика за плечі, поліцаї поставили його перед обер-ефрейтором. Наперед, ховаючи пістоля в кобуру, виступив Ксянда. В запроданця від радості тремтіли ніздрі і химерні губи — одна навіки

підскочила до самого носа, а друга, нагнівавшись, вивернулась донизу. Він витріщився на Миколку точнісінько так, як обер-вфрейтор вирячувався на поліцаїв.

— Куди ходив? Кажіть саму правду! Ми все знаємо, — і наступив черевиком Миколці на пальці, бо треба зразу вичавлювати зізнання.

Хлопчак не по-дитячому подивився на прислужника, не подитячому і відповів:

— Чого ж говорити, коли ви все знаєте? Не топчіть, дядьку, ногу, бо й ваша не вічна.

— Гунцвот! — зразу обурився й почервонів Ксянда. — Як ти, мерзотнику, аї старшими розмовляєш?! Де був?!

— На болоті.

— А кому їсти носив? Партизанам?

— А хіба партизани в болотах сидять? Вони в лісі орудують.

Ксянда переклав слова Миколки обер-ефрейтору. Той посатанів і вдарив хлопця по щоці. З куточка уст Миколки потекла кров.

— Кажіть, де партизани?

І дитина зневажливо глянула на свого ката:

— Я нічого не знаю.

Обер-ефрейтор ще раз ударив Миколку в обличчя, а потім закричав до поліцаїв:

— На дзвіницю, свині!

Тягнувши Миколку за руки, він метнувся до мотоцикла, впхнув хлопця в коляску, а потім туди забрався Ксянда, намертво охопивши Миколку руками. Обер-ефрейтор одразу погнав до татарського броду мотоцикла, а за ним на конях помчали поліцаї.

У присілку Миколку з жандармами і Ксяндою побачила тітка Олена і вклякла біля плота.

— Тіточко, скажіть мамі, що мене .спіймали на болоті! — гукнув хлопчак.

Ксянда вдарив його і затулив рота руками, що теж нестерпно пахли детпепими парфумами...

Над селом забемкав великий дзвін, а вулицями забігали поліцаї, скликаючи людей на сход. Коли цвинтар забили чоловіки і жінки, на опасання дзвіниці, тримаючи пошарпаного, закривавленого Миколку, вийшли Ксянда і обер-ефрейтор, за ними з дверей виглядали принішклі Калістрат і Мусій. Жандарм хусточкою витер долоню і викинув з розлюченої пащеки якісь слова, з яких люди зрозуміли тільки одне: "швайне".

Ксянда почав перекладати, зменшивши кількість свиней.

— Панове хлібороби, сьогодні наш обер-ефрейтор спіймав на болоті злочинця, який має зв'язок з партизанами, але не хоче в цьому зізнатися, хоч як ми не допитували його і на болоті, і ось осьдечки, на дзвіниці біля святих дзвонів. Тому звертаємось до вас: скажіть, де переховуються партизани. Якщо не скажете, обер-ефрейтор сам скине злочинця з дзвіниці, а вже внизу і кісток його ніхто не позбирав. Рішенець пана обер-ефрейтора твердий і остаточний.

Натовп здригнувся, заплакали, заголосили жінки, а жандарм ще щось гаркнув і

глянув на годинника.

— Наш вельмишановний обер-єфрейтор сказав, що він чекатиме рівно десять хвилин. Люди, не легковажте, — рятуйте хлопчача, бо воно мале-дурне. Мати його, значить, Оксана Артеменко, тутечки є?

У натовпі сплеснув зойк.

— Я скажу!

Люди розступились, даючи дорогу побілілій мов сніг Оксані.

— Мамо!.. — закричав Миколка, кидаючись до поруччя опасання, та Ксянда шарпнув його до себе і обома руками зчавив хлопцеві обличчя.

Наче причинна, бігла й падала на східцях дзвіниці Оксана. День вихлюпнувся з її очей, на них налягали й налягали тіні, вона все нашттовхувалася то на стіни дзвіниці, то на бильця поручнів. Знеможена, піднялась до дзвонів, підняла на них осмерклі очі і побачила того дзвона, що колись нагадував їй діда Корнія. Нема вже діда, нема Ярослава, уже і її година прийшла.

— Яка красива жінка! — вдивувався обер-єфрейтор, навіть трохи виструнчився, щось прикинув собі і знов почав хустинкою витирати руки, які щеміли після катування Миколки.

— Таку тепер можна і в крайс відправити, — догідливе і масно посміхнувся жаб'ячим ротом Ксянда.

Заточуючись, Оксана підійшла до Миколки, схопила його, пригорнула до себе, і дитина відчула все материне горе, біль, любов, розпач і ніби забула про себе. ;

— Не треба, мами, не греба! Мовчіть, мамо, ви ж такі ладні в мене, — уткнувся в її груди і заплакав.

— Ой дитино моя, хоч ти не добивай мене. Хай ці уб'ють. Прощавай, сину, — опустила голову на його кучері. — Біжи додому, біжи до тата, бо інакше не можна... — Вона штовхнула сина до східців, і він погуркотів униз. Обер-єфрейтор шарпнувся за Миколкою, та передумав, прогинаючи дошки дзвіниці, підійшов до жінки і запитав:

— Я зрозумів, що пані нам покаже, де партизани?

— Гер обер-єфрейтор питається, чи ти покажеш місце, де переховуються партизани?

Оксана в нестямі підняла голову, погляд її шукав і не знаходить Микодку.

— Чуєш, що говорить гер, обер-єфрейтор?

— Чого тобі, покручений? — з боєм запитала одними устами. Ксянда спалахнув, та стримав себе:

— Питаються, чи покажеш партизанське місце.

— Мушу показати.

— Багато їх там? — стрепенувся покручений.

— Двоє, і ті поранені.

— Чого ж ти раніше про це не сказала поліцаям? Ксянда переклав обер-єфрейтору, той швидко заджеркотів, показав пальцем на отвір, з якого починались східці.

— Веди!

— Веди! — повторив Ксянда.

Оксана витерла сльози, підійшла до поручнів і, тримаючись їх і падаючи на них, почала спускатись вниз. За нею гупав і гриз цвяхованими чоботиськами пересохлі сходи́ни обер-єфрейтор, далі клешняв Ксянда, а за ним посмутнілі поліцаї. Стара дзвіниця здригалась од їхніх кроків і потріскувала крихким деревом, а глибинних засіків її пахло за́давненим воском і зерном, як і тоді, коли був живий Ярослав...

І дві ночі, як два крила, налетіли, огорнули Оксану: перша віч — зустрічі, а друга — прощання... Чи й життя наше — це зустрічі і прощання?..

На човнику принесли його в ту страшну ніч, а тепер прийшов страшний день, вганяючи її в дерево дзвіниці, а далі — в сухий причовганий ґрунт цвинтаря. Людські очі скинулись на жінку, йшли за нею, а їй хотілося упасти на землю, заголосити, заплакати на увесь світ. Та що наші сльози в годину прощання?..

Спалені уста самі прошепотіли: "Діточки мої, діти", — а очі шукали Миколку, Стаха, хоча вже й не бачили нікого. Тільки шумом озвалися їй цвинтарні дерева, що виростають з людей...

Дійшовши до болота, Оксана оглянулась на присілок, на село і нічого, крім дзвіниці, не побачила. Обер-єфрейтор наказав їй іти попереду, сам з автоматом у руках ступав за нею, далі дріботів Ксянда, а позаду неохоче плентались поліцаї, бо хіба їх не спитають колись: за ким вони полювали?

— Там же тільки поранені. Нащо вони вам? — ще раз спробувала виблагати чиюсь долю Оксана і у відповідь почула те саме:

"Веди. Поранені і до непоранених доведуть".

Гибла земля спочатку дурманила голову розмаїтим болотяним зіллям, потім зажвяхкотіла, підпливаючи то жовтою, то чорною водою, далі почала розриватися і стогнати зсередини. Здавалося, то подавали голоси ті, що знайшли собі тут домовину. Тепер навіть проворний Ксянда притих, відстав од поліцаїв, з жалем придивляючись до заляпаних ніг і ферцюватих з чужого сукна штанів. А Оксана, хоч і горе перехитувало нею, ішла легко, зрідка оберталась, рукою показувала, де треба обійти небезпечне місце. І це викликало не тільки подив, а й довіру. Якщо він знайде партизанів, то не каратиме ні її, ні її дитину.

Враз скрикнув Ксянда, по пояс вгрузаючи в болото. Поліцаї вихопили його і нагримали: якого дідька відійшов од сліду.

— Так треба ж було, — тихо пояснив їм Ксянда. Через якийсь час вийшли на сухішу, з крихкими рахітичними пагонцями вільхи місцину, і в усіх притупилось почуття безпеки. Тепер обер-єфрейтор повісив автомата на шию і пішов крок у крок за Оксаною.

— Ще далеко? — відхекуючись, запитав він і напахченим носовиком почав вимочувати піт з чола.

— Ще далеко? — переклав Ксянда, з жалем дивлячись на своє взуття і одяг.

Оксана промовчала, пішла далі, оминаючи бездольні прогнуті клапті твані й сьак-так залатані зеленою ниткою ополонки смерті, яких не тримався навіть комар.

— Ще далеко? — повторив жандарм, він уже чманів од дурману баговиння.

— Устигнеш, — не обертаючись, кинула Оксана. Ось на неї з яскраво-зеленої скатертини моху блакитними очима глянули незабудки. Жінка ніби хотіла пригнутися до них, та раптово взяла вбік, а обер-ефрейтор ступнув вперед. І враз несамовитий крик розітнув тишу над болотом. Провалився мох, що виростив незабудки, провалились і незабудки, масно клокнула чорна, мов дьоготь, прогноїна і жадібно почала всмоктувати жандарма. Він руками хапався за краї своєї могили і вищав "свиням", щоб вони рятували його. Трухлявий торфняк обривався під руками, і поліцаї не наважувались підійти до свого зверхника, не підійшов і Ксянда. Розчохнутим поглядом глянув на нього жандарм, з очей його скапували сльози і болото. Ксянда зіщулився, опустив голову. І останнім словом обер-ефрейтора було: "Свині!" Лише тепер, коли на прогноїш замість жандарма залишився тільки його картуз, схаменувшись, поліцаї побачили, як віддаляється від них Оксана, Рятуючи свою шкуру, Ксянда гукнув:

— Стріляйте, стріляйте, — і вихопив з кобури пістолета. Поліцаї, піднявши гвинтівки, стрелили вгору, та не вгору вистрелив Ксянда. Оксана зойкнула, заточилась, обернулась до присілка, до села, до своїх бродів, та не їх, а тільки вершечок дзвіниці побачила вона, на яку чомусь падало сонце. Далі і сонце, і день випали з її очей...

XXVII

Два дні над лісами кружляла "рама", обмацуючи їх ракетами. Два дні точився запеклий бій партизанів з карателями. Два дні не мали відпочинку ні дерева, ні люди, ні коні. Найтяжче умирали коні: на їхні мовчазні сльози не могли дивитися і ті воїни, які не раз дивилися в очні смерті.

За ці дні карателям удалося гаубицями і гарматами перекалічити немало лісу і добратися до лінії оборони, що оточувала партизанський табір. І тоді несподівано в спину їм ударили з "максима" близнюки Гримичі і ті засади, які потай вислав Сагайдак од заболоченої місцини, куди чомусь не поткнувся ворог. Попавши між двох вогнів, карателі заметалися, розбилися на купки і, залишаючи вбитих, поранених та зброю, кинулись до узлісся, не врятували їх і танки, що посунули вперед: саморобна міна системи ДБ — Данило Бондаренко — порвала першому траки, і очманілі танкісти, відчинивши люк, почали з диму і чаду стрибати на землю. Тут вони й знайшли свою смерть.

У цьому бою уцілили тільки автомашини, які не потикалися в ліси, а стояли в полі обабіч дороги. На них живі поклали мертвих і, пригинаючись під дощем, помчали до крайсу. Нелегко, особливо молодим солдатам, було дивитись на вбитих, що лежали в кузовах. Їх підкидало на вибоях. Мерці підскакували, ніби оживали, і розбризкували з очниць сльози дощу.

— Це Німеччина плаче, — охопивши голову брудними руками, сказав сам собі молоденький сизоокий фаненюнкер.

— Цить, паршиве дівчисько у штанях! — І кулак лейтенанта повернув йому голову, та не вибив нестямства з мізків фаненюнкера.

— Це Німеччина плаче, — знову повторив той, і тепер лейтенанту стало моторошно

від цих слів. А може, й справді Німеччина плаче за своїми синами, які невідомо чого прийшли сюди. І він злякано озирнувся: чи не догадався хтось, про що він подумав...

А тим часом партизани, попрощавшись із товаришами, що полягли в бою, вишикувались на галявині недалеко від землянок. На правому фланзі під червоним прапором стояв Михайло Чигирин, за ним виструнчились бійці з автоматами, ручними кулеметами, гвинтівками — нашими і трофейними; в одних за пояси правили кулеметні стрічки. В інших з ременів звисають грона гранат, з яких спадають і спадають краплі дощу. А завершує стрій самотня дівоча постать Мирослави Сердюк, що має на плечі карабін, а за плечима санітарну сумку. Usta її припухли, а вії їй досі не иросохли від сліз, бо сьогодні вперше на її руках умирали поранені, шепочучи їй то "сестричко", то вимагаючи води. А яка вона сестра, коли тільки й уміє перебинтувати чи змазати йодом рану.

У тиші схвильовано лунає перше слово Сагайдака: "Товариші!" І завмирають усі, особливо ті, хто недавно прийшов із сіл і міста, де паскудне "пан" і "гер" труїло душу.

— Спасибі вам, що так мужньо стояли у цьому бою, де на одного партизана ішло десять карателів. Я вірив: ми з нашим лісом за плечима провчимо їх, але і побоювався, що хтось, особливо з новеньких, може розгубитися, перелякатися, позичити в зайця ноги. Всі ви, всі до одного витримали випробування. Мати Батьківщина, люди, діти і внуки ваші будуть гордитися вами. Вічна слава тим, хто віддав життя за Вітчизну. Слава і вам, вірні побратими!..

І от уже дозори з глибини лісу йдуть до узлісся, а прапор встановлюється біля командирської землянки, нагадуючи всім про бої, а партизани розкладають багаття і вішають на сошки тагани, а оя тихо-тихо, ніби реквієм, з душі самого лісу, стрепенулася пісня про того партизана, що навічно заснув біля дуба.

Сагайдак і Чигирин обійшли усі застави, усі відділи і постукали в двері дівочої землянки. Через якусь хвилину озвався голос Мирослави:

— Хто там?

— Це ми, донечко, — тихо сказав Чигирин. — Не спиш іще? Загуркотів дерев'яний засув, Мирослава відчинила двері і запросила до себе пізніх гостей. В її оселі не пахло землею, тютюном, вільгістю, а владно панував дух деревію і пижми.

— Очікуєш Данила?

— Очікую, Зіновію Васильовичу. Як йому там, на залізниці?

— Будемо надіятися на солдатське щастя, — сказав Сагайдак і поморщився.

Рука? — співчутливо спитала Мирослава.

Вона. Ці дні було не до неї, то й почала каверзувати.

Дайте хоч перебинтую.

— Та ми а Михайлом Івановичем поворожимо біля неї.

— Послухай дівчину! — супиться Чигирин і вже а жалем: — З боями забулося про поранення.

— Скидайте верхнє, — наказала Мирослава. "Сагайдак скинув кітель, закасав рукава гімнастерки і нижньої очки, Мирослава обережно розмотала бинт, і Чигирин, її

зразу ж занепокоїли підозрілі плями навколо рани.

— Як воно? — з надією запитав Сагайдак.

— Негайно ж треба їхати по хірурга, — злякано сказала Мирослава. — Негайно.

— Де ж його взяти, того хірурга? — задумався Сагайдак, скося поглядаючи на руку: "От халепа з тобою".

— Треба проскочити в район, До Попова. То людина! — кинув погляд удалину Чигирин.

— Хто ж зможе проскочити зараз?

— Тільки близнята, їм завзяття і спритності не позичати. '

— Хай буде по-твоєму, — махнув пораненою рукою Сагайдак і знову скривився...

Незабаром, чортихаючись, Роман і Василь начепили на рукава поліцейські пов'язки, вискочили на тачанку, і добрі коні взяли розмашисту рись. За якусь годину-дві близнюки домчали до підміського шлагбаума, що перетинав дорогу в темне, без жодного вогника, місто.

— Підіймайте, служебники, свій дрючок! — крикнув Роман, розмахуючи батогом.

З будки, погойдуючи в руці ліхтар, вийшов поліцей, а за ним, позіхаючи, з'явився і другий.

— Хто там такий нетерплячий? — підняв вище світло.

— Поліцаї з Майдана.

— Пароль.

— Гузно твоє нешмагованеї — розсердився Роман. — Який же телепень дає у села міський пароль. Хочеш, щоб партизани перехопили його? Пропускайте без проволоки!

Така мова цілком задовольнила поліцей, він розкрутив шворку на кінці шлагбаума, підняв його і, вивертаючи щелепи в позіханні, поцікавився:

— Куди ж вас несе лиха година?

— Іменно, лиха година, — погодився Василь. — Треба дохтора, бо таке діло, — і погнав коней до першого перехрестя, яке вело до лікарні і до одноповерхового будинку для лікарів.

І Василь і Роман знали, де живе знаменитий на всю округу хірург Попов, який років з двадцять незмінне працював у їхньому районі. І хто, і коли не стукав у його двері чи вікно, він одразу ж поспішав рятувати людину.

Під'їхавши до тинькованого будинку, Василь віжками зупинив коней, скочив на землю, підійшов до знайомого причілкового вікна і на мить завагався: жаль було чийогось сну, а може, й життя. Та що поробиш? На його стук довго ніхто не відповідав. Це не було схоже на чуткого лікаря, який одразу ж схоплювався з ліжка. Та ось, нарешті, у вікні майнула тінь і розпачливий жіночий голос запитав:

— Хто там?

— До Олександра Івановича приїхали. Просимо допомогти хворому.

— Олександра Івановича немає, — крізь сльози сказала жінка,

— Де ж він?

— Позавчора гестапо заарештувало, — і в хаті забився плач. Досвітом близнята

приїхали до загону і, не будячи Сагайдака, почекали біля командирської землянки, поки з неї не вийшов Чигирин. Він по обличчях хлопців зрозумів, що їх спіткала невдача.

— Не схотів їхати до нас хірург?

— Гірше, Михайле Івановичу: його заарештовано. На цю мову нагодився і Сагайдак. Він мовчки вислухав Романа, зітхнув, щось подумав і сказав:

— Доведеться вам, хлопці, увечері їхати в Балин.

— У Балин! — аж засудомило і занудило близнюків — згадали історію з паскудним Кундриком. Дуже їм кортить в отой Балин! А Сагайдак рівно продовжував:

— Там за містком край села, біля самого луку, самотньо стоїть хата Ткачуків, у ній живуть мати й донька Ольга. Вона медсестра. Скажете, що я прошу її приїхати до загону. До них краще під'їхати з луку толошними воротами.

Близнята тільки скрушно переглянулись і похмуро пішли до лісового озеречка.

Смерком вони неохоче виїхали на розшуки якоїсь загадкової медсестри. Це ж знову доведеться проїжджати мостом, за яким стоїть ота верба, де вони скарали паскудного запродавця.

— Поганяй, брате, не неволься, бо нічого не поробиш, — підбадьорив Василь Романа, який завжди так любив їхати, що аж віжки горіли в руках.

— Потрібний нам той Балин, як зайцеві бубон, — буркнув Роман і вйокнув на коней.

Обабіч почали відлітати дерева, що так гарно пересівали на осінніх решетах крон срібло місяця. А ось і поля загойдались, і до притихлої дороги підійшла уся в щирому золоті дика груша. А може, це сама осінь зупинилась у своїх невеселих думках? Оце б приїхати додому, до батька-матері, поставити коней у стайню і хватопоком на вечірню вулицю. Невже це буде колись? Невже і до них, "старих парубків", пригорнеться дівоча довіра і зорями засяють чийсь очі? Дурні ж вони, дурні, що до цього часу не зазнали тих чарів, які дарує тільки молодість. Знайшов час думати про гаке. Василь завоштузився біля кулемета, бо вже під'їжджали до села. Правда, близнята не сподівалися зустрітися з поліцією: кілька днів тому їхній загін розгромив куш поліції, до якого входили й поліцаї з Балина. Під час цієї операції дурна куля й поранила Сагайдака. Видать, погіршало чоловікові.

Під колесами проgrimів старив дерев'яний місток, під ним обізвалась луна і кинулась убік, а в очі, в душу почали входити старі верби, серед яких була й та, що ва все життя не відійде від них.

Побачивши самотню хату, Роман повернув на лугову дерогу і нею під'їхав до надгнилих толошних воріт, розчинив їх, і тачанка легко підкотила до стіжка сіна, що бавилося з місяцем і вітерцем. Тут близнята сторожко оглянулися кругом і тоді — плече в плече — підійшли до вікна, біля якого лежало соняшничиння. На їхній стук не скоро озвався переляканий жіночий голос:

— Ой, хто це?

— Від Зіновія Сагайдака.

— Справді від Сагайдака?

— Авжеж.

Ось заскрипіли хатні двері, стрельнула дерев'яна засувка на сінешніх, і на порозі стала немолода жінка, з-під її хустки вибивався вічний сніг. Вона пильно подивилась на близнят, на тачанку і ніби давно знайомим сказала:

— Заходьте до хати, а я біля коней постою.

Близнята навпомацки знайшли клямку, відчинили хатні двері і вражено зупинились біля одвірка: до них чи то зі сну, чи то з казки, оберігаючи підсвіченою рукою хистку зернину вогника, ішла — не йшла не дівчина, а сама краса. Як тільки вона глянула на них, як повела сполоханими півколами вій, як вибила ямки на смаглявих щоках! А вони, телепні, так не хотіли їхати сюди. Близнюки презирнулись і, розгубивши всі слова, знову втупили очі "молоду господиню, що босоніж іде до них і йти спасається.

— Драстуйте вам, — півголосом привіталась вона, скинула па хлопців довірливі очі, зупинилась, уже оберігаючи не зернятко вогника, а розріз сорочки. — То ви від Зіновія Васильовича? Йому щось треба?

— Наш командир просить, щоб ви приїхали в ліси, оглянули йому рану, — насилу вичавив Роман.

— Зіновій Васильович поранений?! — скрикнула Ольга. — І тяжко?

— Напевне.

— А куди?

— В руку.

— То я зараз уберуся.

Ольга поставила каганчик на припічок, а сама заметушилась, кинулась до комірчини, там одягнулась, озулась і повернулась до хати. А брати стежили за кожним її рухом і зрідка презирались між собою та похитували напаяними головами. Нарешті Ольга вийняла зі скрині дві сумки з медикаментами і сказала:

— Тепер можна їхати. — Поглядом прощання вона окинула свою оселю і першою вийшла з неї.

— Судьба! — зітхнув Роман.

— Судьба! — погодився Василь.

Біля тачанки мати попрощалася із донькою, схлипнула і попросила близнюків:

— Ви ж дивіться, діти, за нею, бо вона у мене одна-однісінька, — і перехрестила їх, і коней, і тачанку, і навіть кулемета.

Близнята нахилилися до матері, один поцілував її в одну щоку, другий — в другу, вискочили на тачанку, на якій уже знічено сиділа Ольга.

— Прощайте, мамо!

Тачанка потягнула за собою зойк і почала намотувати на колеса розчавлену росу, відволожений пил і місячний смуток.

За всю дорогу лише кількома словами перемовилися близнята з Ольгою, вірячи й не вірячи, що вони везуть її в ліси. А от слово "судьба" ввесь час бриніло в душі і Романа, і Василя. Це ж треба отак негадане?..

Світанком утомлені коні під'їхали до командирської землянки, біля якої, пригорбившись, сидів старий Чигирин. Недобре передчуття не давало йому спати, а в очах стояли оті зловісні плями, які бачив на руці Сагайдака. Притримуючи Ольгу, він обережно спустився в землянку, де вже біля столу сидів змарнілий Сагайдак. Побачивши жінку, він підвівся, радісно посміхнувся.

— Спасибі, доню, що не побоялася їхати сюди.

— Я ж сама набивалась до вас, — з тривогою глянула на командира. — Як ваша рука?

— Та не дуже, щоб дуже.

Ольга стримала зітхання і почала розкладати на столі своє медичне причандалля. Далі ретельно вимила руки, протерла хлораміном, спиртом і обережно стала розмотувати бинти на руці Сагайдака. От вони і впали на стіл, оголивши і рану, і зловісні червоносині плями. Глянув на них Сагайдак і підвів очі на Ольгу: та, жмакаючи уста, відповіла на німе запитання:

— Гангрена. Треба негайно ампутувати руку. Негайно! — І до Чигирина: — Як же привезти сюди хірурга?

— Нема у нас, донечко, хірурга, і не знаєм, де взяти. Доведеться тобі самій стати хірургом.

— Я ж не маю ніякого інструменту, — зойкнула жінка. І тоді Сагайдак поклав здорову руку на плече Ольги:

— Кріпися і, як нема іншого порятунку, ріж руку.

— Чим же, Зіновію Васильовичу? — затремтіла, заплакала Ольга.

Сагайдак подумав, пильно подивився на жінку.

— — Як зможеш, орудуй звичайнісінькою ножівкою. Протри її чим треба — і пиляй. А мені, щоб легше було, Михайло Іванович відпустить із своїх запасів склянку горілки. Тільки плакати не треба, бо ти вже партизанка. Михаїле Івановичу, принесіть ножівку.

Чигирин, зігнувшись, вийшов із землянки, і вартовий у подиві побачив, що він чогось рукою витирає очі.

Минуло кілька днів. Роман уночі вартував біля командирської землянки, з якої тепер майже не виходила Ольга. Після варти він пішов не в свою лісову оселю, а блукати дібровами. Педалеко від озерачка його розшукав Василь і здивувався, і занепокоївся: таким зніченим і марним він ніколи не бачив брата.

— Що з тобою, Романе? Може, захворів?

— Ет, краще не питай.

— Може, щось із Ольгою?

— З Ольгою.

— Кажи, брате.

— Що ж казати? — мало не застогнав Роман.

— Усе.

— Сьогодні вона зізналася Сагайдаку, що любить його. Це ж треба, щоб я таке почув...

Після довгої мовчанки Василь глухо запитав:

— А як на це командир?

— Він назвав її маленькою і сказав, що то в неї не любов, а великодушна жіноча жалість, яка не менше важить, аніж любов.

— Нелегкі він ваги знайшов для нас і для себе.

— А їй, думаєш, легше?.. От і розберись тепер, що таке судьба.

— Не розберешся, брате.

— І все одно ми її маємо любити...

Тримаючись один одного, вони вже мовчки, навшану брели по зів'ялому листі і прибитих травах. На них обвалювались і обвалювались лісові шуми і стогін дерев, обвалювалось золото сонця і осені. Та не золото осені світило братам, а виходила з темені ота тремтлива, прикрита жіночою рукою, зернинка вогню, з якою босоніж ішла — не йшла до них Ольга. Де ти взялася на безталання наше? І все одно ми будемо любити тебе... Та чи потрібна їй наша любов? От і маємо те, чого в людей не буває.

А зернинка вогника коливається й коливається і вже, здається, виходить з лісової землі, немов квітка папороті. І що та квітка папороті і всі скарби під нею супроти сполоханих вій, які оберігають жіночу таїну, жіночу принаду? Де ти взялась на безталання наше?..

Несподівано близнята наткнулися на Данила Бондаренка, який у тяжкому смутку сидить на вирваному буревієм дереві. Що ж у нього? Чи не трапилось чогось із Мирославом?

Данило, побачивши близнят, спроквола, наче після хвороби, підвівся з дерева, мовчки кивнув братам притолоченим чубом, у якому тремтів сухий листок.

— Що з вами, Даниле Максимовичу?

— Не питаєте, хлопці, — зморщився і з огидою копнув носом чорну поліцейську шинелю, яка чогось лежала біля його ніг.

— Як же не питати, коли журба їсть вас?

— Не їсть — жере. Такої ще не мав. Ви знаєте: була в мене лиха година, а зараз ще гірше... — І замовк.

— Розкажіть! — стурбувалися брати і стали з двох боків біля Данила.

— Що ж розкажувати?! — враз на когось обізлився чоловік і знову чоботом копнув поліцейську одяганку. — Оце ж маю напнути на себе чортову шкуру — і стати поліцаєм. Весело?!

— Не дуже, — переглянулись брати. — За що ж вам така покута чи кара?

— Спитайте в Сагайдака. Він заварив цю кашу. Лежить, зі смертю бореться, а всяку всячину вигадує.

— Коли ця каша Сагайдакова, то, виходить, так треба, — похнюпились брати.

— А мені від цього "треба" легше? Я краще б у самісіньке пекло пішов битися з чортами, аби тільки не зодягати бісівської шкури. Як на мене в ній подивляться і що подумають люди?

— Та гарного не подумають, — погодився Роман, перед яким і досі не згасло

зернятко вогню. — І все одно добре, що посилають вас, а не нас.

— Оце так! — аж здригнувся Данило, і вже в'їдливо: — Дуже вдячний за щирість.

— То ви не так зрозуміли нас, — захвилювався Василь, — Ми теж пішли б, аби послали нас, але з цього менше було б толку: побачили б якогось фашистського чина — і зразу б вгатили в нього порцію свинцю. А у вас є витримка: ви б скоріше зжували цей свинець, ніж задурно випустили його. Сагайдак — голова!

— Спасибі й на цьому, — не розпогодився Данило. — Ви ж... невитримані, коли буду повертатися в ліси, не зрешетіть оцю чортову шкуру, яку вже зараз треба натягати на плечі. Пособляйте, хлопці, бо поки що сам не можу.

— Дуже нам потрібний цей клопіт, — ніби невдоволено забубонів Роман. — Давайте спалимо чортову шкуру.

— Як спалимо? — здивувався Данило.

— Звичайнісінько, — ховає очі від нього Роман. — Я розкладаю вогнище, Василь жбурляє на нього цю лахманину, а ви будете глядачем.

— Що ж потім глядачеві скаже Сагайдак?

— А це вже ваша справа. Ми палимо, ви відчитуєтесь.

— Лепетун! — махнув рукою Данило, він нарешті посміхнувся і знову насупився. — Все одно зараз піду до нього.

— Коли не шкода ніг і гонору, то йдіть, — роблено позіхнув Роман. — Однак нічого вже не пособить вам. Як ми прохали, щоб не посилав Яринку в ту задрипану корчму, то ще й раки півдня пекли на пиках.

— Що буде, то буде, а гіршого не додасть, — і, махнувши рукою, пішов до афмінки Сагайдака.

— А шинеля! — гукнули близнята. Данило обернувся, з ненавистю глянув на чорний, з розкинутвки руками жмут.

— Хай лежить, гидомирна.

Біля землянки Сагайдака його радісно зустрів Петро Саламаха, охопив ручищами велетня.

— Чого такий веселий? — буркнув Данило.

— Бо привіз цілий васаг мін, — очима показав на критого лубом воза, де з-під сіна виглядали протитанкові міни. — Як віз бездоріжжям, душа тремтіла, мов заячий хвіст, бо що, по неписьменності думав, варто якійсь бляшанці прокинутись і розметати чоловіка на шматочки. А в мене ж жіночка, мов сонечко. Я її вдома на руках ношу.

— Такими ручищами і понівечити можна.

— От не думав таке розумне почути од вас. А ви ж мене персонально шанувати повинні

— Це ж з якого дива — аж персонально?

— Бо я скоро буду вас як пана старшого поліцая возити на мотоциклі.

— Он як! Коли ж це буде "скоро"?

— Тільки роздобудуть відповідну поліцайську шинелю, бо поки на мої плечі жодна не налазить.

— Це все вигадки Сагайдака?

— А чиї ж! От мав голову чоловік! Так що, Даниле Максимовичу, погуляємо по тилах! Та як погуляємо! — радісно посміхнувся Саламаха.

Після цього в Данила одразу відпала охота іти до Сагайдака, однак спересердя шпигонув Саламаху:

— Погуляти — погуляємо, а як з твоєю жіночкою?

— Трохи більше почекав. А може, колись уночі і приб'ємось до неї. Ото буде писку та виску! — і засміявся.

XXVIII

З залізниці Михайло Чигирин повернувся нерано, бо свого поїзда партизани дочекалися тільки вдосвіта, коли туман із невидимих глеків затопив молоком і долину, і ліс. Це одне. А друге — хотілося вихопити з гарячих уламків заліза і дерева якісь трофеї, головне — зброю. Та із зброєю не пощастило — зі станції, розрубуючи прожекторами туман, проти них вирушив бронепоїзд, і вже під його вогнем Чигирин наскочив на скриньки пахучого, наче мед, тютюну. Ох і зраділи хлопці, що розжилися на таку справжню розкіш, а не якийсь там ерзац, і зразу ж під обстрілом засмалили довжелезні цигарки.

У загоні Сагайдак подякував усім підриивникам, а Григорій розцілував батька, та потім таки не витримав характеру — труснув отим кучерявим снопом гороху, що вибував па голові, заскалив око і в'їв:

— І дуже вам, тату, кортіло у свої літа на залізницю тьопати?

— Я не тьопав, а їхав на возі, бо шкода було своїх чобіт. І не реби мене таким старим. Після війни зробиш. Тоді я вже буду відлежувати боки на печі і командувати мамою, щоб вона скоріше щось із печі ставила на стіл. Як тобі таке благоденство?

Григорій засміявся, знову трусонув усіма стручками свого гороху:

— Ви саме такий, що влезите на печі. Одразу на гаряче — на головування — побіжите.

— Коли доживу, то й піду, — погодився старий, — бо хто ж мав землю підіймати, як не ми? — Він обернувся до тієї призахідної сторони, де лежало його село. Чи обсіялось воно старими руками? Бо яка тепер сівба? На лівому плечі мішок з зерном, бери його в правицю — і сійся, родися, жито-пшениця, як сто років тому сіялося. Такий посів із вересня перехнябиться на жовтень, а пізніше не родить, тільки з хліба зводить.

Григорій, певне, збагнув, що коловоротиться у батьковій голові, пригасив свої насмішечки.

— Ви ж, тату, зараз відпочивайте та силу збирайте. Я те" скоро піду в землянку, бо ввечері маю роботу, — і схилив голову чи жартома, чи в повазі.

Чигирин добряче подивився на свою дитину:

— Не можу я вдень заснути, не навчився за вік. А ввечері маю провідати маму.

— Знову щось циганити? — І Григорій показав усі свої зуби й щербинку межи ними, яка теж мала щось насмішувате.

— Без цього не обійдеться, бо в нас інтендантів нема. Легкий смуток ліг на смагу

Григорія. Він оглянувся довкола і тихо сказав:

— Ви ж поцілуйте маму. Скажіть, що ми її дуже любимо. І хай не журиться без нас.

— Так вона й послухає тебе, — гмикнув Чигирин. — Ще мало ти знаєш нашу матір. — і пішов у ліси, з якими вже бавились осінні шуми. А найбільше любо їм було розкошувати в осичині, де кожен лист тепер карбувався на золотий дукат.

Під ногами осик то тут, то там пишалися оксамитні, зі свіжою вологістю шапки красноголовців, а на пеньках вінками повибивались перші опеньки, вони, як дітвора, гарно взялися дрібним ластовинням. Оце ж завтра можна зварити хлопцям суп з опеньками. То треба не забути взяти перцю в Марини. Як вона там горює? І зітхнув чоловік.

Перейшовши осичняк, Чигирин вражено зупинився біля кучерявих дубків, поміж якими рівно горіли свічки беріз. Неждано він побачив з десятків підсніжників, що нахилили додолу задумані голівки. З-під їхньої верхньої одяганки проглядали нижні з зеленою лиштвою сорочечки. Щось трепетно беззахисне було в цьому весняному цвіті, який невідомо чого зацвів собі восени.

"Це на щастя", — кажуть про такий пізній цвіт люди. Та хіба ж можна хоча подумати про щастя цієї осені й зими?

Оці осінні підсніжники перенесли Чигирина до тих далеких весняних, коли він уперше зустрівся з Мариною. І защеміло серце в чоловіка, як у молодості щемить. От він їх нині й занесе своїй дружині.

Небо сьогодні цілий день терпляче тримало в своїх торбах обважнілі хмари і тільки під самий вечір почало з них ліньки розсівати дрібний дощ. То це навіть і краще: менше буде різної погані сновигати селом.

Знову низькодолом, левадками і городами добирається Михайло Чигирин до своєї хати, до своєї Марини, якій несе невеличкий пучок осінніх підсніжників. Як, певне, здивується вона, бо ж мало кому доводиться у вересні бачити цих первісток весни.

Ось уже й матірка їхня кадить терпким настоєм, ось і вориння, що й досі пахне живицею, ось і стовп з набакиреними глечиками, вони ніби радіють, що в оселі нема нікого з чужих.

Чигирин обережно підходить до причілкового вікна, вслухається в темінь і дощ, потім рукою торкається до підсніжників, а далі цією ж рукою стукає у вікно. Як довго тягнеться хвилина очікування. Час уже почути шерехтіння Марининих ніг, побачити хустку па її досі чорних косах.

Та не чути кроків у хаті, нема й хустини у вікні. Певне, стомилась за день, міцно заснула. Він знову стукає в шибку. І знову німує хата, а в серце гадюкою вповзає псдобре передчуття. І па третій виклик не відповіла оселя.

Не знаючи, що й думати, Чигирин попід призьбою пішов до дпорой, борожпо торкнувся клямки — і дворі одразу відчинились. Він спочатку сполошився, а потім зрадів: ото ж Марина вдома. Але чому вона не зачинилася на ніч?

Мертва тиша стоїть в оселі.

— Марино, Марино! — кличе він, далі підходить до ліжка дружини, над яким мало

не до стелі підіймаються подушки, окрім них, тут лежить ще темна хустина.

У безнадії Чигирин з хати вскочив у хатину, але й там нікого не було, тільки старі кадуби тихим гучанням озвалися на його голос.

— Що ж трапилось?

Невпокій охопив чоловіка, а в ньому зблиснула крихітка надії:

чи не пішла Марина ночувати до матері? Може, захворіла матір, то кому ж доглянути її?

Ще заглянувши в клуню, він знову городами добирається до вдовиної хати, що була колись схожа на ластівчине веселе гніздо. Тут з радістю жили привітні, добрі люди, і добрими, красивими та лагідними були їхні діти, запопадливі до праці та пісні.

Чигирин довго прислухається і придивляється до всього, потім підходить до того віконця, біля якого колись стояло дівоче ліжко Марини, і тричі стукає у шибку. Він зразу почув чийсь кроки, потім, відтуливши ковдру, до вікна прихилилась стара Докія. Чигирин здивувався: чого це з хати пробивається світло? Що вони так пізно роблять? Мати якось безнадійно кивнула йому головою і пішла відчиняти двері. На порозі він обняв стару і пошепки запитав:

— Мамо, Марина у вас?

— Ой, у мене, сину, — затіпалась вона в риданні. У мене і вже не в мене...

— Що з нею?! — Одразу жах холодом стиснув серце.

— Докія на це нічого не сказала, а пропустила його до хати, де тьмяне світло тривожно сходилось із темрявою, з якої вибивалось кілька похилих жіночих постатей.

І тут чоловік побачив на двох впритул поставлених ослонах свою Марину. Вона лежала в свіжому темному вбранні, а в її узголів'ї і на схрещених руках горіли воскові свічі.

Якась невидима сила і темрява вдарили Чигирина в груди раз і вдруге. Він похитнувся, застогнав, уперше в житті йому підкосилися ноги, тому і мусив прикласти руки не до очей, а до колін. Накульгуючи, заточуючись, він якось підійшов до ослонів.

Великий спокій застиг на смаглявому обличчі його дружини;

смерть вирівняла її нерівні брови й вибила під ними жалостинку, і раптом у косах дружини він добачив сивину, якої не було що кілька днів тому. Виходить, не всю її він наперед забрав собі.

За вікнами шарудів дощ, і, як дощ, падали сльози і слова матері:

— Приїхали ж сьогодні карателі з крайсу. Вдерлися до хати, схопили Марину і почали про тебе допитуватись. А вона і не здригнулась, і не заплакала, тільки одне їм сказала: "Ви, нелюди, такі противні, що нічого не почуєте від мене". Тоді фашист, що був із бляхою на грудях, і прострелив її з автомата. Вже мертвою сивіла на моїх руках...

Кусаючи губи, щоб не заплакати, Чигирин поцілував дружину, поцілував матір, припав головою до столу і, тамуючи стогін, притулив руку до місця, де було серце, пальці його торкнулися чогось ніжнього, беззахисного. То були осінні підсніжники. Він вийняв їх з кишеньки, нахилився над Мариною, а з них на її обличчя сльозою впала краплина дощу чи роси.

Сьогодні крайсляндвірт Вернер Біркамп скликав на вечерю одних тубільців. Це слово він дуже любив повторювати в своєму товаристві, бо взяв його з мови самого фюрера; той тепер часто говорив про Україну зі своїми поплічниками.

У підігрітому добрими старими винами мізку крайсляндвірта, що неабияк пишався своєю пам'яттю, проросли окрушини тих повчань, якими за обідами Гітлер частував свою вірну еліту. Чого тільки не торкався він! І війни, і політики, і мистецтва, і музики, і архітектури, і образу арійського Христа, і образу святого Павла, якого чомусь називав більшовицьким, і фараонів, і шляхів інків, і як готувати спартанський суп. Звичайно, все це треба пам'ятати крайсляндвірту, який от-от з ласки генерал-комісара обійме посаду гебітсляндвірта. Але зараз він найбільше мав знати, що думав фюрер про Україну, бо ж "нема іншої держави, яка могла б гак усім постачити Європу". Запам'ятайте — усім! "Де є територія, що має такої якості залізо? Де можна знайти більше нікелю, більше марганцю, більше молібдену? На Україні є такий марганець, якого немає навіть в Америці".

— За ваше здоров'я, достославний пане крайсляндвірте! — шанобливо підходить до нього оте семипудове одоробало, що зветься Оникієм Безбородьком і хоче почаркуватися.

Та господар порухом чарки, порухом очей, які вгризаються в перенісся, і витовченою ниточкою посмішки дав зрозуміти, що йому не до вподоби східні звички. Підіймай свій келих, пий із нього трунок, а не грюкай музейним склом об скло, бо ж це псує цінності.

Безбородько спік на щоках раків, уростіч кинув облісілі очі на начальників допоміжної поліції й тюрми, але вони за питвом та потравами нічого не бачать, навіть отих украдених картин, на яких напівголі жінки мають тішити своїми формами чоловіків.

"Чого ж ти пишаєшся, жеручи не свій хліб і не своє мистецтво? У мого батька не гірші красуні неволились у старовинних покоях. І хто, зрештою, привіз тобі круги воску на свічі, що так таємниче розгортають напівтемряву твоєї чи то резиденції, чи то музею? Чи маєш довші ряди предків у своїх генеалогіях? Теж навряд!

Гер крайсляндвірт зрозумів, що з цією кабанячою тушею треба поводитись інакше, аніж з начальниками поліції і тюрми, і вже на його прив'ялі щоки й уста лягає подоба приязні.

— За вас, пане голово, за вашу невтомність. Як вам подобається моя Морена? — кинув погляд на оте крадене полотно, де на вузьке жіноче обличчя спадала сутінь смерті.

Безбородько буркалами й чаркою потягнувся до Морени, похитав головою.

— Мені не подобається цей запізнілий декаданс.

— Чому ж? — здивувався крайсляндвірт, і зверхність залягла в побабчених закругленнях його уст.

Безбородько помітив це і, не вдаючись до тонкощів мистецтва, відповів:

— Бо ця Морена нічого не має з жіночих принад, а така засмоктана, ніби тиждень не споживала хліба.

На ці слова крайсляндвірт тільки безнадійно махнув рукою а в голові знову заворушилися слова фюрера: "Ми будемо постачати хліб України усім тим у Європі, хто буде потребувати його; Крим дасть нам цитрусові, фрукти, бавовну й гуму. Прип'ятські мочарища будуть постачати очерет на папір, а за це українці матимуть барвисті шарфи, скляні намиста й усе те, що люблять колоніальні народи. Німці — це головне — будуть тут становити замкнуте товариство, наче фортецю. Навіть наші конюшники мають бути вищі за тубільців".

Так-так, коли іншим європейський країнам фюрер надав права слухняних васалів, то Україна має стати колонією, де оселиться двадцять мільйонів господарів із Німеччини, Голландії, Швеції, Норвегії і Данії.

Тепер крайсляндвірту стає шкода української землі навіть для голландців, шведів, норвежців і датчан. Обійдемося без них. Хіба мало людського матеріалу на Україні? Навпаки, його треба переполовинити, щоб решту тримати в цілковитій покорі. Тут земля мав належати тільки німцям, а праця на них — українцям, і то — не всім. Як про це сказав фюрер?..

Та його думки перебив низькорослий вилицюватий начальник допоміжної поліції. Він різко підвівся а барокового крісла, від' дано вклонився і віддано блиснув навскісними очима і двома обіймами металевих зубів.

— Удостойте недостойного! — І звернувся до гостей: — За мудрість нашого любого гера крайсляндвірта!

— За ваше здоров'я, вельмишановний пане, — бездоганною українською мовою відповів господар, а сам подумав: "Ось такий антропологічний типаж, насамперед, повинен піти в землю. На Україні мають залишитися тільки ті синьоокі тубільці, що зовні будуть схожі на арійців. Думаючи про майбутнє великої Німеччини, вже зараз треба працювати над відбором людського матеріалу на Україні, — Він зі смаком вихилив чарку, поставив її на музейний, заставлений наїдками столик.

А тим часом гості, які, побоюючись господаря, не наважились уволу ні напиться, ні наїстись, стиха підсміювались над крайсляндвіртом.

— Чарки ж які? Більше по склу розтечеться, аніж у рот попаде, — кривив писка зизуватий, з круглястими синіми рум'янцями на щоках начальник в'язниці. Він і на вечерю прийшов з запасними тюремними ключами, чим дуже порадував крайсляндвірта.

— Звикай до культури та тісніше зашморгуй варги, — шепотів, як рак у торбі, начальник біржі праці й кивав на Рогиню: — Ось хто навіки схудне після такої вечері.

— На поминках більше п'ють, — докинув і своє слівце Безбородько. — Якщо когось не веселить хміль, то не клич на нього.

— І скільки того хмелю? — невдоволено подивився Квасюк на служницю, яка з порцелянового імбрика вже почала розливати каву.

— Після цього — та й до мене, хоч дурень і кропкова горілка розважать нас, —

шепче начальник тюрми, якого заочі справедливо звуть і картярем, і кошатником.

Попрощавшись із гостями, крайсляндвірт дружнім помахом руки затримав Рогиню.

— Якщо ваша ласка, запишіться на хвилинку.

Крайсагроном здивовано глипнув на жовте диньоподібне обличчя, на якому тільки знизу вибилися бульдожі прикмети, і підійшов ближче до Морени, що мертвим поглядом і всіма своїми потойбічними барвами комусь віщувала небуття. Де ти, така зловісна, виплоджувалась?

За гостями зачинилися двері, і тепер крайсляндвірт, посміхаючись до Морени, впівока глянув на Рогиню:

— Гарна?

Після мовчанки Крайсагроном відповів:

— Страшна. Смерть нагадує.

Відповідь задовольнила Біркампа, він схвально кивнув головою:

— Людям і треба частіше нагадувати про смерть: тоді вони краще виконуватимуть свої обов'язки.

— Хто його знає, — зажурився Рогиня. — Обов'язки на людей накладає життя, і гріх мистецтво присвячувати смерті.

— О, то ви й філософ! — чогось здивувався крайсляндвірт і посадив агронома за свій інкрустований столик, налив рейнського, навіть почаркувався. Через якусь хвилику господар запитав: — Як вам, пане, живеться-працюється?

— Їжджу з села в село, — невиразно відповів агроном і насторожився: чи не довідався крайсляндвірт, що він потаємно переправив у ліси ще кілька підвід збіжжя? Цс хоч трохи оживило його

заблуклу душу, яка теж надіється дочекатися своєї влади і свого сива.

— Щось вас, бачу, ні горілка, ні вино не розвеселили.

— Таку вже маю вдачу. — Рогиня сичем вбрав голову в илечі, Крайсляндвірт роащібнув тугий, з добротної сірої шерсті кітель, бережно повісив його на бильце музейного крісла.

— Не хочуть працювати дядьки?

— Не хочуть... такий час.

— Мене теж дивує незбагненне в поведінці українського хлібороба. Я тут жив кілька років до першої війни, бачив, як не тільки душею, а й зубами тримається хлібороб власності, землі. Більшовики забрали це в нього, ми ж хочемо його ошчасливити власністю, а він саботує всі наші заходи і навіть іде в партизани. Як це накажете розуміти?

— Нашого селянина не дуже легко зрозуміти... — обережно відказав крайсагроном і прикрив намішку отими повіками, ва яких кропом вибилися прожилки.

— Хай і так. Але його негайно треба змусити працювати, інакше і він, і велика Німеччина залишаться без хліба.

— І це може бути, — погодився Рогиня, а сам посміхнувся в душі: хіба ж не знав, що селяни в його районі сяк-так, а найбільше крадькома настарались собі хлібця. А

фашистська Німеччина їм до одного місця.

— Я знаю, пане Рогиия, що ви вчена людина, син священика, знаю, що за більшовиків не цінували вас, насміхалися над вашими захопленнями антропологією і етнографією.

— Були й такі, — не дуже охоче сказав Рогиия. — Та й кому, окрім учених, антропологія не здається дивацтвом?

— Ні, ні, це висока наука, — заперечив Крайсляндвірт. — Я сам кохався в ній.

— Ви? — не повірив Рогиия.

— Хай це вас не дивує. Я навіть студіював праці деяких, як у вас казали, українських буржуазних учених і не без інтересу довідався, що ваш антропологічний тип близький до нордичного.

Рогиия підвів заважку для своєї тонкої шиї голову, пильно глянув на крайсляндвірта і, набравшись духу, з гідністю сказав:

— Це, пане, тенденційні твердження, які не мають під собою серйозного наукового ґрунту.

Пещене обличчя господаря і здивувалось, і позлітало водночас. Він ніколи не сподівався, що цей мовчазний, придовбнений життям чоловік наважиться заперечувати йому.

— Ви не помиляєтесь?

— Ні, не помиляюсь, — понуро відповів Рогиия, — бо я студіював не тільки ті праці, що підганяють науку під чужі догми. — І гірко посміхнувся: — Отож недарма пан Безбородько називав мене мумієанавцем.

— Ми з вами стоїмо на різних полюсах, — після деякої мовчанки похмуро сказав крайсляндвірт. — А вам ніколи не спадало на думку бачити свій народ здоровим, красивим?

— Я зараз бачу свій народ здоровим, красивим, розумним.

— Але ж у ньому є й чужа кров. Рогиия стенив плечима:

— Поки що справжня наука не знає такого народу, який би не мав домішок іншої крові, бо ж віки не були віками історичної ізоляції.

— Пане Рогиия, не забувайте про виключну чистоту нордичної раси, — строго сказав Крайсляндвірт, потім глянув на годинник. — Сьогодні ми не будемо продовжувати теоретичну дискусію, для неї ще знайдемо час. Мені хотілося сказати вам інше. Ви щодня буваєте в громадських господарствах нашого крайсу. Я вас зобов'язую в кожному селі взяти на облік усіх світловолосих і блакитнооких дітей, юнаків і одружених до тридцяти п'яти років. Звичайно, ви сюди не включаєте тих, що мають широкий розмах вилиць.

Жах охопив Рогию. Він збагнув те, що не було доказано, і мимоволі схопився рукою за серце.

— Ви чули, що я сказав?

— Чув, пане Крайсляндвірт. Чув. Але, пробачте, я цих списочків робити не буду.

— Як? Ви не хочете дбати про майбутнє своєї раси? Це вам стільки дасть!

— "Багато обіцяє чорт, а забирає все".

— Отож, хочете не хочете, а списочки складайте. Це буде вашим службовим обов'язком.

— Ні! ні! — затрусились руки агронома, відхиляючи від себе невидимі списочки.

В нордичних очах крайсляндвірта спалахнула злість. К бісу чемність і "химери совісті". Він зараз же провчить цього впертого мумієзнавця, що теж не вміє чавити непокору.

І в цей час хтось постукав у двері. Крайсляндвірт різко підвівся, підійшов до порога, глянув у скляне вічко, відчинив двері в оселю, виструнчившись, увійшов незамінимий Ганс, який самовіддано служив йому і пером, і автоматом, і мізками, що найбільші були націлені на музейні скарби й український чорнозем. Після ретельних аналізів, він навіть заміряв ті площі, з яких треба вивезти землю до рейху.

— Що тобі, Гансе?

— Пробачте, пане Крайсляндвірт, але до вас дуже просяться оті голландці, які збираються осісти на Україні, — чогось розгублено заговорив Ганс. Що його так занепокоїло?

— Так пізно? Скажи: хай завтра приходять. На добраніч, Гансе.

— Бачте, їм сьогодні треба, — іще дужче виструнчується Ганс, ніби хоче свої сто вісімдесят п'ять сантиметрів зросту витягнути до двох метрів. У його присутності гер крайсляндвірт майже завжди з жалем думає про свою статуру, яка, па жаль, роздається вшир. Оце б позичити в Ганса якихось зайвих десять сантиметрів зросту та Гансовими патлами заличкувати кружок лисини, який так схожий на ксьондзівську тонзуру.

— Чого ж сьогодні? Навіщо цей поспіх?

— Вони їхали сюди, — мнеться Ганс, — а їх перестріли партизани.

— Партизани?!

— Так, пане крайсляндвірт. Думаю, це робота Сагайдака.

— І що далі?

— Партизани перевірили документи майбутніх колоністів і хотіли їх розстріляти.

— За що?

— Вони знайшли в них інструкцію про поступову стерилізацію українців чоловічої статі. Це їх дуже обурило.

— Дурні! — вигукнув крайсляндвірт. — Такі інструкції, їдучи на розвідини чи на поселення, треба тримати в голові, а не в кишені. І що потім?

— Потім партизани змилостивились, забрали тільки підводи й коні, а самим голландцям наказали роздягнутись.

— То вони прийшли сюди зовсім голі, чи як?

— — Не зовсім голі... — кривить обличчя Ганс. — Партизани залишили їм труси.

Крайсляндвірт бридливо поморщився, потім на його вустах ворухнулась убивча іронія.

— Отак і містом ішли колонізатори в трусах?

— А що ж їм лишалось робити? Мусили витримати і ганьбу, і насмішку.

— Веди їх сюди.

Секретар вийшов, а за хвилину до оселі почали заходити перелякані й жалюгідні колоністи, одні з них трималися за голови, другі — за труси.

Гер крайсяндвїрт хотів обличчям і всією поставою вдати глибоке співчуття, але не витримав — розсміявся, а хтось із слабонервних колоністів заплакав і припав до Морени — богині небуття.

XXX

Раніше худобу гнали скотарі, а тепер поліцаї. Одні з них люто пересварювалися з жінками, а другі мовчки проклинали свою долю, що зробила їх погоничами лиха.

— Куди ж ви, урвителі, тягнете її? Запогубити хочете моїх дрібних діток? — припадала до своєї годувальниці молода чорноброва жінка. В очах її стояли сльози, в очах корівчини поблискувала волога незрозумілість.

— Відійди, відійди, зарюмана, бо розчереплю макітру! Якось перебудуть твої потерчата без молока, — замірявся на жінку прикладом спиячений Терешко. І, наганяючи пострах, крутив полтиниками баньок.

— Щоб із вас котрийсь ще до вечора відійшов! Пане старосто, скажіть їм щось на це праволомство.

— Он краще жандармам скажи! — Магазаник підвів голову на незрушних, з бляхами на грудях жандармів, що придивлялись до поліцейського старання, потім, щоб не слухати голосіння, презирнувся з Терешком, пішов до сільуправи, а звідти задвірками вислизнув на другу вулицю. Але й тут його наздогнали жіночий лемент і плач. Та хіба вони тепер здивують когось?

Підходячи до шибениці, він бридливо поглянув на її вкорочену, планками підбиту руку і вражено зупинився: тут, похиливши голову, сидів його старезний кульгавий ворон. Чого він прилетів із лісу? Чи йому шибениця нагадала давнину, чи почув чиюсь смерть? Ворон, очевидно, впізнав Магазаника, проржавлено керкнув і переставив кульгаві ноги.

Забобонний страх учепився в пана старосту, він вихопив із кишені темного, як галка, пістоля і стрельнув у птицю. Та знову, але вже злякано, керкнула, підняла крила, чорним шматком хустини злетіла в небо і розтанула у високості. Кому ти, віщуно, поніс недолю? Здавалося б, усе це дурниця, не варта ніякої уваги, та ще для людини, яка знає і ваги життя, і не в одну книгу заглядала. Але забобони ще тримаються, щоб негадано скаламутити нутро чи мозок.

У школі, куди тепер перебралися жити Магазаники, біля парти сидів Стьопочка і перечищав розібраний затвор. І руки, і обличчя-Стьопочки лисніли жиром.

— Кудись збираєшся?

— У крайс викликає мій зверхник.

— Не знаєш чого?

— Чував краєм вуха, що хотять перекинути на залізничну станцію.

— Вона дуже потрібна тобі? І тут усе маєш для прожитку.

— Там ширший розгін: і склади різні, і люди різні. Там, подекують, за один день може стільки приплисти до рук, що тут і за рік не припливе, бо який толк з моїх теперішніх дев'ятисот окупаційних марок?

— Тільки ж остерігайся ненаситства. І боронь боже красти; у німців за добичництво одразу розстріл.

— Красти я не піду, а культурненько брати можна, на станції поліцаї плавають, наче пампухи в олії, — Стьопочка трусонув патлами, засміявся. Сміх у нього тепер став якимсь дерев'яним і несподівано обривався. — А я, тату, нещодавно на шибениці бачив нашого ворона. Певне, і йому стало сумно без нас.

— Верзеш хтозна-що, — буркнув Магазаник, а всередині знову болісно озвалися забобони. — Ти ж коли підеш у крайс?

— Завтра.

— Тоді я загляну на хутір. Може, якогось коропця спіймаю на вечерю.

— Толем би їх глушити і засолити в бочці на зиму.

— Почекаємо ще з толом, — він підійшов до сина, поклав йому руку на плече.

— Чого це ви? — У Стьопочки здивовано затремтів жовтець вій.

— Не хочеться, щоб ти їхав на ті станції. От прокидаюся вночі, почую, що ти дихаєш за стіною, — і вже якось легше стає на душі.

— Ти бачиш! — не повірив Стьопочка. — Щось такого ніколи не помічав за вами.

— Літа, Стьопочко, літа.

— І десь-то страх, — подумавши, сказало чадо і заспокоїло батька: — Але боятися вам нема чого. Москву вже німці забрали, Ленінград теж. Сам Гітлер сказав, що Росії, чуєте, — не Москви, ве Ленінграда,"— а Росії вже більше не існує.

Магазаник оглянувся, ніби їх хтось міг підслухати.

— А це не брехня, Стьопочко?

— Хіба ж ви газет не читаете?

— Ніхто так не розпускає брехні, як газети, — вийняв із внутрішньої кишені вчетверо складену листівку, простягнув синові.

Стьопочка мовчки прочитав її, роздер на дрібнесенькі шматочки, кинув у грубу.

— Ви, тату, обережно з такими документами. Ніхто її не бачив у вас?

— Ніхто.

— Тепер сам себе остерігайся і сам собі не вір. Он який уже недорікуватий Терешко, а й той сочить за вами. Ці слова крижаною хвилею обдали Магазаника.

— Сам догадався сочити?

— Та ні, — Безбородько наказав. А ви ж, здається, ще в громадянську приятелювали з ним. От вам пан і добродій найшановіший, — перекривив голову райуправи.

— Коли ти довідався про це?

— Учора ввечері. Зроду не повірив би в таке, але це сказала і ерешкова сестра.

— Вона тобі подобається?

На устах Стьопочки вибилась облудна посмішка.

— Я їй подобаюсь.

— Діла! І чим я йому не догодив? — як у хмару входить Магазаник. — Що ж, почухраю на хутір, хоч там відпочину від усякого крутежу. — Мабуть, на камінь буду старатись. А тебе ще раз остерігаю

не заритись на скажені гроші, словом: і бога бійся, і чорта опасайся. Сьогодні сонце висварило в осені ще один погожий день, і вій не знав, куди йому занести бабине літо. Колись саме в такий деиь Магазаник у лісах зустрівся з Оксаною, яка збирала опеньки, і запросив її до себе. Та мало було радості від тих запросин. Оминула тебе краса і все добре минуло. А могло б і по-інакшому бути!

"Не ти носиш коріння, коріння носить тебе", — хотів утішити себе святим письмом, та нічого з цього не вийшло. Могли б ще втішити золоті тайники, але не будеш же їх тепер викопувати. Може, один показати Стьопочці? Та встигнеться. Ще не знати, що жде його на тих станціях, де спокуса і смерть на одних вагах сидять. А дерево на хуторець завозити треба...

Ось уже й ставочок підняв стріли очерету, ось, чіпляючись за коріння верболозу, озвався струмок. Як у дитинстві, переміщався час, перечищалися води і наповнялися береги. А як тут колись гарно, розкрилившись, падали навесні і пливли дикі гуси! Тепер уже не падають — стороною летять, бо осторогу мають, і все якось тепер іде стороною. Непроїзною доріжкою він підходить до води.

Але хто це сидить у човнику?

І чомусь холод заворушився в міжпліччі, і чомусь згадався ворон на шибениці. Шарпнувши рукою кишеню, в якій лежала зброя, він пішов до ставка. Невідомий поволі підвівся і скочив з човника на берег. Магазаник у подиві зупинився: перед ним, примкнувши золото вій, стояв Лаврін Гримич. Але чого він такий похмурий, такий неприступний, чужий?

— Лавріне, ти тут рибу ловиш?

— Ні, браконьєрів, — хрипко відповів Лаврін, а його вії затремтіли.

— Яких браконьєрів?

Ласрін ненавистю змірив Магазаника:

— Отих браконьєрів, що підняли руку на людське життя.

— Щось ти дуже розумне почав говорити, — затривожився Магазаник і, почувши ззаду чийсь кроки, обернувся. До нього підходив Стах Артеменко з наганом у руці.

— Ти чого, Сташе?! — не скрикнув, а зойкнув, догадуючись про щось страшне.

— Нічого, — і Стах одразу намертво охопив старосту могутніми руками.

— Ти що робиш?! — щосили шарпнувся Магазаник. — Нічого, бо це не робота, — вихопив у нього вальтера Стах. — А тепер, пане старосто, стань рівно перед людьми і послухай останнє слово.

Дві стіни страху стиснули, зчавили, пройшли через Магазаника й одразу знекровили його обличчя і, певне, вибрали кості, бо тіло почало опадати.

— Чого ж останнє?! — насилу вичавив, не можучи піймати своїх губ, що тіпались і кам'яніли водночас.

— А що ж ти думаєш: помилуєм тебе? — спитав Лаврін, отой повільний, добродушний Лаврін, який у своєму житті нікого й пальцем не зачепив. — Стій, коли можеш, рівно.

І Магазаник, уже розчавлений страхом, став рівно, іще тільки щось усередині билосся в ньому і лихоманило його, а повіки почав пекти невидимий вогонь чи сльози. Невже це прийшов отой час розплати, про який йому років з двадцять тому говорив батько? Він годі погойдував свою сивину під сивиною колосків жита, що дочекалося святвечора. Магазаник глянув у давнину своїх років і затіпався у дрожі, і затіпались його очі, з яких утікали зіниці.

Це, певне, розжалобило Лавріна, бо опустил голову, а Стах став перед старостою і, наче по писаному, оголосив:

— За зраду Батьківщині, за прислужництво фашистам, за видачу поліції і гестапо командира Івана Човняра партизанський загін імені Котовського засуджує старосту Семена Магазаника до вищої міри покарання — розстрілу.

Магазаник неслухняною рукою потягнувся до повік, які спалював невидимий вогонь. Уже знаючи, що його розстріляють, ще не міг збагнути, як він упаде на цю осінню, з бабиним літом землю, як для нього назавжди не стане ні цього дня, ні цього хутора, ні цього ставка, де й зараз подає голос струмок, і повняться береги, і перечищаються води. Ось із очеретів виплила та сама качечка, яку він бачив раніше. Невже і її ніколи не побачиш ти? Що ж це робиться в світі? Хіба ж ми в ньому живемо двічі?

— Люди добрі, невже ви відберете у мене життя? — скинув побілілі очі на партизанів. — Я ще, кинувши все, можу вам послужити, їй-богу, можу...

— Пізно, — не дивлячись на нього, сказав Лаврін. — Ти сам підмінив свою долю. Може, щось маєш передати сину чи рідні? То ми передамо.

— Передати? — перепитав Магазаник, бо зараз усе туго доходило до нього. — Він вийняв з кишені печатку, кинув її на землю, потім дістав гаманець, нащось зважив його на помертвілій руці. — Коли зможеш, Лавріне, передай Стьопочці. І скажи йому мов слово: хай випишеться з поліції. І скажи, щоб він не забув старе борсуче місце.

— Це ж яке?

— Він знає. — Хотів ще згадати про місце, де стояв покутнім вулик, але тоді б усе стало зрозумілим, бо не раз у мирний час Лаврін бачив цього старого вулика, що перейшов йому ще від батька, в якого і він був дитиною. Господи, невже він справді був дитиною? Його щось почало давити, тому розстебнув ковніра, відчув на грудях тільки золотого хрестика і до болю в руці вхопився в своє останнє золото, ніби воно могло порятувати його.

Лаврін підвів голову і глухо запитав:

— Може, маєш останнє бажання?

— Жити хочу, жити, — сказав безнадійно.

— Вірю, Семене. Та про це треба було раніше думати, — сумно одказав Лаврін. — Піднімайся на свій хутір.

І от він, знесилений, витіпаний страхом і болем, став посеред тієї землі, яку йому нарізали за чорну зраду. Не знаючи, де подіти руки, сунув їх у кишені й намацав згарок саморобної свічечки.

— Є в мене, Лавріне, останнє...

— Що?

Магазаник вийняв згарок.

— Хай погорить святий віск за упокій душі.

— Що ж, запалюй.

Магазаник запалив свою свічечку, вона випала з неслухняних рук раз і вдруге, тоді він вкрутив її в землю, і шестеро очей схрестились на сумирному вогнику, що тепер пахнув медом і літом. Чому ж доля не зробила його пасічником хоч на цей крутіж часу?.. І в останню свою хвилину він не так винив себе, як свою фортуна, хоча й знав, що не вона винна...

Коли свічечка догоріла за середину, Магазаник знову глянув на ставок, почув, як на ньому враз осінню зашуміли очерети, почув мову води, почув лопотіння пташиних крил. А далеко-далеко за ставком, на глибоко врізаній у м'яку землю дорозі, замаячила самотня постать дівчинки. Вона йшла до ставочка і щось розгойдувала— в білій хустині. Враз ним струснуло: "Невже це Оленка? Невже це його Оленка?!"

Він простягнув руки до дівчинки, скрикнув... І це був його останній крик.

XXXI

У грудні вдарили такі морози, що тріскались дерева, тріскалась земля і крига на ріках та ставках і замерзла вода в криницях. Навіть у терплячих, обвішаних памороззю верб відчахувались руки, і тоді на старих ніздрюватих стовбурах червоїли промерзлі рани.

Через холоднечу побільшало різного люду в пристанційній корчомці "фрейлейн" Ярини. Тут завжди можна було закропити душу пахучою сливовицею, скаженою горілкою, а закусити холодцем із хроном, кручениками, домашнім кендюхом, кров'янкою, просолом і отими з ніжною скоринкою пампушками, які самі просяться до рота. Що вже звичайні, приквашені в розсолі пелюстки з олією і кмином, а й ті приносили хвалу привітній господині, на яку витріщувалось більше ніж треба різних буркал.

Але нині жоден німець — ні "осілий", ні "транзитний" не заглянув до корчомки, яка в патенті, виданому міською управою, запишно іменувалася таверною. Та й на пероні сьогодні фашисти загубили бундючність і сміх. Чи з холоду, чи щось інше сталося?

Охоплена непевними передчуттями, Яринка випроваджує з корчомки двох баляндрасників, які не стільки заглядали до чарки, скільки їли очима "фрейлейн", ставить на варті по той бік дверей милогубу паляничницю Зося, а сама кидається в прибочок, де в діжниці неволиться поганенький детектор і навушники. Але саме в цей час тітка Зося відчинила двері й кахикнула. Яринка вискочила зі свого закамарка, почала поратись біля остогидлого шинкваса, що наскрізь протруївся паленкою. Та тітка Зося вже через якусь хвилюк заспокоїливо подивилась на неї, посміхнувшись отими

ворушками устами, в куточках яких літа повибивали гніздечка, похитала головою. Жаль цієї Яринки, як своєї дитини. Хіба ж дівчина, коли прийшла її пора, має годити різним п'яничкам та розбещеним вирлам, які тільки й бачать у жінці придзигльованку. Яринці б саме слухати найкращі слова про кохання і на все життя ошасливити судженого красеня, який би не зводив погляду ні з її личка, ні з її ніжок. Як це буває, тітка Зося добре знала. Та війна не помилувала і її сім'ї.

А як гарно на дівчині зацвітають тернова хустка й червоний козушок! Його недавно приніс з-за татарського броду дід Ярослав. Ярина довго хвалила роботу старого, ще довго про щось шепталася з ним, а він, зайшовши за шинквас, щось обережно висипав із своєї кобзи в торбину. Подумати тільки — з кобзи!

До корчмочки рвучко заходить розчервонілий, усміхнений Івась Лимаренко, що має на голові не чуприну, а крила.

"До кого вони тільки прилетять?" — похитує головою тітка Зося, переводить погляд на Яринку і зітхає.

Івась зірвав з голови шапку, тріпонував чубом, вклонився господиням:

— Добрий вечір, пані Закревська, добрий вечір, Яринко!

— Коли я для тебе пані, то і Яринку зви панянкою, — з викликом каже тітка Зося і забивається в куток, щоб молодята перекинулись кількома словами.

— Яринко! — висяюючи, підходить до неї хлопець. — Яринко, мила! Люба!

— Що в тебе?! — завмерла вона, бо ще не бачила Івася таким. — Що?

Він прихиляє до неї голову і шепче:

— Наші розбили фашистів під Москвою. Чуєш?

— Правда?! — торопіє дівчина, а очі спалахують, немов зірниці. Невже прийшло те, чого так довго-довго чекали, чого тая довго-довго сподівалися?

— Щира правда! Сам чув, Яринко! Розбили і женуть на захід! Ти розумієш, що це таке? — Він бере дівчину за руки і притуляється до неї щокою.

— Спасибі, Івасю! — і Ярина теж притуляється до нього, цілує в щоку.

— Тепер я не буду сім днів умиватись.

— Нарешті, — зітхає в кутку тітка Зося, думаючи про своє

— Тіточко Зосю, просимо до нас. По келишку підіймем, — радісно гукає Яринка і рукою витирає вії.

"От і дочекалась дівчина свого красеня!" — думає про те саме тітка Зося і підходить до молодят.

— Як я рада за вас. Яринка нахиляється до неї:

— Тіточко, це радість для всіх: наші під Москвою розгромили фашистів.

— Ой! — з руки жінки випадає і розбивається келишок. — Це на щастя, це на щастя! Свята діва Марія, то, може, і мій Станіслав б'є мінами отам фашистів! Він же мінометник у мене, — в який раз розповідає про це і Яринці, й Івасю. — Налий, донько, в другий келишок найміцнішого спотикайла. Свята діво, таки є правда на світі.

Та в цей час біля дверей гупають чийсь шкарбуни, і в корчомку спочатку ввалюються полотняні торби, потім голова старця, а далі й сам старець. У своїх

одяганках віл схожий на баштан. Зося збагнула стан Ярини і гнівно накинулася на його діда, одначе очі і язик у нього далеко не дідівські. Тітка Зося зразу одвертається від старця, бо, як вона каже, в його слові гадина чаїться.

— Драстуй, красунечко, драстуй, любочко! — приязно вітається з Яринкою, а погляд пускав вскач по всій корчомці. Отак можна й на очі окривіти навіки.

— Драстуйте, пане старець, — розважливо каже Ярина, ні порухом не виказуючи своєї неприязні до шкарбуна.

— А в тебе я не перший раз бачу цього парубійка, — увірчує свердла в Івася.

— І він вас не вперше бачить у мене. На чарці різні гості сходяться.

— Ге-ге-ге, — загелготів старець, — умієш ти, красунечко, і сказати, і за напитки-наїдки не загилюєш. Тобі б тільки в златоглавах та сріблоглавах ходити. Може, до цих трьох чарок і четверту поставиш?

— Ця горілка, пане старець, вам буде не до смаку, — Івась вихиляє чарку і швидко чеше до дверей.

— А гроші! — гукає Ярина і непомітно переморгується з тіткою Зосею.

— Пробачте, з холоду забувся, — хлопець, повертається, виймає гаманець, витягав окупаційні марки, а Ярина впівока поглядає на старця.

Коли за Івасем зачинилися двері, жебрак знову розсипав по корчомці своє "ге-ге-ге", сперся протертим ліктем на шинквас.

— Яка забудькувата молодь пішла — усе на дурничку норовить! — і ласкаво дивиться на Ярину. — Налий мені, рибонько, такої, щоб у животі жаби заквакали. — Випивши, він і денце чарки поцілував. — Де ти її тільки береш? Я лише одного разу в партизанів Сагайдака ось таке зілля коштував.

— Пане старець, — жахнулася Яринка, — не кажіть про партизанів, бо мене одразу почало морозити. Старець стишив голос:

— Не такі вони, голубонько, страшні, як їх малюють фашисти.

— Пане старець, не верзійте усякого такого. Коли ви ще будете варнякати неподобство, я гукну старшого поліцая Стьопочку, він тут недалеко ходить. І сідайте вже за столик. Що вам подати? Горілки, солонини?

Старий докірливо похитав головою:

— Нерозумна ти еси. І тобі треба думати про спасення душі не тільки перед богом, а й перед тими, хто прийде після гітлерівців. Осягни це душею.

І вперше в Яринки ворухнулася довіра до жебрака. А може, й справді людина він, хоч і має непевний язик і свердла замість очей.

— Чого це дехто роз'їхався, як верша? Бодай йому викрутило язик у писку! Бач, який праведник знайшовся: то він у партизанів горілку п'є, то чогось із поліції мете.

— Старець усюди має даяння, — проткнув колючим поглядом сіро-свинцевих очей жінку і так зціпив зуби, що на щелепах поспухали жовна. — Чого тобі? Помела бракує?

— Отого помела, що по спині блазняка і нашіптувача походило б. Коли жебраєш, то жебрай, а язик тримай у кишені, як гаманець. Чи ти, бузувіре, онімечитись хочеш? — Тітка Зося, зизом поглядаючи на заволоку, одягнула кожушанку, запнулася хусткою,

попрощалася з Яринкою і вийшла з корчми.

— Отак ліпше, — буркнув старець. — Яринко, налий іще однееньку закропити душу.

Пересторога тітки Зосі насторожила дівчину, і вона вже рівно відказала:

— Пане старче, ваша душа п'яницею стане.

— Краще п'яницею, аніж зрадником, — образився старець і негадано запитав: — Ти скільки марок платиш за літр?

— Пан старець хоче корчмарем стати? — дивується Ярина, а в душі непокоїться: для чого це випитування?

— То скільки платиш за літр? — довбе, як дятел, старець.

— Тепер п'ятнадцять марок, а восени ціни були меншими.

— Так-так, — щось прикидую на зморшках дідуган, — Налий найкращої скаженівки, бо я сьогодні на радощах волію упитися.

— Які ж у вас радощі?

— Великі! — підняв угору жовтого, як свічка, пальця. — Хіба не знаєш: вчора вдосвіта біля самого мосту скапустився ешелон з танками. Це вже сьомий на рахунок однієї людини. Сьомий!

— Однієї? — не повірила Яринка.

Старець чи то здивовано, чи з прихованою підозрою подивився на дівчину.

— Невже ти не чула про партизана Морозенка?

— Не чула ні про морозенків, ні про холоденків і чути про таке не хочу.

— Не похвально. Гляди, повернуться наші, це не проститься. Яринка обурилась:

— Пане старче, не страхайте мене сьогодні, бо я вас можу налякати завтра, — і зирнула на двері.

Вони тихенько-тихенько розчинились і зачинились, і на порозі в клубках зимового туману вкляк Стьопочка Магазаник, він зараз у формі шуцполіцай, тільки на голові в нього не гітлерівка, а бараняча шапка завбільшки з діжницю. Стьопочка мовчки тре задубілі руки і прислухається до мови старця та Ярини.

— Я не страхаю тебе, — тягне свою нитку старець, — а вчу, як декому треба жити на світі, дехто про велике має думати.

— Дехто задоволений і малим: наливати гірку тим, кому вона солодка. Ще однееньку?

— Іще однееньку за перемогу радянських військ. Стьопочка, рвонувши з плеча карабін, кинувся до старця.

— Руки вгору, старий дурню! Бач, роззявив стару халяву! Побачимо, як вона засіпається у шуцманшафті! — Він шарпнув жебрака за бороду, і негадано... вона опинилась у його руці. — 'Цс що за обман і кіно?! — отетерів Стьопочка, витріщив вирла. — Ваші документи, і вообче...

— Мовчать, магула неотесана! — Старець гордо випростався, вихопив з кишені жетона агента таємної поліції, сунув його під ніс розгубленому Стьопочці, швидко пішов до дверей. І тільки тепер отямився поліцай, щось промекав, потягнувся до жебрака з його бородою в руці.

— Пан Басаврюк! Вельмишановний пан...

"Пан Басаврюк! Басаврюк!.. Сатана в личині людській... — здригаючись, Ярина згадала страшний гоголівський образ. — Був ти в чорні години минувшини, не здох і до цього часу — фашистам знадобився".

— Заберіть, пане, свої речовинні докази...

Та розлючений Басаврюк навіть не оглянувся, ногою розчинив двері, а потім так хряснув ними, що в корчмі задеренчали вікна. Стьопочка запаморочливо подивився услід старцеві, далі безнадійно махнув рукою, понюхав бороду, поморщився:

— Ерзац...

— Стьопочко, хто ж це? — дивується і мерзлякувато поводить плечима Ярина.

Поліцай витягнув шию, яку підпирав високий сірий комір шинелі, озирнувся.

— О, це такий всюдисущий сокирник, від якого не тільки мені стає темно в очах. Чого це він з ерзацом бороди крутився біля тебе? Що він має на умі?

— Відки ж я знаю?

Стьопочка, щось прикидаючи собі, кривиться, морщиться, лізе рукою до підкучерявленої потилиці, а потім нажаблюється, гостро дивиться на двері й бурмоче невідомо кому — дверям чи Яринці:

— Налий мені чогось такого. Дівчина з серцем кидає:

— Води?

— Я води не люблю ні в чоботях, ні в животі, — одразу відповідає Стьопочка. — Горілочку налий, холодцю подай, і вообщє...

Ярина, похитавши головою, подала йому карафку з горілкою, чарку, тарілку холодцю, хрін і виделку. Стьопочка з усім цим задріботів до столика, що стояв у самому кутку, обернувся спинок до шинкваса і накинувся на гармонічну, все думаючи одне: чого тут з'явився бісів Басаврюк і що він мав до Яринки? Чи не смаленим пахне в цій корчомці? Га?

А дівчину охопила тривога: виходить, неспроста вже який раз до неї навідується песиголовець у подобі старця. З якої ж дідько служби? І що пронюхав про Данила Бондаренка, якого люди назвали Морозенком? Треба, щоб він більше не з'являвся тут, та й самій час кидати цю бісову корчму, що комусь почала мозолити очі!

Ще раз підійшов Стьопочка з порожньою карафкою. Хміль уже рум'янцями поплямився на його обличчі. Вона мовчки налила йому, а він мовчки подякував, підняв угору великого пальця — мовляв, усе в тебе добре, та й, похитуючись, поклекшнав до свого стільця. Не горілки, а гноївки б тобі! І знову думки зажружляли навколо Данила, Мирослави і всієї партизанської рідні, за якою так скучила вона.

За своїми гадками і тривогою не почула, як у корчму ввійшов засніжений, задубілий, обшарпаний чоловік. А коли він наблизився до шинкваса, Ярина пізнала його — це був Ступач. Але як змінилося, зістарилося його обличчя, як впеклися зморшки під очима і устами. Видно, останній час і події не жаліли його. Пізнав і Ступач дівчину, вражено зупинився:

— Яринко, це ти?!

— Це я, пане Ступач.

Смуток охопив усе перемерзле обличчя Ступача.

— Який я тобі, дівчино, пан? Не кажи мені такого паскудного слова.

— А хіба ви не для панства лишилися тут?

— Лиха година лишила мене: під Яготином в оточення попав. Повік не забуду отого яготинського болота і пекла заодно. Ось тепер і кочуся перекотиполем по світу. А як же ти опинилася туг?

— Теж лиха година заставила.

— Твоя ж подруга Мирослава жива?

— Жива.

Ступач хотів іще щось запитати, але передумав, зітхнув, а в очах проклюнувся голод.

— Шматок хліба знайдеться в тебе?

— Знайдеться.

І треба ж, щоб саме в цей час з порожньою карафкою і тарілкою підійшов уже добре підпитий Стьопочка.

— З ким ти, Яринко, шепочешся? — І враз від здивування у нього відвисла нижня щелепа. — О-о-о! Кого я тільки бачу і кого вижу! Пан Ступач! Наше вам, і вообщє!

З несподіванки Ступач поточився до дверей.

— Стьопочка?! Ти поліцай?

— Пан старший поліцай! — навіть закаблуками вдарив і тихенько захихотів. — Це вас дивує?

— Ні... Не дивує. Я думав — ти вище піднявся, — і гірка зморшка лягла в міжбрів'ї Ступача. Стьопочка згордо посміхнувся:

— А я поволеньки, по східцях: спочатку тут наб'ю руку і в гебітскомісаріат, наб'ю руку там — і вище!

— Отак і до шибениці можна піднятися. Чого-чого, а такого удару Стьопочка не чекав. Він шарпнувся рукою до карабіна, та передумав і почав підбирати слова.

— Виходить, ви й досі з товариша не обернулись па пана? Ваші документи!

— Нащо вони тобі, Стьопочко? І поліцай вибухнув люттю:

— Я Стьопочка для своїх коханок, а для вас я пан старший поліцай! Аусвайс!

— Нема у мене аусвайса.

— Тоді руки вгору! Вище, вище! Я маю потрусити вас, і во< обче, — і почав не обмацувати, а шарпати кишені Ступача. Яринка не витримала, обурено кинула:

— Нащо тобі, лихоманний, обшукувати його?

— Оце вопрос-питання некомпетентної. Звідки я знаю, хто він тепер: товариш Ступач чи партизан Морозенко, який аж сім ешелонів сковирнув з рейок, а поліція встигла зафотографувати тільки його плечі. Оберніться!

Ступач обернувся. Стьопочка вийняв фото, звірив його з плечима Ступача і залишився невдоволений.

А тим часом відчинилися двері і коло них став засніжений Данило Бондаренко. Він

теж був у формі поліцая. Глянула Яринка на Данила, злякалася, зробила якийсь знак рукою, та партизан не зрозумів її, посміхнувся і почав прислухатися до слів Стьопочки.

— Ану, товаришу Ступач, сідайте осьдечки і гарненько розкажіть, як і звідки пригуцали на територію рейху?

— Не скажу.

Стьопочка зверхньо відкопилив губу.

— Скажете! Коли людську душу поставити на коліна, вона все скаже!

Ступач вражено скрикнув:

— Мої слова!

— Тепер вони мої, вашого нічого нема, — і тут Стьопочка побачив Данила, витріщився на нього. — А-а-а...

— Бе! — Бондаренко насмішкувато глянув на поліцая. — Здоров, "вінець природи". Пізнав, може?

"Вінець природи" скривився.

— Пізнати — пізнав, — і мимоволі торішувся рукою до шиї. — Але де ти взявся, як опинився в поліції, і вообче? Говори!

— Це в пана Ступача спитай — він мені допоміг.

У Стьопочки очі полізли на лоба, він з переляку одразу обм'як.

— Пан Ступач допоміг?.. Ой, пробачте, пане Ступач! Я так і догадувався, що ви в таємному начальстві, як пан Басаврюк, і вообче. Але обов'язок служби заставив перевірити навіть вас. Пробачте, може, чарочку вип'ємо? Ярино, горілки на дві парсуни! Як ви геніально провели свою роль!

І не витримав Ступач, з презирством глянув на поліцая:

— Цить, блазню! Я і до смерті залишусь радянською людиною. Стьопочка спочатку розгубився:

— Радянською? Як це зрозуміти?.. А-а-а! Ану у двері! Побачимо, як на допитах заграє твоя шкура. Ми із тебе швидко зробимо тінь. Бач, німці везуть до Москви мармур на монумент переможцям і залізні хрести навалом везуть, а хтось ще про радянське думає.

Бондаренко насмішкувато перебив Магазаника:

— Почекай про мармур і хрести. А тим часом не думав, що я маю більше права на Ступача?

— Е, ні, це мій трофей.

— Я тобі, Стьопочко, за цей трофей дам відкупного. По руках? Поліцай задумався, потім махнув рукою:

— Де вже не пропадало мов — давай тисячу і роби з цим приблудою, що хочеш. І тепер заволав Ступач:

— Стьопочко, не віддавай мене йому. Ти знаєш: він без солі з'їсть мене.

— А мене особисті рахунки не цікавлять, — я людина державна.

Ступач у розпачі охопив руками голову, сів на стілець. Безвихідь згорбила його, як старця. Бондаренко ж вийняв з кишені гроші, дав їх Стьопочці, а той спокійно почав їх

перелічувати.

— Усе вірно. І добре, що гроші новенькі. То й бувай. Яринко, я пізніше розплачуся з тобою. — І Стюпочка скрадливо, ходою дрібного хижачка, вийшов з корчомки.

Данило не то з жалем, не то з насмішкою глянув на того, хто покалічив його найкращі роки. Чи хоч війна навчила тебе чого? Ступач підвів припухлі повіки, під якими спалахувала ненавись.

— Тепер твоє зверху. От тільки шкода, що в свій час я не добрався до твоєї душі.

Данило поморщився, втомлено подивився на Ступача.

— Самодуром ви були колись, а ким залишились — не знаю. Ідіть з очей.

— Як це іти?! — остовпів, розгубився Ступач і підвівся з стільця. — Куди йти?

— Хоч під три чорти, якщо це здогадаєтесь знайти кращої дороги. Тільки мамлюкам, отаким, як Стюпочка, не попадайтесь,

Ступач скрикнув, притримав уста рукою і ніби крізь туман подивився на Бондаренка:

— Данило Максимовичу, то ви?..

— То я... Ідіть! Тут небезпечно.

Ступач хотів кинутись до Данила, та засумнівався, зітхнув, пішов до дверей і зпик за ними. А до Данила припала, вткнулась йому в груди Яринка.

— Даниле Максимовичу, рідний, тікайте звідси, бо тут уже тричі був з таємної поліції Басаврюк.

— Басаврюк?! — сторожко глянув на двері. — Тоді, Яринко, зразу ж тікай звідси.

— Куди?

— До тітки Зосі і разом з нею в партизанський загін. Щось мені є?

Дівчина кинулась до комірчини, винесла ремінну валізку.

— Ось вам.

— А тепер біжи. Я сам замкну твою корчму. Ох і вії в тебе, Яринко. Від таких вій, певне, повікам важко.

— Найшли час підсміюватись, — зітхнула дівчина.

Вони поцілувалися. Яринка, похапцем одягнувшись, вибігла з корчомки і кинулась у пристанційну півтемінь. Данило ж підійшов до дверей, над якими висів пучок червоної калини. Він і тут нагадував Яринці і добрим людям про безсмертне червоне знамено, під яким народилася їхня доля і доля їхньої землі.

Погасивши світло, вийшов із корчомки, замкнув її і, згинаючись від ударів вітровію, подався до привокзальної площі, де стояв його мотоцикл. За станцією Данила наздогнав шалений спалах, а потім вибух.

"Восьмий!" — обернувся, сам собі сказав чоловік і скоріше пішов до свого вкраденого коня, у колясці якого незворушно сидів засніжений Петро Саламаха.

— Чули? — трусонув шапкою і снігом у бік станції і посміхнувся. Цей білявий велет з чорними піддашками брів мав по-дівоchi зворушливу посмішку.

— Чув, Петре.

— То недарма гнали краденого коня, — приплескав сніг на кабіні і обережно почав

з-під колушки виймати автомат.

Коли вони, долаючи чорний вітер, виїхали з площі, навперейми їм із собачнею кинулося кілька бангофжандармів, гестапівців та поліцаїв, серед них були Стьопчка і якийсь у лахмітті старець. Стьопчка скрикнув, рукою показав на Данила. Фашисти і поліцаї, хапаючись за зброю, кинулись до мотоцикла; рвучи поводи, люто загавкотили собаки.

Саламаха, майже не цілячись, прострочив усе це кодро чергою автомата, а Данило вихопив з кишені гранату; як і в перший раз біля далекої степової станції, зубами зірвав кільце, і лимонка, розриваючи смертельний ланцюг, звільнила дорогу. За спинок" озвалися зойки і скавчання. На повнім ходу він проскочив контрольно-пропускну заставу і, чуючи за собою погоню, вирвався в поле, де ще гірше шаленіла негода. І тут, розсікаючи чорний вітер, їх почало наздоганяти хистке нерівне світло. Ось уже воно Захопило всю дорогу, ось уже просвистів свинець, і коло них сумирним снуванням затремтіли червоні, золоті, жовті, ніжнозелені пунктири трасуючих куль.

Данило крикнув Саламасі:

— Пригинай, Петре, голову! Той примружив очі, посміхнувся:

— Нема перед ким пригинати голову. Летіть!

— Лечу!

Застрибали, наче хотіли вилетіти зі своїх гнізд, придорожні, з білими рушниками на стовбурах дерева, із темряви здіблювалася і з гудінням, з рокотом відлітала земля, а дорогу все розтинали і розтинали мечі погоні. Назустріч з долини тяжко піднялася вантажна машина. Коли вона, осліплюючи, порівнялась із ними, Саламаха вдарив із автомата: може, скрутить її на дорозі. Напевне, скрутило, бо на якусь часинку відстали і плетиво трасуючих куль, і мечі погоні, а потім знову почали промацувати їх.

Та ось щось цюкнуло Данила між плечі, на груди впала кров. Не міг притримати її, бо треба було долати чорний вітер, і Данило мовчки, без слова, без стогону долав його, все нижче і нижче схиляючи обважнілу голову до ручок мотоцикла. Ще трохи, ще трохи — і він добереться до журавлиного броду, а далі мотнеться кригою на татарський. По кризі німці побоятися вести машини. А за татарським бродом вже й до лісу подати рукою — до пшеничних кіс Мирослави, до Сагайдака, до Чигирини, до близнюків, до своєї доброї рідні, серед якої даремно минули його літа. Щось заговорив Саламаха. Тільки що? Він хоче пересадити його в коляску? Так це ж займе, може, найдорожчу хвилину...

Треба не виказати, що знесилля вже натікає в руки. Отак і долає неминучість. Він відчував, як вона викволює все його тіло, і жаль стало тих днів, що не прийдуть до нього, і того ділечка, що вже не зробить він... і любові жаль... Іще боляче товклась і товклась думка, що комусь мав допомогти, та не допоміг. Але кому?"

Негадано запахли суніці, прибився дівочий голос, і він згадав...

Коли мотоцикл, наосліп проскочивши байрак, почав спускатись до річки і в знемогу ввійшло якесь полегшення, Данило ледь повернув голову до Саламахи:

— Петро, ми мали привезти в загін Ганнусю Ворожбу. Тепер привезеш її сам. Не

забудеш?

— Її забуду, — зітхнув чоловік і тернув рукою очі.

— Здається, відірвались, — вже не сказав, а прошелестів неслухняними устами.

Чорний вітер почав мінитись йому на червоні кола, на калиновий вітер, який хилив і нахилив достиглі грона. А звідти, де починався чи закінчувався калиновий вітер, вийшла Мирослава з дитям біля грудей. А вони ж і весілля свого не грали... І тепер до нього стали наближатись, оживати весільні рушники, що були розвішені на стовбурах дерев, а вже з броду заспівали невидимі дружки:

Ой думай, думай,

Чи переплинеш Дунай...

У Данила ще вистачило сили повернути на журавлиний брід, вистачило снаги й посміхнутись усьому світу, бо недаремно жив у ньому і, як міг, дуже нелегко, але чесно перепливав свій Дунай...

— Ось уже й татарський брід! — гукнув Петро Саламаха, щоб якось втішити його.

Еге ж, татарський. Тут ніколи восени і взимку не відпочивають і поздовжні і поперечні вітри, а весна б'є у бубни човнів, і пречистими лілеями, і пречистими дівчатами розквітає літо. А за татарським бродом коні топчуть яру руту і туман. За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк, що увесь вік старався людям на хліб.

А коло броду на долонях бережків підсніжниками зійшли хати-білянки і чекають, і чекають, і чекають своїх дітей із війни, і сльозами матерів, і сльозами похилих верб допитуються: коли ж повернуться сини, бо життя тримається на синах...

Ой броді татарський, два береги, два сонця тут, а життя одне — та й те неповне. Чому ж?

Чому?!

XXII

А життя? Зі страхом та болем лягаєш, зі страхом та болем устаєш, і навіть у снах нема від них порятунку.

Змінився світ, змінились і люди. Одних так прибило горе, що вони стали ніби тінями в подобі людській: ми нікому нічого... А інші, дивись, неначе з-під грому та грози вийшли. От такими Стали і її діти, і її спокійний Лаврін. Та що Лаврін? Він хоч у германську біля кулемета вовтузився, привіз їй з війни замість подарунка довгі кулеметні стрічки. Від цього дарунка в неї сльози закипіли, а він витирав їх пальцями і туркотів, що вона горличка, лебідонька і голубка разом. Від "голубки" й прояснилась, бо ж знала свій характер...

Що вже говорити про чоловіка, коли навіть у діда Ярослава є своя таємниця. Оце ж недавно почав збиратися ніби кудись у гості. Олена принесла йому деко разових коржиків і шматок сала, почала впаковувати їх у вузлик, а старий узяв кобзу, щоб укласти її у велику заплічну торбу. Олена помітила, заважкою стала кобза кобзареві. А коли він поставив її навсторч, з неї вискочило мідне тільце патрона. Старий нагнувся за

ним і так, ніби нічого й не сталося, знову кинув у кобзу, а потім пильно подивився на Олену, ще й вусом повів.

— Бачила?

— Бачила, — похитала головою вона. — І нащо це вам?

— Виходить, треба.

— Оце ж маєте нести в гості?

— Подарунок непоганий.

— А нащо ви його в кобзі ховаєте? — не знайшла чого кращого запитати.

— Бо поліцаї ще не здогадались робити кобзам трус, а людям роблять, — добряче посміхнувся і доконав її вчешім словом: — Конспірація!

— Ой тату, тату, — зажурилась вона, — Увесь наш рід уже перейшов на конспірацію, oprіч мене. І всі ви, навіть Яринка, дурите мене, наче маленьку.

— А ти для мене, донечко, і досі маленька, — неждано розчулився старий і прикрилив її руками, точнісінько так, як Лаврін в "оту давню годину вишневої заметілі. Чи це в них таке родом передається? І чи справді була та бентежна заметіль вишневого цвіту? Напевне ж була. Бо й весілля, і хрестини пішли після неї, бо й досі на горищі лежать колиски Ярини й близнят. Тільки ні Ярини, ні близнят нема біля неї. І чи будуть? Бо що тепер життя? І розплакалась вона з жалю до них, з жалю до себе.

— От чого не треба, того не треба, — почав її заспокоювати старий, далі підійшов до скрині, відкинув ляду й з-під рушників, сорочок, скатертин з доброго дива виїняв тернову хустку и червоних, з росю трояндах, розгорнув її на вузлатих руках. — Оце ж я тобі, донечко, перед самою війною купив, бо дуже сподобалася тут роса, хотів подарувати в твоїх повних сорок п'ять років. — Він хусткою витер їй очі. — Візьми і вважай, що я перший тебе поздоровив з народженням...

— Спасибі вам, тату, за хустку.. за роси... Тільки ж бережіть свої літа. Хай молодші ходять з патронами. Закопайте їх на городі.

— Прийде, донечко, час — і саму смерть закопаємо, але спершу її треба зломити. Посидьмо перед дорогою, — та й сів під бо* гани, сивий, гарний у своїй мудрій старості і рішучості. Потім підвівся, торкнувся її плечей підсохлими руками і рівно, і строго пішов до когось у гості чи в конспірацію. А їй тепер доводиться чекати не тільки Лавріпа, Яринку, Романа і Василя, а й старого. Не такий малий у неї рід, а хата пустою стоїть, то й говори тепер, жінко, не до роду, а до мовчазних стін, до прихованого зерна, до відмерзлих кетягів калини під вікнами, до голубів у солом'яних голубниках і думай про всіх і вся...

Знадвору почувся натруджений скрип саней. Вона стрепенуаась, підбігла до вікна, напівроздягнута кинулась надвір і тут полегшено зітхнула. Понад плотом, тримаючись заволохаченого памороззю коня, поволі ішов її Лаврі, з його золотих вусів звисали крижані бурульки. Ось він зупинився біля воріт, широко розчинив їх, і стомлена шкапа втягнула на подвір'я сани з блакитною, мов небо, грабиною.

— Лавріне! — гукнула й кинулась до нього.

— І чого б ото роздягнутою вибігати на мороз? — посміхнувся, заворушив клешні

криги, що наросла на вусах. — Біжи до хати.

— А дітей не бачив? — стишила голос і завмерла.

— Бачив.

— Ой!

— Не ойкай, а мотай в оселю.

І вона побігла, прикриваючи рукою груди.

Як довго ж Лаврін випрягає та заводить у стаєнку війською прикаліченого коня, як поволі закладає йому корм. Нарешті з билинками сіна на киреї чоловік іде до хати, а вона йому відчиняє двері.

— Говори ж, Лавріне, говори.

— Почекай хвилю, — він скидає шапку, рукавиці, кирею, переломлює па сусах крижинки й починає мити руки. І хоч би десь одним рухом поквапився. Нарешті витирається червоними півнямд на рушниках і мерзлякувато поводить плечима. — Замерз. У лісі од холоду дерево так стріляє, наче теж воює з кимось.

— Говори ж, Лавріне, — уже простогнала вона.

— •' От зараз і почну, — стає навпроти неї. — До лісу доїхав спокійно — пі поліцаїв, ні іншої погані не зустрічав. А вже в лісі перепинили партизани і спроводили до командира. Погломоніли з ним, далі сам Сагайдак повів мене до тієї землянки, де наші діти живуть. Спустився я туди, а там залізна, з бочки, пічка жаріє, старий партизан дрівця в неї підкидає і щось курникає під ніс, ре"дивляюсь, аж на дерев'яному полу, розкидавшись, сплять наші діти, бо вночі вони в дозорі були. Сів я біля них на скриньку з патронами, дивлюсь, а вони такі чубаті, такі гарні, такі молоденькі, та й журюсь потроху: хіба ж ми для воєн кохали їх? Аж тут поворухнувся Василь, підвівся на лікоть і завмер, а далі, не вірячи собі, й питає:

— Це ви, тату, чи сон?

— Я, сину. Оце ж і приїхав, сиджу і надивитись не можу на вас, — та й лізу до торбини.

Тоді він засміявся, кинувся мене обнімати і зразу ж про тебе запитав: — Як наша мама?

— Що то меншенький, — зітхнула і потягнулась рукою до вій Олена.

А Лаврін тільки гмикнув, бо ж дивно ділити близнят на меншенького й старшого, але матері видніше.

— Говори ж, Лавріне.

— Далі Василь збудив Романа, сіли вони біля моїх плечей та й погломоніли трохи... Сказав їм, що завтра підуть на них карателі, а сини тільки посміхнулись: "Зустрінемо, як треба". І стрінуть... Дуже хвалив їх Сагайдак, дякував і мені, і тобі... — Та й задумався, не помічаючи, що з вусів уже почала скапувати вода.

— Про що ти, Лавріне?

— Думаю собі.

— Про них?

— Про них і про нас. Що то взавтра буде?.. — Чоловік склепив потемнілі од вогкості

вії, прихилив голову до дружини і сказав одне слово: — Життя...

Ще сивою памороззю волохатились-димували понад бродами явори, верби і калини, як до лісу на танкетках, на бронемашинах, на гарматних запряжках, на грузовиках, на мотоциклах, на лижах і навіть на велосипедах посунули карателі. І тільки одні поліцаї з сякими-такими гвинтівками пішодрала доганяли й догнати не могли своїх хлібодавців і зверхників. Їхні чорні шинелі, немов

гайвороння, нерівною хвилею замикали гітлерівців. Але чого вони такі безпечні? Навіть розвідки нема попереду. Напевне, гер полковник і новий комендант міста сподіваються навалом задушити партизанів. Уже ж пробували так, правда, меншим коштом. А тепер, не надіючись на силу крайсу, перекинули з гебіту два батальйони.

Лункий морозний ранок ще довго доносив до татарського броду натужне бурчання машин, форкання коней, голоси карателів і гавкіт псів. А коли студене сонце розлило по снігах свою розріджену кров, з лісів чи біля лісів один за одним озвалося кілька вибухів.

"На міни напоролися!" — визначив Лаврін, що тепер завис на воротах, прислухаючись до всього. Він бачив, ніби вони були перед ним, усі три дороги, які вели до лісів, бачив на них чужі машини і чужих вояків, бачив у густому молодняку, за яким починався справжній ліс, застави Сагайдака з кулеметами і автоматами і самого Сагайдака. Нелегко йому тепер орудувати однією рукою, тому й змінив маузер на легшу зброю. І дітей своїх бачив Лаврін:

причаїлись десь на фланзі, щоб у слушну годину вдарити в лоб чи в спину фашистам. Що не кажи, "максим", та добрі коні зимою — велике діло.

А ось після вибухів загупали гармати. Гупайте, гупайте, ліси в нас великі.

— Лавріне! — гукнула Олена, ставши біля порога на млинове коло.

— Чого тобі?

Жінка смутно подивилась на нього.

— Боюся без тебе.

Він неохоче пішов до хати, сів біля вікна і провалився у свої думки та гадки, а згодом знов одягнув кирею, насунув на лоба шапку й на подвір'я.

Здалеку, вже від лісу, забурчали машини. Ось вони, буксуючи, під'їхали до присілка і почали повертати на кригу. На них навалом лежали побиті фашисти. Далі заскрипіли сани, вони проїхали повз його хату, на них кульчилися од холоду і стогнали сяктак перебинтовані солдати. А ще пізніше, несучи голови не на шиях, а на грудях і скособочених плечах, розхитуючись, горбятячись, кульгаючи і падаючи на сніг, виткнулись поранені поліцаї. Для них у хлібодавців і зверхників по вистачило ні машин, ні саней. Тепер покалічені служаки проклинали свою судьбу, і німців, і їхні на низьких підйомах чоботи, що калічили ноги. А в присілку наглухо почали зачинятися ворота, хвіртки і двері. Щоб не стрітись з фашистськими приклонниками, люди навіть побігли ховатись по клунях і коморах.

Лаврін не став ховатися, а все сновигав і сновигав подвір'ям, прислухаючись до відлуння бою. Хоч би одним оком побачити, що там робиться. Сагайдак сказав, як, не

переможе фашистів, то обдурить.

Кілька разів до Лавріна вибігала Олева, тягнулась вухом до лісу, а чоловіка тягла до оселі. Він ніби й слухав її, та через якусь хвилю знову опинявся в дворі, над яким з усіх дерев понависали блакитні шати паморозі. І знову коло лісу чи в лісах гупали гармати, а на татарському броді тріщала і тріщала крига. Морозі Хоч би в таку холоднечу не відмовила зброя його синів, бб взимку таке траплялось і в нього.

І тільки подумавши про це, він побачив на бездоріжжі в полях снігову куряву. Вода, набухаючи, наближалась до присілка. Раащеміло серце в Лавріна. Чого б то? Згодом з куряви вибились коні, їхні гарячі гриви метлялись, наче вогонь. За кіньми з боку на бік заточувались легкі санчата. Тільки чого ж нікого не видно на них? Ось коні зникли у вибалку, далі замигтіли поміж деревами, вискочили на вулицю і, збільшуючись в очах, понесли прямо до нього розпатлані вогні грив.

— Що ж це воно робиться?.. І Лаврін, чогось жахаючись, відступає від воріт. А коні добігають до них, як стій зупиняються і тривожно дивляться на чоловіка почервонілими очима, їм дуже хочеться щось сказати, але вони не знають людської мови, а людина т^с^ Набули свою і тільки хапається рукою за груди, бо вже побачила, що на санях, уткнувшись головами в кулемет, лежать його присипані курявою сини.

— Лавріле! — ніби з далекої далини чув зойк Олени, та не звертається до неї, в, заіотуючие іде до воріт. Коні кладуть йому голови на плечі, і за ними він уже не бачить синів. Пригнувшись, руками і грудьми чоловік відводить ворота до самого краю.

— Лавріле!..

Та, одразу постарівши, мовчить чоловік, тільки рукою тягнеться до шапки, витираючи нею обличчя.

Повз нього з притихлими вогнями грив, проходять коні, поскрипують сани, де голова в голову, чуб у чуб лежать його закривавлені діти. Усе тьмариться в очах Лавріна, і він тепер не знає, де лежить Роман, а де Василь.

І враз страшний зойк розітнув тишу, приглушив дальній гуркіт гармат.

— Сини мої, синочки... Сини мої, синочки... Лебедята мої..., Голосячи, Олена хрестом упала на дітей, шукаючи їхні руки, їхні голови, їхні чуби.

— Синочки мої, синочки...

Лаврів, стерявшись, якусь часину мовчки дивився і на дітей, і на дауэракву, догім відійшов до саней і почав од них і дітей одривати Олену.

— Ще наголосишся в хаті, — пробубонів, кусаючи уста. — А дітей треба занести в тепло.

Олена гойднулася, головою упала на сани, а він бережно взяв з них на руки Романа чи Василя і, заточуючись од цієї найтяжчої ноші, пішов до хати. Він поклав свою дитину на широкий стіл, за яким перше стільки сиділо людей і всі бажали їм здоров'я. Потім пішов за Василем чи Романом, бо все тепер переплуталось у голові.

Під голосіння Олени він скинув з дітей чоботи, кожушки, шапки, тільки не наважився скинути паморозь із їхніх брів і очей, І вперше в його хаті забилася жінка головою об стіл, все торкаючись і торкаючись до синів. А він мовчки стояв біля них і

лише зрідка проводив рукою по очах. І несподівано запитав:

— Олено, де ж Роман, а де Василь?

Спочатку жах мигнув в очах жінки, та, збагнувши все, вона поклала напівживу руку на неживу.

— Ось старшенький наш, — і знов заголосила.

А в хату крізь розчинені двері проривався і проривався відгомін битви.

Лаврін чув його, і душа чоловіка була не тільки біля дітей, а й у лісах. Він витер долонею обличчя, нахилився— до столу, поцілував Романа, далі Василя, уклонився їм, поклав руки на плечі дружині.

— Олено, прости мене раз, і вдруге, і втретє...

— Куди ж ти, Давріпе?! — жахнулась вона.

— Туди, де були наші діти. Ще раз прости. Інакше не можна, інакше не можу, — він пригорнув її, тричі поцілував вкритими смагою устами і пішов здіймати свою важку кирею.

— Лавріне, а як же я? — зойкнула дружина. — Ти подумав?..

— Подумав, — твердо сказав він. — Клич тата, клич людей, і чекайте мене. Я приїду. Догорить бій — і неодмінно приїду. — Із шапкою в руках вийшов на подвір'я.

Тут він руками стер паморозь на конях, поправив упряж, нахилився до кулемета, відкрив кришку коробки, перевірив, чи нема перекосу патрона, далі заглянув у скриньку з набоями і аж потім вискочив на сани. Стоячи, рівно виїхав з двору. Ще кивнув головою Олені, яка застигла на млиновому колі, що ожило і перемелювало її. Коні з копита взяли галоп і потягнули за собою не тільки снігову куряву, а весь присілок, всі броди, всю її душу, все її життя.

Постать Лавріна все меншала й меншала, аж поки її не змили курява і далина.

Не ногами — самим болем, що розтинав, розшарпував, розломлював її всю, вона зайшла в оселю, в безнадії хотіла опуститись перед дітьми і раптом побачила, що з вій Романа скочується на скроню сльоза. Чи це сніг розтанув, чи це справді жива сльоза?

— Дитино моя! — скрикігула вона, торсаючи його плече. Сльозина зі скроні Романа скотилась вниз, а на віях з'явилася друга.

— Романе, Романочку мій...

і в старшенького ледь-ледь ворухнулись обмерзлі уста.

— Ма-мо, — не сказав, а зітхнув.

І мати, припадаючи до сина, так охопила його, як охоплювала в грозу, коли він був ще маленький. А далі притулилась до Василя, сліпо шукаючи його серця. Озвися ж, сину, заговори. І тебе, і долю твою благаю — озвися...

І вона вже не чула, як ішов, зупинявся, каменів і знову прокидався час; і не вчула, як став оживати присілок, не побачила, як його почали затоплювати партизани, як скрізь метнулися люди, відчиняючи двері і ворота, як жіноцтво, припадаючи до стрепен, плакало і запрошувало в оселі вчорнілих від бою і морозу бійців.

От і на її подвір'я, метляючи багаттям грив, влетіли коні з Лавріном, позад нього на легкокрилих санях сиділа якась дівчина чи молодиця. Вона першою скочила на землю

і, притримуючи рукою сумку з червоним хрестом, метнулася до хати, посковзнулася на млиновому колі і чайкою влетіла в оселю. Те, що вона побачила з порога, на мить зупинило її, а рука потягнулась до очей, стерла з вій паморозь, потім кинулась до близнят, нахилиючись над Романом, пальцями охопила його зап'ясток, стала прислухатись до життя чи небуття. І негадане ожили, переломилися в подиві брови партизана. — — Ольго... Олю. Це ти чи марево?

— Я, Романочку. Тільки мовчи.

І тоді ледь-ледь посміхнулись парубочі вуста, прошепотіли:

— А хто ж тоді скаже за мене, що ми тебе любимо?

— Мовчи, Романе.

— Вже мовчу. Василя виходжуй, а я, мабуть, самотужки оживу...

— Сини мої... синочки...

Кінець